ร้อยปีคลองรังสิต

โครงการวิจัยนำร่องเฉลิมฉลองวโรกาสกาญจนาภิเษก

สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ฉลอง สุนทราวาณิชย์ ธงชัย พรรณสวัสดิ์
วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์ สุริชัย หวันแก้ว

คณะผู้วิจัย

โกศล ประสงค์สม ชัยยุทธ สุขศรี เทียมจันทร์ อ่ำแหวว
ธนวัฒน์ จารุพงษ์สกุล บดี ธนะมั่น ประคอง นิมมานเหมินท์
เพ็ญพร ธีระสวัสดิ์ ภิรมย์ กมลรัตนกุล เรืองวิทย์ ลิ่มปนาท
สมภพ มานะรังสรรค์
สุนทรี อาสะไวย์ สุภางค์ จันทวานิช
สุวัฒนา ธาคานิติ โสวัตรี ณ ถลาง

ร้อยปีคลองรังสิต

โครงการวิจัยนำร่องเฉลิมฉลองวโรกาสกาญจนาภิเษก
สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คณะบรรณาธิการ

ฉลอง สุนทราวาณิชย์
วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์
ธงชัย พรรณสวัสดิ์
สุริชัย หวันแก้ว

คณะผู้วิจัย

โกศล ประสงค์สม
ธนวัฒน์ จารุพงษ์สกุล
เพ็ญพร ธีระสวัสดิ์
สมภพ มานะรังสรรค์
สุวัฒนา ธาดานิติ
ชัยยุทธ สุขศรี
บดี ธนะมั่น
ภิรมย์ กมลรัตนกุล
สุนทรี อาสะไวย์
โสวัตรี ณ ถลาง
เทียมจันทร์ ย่ำแหวว
ประคอง นิมมานเหมินท์
เรืองวิทย์ ลิ่มปนาท
สุภางค์ จันทวานิช

คำนำ

โครงการวิจัยร้อยปีคลองรังสิตเป็นโครงการวิจัยสหวิทยาการที่สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้ริเริ่มดำเนินการขึ้นในปี 2537 สถาบันไทยศึกษามีนโยบายสนับสนุนการวิจัยเกี่ยวกับประเทศไทยและสังคมไทยโดยเฉพาะภาคกลางในลักษณะสหสาขาวิชา โครงการวิจัยนี้จึงเป็นโครงการที่จัดขึ้นตามนโยบายดังกล่าวโดยใช้บริเวณรังสิตเป็นห้องปฏิบัติการทางสังคมขนาดใหญ่ของโครงการ

อนึ่ง โครงการวิจัยร้อยปีคลองรังสิตเป็นโครงการที่สถาบันไทยศึกษาเลือกเป็นกิจกรรมทางวิชาการที่จัดขึ้นเพื่อเฉลิมฉลองวโรกาสกาญจนาภิเษก เพราะเล็งเห็นความเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งระหว่างการชลประทานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน

สถาบันไทยศึกษาขอขอบคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.ประคอง นิมมานเหมินท์ อดีตผู้อำนวยการสถาบันไทยศึกษา ที่ได้ผลักดันให้เกิดโครงการวิจัยเรื่องนี้และได้ช่วยแสวงหาความสนับสนุนจากเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ขอขอบคุณอาจารย์ฉลอง สุนทราวาณิชย์ ผู้ริเริ่มความคิดให้ทำวิจัยเรื่องร้อยปีคลองรังสิต ขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร.สุภางค์ จันทวานิช หัวหน้าโครงการวิจัย และขอขอบคุณคณะผู้วิจัยซึ่งประกอบด้วยนักวิจัยทั้งจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและสถาบันการศึกษาแห่งอื่น ที่ได้รวมแรงร่วมใจทำการศึกษาครั้งนี้ด้วยความกระตือรือล้นและร่วมมือในทุก ๆ ด้านเป็นอย่างดียิ่ง

(รองศาสตราจารย์ ดร.ธีระพันธ์ เหลืองทองคำ)
ผู้อำนวยการสถาบันไทยศึกษา

คำชี้แจง

โครงการวิจัยเรื่องร้อยปีคลองรังสิต เป็นโครงการวิจัยของสถาบันไทยศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้รับการสนับสนุนจากเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาสยามบรมราชกุมารีได้ดำเนินการในปี 2537 และเสร็จสิ้นในปี 2539 เพื่อเฉลิมฉลองในวโรกาสกาญจนาภิเษก ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

การที่สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เลือกทำวิจัยเรื่องร้อยปีคลองรังสิตเพื่อเฉลิมฉลองวโรกาสกาญจนาภิเษกก็เพราะคลองรังสิตเป็นคลองที่จัดขุดขึ้นตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชื่อคลองรังสิตประยูรศักดิ์ ก็เป็นชื่อพระราชทานตามพระนามของพระราชโอรสได้แก่ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ ซึ่งเป็นนัดดาของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ผู้อำนวยการขุดคลองดังกล่าว หลังจากขุดคลองแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองธัญญบุรี คู่กับเมืองมีนบุรี เป็นเมืองข้าวและเมืองปลาในบริเวณใกล้เคียงกันอีกด้วย การขุดคลองรังสิตจนแล้วเสร็จได้บรรจบครบรอบร้อยปีในทศวรรษ 2530 นี้เอง ความสนพระทัยในการชลประทานและการส่งเสริมอาชีพของเกษตรกรที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงมีร่วมกันเป็นจุดเชื่อมโยงพระมหากษัตริย์กับพสกนิการชาวไทยเข้าด้วยกันอย่างแนบแน่น การเลือกคลองรังสิตเป็นกรณีศึกษาจึงเหมาะสมกับโอกาสพิเศษนี้อย่างมีความหมายยิ่ง นอกจากนั้นการศึกษาเหตุการณ์ที่ได้เกิดขึ้นในช่วงเวลาหนึ่งศตวรรษในบริเวณคลองรังสิตก็นับเป็นระยะเวลาที่ยาวนานเพียงพอแก่การทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงและการสืบสายของบริเวณนี้

วัตถุประสงค์ของการวิจัยครั้งนี้มี 4 ประการ คือ

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาและลักษณะทางชีวภาพ กายภาพ สังคมและวัฒนธรรมของคลองรังสิตตั้งแต่ก่อนเริ่มโครงการขุดคลอง
2. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์ลักษณะและความเปลี่ยนแปลงทางด้านชีวภาพ กายภาพ สังคมและวัฒนธรรมบริเวณคลองรังสิต
3. เพื่อให้ทราบแนวทางและต้นเหตุปัญหาในบริเวณคลองรังสิต
4. เพื่อแสวงหาแนวทางแก้ปัญหาและแนวทางการพัฒนาชุมชน

สำหรับการวิจัยครั้งนี้ ได้ดำเนินการแล้วเสร็จในส่วนโครงการนำร่องระยะที่หนึ่ง ซึ่งบรรลุวัตถุประสงค์ข้อ 1 และข้อ 2 เท่านั้น หากได้มีการดำเนินการในโครงการรังสิตภาคสนามในระยะที่สองต่อไปก็จะบรรลุวัตถุประสงค์ครบทุกข้อ

ในด้านองค์ประกอบของคณะวิจัย คณะวิจัยประกอบด้วยนักวิจัยจากจุฬาลงกรณ์-มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพาและสถาบันราชภัฏเพชรบุรีวิทยา-ลงกรณ์ และเมื่อพิจารณาจากสาขาวิชาก็จะพบว่านักวิจัยมีความเชี่ยวชาญในสาขาต่าง ๆ กัน มีทั้งนักวิศวกรรมชลประทาน นักธรณีวิทยา นักวิศวกรรมสิ่งแวดล้อม แพทย์ นักเศรษฐศาสตร์ นักประชากรศาสตร์ นักผังเมือง นักสังคมวิทยา นักมานุษยวิทยา นักประวัติศาสตร์ และนักวรรณคดี จึงนับว่าเป็นคณะวิจัยสหวิทยาการที่ครอบคลุมหลายสาขาวิชามาก นักวิจัยสาขาต่าง ๆ รับผิดชอบทำการค้นคว้าในหัวข้อที่ตนมีความเชี่ยวชาญ และยังมีนักวิจัยที่รับหน้าที่เป็นคณะบรรณาธิการ ประกอบด้วยศาสตราจารย์ ดร.ธงชัย พรรณสวัสดิ์ ผู้พิจารณาเนื้อหาด้านชลประทาน สิ่งแวดล้อม และสาธารณสุข รองศาสตราจารย์สุริชัย หวันแก้ว ผู้พิจารณาเนื้อหาด้านการเกิดและการเปลี่ยนแปลงของชุมชน ประชากร และการขยายตัวของชุมชน อาจารย์ฉลอง สุนทราวาณิชย์ ผู้พิจารณาเนื้อหาด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม คติความเชื่อและศาสนา และคุณวราภรณ์ จิวชัยศักดิ์ ผู้พิจารณาต้นฉบับรายงานการวิจัยทุกบทหลังจากที่คณะวิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลระยะนำร่องเสร็จเรียบร้อยแล้ว ได้มีการนำข้อค้นพบเบื้องต้นจากการวิจัยเสนอในการประชุมเรื่องร้อยปีคลองรังสิต เมื่อวันที่ 9 มิถุนายน 2538 ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยได้เชิญผู้ทรงคุณวุฒิจำนวนหนึ่งมาให้คำแนะนำสำหรับการปรับปรุงแก้ไขรายงาน

รายงานวิจัยฉบับนี้เป็นผลจากการร่วมมือทำงานของนักวิจัยทั้งคณะและการปรับปรุงแก้ไขตามคำแนะนำของผู้ทรงคุณวุฒิ คณะวิจัยขอน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายผลงานนี้เป็นเครื่องราชสักการะแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชในวโรกาสที่ครองราชสมบัติครบห้าสิบปี

สุภางค์ จันทวานิช

(รองศาสตราจารย์ ดร. สุภางค์ จันทวานิช)
หัวหน้าโครงการวิจัยร้อยปีคลองรังสิต

บทคัดย่อ

บริเวณคลองรังสิตเป็นดินแดนใหม่ที่เริ่มพัฒนาเมื่อปี 2431 จากการขุดคลองโดยบริษัท ***ขุดคลองและคูนาสยาม*** และได้รับพระราชทานชื่อคลองว่า ***คลองรังสิตประยูรศักดิ์*** ต่อมาได้มีการตั้งเมือง**ธัญญบุรี**ขึ้นในบริเวณทุ่งหลวงรังสิตในปี 2445 เมื่อเริ่มขุดคลอง บริษัทขุดคลองและคูนาสยามซึ่งเป็นเอกชนที่ได้รับสัมปทาน มุ่งหวังประโยชน์จากด้านคมนาคมสัญจรมากกว่าด้านชลประทานโดยผู้ขุดสามารถได้รับผลประโยชน์ตอบแทนจากรัฐในรูปของกรรมสิทธิ์ในที่ดินตามแนวสองฝั่งคลองที่ขุด บริษัทขุดคลองและคูนาสยามได้ขุดคลองซอยตัดทุ่งรังสิตเพื่อเชื่อมต่อระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำนครนายก โดยใช้เครื่องจักรกลเข้าช่วยดำเนินการ นับเป็นโครงการที่นำไปสู่การเปิดพื้นที่ชลประทานขนาดใหญ่ครั้งแรกของประเทศ บริษัทฯได้ประโยชน์มากจากการได้กรรมสิทธิ์ในที่ดินและการขายที่ดิน แต่ไม่ได้ให้ความสำคัญต่องานชลประทานมากนัก ทำให้คลองตื้นเขินเกิดสภาพน้ำเปรี้ยว ราษฎรละทิ้งพื้นที่จึงมีผลให้โครงการล้มเหลว

ในแง่นิเวศวิทยา ทุ่งรังสิตแต่เดิมอุดมไปด้วยพืชจำพวกหญ้าและหญ้าน้ำ (Gramineae) นกต่างๆ สัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก สัตว์เลื้อยคลาน และสัตว์สี่เท้าได้แก่ เนื้อสมัน (schomburgk deer) เมื่อเริ่มมีผู้คนเข้ามาอาศัยและประกอบอาชีพในทุ่งรังสิตมากขึ้น ผลกระทบต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดในช่วงหลังปี พ.ศ.2430 เป็นต้นมา ก็คือเนื้อสมัน ซึ่งเป็นกวางชนิดหนึ่งที่มีเฉพาะในประเทศไทยแห่งเดียว ได้ถูกไล่ล่าจากผู้คนในช่วงนี้ จนสูญพันธุ์ไปจากโลกในระยะเวลาอันสั้นมาก นอกจากคลองที่ตื้นเขินแล้ว สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้ผู้คนทำนาไม่ได้ผล และได้อพยพออกจากพื้นที่รังสิต ก็คือสภาพดินเปรี้ยว ซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากการขุดคลองนั่นเอง การขุดคลองได้ทำให้น้ำเดิมที่เคยท่วมทุ่งอยู่ได้ระบายออกจากพื้นที่ ดินในบริเวณซึ่งมีกำมะถันเป็นส่วนประกอบอยู่ในรูปของแร่ไพไรต์จึงได้สัมผัสกับอากาศและเมื่อมีความชื้นอยู่ในดินก็ได้เปลี่ยนรูปเป็นกรดกำมะถัน ทำให้ดินเปรี้ยว ไม่เหมาะแก่การเพาะปลูก รัฐบาลได้เข้ามาแก้ไขปัญหาโดยการแนะนำให้ชาวนาใช้ปูนมาร์ล (Marl) ลดความเป็นกรดในดินในปริมาณ 1-2 ตันต่อไร่ต่อ 1-2 ปี ชาวนาเองก็ได้ใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านตรวจสอบสภาพกรดของน้ำก่อนเริ่มทำนาโดยการบ้วนน้ำหมากลงน้ำหลังฝนตก ถ้าสีแดงของน้ำหมากเปลี่ยนเป็นสีดำก็แสดงว่ายังเปรี้ยวจัดอยู่ต้องรอให้ฝนตกและชะดินให้จืดก่อนจึงจะเริ่มหว่านข้าวและปักดำกล้าได้

ประชาชนในทุ่งรังสิตต้องเผชิญกับโรคระบาดที่สำคัญ ได้แก่ อหิวาตกโรค ไข้ทรพิษ และกาฬโรค จนทำให้มีผู้คนเจ็บป่วยล้มตายลงเป็นจำนวนมาก มีการอพยพย้ายถิ่นเพื่อหนีโรคภัยนี้จนมีผลกระทบโดยตรงต่อเศรษฐกิจในบริเวณนั้น โรคติดต่อดังกล่าวได้มีแนวโน้มลดลงมากและบางโรค (กาฬโรคและไข้ทรพิษ) ได้สูญหายไปในภายหลัง อย่างไรก็ตาม ระบบการให้บริการทางด้านสาธารณสุขในเขตนี้ถูกจำกัดด้วยความรู้และทัศนคติแบบดั้งเดิม มักแก้ปัญหาโรคระบาดโดย

ทำพิธีทางศาสนา ทำให้เมื่อมีการระบาดของโรคแล้ว จึงมีผู้คนเจ็บป่วยล้มตายเป็นจำนวนมาก จนเมื่อมีแพทย์แผนตะวันตกในเวลาต่อมาการเจ็บป่วยและล้มตายจึงลดลง

เมื่อแรกขุดคลองรังสิต ชุมชนที่เกิดขึ้นคือ**ชุมชนปากคลองเจ็ด** ต่อมาก็ได้มีการตั้งเมืองธัญญบุรี ชุมชนเหล่านี้เกิดขึ้นก่อนชุมชนอื่นๆ เพราะตั้งอยู่ในทำเลที่มีการขุดคลองซอยก่อนคลองอื่นๆ และเป็นคลองซอยที่เชื่อมกับคลองแสนแสบ จึงทำให้มีผู้คนโดยเฉพาะชาวนาที่ต้องการที่ดินทำกินใหม่จากเขตอื่นอพยพเข้ามา เมื่อการปลูกข้าวในเขตรังสิตได้ผลดีสามารถส่งออกขายตลาดได้จำนวนมากและสร้างอาชีพที่หลากหลายขึ้นกว่าเดิม ชุมชนก็ขยายตัวเป็นลำดับ อย่างไรก็ตามในระยะแรกๆ เขตรังสิตที่กว้างใหญ่เป็นชุมชนทางกายภาพที่มีผู้คนอาศัยอยู่กระจัดกระจายโดยทั่วไป คนส่วนมากเข้ามาทำนาชั่วคราว ไม่ติดต่อเกี่ยวข้องกัน เจ้าของที่ดินส่วนใหญ่เป็นเจ้านายขุนนางหรือคหบดีในกรุงเทพฯที่ให้ชาวนาเช่าที่นา ผู้เช่าจึงไม่ผูกพันกับที่นาและไม่ทำนุบำรุงดิน ทุ่งรังสิตจึงเป็นชุมชนที่เวิ้งว้างขาดชีวิตทางสังคมและขาดวิญญาณ

การละทิ้งพื้นที่ของราษฎรเพราะคลองตื้นเขินและดินเปรี้ยวทำให้รัฐบาลเร่งนำ **โครงการป่าสักใต้** ซึ่งเป็นโครงการชลประทานสมัยใหม่ที่ส่งน้ำด้วยแรงโน้มถ่วงตามธรรมชาติ เป็นแห่งแรกของประเทศ รวมทั้งได้มีการก่อสร้าง**เขื่อนภูมิพล เขื่อนสิริกิติ์** ซึ่งทั้งหมดนี้ทำให้ระบบการไหลของน้ำในทุ่งรังสิตได้เปลี่ยนไปจากเดิมในอดีตอย่างสิ้นเชิง โครงการชลประทานป่าสักใต้ได้ช่วยแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำและคลองตื้นเขิน และลดปัญหาดินเปรี้ยว (โครงการนี้รับน้ำมาจากแม่น้ำป่าสักซึ่งมีสภาพด่างมากกว่าน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะไหลผ่านภูเขาหินปูนในเขตจังหวัดสระบุรีมาก่อน) เมื่อระบบชลประทานดีขึ้นและสภาพดินดีขึ้นชาวนาก็กลับเข้ามาทำนาในเขตรังสิตใหม่ จนกระทั่งภายหลังทศวรรษ 2470 เมื่อชาวนาที่เข้ามาทำนาเริ่มมีลูกเป็นรุ่นอายุที่สองและตั้งถิ่นฐานถาวรขึ้น จึงเริ่มมีชุมชนเล็กๆ กระจายอยู่ตามคลองซอยต่างๆ มีวัดประจำคลองซอยและมีเกษตรกรที่เริ่มถือครองที่ดินของตนเอง ดังหลักฐานจากโฉนดที่ดินที่แสดงว่าเจ้าของที่ดินที่เป็นเกษตรกรพยายามรักษากรรมสิทธิ์ที่ดินให้ตกอยู่กับลูกหลานของตนหรือคนในละแวกเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ปัญหาการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินของเกษตรกรในเขตรังสิตยังคงเป็นปัญหารุนแรงในระยะนั้น

ศาสนาและความเชื่อนับเป็นสิ่งสำคัญที่ได้ช่วยเชื่อมโยงประชาชนในทุ่งรังสิตเข้าด้วยกัน วัดได้มีความใกล้ชิดกับชาวบ้านค่อนข้างมาก ความเชื่อของประชากรในพื้นที่รังสิตมีความสัมพันธ์กับการเป็นสมาชิกของกลุ่มชาติพันธุ์ กล่าวคือ ผู้ที่นับถือศาสนาพุทธและความเชื่อแบบดั้งเดิมเป็นคนมอญและคนไทย ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ในพื้นที่รังสิต ผู้ที่นับถือศาสนาอิสลามมักมีเชื้อสายมลายู ส่วนผู้ที่นับถือศาสนาคริสต์มักมีเชื้อสายจีนหรือญวน การนับถือศาสนาแตกต่างกันไม่ได้ทำให้เกิดความขัดแย้งในชุมชน ชาวมุสลิมส่วนหนึ่งพยายามทำตัวให้กลมกลืนกับสภาพแวดล้อมที่มีชาวพุทธเป็นส่วนใหญ่ โดยมีการตักบาตรแต่เลี่ยงไปเรียกว่า "ให้ข้าว" หรือ "ให้อาหาร"

วัดส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากความร่วมมือร่วมใจของชาวบ้าน พระสงฆ์มักเป็นคนในท้องถิ่น ในช่วงเข้าพรรษายังนิยมมีการบวชมาก พระสงฆ์ยังเป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้านและการทำบุญให้ทานยังถือเป็นกิจที่ชาวบ้านนิยมปฏิบัติ พระสงฆ์จึงไม่มีความเดือดร้อนในเรื่องอาหารการกิน บางวัดได้สร้างโรงเรียนด้วย เด็กนักเรียนในโรงเรียนวัดมีโอกาสใกล้ชิดศาสนา วัดบางแห่งได้ให้อาหารแก่เด็กนักเรียน บางวัดตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมเพื่อพัฒนาพระสงฆ์ และมีโครงการพัฒนาในด้านอาชีพให้ชาวบ้าน

นับตั้งแต่ปี 2500 เป็นต้นมา ประชากรของเขตรังสิตเพิ่มจำนวนขึ้นโดยลำดับ โดยเฉพาะในสี่อำเภอชั้นใน ได้แก่ **คลองหลวง ลำลูกกา ธัญบุรี และหนองเสือ** ซึ่งเพิ่มขึ้นในอัตราที่สูงมาก ทั้งนี้เนื่องจากเขตรังสิตชั้นในมีการขยายตัวด้านอุตสาหกรรมและด้านที่อยู่อาศัยอย่างรวดเร็วในช่วง 15 ปีที่ผ่านมา เป็นผลให้มีการย้ายถิ่นของประชากรจากเขตพื้นที่อื่นเข้าสู่รังสิตในอัตราค่อนข้างสูง เป็นผลสืบเนื่องให้อำเภอเหล่านี้มีโครงสร้างประชากรที่แตกต่างไปจากโครงสร้างประชากรของประเทศโดยรวม โดยโครงสร้างประชากรของอำเภอคลองหลวงแสดงผลกระทบของการขยายตัวด้านอุตสาหกรรมที่รับแรงงานเพศหญิงเป็นหลัก ส่วนโครงสร้างประชากรของอำเภอธัญบุรีและอำเภอลำลูกกาแสดงผลกระทบของการขยายตัวด้านที่อยู่อาศัยเป็นหลัก

เมื่อพิจารณาจากพลวัตทางเศรษฐกิจ เขตรังสิตยังคงเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ผลผลิตที่มีมูลค่าสูง คือ ส้มเขียวหวานและข้าว มีการปลูกพืชผัก มีการประมงและเลี้ยงสัตว์เพียงเล็กน้อย อย่างไรก็ตามพื้นที่เกษตรส่วนหนึ่งได้กลายเป็นที่อยู่อาศัยเพราะการขยายตัวของเมือง และอีกส่วนหนึ่งถูกปล่อยให้ว่างเปล่ารอการพัฒนา สำหรับภาคอุตสาหกรรมได้กลายเป็นการผลิตที่สำคัญที่สุดของจังหวัด ในปี 2537 มีโรงงานอุตสาหกรรมรวม 1,169 แห่ง จ้างงานได้มากกว่า 100,000 คน ครึ่งหนึ่งเป็นโรงงานขนาดเล็ก การขยายตัวของอุตสาหกรรมได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอาชีพจากเกษตรกรรมมาเป็นค้าขาย ขับรถรับจ้าง และทำงานในโรงงาน มีการย้ายถิ่นของประชากรเข้ามาถึงร้อยละ 43.3 แต่ก็ได้ทำให้ร้อยละ 50.8 ของประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตนี้ได้มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินแม้จะเป็นที่ดินผืนเล็ก นอกจากนั้นภาคอุตสาหกรรมยังทำให้เกิดกิจกรรมต่อเนื่อง ได้แก่ ร้านค้า ที่อยู่อาศัย และบริการขนส่ง อย่างไรก็ตามสาธารณูปโภคบางอย่างได้แก่ โทรศัพท์ ประปา และไฟฟ้ายังไม่เพียงพอต่อความต้องการโดยเฉพาะเมื่อมีการทำธุรกิจบ้านจัดสรรมากขึ้น อนึ่ง แม้จะได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้สอยพื้นที่รังสิต แต่พื้นที่ส่วนใหญ่ (617,800 ไร่) ก็ยังใช้ทำนาอยู่ในปัจจุบัน โดยเฉพาะด้านทิศตะวันออกระหว่างคลอง 14 - คลอง 24 อย่างไรก็ตามพื้นที่นาได้ลดลงเหลือเพียงร้อยละ 54.7 ในขณะที่พื้นที่เมืองเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 24.8 ในช่วงปี 2531

ปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงในรังสิตเกิดจากที่ตั้งของรังสิตเป็นพื้นที่รองรับการขยายตัวและเติบโตของกรุงเทพฯ และมีการคมนาคมที่สะดวก ราคาของที่ดินก็ถูกกว่าราคาในกรุงเทพฯ

และปริมณฑล ชุมชนเดิมที่เคยเป็นชุมชนชาวนา ชาวสวน ค้าขาย และชุมชนบุกรุก ได้เกิดมีชุมชนบ้านจัดสรรและชุมชนอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น ชุมชนที่ดำรงอยู่เฉพาะตอนกลางวัน ได้แก่ ลูกค้าของศูนย์การค้าขนาดใหญ่ และชุมชนที่ดำรงอยู่เฉพาะตอนกลางคืน คือ การชุมนุมของขบวนรถสองแถว-สิบล้อที่ทยอยเข้าสู่กรุงเทพฯเวลาค่ำ

นับตั้งแต่ทุ่งรังสิตได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของอุตสาหกรรมและการขยายเมืองชุมชนต่างๆ ซึ่งเพิ่งเริ่มมีชีวิตทางสังคมได้ไม่นานต้องถูกกระทบโดยกระแสการเปลี่ยนแปลงและไม่อาจสร้างพลังต้านทานเพื่อปกป้องตนเองได้อย่างเข้มแข็ง ดังปรากฏจากการเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ที่ดินจากเกษตรกรมาเป็นนักธุรกิจซึ่งเกิดขึ้นอย่างมากในทศวรรษ 2530 นอกจากนั้นยังได้พบว่าการเปลี่ยนแปลงทางด้านชีวภาพกายภาพซึ่งเห็นได้ชัดเจนที่สุดก็คลี่คลายไปในทางไม่พึงประสงค์

ในด้านคุณภาพสิ่งแวดล้อม การพัฒนาที่ดินเป็นพื้นที่อุตสาหกรรมและที่อยู่อาศัยตั้งแต่ปี 2520 ทำให้มีปัญหาด้านคุณภาพน้ำ อากาศ เสียง และขยะมูลฝอยมากขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะสารโลหะหนักที่เป็นส่วนหนึ่งของการผลิตในอุตสาหกรรมบางประเภท พบในปริมาณที่เกินมาตราฐานแหล่งน้ำในบางกรณี ส่วนปัญหาเสียงนั้นพบเฉพาะบริเวณใกล้ถนนที่มีการจราจรหนาแน่น โดยระดับเสียงมีค่าเฉลี่ยสูงกว่า 80 เดซิเบล เอ ทั้งในเวลากลางวันและกลางคืน และขยะที่มีมากเกินขีดความสามารถในการเก็บขนและกำจัดของเทศบาล ทำให้มีขยะตกค้างใน 4 อำเภอของจังหวัดปทุมธานีสูงถึง 208 ตัน/วัน ในด้านสาธารณสุขได้พบว่า โรคทางเดินหายใจ, โรคลำไส้อักเสบและท้องร่วงเป็นสาเหตุการป่วยที่สำคัญในคนไข้ที่มาตรวจรักษาที่โรงพยาบาล ส่วนสาเหตุการตายที่สำคัญก็ได้เปลี่ยนจากโรคติดต่อมาเป็นโรคไม่ติดต่อ เช่นโรคชรา โรคหัวใจ อุบัติเหตุและมะเร็ง เป็นต้น และมีแนวโน้มว่าโรคทางสังคมและสิ่งแวดล้อมจะพบมากขึ้นเรื่อยๆ อาจสรุปได้ว่าการเปลี่ยนแปลงของบริเวณรังสิตที่เกิดขึ้นเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่ไม่มีการวางแผนและไม่มีการป้องกันปัญหาที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลง

Abstract

The Rangsit area was developed in 1888 by the digging of Rangsit Canal by the Company ***Khud Khlong Lae Khu Na Siam***. The canal which links Chao Praya River and Nakhon Nayok River was named ***Rangsit Prayurasak*** by King Chulalongkorn. Later in 1902 ***Thanyaburi*** town was founded in the Rangsit area. When the Company started to dig the canal, it aimed at creating a new communication route rather than irrigation for agriculture, as it was a private corporation which received a government concession. The company was entitled to possess the land along the two sides of the canal and to sell the land to interested people. The use of digging machine enabled the company to have access to a huge agricultural land and made a large profit out of it. But negligence to the irrigational system made the canal shallow and the soil acidic. Consequently, the peasants left the area.

Ecologically, before the land development scheme, Rangsit was a big swamp full of gramineae, grass, and weeds. Birds, amphibia, reptiles and bigger animals could be found easily there. The schomburgk deer which existed only in Thailand were plentiful. However, fauna and flora were affected by the arrivals of the new settlers, resulting in the extinction of some species, especially the schomburgk deer from 1887 onward. The canal scheme also had an impact on soil conditions. It drained out the flood from the swamp and thus made the soil acidic because the phosphorous component in the soil was oxydized. The government tried to solve the problem by encouraging farmers to add marl (a kind of lime) in the soil to decrease the acidity. Farmers had their indigenous way of testing the soil by splitting the juice of the betal nut and line composition on the ground after the rain. If the soil became dark in colour they had to wait until more rain could wash the acid from the soil. Then they were able to grow rice.

Dwellers in the Rangsit area had witnessed epidemics like chlorela, small pox and the plagues. A lot of people died from these epidemics. Those who survived emigrated from the area. Later, the diseases became less threatening: the plague and small pox even disappeared. Nonetheless, the health care system in Rangsit was still based on traditional knowledge and traditional healing through religious rituals. As a result, a large number of people were sick and died. It was not until the introduction of modern medicine and medical treatment that the mortality and morbidity rates decreased.

The first community to be founded in Rangsit was the conglomerate at the beginning of Canal 7. Thanyaburi town was then founded near this conglomerate. The two communities were born due to their good location. Canal 7 was the first small canal ramified from Rangsit canal and it linked Rangsit canal with Saen Saeb canal, an old and populated area. It was the route that new peasant immigrants entered into the Rangsit area and started rice growing. Once the yield was successful, a rice market and rice mills emerged. New and more diversified occupations were created and the community was enlarged. However, such small communites were only one part of the vast Rangsit area. The rest of the land developed into paddy fields with scattered households. Rangsit was thus a large geographical area where people lived separately. Dwellers were temporary settlers who did not own the land and did not contact one another. They had no attachment to the land. Most land owners comprised noblemen or aristocrats who were absentee landlords. Life in Ransit did not appear to show much social cohesion nor the spirit of togetherness among those who lived there at that time.

Due to the shallow canal and the acidic soil, the peasants decided to leave the land. The government had to introduce the new irrigration scheme ***Pasak Tai*** and the building of ***Bhumibol Dam*** and ***Sirikit Dam*** which totally changed the flow of water in the Rangsit area and solved the aforementioned problems. Consequently, peasants migrated back and began rice growing again. During the 1930s, the second generation of peasant settlers built more permanent residences and settled down here. Small communities were thus founded in Rangsit. Temples were established along each small canal. Peasants began to possess the land and tried to maintain their land tenure. Evidence from land possession records indicated that these farmers preferred to mortgage their land to their relatives or neighbours. However, the lack of land ownership was still a severe problem at that time.

Religious beliefs had played a role in linking people in Rangsit together through religious ceremonies at the temples. Peoples' beliefs varied according to their ethnicity. Most Mon and Thai ethnics who were the majority of Rangsit dwellers were Buddhists; Malay ethnics were Muslim; the Chinese and Vietnamese were Chistians. Religious diversity did not bring about any conflicts to the community. On the other hand, people tended to adapt to each other: some Muslims offered food to monks. Most temples were founded by villagers who practised their beliefs, and became monks during the Buddhist lent. Monks originated within the neighbourhood. In some temples, there were primary schools, monk schools and some vocational training programmes for villagers.

Since 1957, the population in Rangsit has increased significantly, especially in the districts of ***Khlong Luang***, ***Lam Lukka***, ***Thanyaburi*** and ***Nong Sua***, due to the expansion of the industrial zone and the residential areas especially over the last 15 years. More immigrants moved into Rangsit, resulting in a peculiar population structure in which there were more females than males in ***Khlong Luang*** district where factories recruited female labourers. As regards ***Thanyaburi*** and ***Lam Lukka*** districts where immigrants were residents of new housing facilities, the gender proportion was more equally distributed.

The economic dynamism of Rangsit indicated that the area was pre dominantly agricultural. Rice and orange were major crops, followed by vegetables, fish and cattles. Sections of the agricultural land have since been transformed into residential areas; other sections remain uncultivated, awaiting development. The industrial sector is the most important in the province. There were 1169 factories in 1994, which employed more than 100,000 workers. Half of these factories were small in size. Industrialization has turned many peasants into small traders, pick-up drivers and factory workers. Although the immigration rate has been as high as 43.3 per cent; the Rangsit population can own only small pieces of land. The industrial sector has also created new forms of employment in trading, housing facilities and transportation. There has been a shortage in infrastructure services, i.e. telephone, electricity and running water especially in the residential areas. Although Rangsit has been industrialized; the major land proportion of 617,8900 rai between Klong 14-24 is still used for rice growing. The ratio of agricultural land is 54.7 percent with 24.8 percent urbanized areas.

The major factors of change in Rangsit are its location, transportation, and prices of land. Rangsit is located in the northern suburb of Bangkok. It can help absorb the rapid growth of the metropolis. With its good roads and canals, Rangsit can be reached easily. The price of land is relatively low compared with those in astral Bangkok and the vicinity. As a result, old communities of peasants, fruit gardeners, traders and even some recent settlers (slums) have been transformed. New communities in industrial zones and housing estates have emerged. Also there exist new forms of community: day-time communities of clients of big shopping malls and night-time communities of pick-up drivers and lorry convoys from upcountry who arrive in Bangkok in the late evening.

Industrialization and urbanization have impacted Rangsit in such a way that the new-born community cannot resist to changes and protect itself from the tides of rapid modernization. In the 1990s, many farmers sold their land to real estate developers since the good land prices offered could

make them rich immediately. Biological changes appeared in a negative direction too. In terms of the physical environment, industrialization in the 1980s brought about water, air and noise pollution; not to mention waste garbage, especially chemicals which were found to exceed safety levels in some water resources. Noise near highways reached 80 decibel A, both during the day and at night. The big quantity of garbage could not be processed. As a result, there remans more than 208 tons of garbage unprocessed each day. As regards public health, respiratory and gastronomic diseases became the major problems of patients at the hospitals. Mortality is caused by non-communicable diseases e.g. heart failure, cancer, accidents and old age. There is a tendency that social and environmental diseases are on the increase. It is concluded that the process of change in Rangsit has been unplanned and unprepared for problems arisen from such changes.

กิตติกรรมประกาศ

โครงการวิจัยร้อยปีคลองรังสิตได้ดำเนินการสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยความสนับสนุนและอนุเคราะห์ของหลายฝ่าย คณะกรรมการเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารีได้กรุณาให้คำแนะนำแนวทางการวิจัย รองศาสตราจารย์ ดร.อมรา พงศาพิชญ์ อดีตรองอธิการบดีฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ช่วยแนะนำในการปรับปรุงโครงการวิจัย เพื่อเสนอขอความสนับสนุน คณะกรรมการพิจารณาผลงานซึ่งประกอบด้วย ศาสตราจารย์ ดร.ปิยนาถ บุนนาค รองศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ท่านผู้หญิงวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา รองศาสตราจารย์ ดร.อมรา พงศาพิชญ์ และรองศาสตราจารย์ ดร.ชนิตา รักษ์พลเมือง ได้ให้คำแนะนำและความเห็นต่อข้อค้นพบเบื้องต้น ผู้ทรงคุณวุฒิได้แก่ ดร. อัมมาร์ สยามวาลา ศาสตราจารย์ ดร. พัทยา สายหู รองศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว. อคินรพีพัฒน์ ตลอดจนเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบพื้นที่ ได้แก่ นายเจด็จ มุสิกวงศ์ นายอำเภอธัญญบุรี ได้ให้คำวิจารณ์ในการนำเสนอผลการวิจัยเบื้องต้น

พระภิกษุ ผู้สูงอายุ เจ้าหน้าที่ในหน่วยราชการที่อำเภอธัญญบุรี อำเภอคลองหลวง และหน่วยราชการส่วนกลางในกรุงเทพฯ โดยเฉพาะกรมชลประทาน และกรมที่ดิน บุคคลที่มีความรู้และความผูกพันกับท้องที่รังสิต ตลอดจนชาวบ้านหลายท่านได้อนุเคราะห์ให้ข้อมูลที่มีค่ายิ่งแก่คณะวิจัยในการเก็บข้อมูลภาคสนามและอนุญาตให้ค้นคว้าข้อมูลสถิติต่าง ๆ คณะวิจัยรู้สึกซาบซึ้งในความเมตตาของท่านเหล่านี้ซึ่งมีจำนวนมากมายและมีชื่อปรากฏอยู่ในรายงานวิจัยบทต่าง ๆ โรงเรียนวริษา และมหาวิทยาลัยรังสิตได้อำนวยความสะดวกในการเก็บข้อมูลในท้องที่ โดยเฉพาะ ดร. ชลธิรา สัตยาวัฒนา รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยรังสิต

นายอำเภอธัญญบุรีได้อนุเคราะห์จัดหาพระรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเปิดเมืองธัญญบุรี คณะวิจัยได้อัญเชิญพระรูปนี้มาเป็นหน้าปกของรายงานการวิจัย คุณธรรมเกียรติ กันอริ ได้ช่วยจัดทำเอกสารประชาสัมพันธ์และเผยแพร่โครงการวิจัยทางสื่อมวลชน และคณะเจ้าหน้าที่ของสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ช่วยเหลือติดต่อประสานงานและจัดพิมพ์ต้นฉบับรายงานการวิจัย นาย Aaron Stern นักวิจัยจากสถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ช่วยจัดทำต้นฉบับรายงานด้วยโปรแกรมคอมพิวเตอร์ไมโครซอฟท์ และนายสุธีร์ บุญลา เจ้าหน้าที่ฝ่ายศิลป์ สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาฯ ช่วยออกแบบปกรายงานวิจัย

คณะวิจัยขอขอบคุณทุกท่าน และขอให้ผลดีจากการใช้ข้อค้นพบในการวิจัยครั้งนี้เป็นประโยชน์ตกแก่ชาวรังสิตอย่างแท้จริง

คณะวิจัยร้อยปีคลองรังสิต

สารบาญ

คำนำ

คำชี้แจง

บทคัดย่อ

Abstract

กิตติกรรมประกาศ

บทที่ 1 บทนำ 1

ฉลอง สุนทราวาณิชย์

เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นบริเวณคลองรังสิต 5

เรืองวิทย์ ลิ่มปนาท

บทที่ 2 ร้อยปีรังสิต : การศึกษาในมิติประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและสังคม 8

สุนทรี อาสะไวย์ และ เรืองวิทย์ ลิ่มปนาท

บทที่ 3 พลวัตทางเศรษฐกิจของพื้นที่คลองรังสิต จังหวัดปทุมธานี 65

สมภพ มานะรังสรรค์

บทที่ 4 นิเวศวิทยากับประวัติการพัฒนาที่ดินบริเวณทุ่งรังสิต 93

ธนวัฒน์ จารุพงษ์สกุล

บทที่ 5 แหล่งน้ำและการชลประทานในพื้นที่รังสิต 138

ชัยยุทธ สุขศรี และ โกศล ประสงค์สม

บทที่ 6 การสาธารณสุข 183

ภิรมย์ กมลรัตนกุล และ บดี ธนะมั่น

บทที่ 7 ประชากรของเขตรังสิต 259

เพ็ญพร ธีระสวัสดิ์

บทที่ 8 การเกิดและการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในเขตคลองรังสิต 308

สุภางค์ จันทวานิช

บทที่ 9 การขยายตัวของชุมชนในเขตคลองรังสิต 340

สุวัฒนา ธาดานิติ

บทที่ 10 คติความเชื่อและศาสนา 350

ประคอง นิมมานเหมินท์ เทียมจันทร์ อ่ำแหวว และ โสวัตรี ณ ถลาง

บทที่ 11 บทส่งท้าย 383

สุริชัย หวันแก้ว

รายนามคณะบรรณาธิการและคณะผู้วิจัย 389

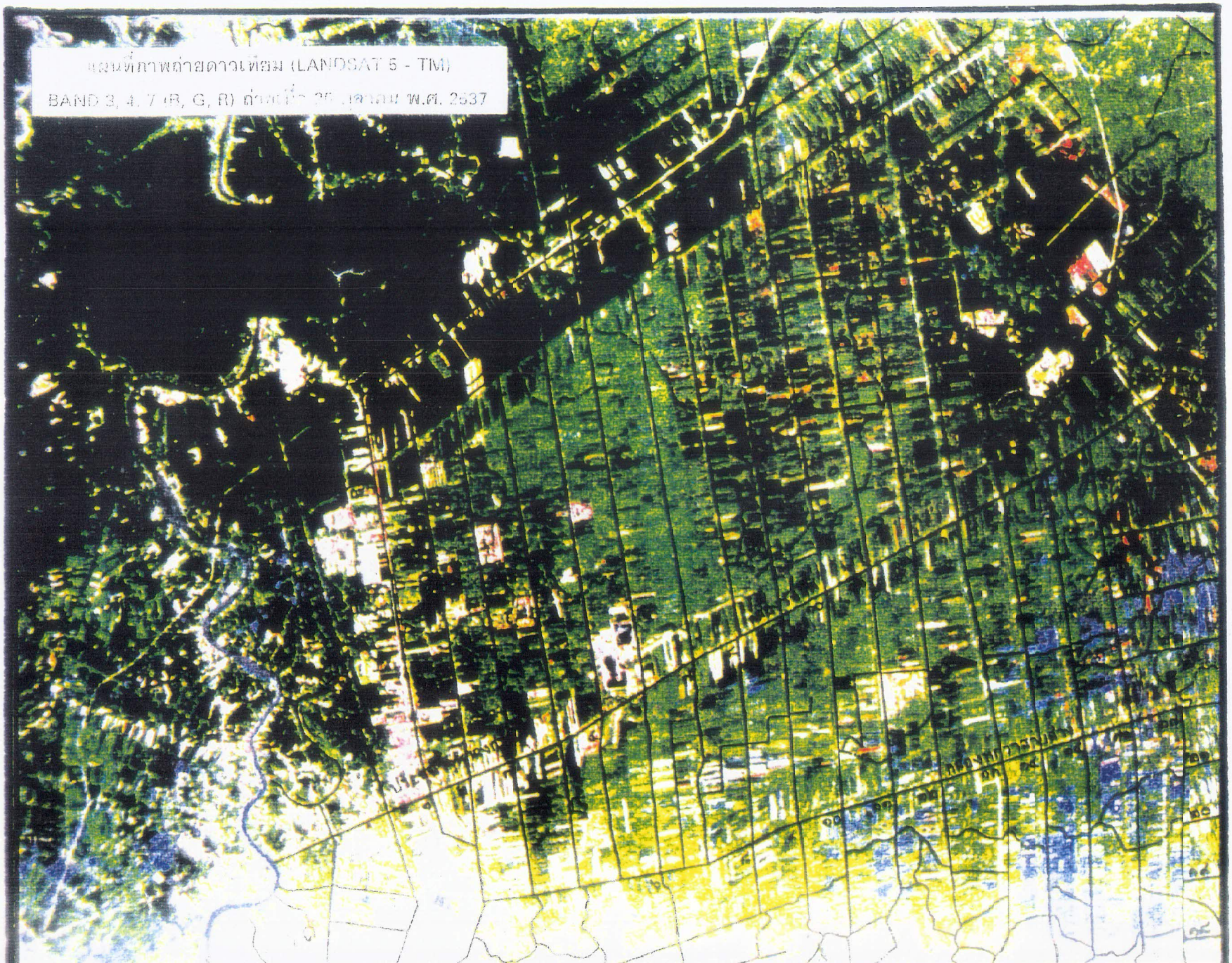
แผนที่ภาพถ่ายดาวเทียม (LANDSAT 5 - TM)
BAND 3, 4, 7 (B, G, R) ถ่ายเมื่อ 25 มกราคม พ.ศ. 2537

บทนำ

ฉลอง สุนทราวาณิชย์

ในช่วง 1 ศตวรรษที่ผ่านมา อาณาบริเวณที่ครั้งหนึ่งเคยรู้จักกันในนาม "ทุ่งรังสิต" หรือ "ทุ่งหลวงรังสิต" เป็นอาณาบริเวณที่ผ่านประสบการณ์การเปลี่ยนแปลง ทั้งในเชิงกายภาพ และวัฒนธรรมที่เข้มข้น รุนแรงและกว้างขวางมากยิ่งกว่าอาณาบริเวณอื่นๆในประเทศไทย

อาณาบริเวณทุ่งรังสิตครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 2000 ตารางกิโลเมตร หรือ 1.5 ล้านไร่ โดยประมาณ ส่วนใหญ่ของทุ่งรังสิตตั้งอยู่ในเขตอำเภอคลองหลวง อำเภอธัญญบุรี อำเภอหนองเสือ และอำเภอลำลูกกา จังหวัดปทุมธานี ที่เหลืออยู่ในเขตอำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี อำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา เขตหนองจอก และเขตบางเขน กรุงเทพมหานคร พื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่เกี่ยวเนื่องโดยตรงกับระบบชลประทานรังสิต ที่มีคลองรังสิตและคลองระพีพัฒน์เป็นคลองหลัก

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในบริเวณทุ่งรังสิต เริ่มขึ้นเมื่อมีการขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์ โดยบริษัทขุดคลองและคูนาสยาม จำกัด ใน พ.ศ.2433 ซึ่งมีผลทำให้บริเวณทุ่งรังสิต ที่ก่อนหน้านั้นเคยเป็นเพียงพื้นที่รกร้างว่างเปล่าปราศจากการใช้ประโยชน์ ไม่มีชุมชนหรือผู้คนตั้งหลักแหล่งอาศัยทำกิน พื้นที่ทั้งหมดเป็นป่าดงรกชัฏ ที่ลุ่มหนองบึง เต็มไปด้วยสิงสาราสัตว์ ทั้งสัตว์ใหญ่ สัตว์เล็ก สัตว์ปีก สัตว์น้ำ และพืชพันธุ์ไม้นานาชนิด เปลี่ยนแปลงไปเป็นพื้นที่ของการเพาะปลูกข้าวนาลุ่ม โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากที่มีการสร้างระบบชลประทานสมัยใหม่ขึ้นในพื้นที่แล้ว การเพาะปลูกข้าวในบริเวณทุ่งรังสิตก็ดำเนินไปอย่างเข้มข้น และทุ่งรังสิตก็เริ่มมีบทบาทสำคัญยิ่งต่อภาคเศรษฐกิจการส่งออกข้าวของไทย มีการเคลื่อนย้ายอพยพประชากรจากที่ต่าง ๆ ที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์และภูมิหลังทางสังคม เข้ามาตั้งหลักแหล่งบุกเบิกที่ดินเป็นผืนนา สร้างชุมชนทางการเกษตรและการค้า หลังจากนั้น บางส่วนของทุ่งรังสิตได้กลายไปเป็นที่สวนและไร่ใช้เพาะปลูกพืชผลทางการเกษตรอื่นๆ พร้อมกับการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรสมัยใหม่ในรูปแบบต่างๆ ภายหลัง พ.ศ. 2504 เมื่อมีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ภาคอุตสาหกรรมการผลิตก็เริ่มขยายเข้ามาในบริเวณทุ่งรังสิต จังหวะความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในบริเวณที่เกี่ยวเนื่องกับคลองรังสิตดำเนินไปอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรอบ 2 ทศวรรษสุดท้ายที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็นการเติบโตของอุตสาหกรรมการผลิตที่ใช้ทุนขนาดใหญ่และเทคโนโลยีระดับสูง ความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ การขยายตัวของประชากรและชุมชนที่อยู่อาศัย สถาบันการศึกษาชั้นสูง ศูนย์ธุรกิจการพาณิชย์สมัยใหม่ และแหล่งพักผ่อนในรูปแบบต่างๆ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ทำให้อาณาบริเวณทุ่งรังสิตในปัจจุบัน เป็นทั้งเขตอุตสาหกรรมที่มีความสำคัญที่สุดเขตหนึ่งในระบบเศรษฐกิจของไทย เป็นอาณาบริเวณที่มีอัตราการขยายตัวเติบโตของชุมชนที่พักอาศัยสูงที่สุดบริเวณหนึ่ง จนบางส่วนกลายมาเป็นเขตที่อยู่อาศัยชานเมืองของกรุงเทพมหานครไปโดยปริยาย และในขณะเดียวกัน พื้นที่ส่วนใหญ่ของอาณาบริเวณทุ่งรังสิตก็ยัง

คงดำรงภาคการผลิตทางการเกษตรอย่างเข้มข้นต่อไปบนพื้นฐานของเทคโนโลยีและการตลาดแบบใหม่

ความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นในบริเวณทุ่งรังสิต ดังที่ได้สังเขปความไปเบื้องต้น ไม่เพียงทำให้อาณาบริเวณดังกล่าวมีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศไทยสมัยใหม่เท่านั้น แต่ความเปลี่ยนแปลงในบริเวณทุ่งรังสิตยังเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดว่าสอดคล้องไปกับพัฒนาการทางการเศรษฐกิจและสังคม และวัฒนธรรมของประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่อีกด้วย ด้วยเหตุดังนั้น ความพยายามในการทำความเข้าใจกับความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นในบริเวณทุ่งรังสิตในรอบ 1 ศตวรรษที่ผ่านมา ทั้งทางกายภาพ วิทยาศาสตร์สุขภาพ เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม จึงไม่เพียงทำให้สามารถเข้าใจกระบวนการของการเปลี่ยนแปลงต่างๆ และบทบาทสำคัญของบริเวณนี้ที่มีต่อประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ได้ดีขึ้น แต่ยังจะช่วยให้สามารถเข้าใจกระบวนการของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่โดยรวมได้อย่างลุ่มลึก กว้างขวางกว่าเดิม

รายงานการวิจัยรวม 9 ฉบับที่จะเห็นต่อไปข้างหน้าเป็นผลการวิจัยในโครงการวิจัยนำร่อง "100 ปี คลองรังสิต" ที่มุ่งพิจารณาความเปลี่ยนแปลงของบริเวณทุ่งรังสิต ที่ครอบคลุมองค์ประกอบด้านต่างๆ อย่างกว้างขวางที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ไม่ว่าจะเป็นความเปลี่ยนแปลงทางด้านกายภาพ วิทยาศาสตร์สุขภาพ เศรษฐกิจ สังคม หรือวัฒนธรรม ทั้งนี้บนฐานคติที่ว่า ความเปลี่ยนแปลงในชุมชนหรืออาณาบริเวณใดบริเวณหนึ่ง รวมทั้งบริเวณทุ่งรังสิต เป็นความเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อน และความเปลี่ยนแปลงแต่ละด้านมีความสัมพันธ์ต่อกันอย่างลึกซึ้ง

รายงานการวิจัยในโครงการวิจัย "100 ปีคลองรังสิต" ประกอบด้วย "ร้อยปีรังสิต : การศึกษาในมิติประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม" ซึ่งวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับบริเวณทุ่งรังสิตในเชิงประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม รายงาน 3 ฉบับต่อมา คือ "แหล่งน้ำและการชลประทานในพื้นที่รังสิต" "นิเวศวิทยากับประวัติการพัฒนาที่ดินบริเวณทุ่งรังสิต" และ "ลักษณะและการเปลี่ยนแปลงด้านสาธารณสุข" วิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงในเชิงกายภาพและวิทยาศาสตร์สุขภาพ ในขณะที่ 5 ฉบับสุดท้าย คือ "ประชากรของเขตรังสิต" "พลวัตทางเศรษฐกิจของพื้นที่คลองรังสิต จังหวัดปทุมธานี" "การเกิดและการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในเขตคลองรังสิต" "การขยายตัวของชุมชนในเขตคลองรังสิต" และ "คติความเชื่อและศาสนา" เป็นรายงานการวิจัยที่มุ่งพิจารณาความเปลี่ยนแปลงในทางด้าน เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม

อย่างไรก็ดี โครงการวิจัยนำร่อง "ร้อยปีคลองรังสิต" เป็นเพียงจุดเริ่มต้นของความพยายามที่จะพิจารณาความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในบริเวณทุ่งรังสิต รายงานการวิจัยทั้งหมดที่ปรากฏจึงเป็นรายงานการวิจัยเบื้องต้นที่มีเงื่อนไขข้อจำกัดในด้านระยะเวลาของการวิจัย และเป็นรายงานการวิจัยที่อาศัยข้อมูลหลักฐานเชิงเอกสารเป็นหลัก ในขณะที่ข้อมูลจากการสัมภาษณ์และจากการทำวิจัยสนามเป็นเพียงข้อมูลเสริมหลักฐานเชิงเอกสาร ข้อจำกัดในด้านระยะเวลา

และข้อมูลหลักฐานเชิงเอกสาร ทำให้มีข้อสังเกตบางประการที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยในรายงานการวิจัยที่สมควรกล่าวถึงในที่นี้ กล่าวคือ

ประการแรก ความไม่สอดคล้องกันระหว่างรายงานการวิจัยแต่ละฉบับในการกำหนด "เส้นแบ่งทางเวลาของพัฒนาการที่สำคัญ" ของบริเวณทุ่งรังสิต กล่าวคือ แม้ว่าส่วนใหญ่จะมีความเห็นที่ค่อนข้างสอดคล้องกันในเรื่องจุดเริ่มต้นของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของบริเวณทุ่งรังสิต ว่าอยู่ในช่วงต้นทศวรรษที่ 2430 แต่เส้นแบ่งทางเวลาของพัฒนาการที่สำคัญหลังจากนั้นยังมีความแตกต่างกันอยู่ อย่างไรก็ดี รายงานหลายฉบับก็เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 การเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติในตอนต้นของทศวรรษที่ 2500 และความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทยยุค "โชติช่วงชัชวาล" กลางทศวรรษที่ 2520 มีความสำคัญต่อพัฒนาการของบริเวณรังสิต

ประการที่สอง ความคลุมเครือไม่ชัดเจนในเรื่องของการกำหนดขอบเขตทางพื้นที่ของ "บริเวณทุ่งรังสิต" เพื่อใช้ในการศึกษา ทำให้ขอบเขตทางพื้นที่ของ "บริเวณทุ่งรังสิต" ในรายงานการวิจัยแต่ละฉบับไม่ตรงกัน รายงานการวิจัยทางด้านกายภาพและประวัติศาสตร์ อาศัยระบบชลประทานเป็นเงื่อนไขสำคัญของการกำหนดขอบเขตบริเวณทุ่งรังสิต ซึ่งครอบคลุมอาณาบริเวณพื้นที่บางส่วนของจังหวัดปทุมธานี พระนครศรีอยุธยา สระบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา และกรุงเทพมหานคร ในขณะที่รายงานการวิจัยทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ส่วนใหญ่มุ่งการพิจารณาไปที่อำเภอที่เกี่ยวข้องรวม 4 อำเภอของจังหวัดปทุมธานี ทั้งนี้ ยกเว้นแต่รายงานการวิจัยที่ว่าด้วยประชากร และทางด้านวิทยาศาสตร์สุขภาพ ที่ขยายขอบเขตทางพื้นที่ในการวิเคราะห์ไปยัง 4 อำเภอในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สระบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นเขตรอบนอกของบริเวณทุ่งรังสิตด้วย

ประการที่สาม ในขณะที่รายงานการวิจัยส่วนใหญ่มุ่งวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงในรอบ 100 ปีที่ผ่านมา แต่รายงานการวิจัยบางฉบับเน้นพิจารณาความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในบริเวณทุ่งรังสิตในช่วงระยะหลัง กล่าวคือ ในรอบ 4 ทศวรรษที่ผ่านมา ดังในรายงานทางด้านประชากร หรือ ในรอบ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาในกรณีของรายงานว่าด้วยเศรษฐกิจ

กล่าวได้ว่าความคลุมเครือไม่ชัดเจน ในสองประการหลังเป็นผลเนื่องมาจากความแตกต่างของประเภทข้อมูลหลักฐานเชิงเอกสารที่ใช้ในการวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อมูลทางด้านวิทยาศาสตร์สุขภาพ เศรษฐกิจและสังคม (ประชากร) ซึ่งอาศัยข้อมูลและสถิติทางราชการ "เท่าที่มีอยู่" ทั้งยังเป็นข้อมูลหรือสถิติที่วางอยู่บนพื้นฐานของเขตการปกครอง มากกว่าที่จะเป็นเขตพื้นที่ "ทุ่งรังสิต" ที่เป็นจริงตามธรรมชาติ

กระนั้นก็ดี แม้ว่าข้อมูลหลักฐานเชิงเอกสารอาจนำไปสู่ปัญหาความลักลั่นคลุมเครืออย่างที่กล่าวไปแล้ว แต่เมื่อพิจารณาจากรายงานการวิจัยทั้งหมดโดยรวม ก็จะพบว่า ในส่วนที่เกี่ยวเนื่องกับบริเวณทุ่งรังสิตในรอบ 100 ปีหลังนี้ มีข้อมูลหลักฐานเชิงเอกสารที่หลากหลายมากมาย

จากสัญญาข้อ 1 และ 3 จะพบว่าเป็นสัญญาที่วางกฎเกณฑ์ไว้อย่างกว้าง ๆ ไม่รัดกุม และอาจตีความหมายได้หลายทาง เงื่อนไขของสัญญาทั้งสองข้อนี้เป็นการเปิดโอกาสให้บริษัทได้สิทธิเป็นผู้ขุดคลองก่อนผู้อื่นในกรณีที่มีการแข่งขัน ทั้งในฐานะเป็นผู้รับจ้างขุดและเป็นผู้ขอขุดคลองเอง ในขณะที่ขอบเขตพื้นที่ที่บริษัทจะขอขุดคลองได้ก็มีอย่างไม่มีข้อจำกัด ทำให้บริษัทสามารถอ้างสิทธิขอขุดคลองในพื้นที่ที่กว้างขวาง แม้แต่ในพื้นที่ที่มีคลองอยู่เดิม และอาจไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ใด นอกจากบริษัทที่จะเป็นผู้ได้รับที่ดิน

ประเด็นที่จะเป็นปัญหาก่อให้เกิดการโต้แย้งกับรัฐบาลมากก็คือ ในระยะเวลาต่อมาอีกไม่นาน รัฐบาลได้จัดตั้งกรมคลองซึ่งต่อมาคือกรมชลประทาน และวางโครงการที่จะก่อสร้างโครงการชลประทานในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โครงการดังกล่าวได้มีปัญหาการซ้อนทับกับโครงการขุดคลองของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ทำให้เกิดปัญหาต่อรัฐบาลทั้งในด้านนโยบาย และในด้านการดำเนินงาน

3. บริษัทจะได้รับผลประโยชน์จากสัมปทานตามสัญญาข้อ 4 คือได้รับสิทธิในที่ดินสองฝั่งคลองที่ขุดใหม่ โดยสัญญาได้ระบุว่าคลองใดคลองหนึ่งที่บริษัทได้รับอนุญาตให้ขุดใหม่ และได้ออกทุนของบริษัทขุดเองนั้น ถ้าได้ขุดเสร็จแล้วเมื่อไรที่แผ่นดินสองฝั่งคลอง เว้นจากที่หลวงขึ้นไปฟากละ 40 เส้น ตลอดลำคลองที่ขุดใหม่ให้บริษัทถือเอาได้ว่าเป็นที่ที่บริษัทได้จับจองไว้ตั้งแต่วันที่ได้ขุดคลองนี้มา ผู้หนึ่งผู้ใดจะมาจับจองพื้นที่ที่กำหนดนี้ไม่ได้ บริษัทจะขายให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใดก็ขายได้

การพระราชทานที่ดินสองฝั่งคลอง ฟากละ 40 เส้น (1.6 กิโลเมตร) ถือได้ว่าเป็นการพระราชทานที่เป็นพิเศษกว่าการขอขุดของเอกชนรายอื่น ๆ ที่เคยขอขุดก่อนหน้านั้น ซึ่งเคยได้รับพระราชทานที่ดินจำนวน 25-30 เส้น (.8-1.2 กม.) อย่างไรก็ตามการพระราชทานที่ดินโดยให้ถือว่าได้จับจองไว้ตั้งแต่เริ่มขุดคลองและจะเป็นเจ้าของเมื่อขุดคลองเสร็จ สัญญาข้อนี้มิได้ให้กรรมสิทธิ์อย่างสมบูรณ์แก่บริษัทโดยทันที ในแง่หนึ่งทำให้เกิดปัญหาที่มีผู้จับจองที่ดินดักหน้าคลอง ทั้งนี้เพราะกำหนดการขุดคลองมิได้เป็นความลับทำให้บริษัทเสียเปรียบ และก่อให้เกิดปัญหาพิพาทในเรื่องที่ดิน แต่ในอีกแง่หนึ่ง สัญญาข้อนี้ก็ทำให้บริษัทสามารถอ้างสิทธิเข้าครอบครองที่ดินได้โดยง่าย ไม่ว่าบริษัทจะได้รับอนุญาตขุดคลองแล้วหรือยัง หรือถ้าได้รับแล้วได้ขุดคลองขึ้นจริงหรือไม่ รวมถึงได้ขุดคลองถูกต้องตรงตามโครงการที่ขออนุญาตหรือไม่อย่างไร

4. สัญญาข้อ 7 ระบุว่า คลองที่บริษัทได้รับอนุญาตให้ขุดเมื่อสำเร็จแล้วบริษัทจะเป็นผู้ดูแลรักษา และจัดการทั้งปวงเกี่ยวกับคลองนั้นตลอดระยะเวลาที่บริษัทขายที่ซึ่งบริษัทจะได้รับตามสัญญาข้อ 4 และคลองเก่าที่บริษัทได้รับจ้างขุดซ่อมนั้น ถ้าเป็นการมอบอำนาจให้บริษัทเก็บเงินแก่เรือไปมาก็จะรักษาและจัดการทั้งปวงตลอดชั่วระยะเวลาที่เก็บเงิน สัญญาข้อนี้แม้จะดูไม่แน่ชัดว่าบริษัทมีสิทธิเรียกค่าธรรมเนียมจากเรือที่ผ่านคลองที่บริษัทขุดหรือไม่ แต่ในทางปฏิบัติบริษัทก็กำหนดอัตราเรียกเก็บค่าธรรมเนียมจากเรือที่ผ่านคลอง ในขณะที่ความรับผิดชอบในการดูแลคลองของบริษัทก็เป็นเรื่องที่เป็นข้อถกเถียงกันในเวลาต่อมา

5. ในการขุดคลองตามสัมปทาน บริษัทจะต้องให้ผลตอบแทนแก่รัฐบาลตามสัญญาข้อ 8 คือ ต้องทูลเกล้าฯ ถวายส่วนกำไรร้อยละ 20 ส่งขึ้นพระคลังมหาสมบัติ

สัญญาพระบรมราชานุญาตนี้ได้ตกลงเซ็นสัญญา โดยมีผู้รับผิดชอบสัญญาฝ่ายรัฐบาล คือ คอมมิตตีกรมพระนครบาล ได้แก่ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์ และพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสวัสดิวัฒนวิศิษฏ์ ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าเหตุใดคอมมิตตีกรมพระนครบาลจึงเป็นผู้รับผิดชอบในการทำสัญญาฉบับนี้ แทนที่จะเป็นเสนาบดีกรมนา (กระทรวงเกษตร) ซึ่งมีหน้าที่ดูแลงานทางด้านการเกษตรอาจเป็นไปได้ว่าเพราะพื้นที่บริเวณที่บริษัทขอขุดคลองอยู่ในความรับผิดชอบดูแลด้านความสงบเรียบร้อยของกรมพระนครบาล ปัญหาที่เกิดขึ้นโดยทันทีที่ปรากฏสัญญาฉบับนี้ ก็คือ ความไม่เห็นด้วยของเสนาบดีกรมนาในขณะนั้น คือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ประเด็นที่นำไปสู่ข้อโต้แย้งก็คือ การมองว่ากิจการขุดคลองเป็นเรื่องที่รัฐบาลควรจัดทำมากกว่าให้เอกชนเป็นผู้จัดทำ[20] โดยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เสนอว่า เรื่องขุดคลองโดยเฉพาะคลองคูนาเป็นเรื่องที่กรมนาคิดจะขุดเองในลักษณะค่อยเป็นค่อยไป และเห็นว่าควรให้เอกชนหลาย ๆ รายเข้ามาขุดอย่างที่เคยปฏิบัติมา มากกว่าที่จะให้บริษัทดำเนินการแต่ผู้เดียว อีกประเด็นหนึ่งก็คือ ปัญหาการที่จะคงอำนาจของกรมนาไว้ในการปิดเปิดทำนบกั้นน้ำ ซึ่งสามารถจะควบคุมได้ถ้ากรมนาเป็นผู้ขุดคลองเอง นอกจากนั้นเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ก็ยังติติงสัญญาที่พระราชทานที่ดินถึง 40 เส้น เพราะแต่เดิมเคยพระราชทานเพียง 20-30 เส้น รวมถึงการตั้งข้อรังเกียจที่หุ้นส่วนของบริษัทเป็นคนในบังคับต่างประเทศ

1.5 การพัฒนาระบบคลองของโครงการรังสิต

ภายหลังการได้รับพระบรมราชานุญาตขุดคลอง บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ยื่นโครงการขอขุดคลอง จำนวน 8 สาย ตามแผนที่หมายเลข 3[21] ดังต่อไปนี้

1. คลองที่ 1 เป็นคลองสายใหญ่ ขุดตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านถั่ว ใต้เกาะใหญ่ ปทุมธานีไปออกเมืองนครนายก ยาว 2,000 เส้น ขนาดกว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก

2. คลองที่ 2 ขุดตั้งแต่คลองที่ 1 ไปออกแม่น้ำบางปะกง บริเวณคลองบางขนาก ยาว 90 เส้น กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก

3. คลองที่ 3-7 เป็นคลองคูนา ขุดตั้งแต่ คลองที่ 1 และ 2 มายังคลองแสนแสบ ตามลำดับ กว้าง 3 วา ลึก 3 ศอก

4. คลองที่ 8 ขุดตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก บริเวณบ้านบางโควัด ไปออกแม่น้ำท่าจีนที่บ้านสองพี่น้อง ยาว 1,300 เส้น กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก

โครงการที่บริษัทขอขุดครั้งแรกนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นโครงการที่มีขอบเขตพื้นที่กว้างขวางมาก คือทั้งในทุ่งฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เฉพาะในทุ่งฝั่งตะวันออกซึ่งบริษัทขอขุดคลองที่ 1-7 ตามโครงการที่จะเรียกต่อไปว่า "โครงการรังสิต" นั้นได้ครอบคลุมพื้นที่

ของเขตทุ่งหลวงทั้งหมดที่เรียกกันต่อมาว่า "ทุ่งรังสิต" และ "ทุ่งแสนแสบ" ในขณะที่ทุ่งฝั่งตะวันตก จะครอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่เมืองนนทบุรีไปจนถึงเมืองสุพรรณบุรี

อย่างไรก็ตาม เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกรมนาได้รับโอนอำนาจจากกรมพระนครบาลให้เป็นผู้ควบคุมการดำเนินงานของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามนั้น ได้อนุญาตให้บริษัทขุดคลองได้เพียงสายเดียวก่อน คือ เฉพาะคลองสายที่ 1 ตามหนังสืออนุญาตขุดคลองลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433 บริษัทได้รับอนุญาตให้ขุดคลองโดยเริ่มต้นขุดที่ตำบลบ้านใหม่ใต้เกาะใหญ่ แขวงเมืองปทุมธานี ไปออกแม่น้ำนครนายก ขนาดคลองกว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก ยาว 1,400 เส้น ที่น่าสังเกตก็คือได้มีการเปลี่ยนแปลงตำบลที่เริ่มต้นขุดคลอง รวมถึงมีการเปลี่ยนแปลงขนาดความยาวของคลองไปจากที่ขอไว้เดิม

อนึ่ง เมื่อลงมือขุดคลองสายนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานชื่อคลองนี้ว่า "คลองรังสิตประยุรศักดิ์" (บางครั้งสะกดว่า "รังสฤษดิ์ประยูรศักดิ์") ตามพระนามของพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้ารังสิตประยุรศักดิ์ (ต่อมาได้ทรงกรมเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาชัยนาทนเรนทร) ในเจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เนื่อง สนิทวงศ์ พระธิดาในพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกเธอฯ เสด็จไปทำพิธีในที่นั้นด้วย

อาจกล่าวได้ว่าการดำเนินงานของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ประสบปัญหาความขัดแย้งกับทางราชการมานับตั้งแต่เริ่มต้น การที่กรมนาอนุญาตให้บริษัทขุดคลองได้เพียง 1 สายในจำนวนที่ขอไป 8 สาย ปัญหาที่บริษัทต้องเผชิญโดยทันทีก็คือ กรณีที่เอกชนรายอื่น ๆ ถือโอกาสเข้าไปขุดคลอง และมีผู้คนเข้าไปจับจองที่นาในที่ ๆ บริษัทกำหนดว่าจะขุดคลอง แต่ยังไม่ได้รับอนุญาตอย่างเป็นทางการ ผลก็คือ บริษัทได้ทักท้วงการกระทำของเสนาบดีกรมนาที่ไม่ให้อนุญาต และในทางปฏิบัติบริษัทก็ได้ล่วงละเมิดด้วยการเข้าไปขุดคลองในบริเวณอื่น ๆ โดยที่รัฐบาลยังไม่ได้ให้อนุญาต แต่อยู่ในแผนที่ที่บริษัทได้เคยขอไว้ ทั้งยังได้แจ้งการกระทำดังกล่าวให้กรมนารับทราบด้วย

การเจรจาเพื่อขออนุญาตขุดคลองได้ยืดเยื้อต่อมาอีกหลายปี จนกระทั่งถึงสมัยที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรพนิชการที่ได้ตั้งขึ้นใหม่ บริษัทได้ยื่นเรื่องราวขอขยายการขุดคลองครั้งใหม่ในปี พ.ศ. 2435 แต่การขอครั้งนั้นก็ยังคงไม่ได้รับอนุญาต เนื่องจากเป็นระยะเวลาที่บริษัทกำลังมีปัญหากับรัฐบาลเรื่องที่นายแกรซี่หุ้นส่วนของบริษัทไม่ยอมเปลี่ยนมาเป็นคนในบังคับสยาม จนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2436 ที่พระปฏิบัติราชประสงค์ (Muller) ได้เข้ามาเป็นหุ้นส่วนแทน บริษัทจึงได้เสนอขอขยายการขุดคลองครั้งใหม่เฉพาะในโครงการรังสิต[22] ดังต่อไปนี้

1. ขอขุดคลองแยกจากคลองรังสิตฝั่งใต้ เป็นคลองกว้าง 6 วา ลึก 5 ศอก ตามลำคลองที่ 1 ยาว 53 เส้น แล้วเลี้ยวไปหาคลองที่ 2 ลงไปตามแนวคลองนั้น 73 เส้น จนเสมอแนวปลาย

คลองกรมหมื่นภูธเรศ แล้วเลี้ยวขึ้นไปออกตำบลบางลูกเสือ แม่น้ำนครนายก ยาวประมาณ 1,600 เส้น เสร็จในปี พ.ศ.2444

2.ขอขุดคลองอีกสายหนึ่งฝั่งเหนือคลองรังสิต ตั้งแต่ปลายคลองเชียงรากน้อย ขุดไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ถึงบ้านนาเลิ่ง ยาว 1,500 เส้น คลองกว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก

3. ขอขุดคลองแยกเป็นคลองคูนา กว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก เหนือคลองรังสิต 18 สาย และขุดคลองฝั่งเหนือเป็นคลองขอบนาในปลายคลองตลอดต่อกัน ฝั่งใต้คลองรังสิตจะขุดเป็นคูนา 21 สาย แต่คลองคูนาฝั่งใต้จะขุดเป็นคลองกว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก และเป็น 2 ตอน รวมความยาวของคลองคูนาและขอบนาฝั่งเหนือและใต้ 41 คลอง ยาวประมาณ 43,000 เส้น กำหนดทำการตามข้อ 2-3 แล้วเสร็จในปี พ.ศ.2456 โดยจะลงมือขุดในปี พ.ศ.2436

ที่มาของการขยายการขุดคลองเพิ่มขึ้นในทุ่งรังสิตจำนวนมากในครั้งนี้ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้เป็นผู้ชี้แจงเองว่า เนื่องมาจากท่านได้ตรวจแผนที่เดิมของบริษัทเฉพาะในเขตทุ่งรังสิตซึ่งมีอยู่ 7 สายแล้ว เห็นว่ายังไม่พอกับความเจริญของบ้านเมือง จึงได้เจรจาให้บริษัทขยายคลองกล่าวคือ คลองเวา (คือคลองรังสิต) ขยายเป็น 8 วา คลอง 4 วา ขยายเป็น 6 วา คลอง 3 วา ขยายเป็น 4 วา และคลองซอย 6 คลองที่ห่างกัน ควรจัดคลองแทรกลงให้เต็ม คือฝั่งใต้คลองรังสิต 23 สาย ฝั่งเหนือคลองรังสิต 18 สาย ให้ตรงกับฝั่งที่บริษัทได้รับอนุญาตไว้แล้ว และบริษัทได้ตกลงทำแผนที่และกะระยะคลองมายื่น รวมเป็นคลอง 3 ขนาด จำนวนคลอง 43 สาย กำหนดแล้วเสร็จในปี พ.ศ.2440, 2444 และ 2456 ตามลำดับ ซึ่งกระทรวงเห็นชอบด้วย แต่ได้เปลี่ยนกำหนดเวลาแล้วเสร็จจากปี พ.ศ.2456 เป็น พ.ศ.2446 และได้นำขึ้นกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาต

คลองที่บริษัทขอขุดในครั้งนี้ได้ปรากฏเป็นคลองดังที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบัน กล่าวคือ นอกจากคลองรังสิตก็จะได้แก่ คลองหกวาสายบน คลองหกวาสายล่าง คลองซอยแยกจากคลองรังสิตฝั่งเหนือและใต้ คลองซอยแยกจากคลองหกวาสายบนและล่าง นอกจากนั้นบริษัทได้สร้างประตูน้ำที่คลองรังสิต 2 ประตู โดยได้รับพระราชทานนามประตูน้ำทางฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาว่าประตูจุฬาลงกรณ์ และทางฝั่งแม่น้ำนครนายก คือประตูเสาวภา ส่วนที่ปลายคลองหกวาสายล่างยังมีประตูน้ำอีก 1 ประตู ชื่อประตูบริษัทสมบูรณ์

การตัดสินใจให้บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามขยายการขุดคลองในโครงการรังสิตในสมัยเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้ก่อให้เกิดปัญหาที่ตามมาอย่างน้อย 2 ประการด้วยกัน ประการแรกก็คือ การอนุญาตของเจ้าพระยาสุรศักดิ์ในครั้งนั้น แม้จะได้นำเรื่องขึ้นกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตจริง แต่ช่วงเวลานั้นได้ประจวบเวลาที่เกิดเหตุการณ์ฉุกเฉิน คือ กรณีขัดแย้งกับฝรั่งเศสในวิกฤตการณ์ร.ศ.112 จึงยังมิได้มีตราอนุญาตและเจ้าพระยาสุรศักดิ์ได้อนุญาตให้บริษัทขุดคลองไปก่อนเมื่อบริษัทเตือนมา การที่ยังไม่มีพระบรมราชานุญาตอย่างเป็นทางการจะทำให้เกิดปัญหาตามมาในเรื่องของกรรมสิทธิที่ดินในฝั่งคลองต่างๆ ทั้งระหว่างบริษัทกับรัฐบาล และบริษัทกับราษฎรอีกเป็นเวลาหลายปี

ประการที่สอง การที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์ได้อนุญาตให้บริษัทขุดคลองเพิ่มขึ้นอีกจำนวนมาก ในลักษณะที่เป็นการตัดซอยจากคลองเดิมนั้น เป็นการกระทำโดยมิได้คำนึงถึงเหตุผลในด้านชลประทาน ทำให้เกิดข้อถกเถียงต่อมาว่าระบบคลองที่บริษัทสร้างขึ้นนั้นยังไม่ได้ประโยชน์ในแง่ของการจัดระบบชลประทาน ประโยชน์ที่ได้จึงได้กับบริษัทเมื่อขุดคลองซอยทั้งหมดได้ มีผลทำให้บริษัทได้ครอบครองกรรมสิทธิ์ในที่ดินสองฝั่งคลองทั้งหมดในเขตโครงการรังสิต

ในเรื่องการขุดคลองในโครงการรังสิตนี้ นายเจ โฮมาน วินเดอร์ ไฮเด (J. Homan Van de Heide) เจ้ากรมคลองชาวดัชได้บันทึกไว้ในรายงานการสำรวจโครงการชลประทานเจ้าพระยาในปี พ.ศ.2445 ลงความเห็นว่า คลองในโครงการรังสิตยังไม่ใช่คลองชลประทานอย่างแท้จริง มีลักษณะเป็นเพียงคลองรับน้ำนอง (inundation canal) กล่าวคือคลองจะได้รับน้ำก็ต่อเมื่อมีฝนชุกหรือระดับน้ำท่าขึ้นสูง[23] ขณะที่การควบคุมระดับน้ำด้วยประตูน้ำและทำนบก็พบว่ายังไม่ได้ผลอย่างเพียงพอ ปัญหาที่น้ำมีไม่พอหรือน้ำมากเกินไปจนท่วมที่นาเสียหายมีอยู่เสมอ[24]

รายงานของนายไฮเดในปีถัดมา คือ พ.ศ.2446 อันเป็นปีที่บริษัทเคยสัญญาว่าจะขุดคลองแล้วเสร็จทั้งหมด ก็ให้รายละเอียดเพิ่มขึ้นอีกว่า เมื่อถึงปีนี้บริษัทขุดคลองได้ทั้งสิ้นรวม 668 กิโลเมตร (16,700 เส้น) ซึ่งบริษัทสามารถจับจองที่ดินได้ตามสัปทานจำนวน 840,000 ไร่ (135,000 เฮคตาร์) ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับโครงการที่บริษัทได้ขอไว้เดิม บริษัทยังมีคลองจะต้องขุดอีก 668 กิโลเมตร และสามารถจับจองที่ได้อีกราว 960,000 ไร่ (154,285 เฮคตาร์) แต่บริเวณดังกล่าวนี้บริษัทเองก็ไม่สนใจที่จะขุดตามโครงการเดิมอีกต่อไป เห็นได้จากการที่บริษัทได้ขอเปลี่ยนแปลงโครงการในระยะ 2 ปีที่แล้วมาถึง 3 ครั้ง ซึ่งไฮเดได้ให้เหตุผลว่าเนื่องจากบริเวณดังกล่าวเป็นที่สูง เมื่อขุดคลองเข้าไปแล้วจะไม่มีน้ำ คลองที่ขุดจะได้ผลก็ต่อเมื่อทำเป็นคลองชลประทานอย่างแท้จริง มิใช่ทำในแผนที่บริษัทได้ทำมาแล้ว กล่าวคือจะต้องให้ผู้เชี่ยวชาญของรัฐบาลเป็นผู้จัดวางโครงการ[25]

ประเด็นที่ว่าระบบคลองที่บริษัทได้สร้างขึ้นในโครงการรังสิตยังไม่เป็นประโยชน์ในด้านชลประทานได้ถูกยืนยันอีกครั้งหนึ่ง โดย เซอร์ ทอมัส วอร์ด (Sir Thomas Ward) วิศวกรชาวอังกฤษที่รัฐบาลจ้างเข้ามาวางโครงการชลประทานของรัฐบาลในปี พ.ศ.2456 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัฐบาลในครั้งนั้นได้ตกลงใจให้จัดสร้างโครงการชลประทานป่าสักใต้ขึ้นเป็นโครงการแรก เพื่อที่ว่าจะปรับปรุงระบบคลองในโครงการรังสิต การประเมินโครงการรังสิตอย่างตรงไปตรงมาปรากฏอยู่ใน "บันทึกเรื่องการทดน้ำในประเทศสยาม" ที่ระบุว่า

> *"...น่าชมเชยผู้เริ่มก่อการและตั้งบริษัท (ขุดคลองแลคูนาสยาม) นี้ขึ้น ได้ว่ามีความอุตสาหพยายาม และมีวิจารณญาณลึกซึ้ง เห็นประโยชน์ที่ควรจะได้ในการภายหน้าเป็นส่วนใหญ่ จึงได้เริ่มช่วยเหลือเปลี่ยนแปลงให้ป่าพงกลายเป็นพื้นท้องนาขึ้นเป็นจำนวนมาก ซึ่งควรจารึกความดีนี้ไว้ต่อไปด้วย แต่ถึงกระนั้นถึงการที่ทำมาแล้วก็*

ยังไม่นับว่าได้เข้าแห่งคั่นแห่งการทดน้ำอย่างสูง กล่าวคือ เป็นแต่เพียงรักษาน้ำ ซึ่งมีอยู่ตามธรรมดาไว้เท่านั้น หาได้เริ่มจัดการทดน้ำไขน้ำมาเพิ่มเติมในเวลาต้องการนั้นอีกไม่ เพราะฉนั้นที่ต้องดำริทดน้ำตามโครงการป่าสักใต้ จึงต้องลงมือทำเพื่อส่งเสริมการนั้นเอง คลองส่งน้ำสายใหญ่ซึ่งส่งน้ำลงมาจากแม่น้ำป่าสักมายังทุ่งรังสิตนั้น ยังอาจสามารถส่งน้ำเข้าสู่ที่ดินในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและสระบุรี เพื่อหล่อเลี้ยงต้นข้าวได้อีกด้วย ซึ่งแต่เดิมการทำนาในที่เหล่านี้อาศัยแต่น้ำฝนอย่างเดียว ไม่เคยมีน้ำท่าไหลเอิบขึ้นท่วมพื้นนาเลย ฉนั้นโครงการป่าสักใต้ก็เป็นการช่วยเหลือการทำนาในเวลาฝนแล้ง...[26]

1.6 การจัดสรรที่ดินของบริษัทและพัฒนาการของระบบเจ้าที่ดิน

จากสัญญาพระบรมราชานุญาตข้อ 4 ที่ระบุว่า คลองใดที่บริษัทได้รับอนุญาตให้ขุดใหม่และได้ออกทุนของบริษัทในการขุดเองให้บริษัทมีสิทธิจับจองที่ดินสองฝั่งคลองที่ขุดฝั่งละ 40 เส้น (1.8 กม.) นับตั้งแต่วันที่ได้ขุดคลองนั้น มีความหมายว่า หากบริษัทได้รับอนุญาตให้ขุดคลองได้ปริมาณมากเท่าไรก็มีสิทธิที่จะจับจองที่ดินได้มากเพียงนั้น และในทางปฏิบัติ การที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้อนุญาตให้บริษัทขุดคลองได้ในโครงการรังสิตจำนวน 43 คลองนั้น ก็ส่งผลให้บริษัทมีคลองในสัมปทานที่จะขุดได้จำนวนถึง 46,100 เส้น หรือ 1,844 กิโลเมตร ตั้งแต่ปี พ.ศ.2436

อย่างไรก็ตาม พบว่าเนื่องจากบริษัทมีทุนในระยะเริ่มต้นที่ค่อนข้างจำกัด มีปัญหาการเจรจากับรัฐบาลที่ค่อนข้างยืดเยื้อ รวมไปถึงการมีปัญหาวิวาทกับเอกชนรายอื่น ๆ ได้ส่งผลให้การขุดคลองในระยะต้น ๆ มีปริมาณที่น้อยและมีผลให้บริษัทเกือบเอาตัวไม่รอด แต่ในระยะเวลาตั้งแต่ปีพ.ศ.2440 เป็นต้นมา เมื่อปัญหาต่าง ๆ ได้เริ่มคลี่คลาย ประกอบกับที่เกิดความนิยมในการซื้อที่ดินเพื่อเก็งกำไรของคนกรุงเทพ ฯ เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางมีผลให้กิจการขุดคลองของบริษัทขยายตัวเกิดการขุดคลองในปริมาณที่มาก และบริษัทสามารถนำที่ดินริมฝั่งคลองต่าง ๆ มาจัดสรรเพื่อขายอย่างเป็นล่ำเป็นสัน เห็นได้จากรายงานการขุดคลองของบริษัท ตามตารางที่ 1

ตารางที่ 1

การขุดคลองของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม พ.ศ.2440-2447

พ.ศ.	(1) ปริมาณคลองที่ขุด (เส้น)	(2) เนื้อที่ๆได้รับ (ไร่)	(3) ค่าใช้จ่ายในการขุด (บาท)	(4) รายได้จากการขายที่ดิน (บาท)
2440	957	62,250	306,240	130,500-326,250
2441	1,268	78,700	405,760	157,400-393,500
2442	1,094	65,670	350,080	262,680-1,050,720
2443	964	62,620	308,480	250,480-1,001,920
2444	3,309	200,000	1,058,880	5,000,000
2445	3,317	203,300	1,061,440	5,082,500
2447	3,916*	293,813	1,253,120	7,345,325
รวม	14,825	966,353	4,744,000	18,228,885-20,200,215

* ตัวเลขเฉพาะปีนี้ค่อนข้างสูงเพราะได้รวมเอาปริมาณคลองที่ขุดในโครงการนครนายกเข้าไว้ด้วย

ที่มา: (1) และ (2) ได้จากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 กษ.9.4/4, 7, 9, 10, 13 รายงานการขุดคลองของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม พ.ศ.2440-2447

(3) ได้จากการคำนวณค่าขุดคลองต่อเส้น โดยใช้อัตราที่บริษัทระบุไว้ในปี พ.ศ.2447 ว่าการขุดคลองในโครงการรังสิตที่ผ่านมา คลองขนาด 5-6 วา ซึ่งเป็นคลองขนาดกลาง ประมาณค่าขุดคลองเป็นเงินเส้นละ 320 บาท ซึ่งเป็นตัวเลขที่กระทรวงเกษตรเองก็ยอมรับ (หจช. ร.5 กษ. 9.4/13) อย่างไรก็ตามตัวเลขที่เกี่ยวกับค่าขุดคลองของบริษัท ก็มีตัวเลขจากแหล่งอื่นที่แตกต่างไปอยู่บ้าง เช่น คำชี้แจงของนาย แอ็ล อี เบนเนต (L.E Bennett) ซึ่งขออนุญาตรัฐบาลขุดซ่อมคลองภาษีเจริญระบุว่า บริษัทขุดคลอง 6 วา ประมาณเส้นละ 400 บาท (หจช. ร.5 กษ.กรมคลอง เล่ม 2/18) แต่ผู้เขียนมิได้ใช้ตัวเลขนี้ เนื่องจากเห็นว่าเป็นตัวเลขที่ค่อนข้างสูงเกินไป

(4) คำนวณตามราคาที่ดินที่บริษัทขาย ซึ่งมีความแตกต่างไปตามที่ตั้ง และขนาดของคลองที่ขุด (หจช. ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 91/3967 และ กษ.9.4/7,8 โดยใช้อัตราเฉลี่ยของราคาที่ดิน ดังนี้

พ.ศ.2440-2441	ราคาไร่ละ	2-5 บาท
พ.ศ.2442-2443	ราคาไร่ละ	4-16 บาท
พ.ศ.2444-2447	ราคาไร่ละ	25 บาท

จากตารางที่ 1 ซึ่งรวบรวมตัวเลขคร่าว ๆ เฉพาะปีที่บริษัทได้รายงานการขุดคลองให้รัฐบาลทราบนั้น จะเห็นได้ว่าบริษัทเริ่มทำการขุดคลองได้ในปริมาณที่สม่ำเสมอ ในช่วงตั้งแต่ปี พ.ศ.2440-2443 คือเฉลี่ยประมาณ 1,000 เส้น (40 กม.)ต่อปี ปริมาณการขุดคลองได้เพิ่มขึ้นเป็น 3 เท่าตัวในปี พ.ศ.2444-2447 โดยที่ตัวเลขในปี พ.ศ.2447 ค่อนข้างสูงเป็นพิเศษ (ทั้งๆ ที่รายงานของนายไฮเดระบุว่าบริษัทเริ่มขุดคลองในโครงการรังสิตน้อยลงตั้งแต่ปีพ.ศ.2446) ทั้งนี้เนื่องจากบริษัทได้นำเอาปริมาณคลองที่ขุดในโครงการนครนายกมารวมไว้ด้วย กล่าวโดยรวมในช่วงปี พ.ศ.2440-2447 นั้น บริษัทขุดคลองได้ทั้งสิ้นประมาณ 14,825 เส้นหรือ 593 กิโลเมตร สามารถจับจองที่ดินได้รวม 966,353 ไร่ ทั้งนี้บริษัทจะมีค่าใช้จ่ายในการขุดคลองประมาณ 4,744,000 บาท และจะมีรายได้จากการขายที่ดินอยู่ในระหว่าง 18,228,885-20,200,215 บาท ซึ่งหมายความว่าบริษัทมีกำไรที่ค่อนข้างเห็นชัดเจน

เนื่องจากสัญญาพระบรมราชานุญาตได้ให้สิทธิบริษัท **จับจอง** และ **ขายที่ดิน**ริมฝั่งคลองได้ นับตั้งแต่วันที่ลงมือขุดคลอง ธุรกิจที่สำคัญของบริษัทในอีกด้านหนึ่งได้แก่การจัดสรรที่ดินเพื่อขาย ในทางปฏิบัติ ธุรกิจการจัดสรรที่ดินของบริษัทได้เริ่มต้นขึ้นแล้วก่อนที่จะมีการขุดคลอง วิธีที่บริษัททำก็คือ การประกาศชี้ชวนให้ผู้ซื้อมาจองซื้อที่ดินตามแผนที่ของบริษัทโดยจ่ายเงินล่วงหน้า เรียกว่า "ช่วยเสียค่าขุดคลองกรอกที่ดิน" โดยบริษัทออกหนังสือสำคัญสำหรับที่ดินของบริษัทให้เรียกว่า "ใบกรอก (ตรอก) หรือ ตั๋วกรอก" เพื่อใช้เป็นหนังสือสำคัญแสดงสิทธิของผู้ซื้อ วิธีเรียกเก็บเงิน "ช่วยเสียค่าขุดคลอง" นี้อันที่จริงได้เริ่มมีขึ้นก่อนหน้านี้แล้ว เห็นได้จากกรณีการขายที่ดินฝั่งคลองประเวศบุรีรมย์ที่รัฐบาลเป็นผู้ขุดในปีพ.ศ.2421 นั้น ก็โปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรลงชื่อเสียค่าขุดคลอง[27] เพียงแต่ว่าในกรณีของโครงการรังสิตนั้นผู้ซื้อต้องจ่ายเงินให้แก่บริษัทเอกชนซึ่งเป็นผู้รับสัมปทานขุดคลอง โดยที่รัฐบาลจะเป็นผู้จัดการออกโฉนดสำหรับที่ดินให้ในภายหลัง

การจัดสรรที่ดินของบริษัทได้เริ่มทำอย่างเป็นระบบธุรกิจจริงๆ ในราวปี พ.ศ.2440 ภายหลังจากที่บริษัทได้รับอนุญาตจากรัฐบาลในสมัยที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรให้บริษัทสามารถขุดคลองได้ในปริมาณที่มากดังได้กล่าวแล้ว ขณะที่รัฐบาลก็เริ่มเข้าไปจัดการคลี่คลายปัญหาการวิวาทแย่งชิงที่ดินและจัดการออกโฉนดตราจองให้กับบริษัท มาตรการต่าง ๆ ของบริษัทและรัฐบาล เพื่อช่วยสร้างความมั่นใจให้แก่ผู้ซื้อ ทำให้กิจการจัดสรรที่ดินของบริษัทประสบความสำเร็จ โดยเฉพาะความสำเร็จในแง่ของการขายที่ดินแปลงใหญ่ ๆ ให้แก่ผู้ซื้อที่ดินซึ่งเป็นชาวกรุงเทพฯ อันเป็นที่มาของการเกิดเจ้าของที่ดินนอกเขตเช่า (absentee landlord) ในเขตโครงการรังสิต ซึ่งเป็นลักษณะที่ชัดเจนของเขตนี้ที่แตกต่างจากเขตอื่นๆในที่ราบภาคกลาง จากการศึกษาข้อมูลตัวเลขจำนวนที่ดินที่มีการตกลงซื้อขายและถือครองในระหว่างปี พ.ศ.2435-2444[28] ระหว่างบริษัทกับผู้ซื้อ ในจำนวนเจ้าของที่ดินที่รวบรวมได้ 694 ราย มีที่ดินรวมกันจำนวน 235,822 ไร่ ในจำนวนนี้ร้อยละ 5 ของผู้ที่มีที่ดินจำนวนมากที่สุดมีที่ดินรวมกัน 113,539 ไร่ หรือเท่ากับร้อยละ 48.10 ของเนื้อที่ทั้งหมด ซึ่งเมื่อพิจารณาจากรายชื่อของบุคคลกลุ่มนี้ก็พบว่าเป็น

กลุ่มของผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ ได้แก่ กลุ่มของพระราชวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ และพ่อค้าคหบดี ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนที่อยู่ในกรุงเทพฯ มูลเหตุสำคัญของการซื้อที่ดินของคนกลุ่มนี้เนื่องมาจากแรงจูงใจทางด้านเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการขยายตัวอย่างกว้างขวางของการผลิตและการค้าข้าวในช่วงทศวรรษ 2423-2443 ก่อให้เกิดการตื่นตัวลงทุนในที่ดิน มีการเก็งกำไรในธุรกิจการค้าที่ดิน และมีการสะสมที่ดินไว้เพื่อให้เช่าอย่างแพร่หลาย สะท้อนให้เห็นชัดจากพระดำริของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ซึ่งทรงเป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่รายหนึ่งของรัฐสิตได้กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เพื่อทรงขอขุดคลองนาทำนองเดียวกับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ในบริเวณทุ่งฝั่งตะวันตก ตั้งแต่ตำบลดะไน แขวงเมืองนนทบุรีไปออกแม่น้ำสุพรรณ ทรงกล่าวว่า

> *"...ได้ใคร่ครวญและทดลองการค้าขายมาหลายประการแล้ว เห็นด้วยเกล้าว่าบันดากิจใด ๆ ในกรุงสยามสำหรับผู้ดีไทยที่ควรจะทำเพื่อหาเลี้ยงชีพ ฤาเพื่อใช้ทุนให้สืบผลอันมั่นคงในปัจจุบันนี้ ยากจะมีดีเสมอการค้าที่ดิน และที่ดินในสมัยนี้ก็ยากจะมีผลเสมือน**มีที่นาให้ชาวนาเช่าทำ** ด้วยราคาข้าวขึ้นอยู่เสมอมากส่วนกว่าค่าแรง ฤาเสบียงอาหารที่ราคาขึ้น และเป็นการทำง่าย ทั้งเคยทำและรู้วิธีทำมาแต่ดั้งเดิม แม้แต่คนที่คร้านเขลายังสามารถจะทำให้เป็นผลได้ การทำนาจึงเฟื่องฟู และมีแต่จะทวีขึ้น"*[29]

เฉพาะกรณีที่เจ้านายซื้อที่ดินจากบริษัทเอกชนถือได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ในทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม โดยแท้ที่จริงแล้ว **ที่ดิน**ได้เริ่มมีค่าในทางเศรษฐกิจแทนที่**แรงงาน** และระบบการให้เช่าได้เริ่มขึ้นแล้วตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การลงทุนขุดคลองเพื่อพัฒนาที่ดินในรัชสมัยดังกล่าว ดังเช่นการขุดคลองมหาสวัสดิ์เป็นการลงทุนโดยหลวง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ดินสองฝั่งคลองดังกล่าวเพื่อให้เป็นทุนในการเลี้ยงชีพพระเจ้าลูกเธอพระองค์ต่าง ๆ โดยให้ปาวไพร่ไปตั้งทำนาหรือให้ผู้อื่นเช่า[30] แต่เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรณีการขุดคลองในโครงการรังสิตเป็นการลงทุนโดยบริษัทเอกชนนั้น ได้มีผลเป็นครั้งแรกที่ทำให้เจ้านายต้องซื้อที่ดินไว้เป็นทรัพย์สินส่วนพระองค์ จากหลักฐานพบว่ามีเจ้านายในรุ่นที่เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ จนถึงพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 5 เป็นกลุ่มลูกค้าสำคัญที่ได้ติดต่อซื้อที่ดินจากบริษัทเห็นได้จากตารางที่ 2

ตารางที่ 2

รายชื่อพระราชวงศ์ที่ซื้อที่ดินจากบริษัทขุดคลองและคูนาสยาม

ลำดับที่	ชื่อ-สังกัด	จำนวนที่ซื้อ	ตำบลที่นา	ปีที่ซื้อ
1.	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ (ต้นราชสกุลเกษมศรี)	17,945	คลองซอยที่ 6,8,10	2442
2.	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจ (ต้นราชสกุลทองแถม)	7,000	คลองซอยที่ 10,11	2441
3.	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (ต้นราชสกุลวรวรรณ)	7,000	คลองซอยที่ 7 ฝั่งใต้	
4.	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นอดิสรอุดมเดช (ต้นราชสกุลสุขสวัสดิ์)	6,413	คลองซอยที่ 10,11,12	2442
5.	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร (ต้นราชสกุลคัคณางค์)	5,430	คลองซอยที่ 8,12	2442
6.	พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร (ต้นราชสกุลยุคล)	3,000	คลองซอยที่ 15,16	2439
7.	พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดารังสิต(ต้นราชสกุลโสณกุล)	1,800	คลองซอยที่ 12 เหนือ	
8.	คุณจอมมารดาแพรังสิต	1,612	คลองซอยที่ 6 เหนือ	
9.	พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ (ต้นราชสกุลรพีพัฒน์)	1,257	คลองซอยที่ 9	2439
รวม		51,457		

ที่มา: ปรับปรุงจาก สุนทรี อาสะไวย์ *ประวัติคลองรังสิต* 2530 สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับโครงการตำรามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ 2530. หน้า 105-111

อีกกลุ่มที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ครอบครองที่ดินไว้ได้มากที่สุด ได้แก่ กลุ่มผู้ลงทุนและถือหุ้นในบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ในระยะแรก ๆ ของการขุดคลอง ทุนที่สำคัญเป็นของพระปฏิบัติราชประสงค์ (Irwin Muller) และมีบางส่วนที่พระปฏิบัติฯ ขอพระราชทานเงินกู้จากสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีพระบรมราชินีนาถ ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏหลักฐานว่าคลองต้น ๆ และนาดี ๆเป็นของภริยาพระปฏิบัติฯ คือ คุณนายส้มจีน สาวมอญ จากอำเภอสามโคก ปทุมธานี และเป็นของสมเด็จพระพันปีหลวงเป็นอันมาก[31] กล่าวสำหรับสมเด็จพระพันปีหลวงทรงมีที่ดินเฉพาะบริเวณคลองรังสิตช่วงระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับคลองเปรมถึง 2,000 ไร่[32]

บุคคลที่อาจกล่าวได้ว่ามีที่ดินจำนวนมากที่สุดในเขตโครงการรังสิต ได้แก่ ม.ร.ว.สุวพันธ์ สนิทวงศ์ ซึ่งนอกจากจะเป็นผู้ถือหุ้นแล้ว ยังดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามด้วย อย่างไรก็ดีที่มาของที่ดินจำนวนมากของท่านผู้นี้มีคำอธิบายจากทายาทเพิ่มขึ้นด้วยว่าส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากเป็นที่มรดกทางฝ่ายภริยาของท่าน คือ คุณจำเริญ สนิทวงศ์ ธิดาพระยาอัครราช (หวาด บุนนาค) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลจันทบูรณ์ รวมถึงการที่ ม.ร.ว.สุวพันธ์ รับซื้อที่ดินต่อจากหลานภริยาของพระปฏิบัติฯ โดยระบุรายละเอียดไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

> *"ส่วนคุณยาย (คุณจำเริญ สนิทวงศ์) หรือมารดาของมล.ฟ้อน (สนิทวงศ์) ก็ซื้อ(ที่ดิน)ทีละเล็กละน้อยแล้วนำไปขาย แบบซื้อถูกขายแพง เพื่อหากำไรแบบแม่ค้า ราคาที่ดินในเวลานั้น 100 ไร่ ต่อ 13 ชั่ง ในที่สุดซื้อที่ดินจนหมดเงิน จึงได้นำเครื่องทองต่าง ๆ ไปจำนำ หมอกรุงเพื่อนำเงินมาซื้อที่นา ลูกสาวหมอกรุง คือ คุณหญิงละม่อม สามีคือพระยาพิทักษ์ ลูกพระยาอรรถการ พอคุณยายขายนาได้กำไรก็ไปไถ่ทองมา ทำเช่นนี้เรื่อย ๆ ในที่สุดจึงมีนามากมาย เวลาเอาทองไปจำนำไปตอนกลางคืน กลัวคนจะเห็นและถูกปล้น ได้เอาผ้าห่มคลุมตัวไป ถ้าทราบว่าคลองจะตัดผ่านตรงไหนก็รีบไปดักซื้อที่ดิน ก่อนตัดคลองจะมีราคาถูก เมื่อตัดคลองแล้วราคาจะสูงขึ้นมาก เมื่อมารดาของคุณยาย คือท่านผู้หญิงบัวทราบ ก็ซื้อที่นาคลองสามทั้งสองฝั่งทั้งหมดให้แก่บุตรสาว คือ คุณยาย และที่ดินที่อื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก เพราะท่านผู้หญิงบัวเป็นเศรษฐี เป็นเจ้าของบ่อพลอยเมืองจันทบูรณ์ ส่วนคุณยายซื้อเศษเล็กเศษน้อย ไม่เป็นผืนใหญ่หลายพันไร่ติดต่อกันเหมือนกับท่านผู้หญิงบัว ต่อมาคุณนายส้มจีนตายทำมรดกให้หลาน หลานได้เอาที่นาดี ๆ เหล่านั้นมาขาย ม.ร.ว.สุวพรรณ ๆ ไม่มีเงินก้อนจำนวนมากซื้อ จึงได้ซื้อแบบผ่อนเป็นรายปี ในที่สุดเมื่อมารวมกับที่นาของภรรยาจึงมีนามาก..."*[33]

และด้วยเหตุนี้จึงปรากฏหลักฐานต่อมาว่าที่ดินในเขตรังสิตที่เป็นของม.ร.ว.สุวพันธ์และตกอยู่ในความดูแลของกองมรดก โดยมีเรืออากาศเอกพจน์ สนิทวงศ์เป็นผู้ดูแลผลประโยชน์นั้น ยังคงมีจำนวนมากถึง 192 แปลง เป็นเนื้อที่ดินจำนวน 35,449 ไร่ ในปี 2512[34]

ข้อที่น่าสังเกตประการหนึ่งในเรื่องของการถือครองที่ดินโดยเจ้าของที่ดินรายใหญ่ โดยเฉพาะกรณีของเจ้านายนั้น พบว่า ที่ดินที่ถือครองแปลงใหญ่ ๆ ได้มีการตกทอดเป็นมรดกมายังรุ่นลูกหลานอย่างเห็นได้ชัด โดยที่อาจมีจำนวนที่ดินในครอบครองลดน้อยลงบ้าง เนื่องจากมีการแบ่งแยกเป็นมรดกให้แก่ทายาทที่มีจำนวนมาก มีการขายต่อให้แก่กันภายในราชสกุล หรือขายให้แก่สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ แต่อาจกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนมือของที่ดินในกลุ่มนี้เกิดขึ้นน้อยและเป็นไปอย่างช้า ๆ เมื่อเปรียบเทียบกับการถือครองของเจ้าของที่ดินรายย่อย การเปลี่ยนแปลงของที่ดินในมือของเจ้าของที่ดินรายใหญ่ ได้เริ่มปรากฏขึ้นอย่างจริงจังเป็นปรากฏการณ์ใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในช่วงเวลาปัจจุบันนี้เอง[35]

1.7 สังคมชาวนา

การเปิดพื้นที่ใหม่ ๆ โดยการขุดคลองในโครงการรังสิตได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในเขตนี้ นั่นคือ มีการอพยพของผู้คนจากถิ่นอื่น ๆ เข้าไปตั้งรกรากทำมาหากินในดินแดนใหม่แห่งนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือ การเข้าไปบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำนา

1.7.1 การอพยพของชาวนา และการตั้งถิ่นฐานในดินแดนใหม่

การอพยพของชาวนาเข้าสู่บริเวณพื้นที่ใหม่ ๆ ที่ได้เปิดขึ้นโดยการขุดคลองมิได้เริ่มต้นขึ้นเมื่อมีโครงการรังสิต แต่ได้เริ่มขึ้นก่อนหน้านั้นแล้ว โดยเฉพาะบริเวณทุ่งฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยานั้น การอพยพของผู้คนได้เริ่มขึ้นก่อนแล้วในบริเวณริมฝั่งคลองแสนแสบ และคลองประเวศบุรีรมย์ จากนั้นจึงอพยพเข้าไปบริเวณตอนใต้ของคลองรังสิต ช่วงเวลาของการตั้งถิ่นฐานของ ชาวนาอย่างชัดเจนจะเริ่มขึ้นในราวปี พ.ศ.2438 งานของจอห์นสตัน[36] ระบุว่าในเขตนี้ก่อนปี พ.ศ. 2438 ยังเป็นดินแดนที่รกร้างเป็นที่อาศัยของสัตว์ป่าที่ดุร้าย แม้ว่าจะมีคลองประเวศบุรีรมย์ขุดผ่านแล้วก็ตาม แต่นับจากปี พ.ศ.2438 ผู้คนจะเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำนาอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้โดยเขาพิจารณาหลักฐานจากคนซึ่งเดินทางผ่านคลองประเวศในระยะปี พ.ศ.2428 ซึ่งเป็นปีที่ขุดคลองเสร็จแล้วถึง 5 ปี ปรากฏว่าสองฝั่งคลองยังว่างเปล่าไม่มีการเพาะปลูก และการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่นตามฝั่งคลองแสนแสบก็ยังไม่ปรากฏ และแม้จนกระทั่ง 2-3 ปี ต่อมา ในปีพ.ศ.2431 ตามบันทึกของนายแม็คคาธี ซึ่งทำการสำรวจทำแผนที่ของรัฐบาลไทยในเขตนั้นก็ยืนยันว่าบริเวณคลองแสนแสบยังไม่มีการเพาะปลูกแต่เต็มไปด้วยฝูงช้างป่าที่มีอันตราย แต่หลังจากนั้นอีก 7 ปี ในปี พ.ศ.2438 เมื่อนายแม็คคาธีได้กลับไปที่นั่นอีกก็พบว่า ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นที่นั่นอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ ช้างป่าได้ถูกขับไล่ออกไป และคนได้เข้าไปอยู่แทน

เฉพาะการตั้งถิ่นฐานในเขตโครงการรังสิต การอพยพของชาวนาได้เริ่มขึ้นหลังเขตคลองแสนแสบ และคลองประเวศ กล่าวคือ เมื่อการตั้งถิ่นฐานในเขตดังกล่าวได้เต็มพื้นที่แล้ว คนก็เริ่มอพยพเข้ามาในเขตรังสิต โดยเริ่มเข้ามาทางตอนใต้ก่อน แล้วค่อย ๆ กระจายขึ้นไปทางตอนเหนือ คือจะดำเนินไปพร้อม ๆ กับที่คลองของบริษัทได้ขุดเข้าไป หรืออาจเป็นก่อนหน้านั้นบ้างเล็กน้อย ในกรณีที่มีการเข้าไปจับจองดักหน้าคลอง การตั้งถิ่นฐานของผู้คนก่อนที่จะมีการขุดคลองนั้น พบว่ามีการตั้งถิ่นฐานอยู่บ้างแล้ว แต่มีอยู่ค่อนข้างน้อย และกระจัดกระจาย กล่าวคือ บ้านที่สร้างขึ้นในเขตนี้จะต้องถมดินขึ้นเป็นโคกกลางทุ่งนา ทั้งนี้เนื่องจากบริเวณนี้เป็นที่ลุ่มเต็มไปด้วยหนองบึง และการระบายน้ำไม่ดี แต่เมื่อมีการขุดคลองการตั้งบ้านเรือนจะทำได้ง่ายขึ้น คือ สร้างบ้านเรือนบริเวณริมฝั่งคลอง ซึ่งคันคลองสามารถจะกั้นน้ำเอาไว้ได้ แต่ส่วนใหญ่บ้านก็ยังกระจัดกระจายอยู่ห่าง ๆ กัน ในระยะแรกจึงปรากฏปัญหาชาวนาที่มักถูกโจรผู้ร้ายลอบทำร้าย และลักขโมยควายอยู่เสมอเนื่องจากอำนาจของรัฐยังไม่อาจเข้าไปควบคุมได้โดยทั่วถึง[37]

ประเด็นที่ต้องพิจารณาว่า อะไรเป็นแรงจูงใจให้ชาวนาอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขตรังสิต ในขณะที่ดูเหมือนว่าการซื้อ-ขายที่ดินที่รังสิตของชาวกรุงเทพฯ มีแรงดึงดูดจากการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจข้าว แรงจูงใจที่ทำให้ชาวนาอพยพอาจมีเหตุผลมาจากปัจจัยข้างต้นอยู่ด้วย แต่ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวนาอพยพเป็นจำนวนมากและรวดเร็ว น่าจะมาจากแรงผลักดันที่เกิดขึ้นจากความเปลี่ยนแปลงทางสภาพแวดล้อมทางสังคมและเศรษฐกิจ การศึกษาของลูเซียน แฮงคัส ถึงการอพยพของชาวนาเข้าไปยังหมู่บ้านบางชัน ริมคลองแสนแสบในสมัยรัชกาลที่ 5 ระบุว่า แรงผลักดันจากการที่กรุงเทพฯ ขยายตัวและราคาที่ดินได้ถีบตัวสูงขึ้นทำให้ชาวนาจำนวนมากที่ทำนาและสวนผักผลไม้ในบริเวณของกรุงเทพฯ อาทิ ที่คลองเตย ถูกผลักดันให้ต้องออกไปหาที่ทำกินแห่งใหม่ที่บางชัน ซึ่งเป็นเขตที่อยู่ชานเมืองออกไป[38] ขณะเดียวกันเขาก็อธิบายว่า การเลิกทาสของรัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ.2415 ก็มีผลให้มีทาสบางส่วนที่มีสถานะเป็นเสรีชนได้ถูกผลักดันให้ต้องอพยพออกไปตั้งถิ่นฐานใหม่ด้วยเช่นกัน

กรณีของการอพยพเข้ามาในเขตรังสิตก็มีเหตุปัจจัยที่คล้ายคลึงกับกรณีของการอพยพเข้าสู่คลองแสนแสบ ดังจะสังเกตได้ว่า ส่วนหนึ่งของผู้อพยพเข้ามาในเขตรังสิตก็เป็นผู้ที่อพยพออกมาจากบริเวณคลองแสนแสบและคลองประเวศบุรีรมย์นั่นเอง การอพยพของผู้คนจากคลองประเวศสืบเนื่องมาจากเหตุผลหลายประการ เช่น การที่คลองตื้นเขิน ความเสียหายจากวัชชพืชและศัตรูพืช ความเสื่อมของดิน และแหล่งน้ำที่ถูกรบกวนจากการขุดคลองรังสิต ทำให้ ที่ดินบริเวณนี้เสื่อมโทรมลง ในขณะที่ที่ดินในรังสิตเจริญมากขึ้น[39] นอกจากผู้อพยพจากคลองประเวศแล้วยังมีผู้อพยพมาจากบริเวณใกล้เคียงเช่นปทุมธานี ในขณะที่บางตำบลริมคลองแสนแสบซึ่งเกิดภาวะผลผลิตตกต่ำก็ทำให้ผู้เช่ากว่าร้อยหลังคาเรือนต้องละทิ้งถิ่นมาที่รังสิต

น่าสังเกตว่า สภาวะแวดล้อมทางกายภาพในเขตทำนาเดิมที่มีความเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เสื่อมโทรมลง เป็นเหตุผลสำคัญที่ชาวนาอีกส่วนหนึ่งอพยพเข้ามาสู่เขตรังสิต ด้วยความหวังว่า ระบบคลองที่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้พัฒนาขึ้นจะช่วยแก้ปัญหาที่เขาต้องเผชิญ จาก

รายงานของนายไฮเด กล่าวว่า ผู้ที่อพยพเข้าในรังสิตส่วนหนึ่งมาจากแถบชายฝั่งทะเลทางตอนใต้ พวกนี้ทำนาอยู่แต่เดิม แต่ต้องอพยพทิ้งที่นาเดิม ซึ่งดินและน้ำได้เค็มขึ้นจนไม่อาจเพาะปลูกได้ [40] ทั้งนี้เนื่องมาจากมีการขุดคลองบริเวณริมฝั่งทะเลเพื่อเข้าไปตัดฟืนและจาก นาน ๆ เข้าคลองเหล่านี้ก็ขยายกว้างออก ทำให้น้ำเค็มไหลเข้าคลอง และทำให้นาเสียหายถึงประมาณ 50,000 ไร่ ขณะเดียวกันการที่ป่าริมทะเลถูกตัดทำลายก็พิจารณาได้ว่าเป็นต้นเหตุให้น้ำเค็มไหลเข้ามาได้ง่าย ซึ่งบริเวณที่ประสบปัญหาเช่นนี้ ได้แก่ นาแถบเมืองฉะเชิงเทรา สมุทรปราการ นาคลองประเวศบุรีรมย์ คลองนิยมยาตรา รวมถึงนาแขวงกรุงเทพฯ และนนทบุรี [41] นอกจากนั้นก็พบว่ายังมีชาวนาที่อพยพมาจากหัวเมืองข้างเคียงอื่น ๆ อีก เช่น อยุธยา และนครนายก รวมถึงพวกลาวจากหัวเมืองมณฑลทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีทั้งที่มารับจ้างทำนาเฉพาะฤดูกาล และที่มาตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นการถาวร ก็มีเหตุผลจากการที่พื้นที่ทำนาเดิมมีน้ำท่าไม่สมบูรณ์ และการทำนาไม่ได้ผลเป็นสำคัญ

ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ ลักษณะทางชาติพันธุ์ที่มีความหลากหลายของกลุ่มผู้ที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่รังสิต คือ มีทั้งที่เป็นมอญ จีน ญวน ลาว และแขกมลายู ในด้านประวัติศาสตร์กลุ่มคนเหล่านี้ คือ ผลพวงของการกวาดต้อนผู้คนจากประเทศเพื่อนบ้านในยามสงครามช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ยกเว้นเฉพาะกลุ่มคนจีนที่ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่อพยพโยกย้ายถิ่นฐานจากจีนแผ่นดินใหญ่ รวมถึงจากประเทศเพื่อนบ้านอื่น ๆ ด้วยเหตุผลอื่นทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ข้อสันนิษฐานเบื้องต้นประการหนึ่งสำหรับการอพยพของกลุ่มชนเหล่านี้ก็คือ การคลี่คลายของระบบการเกณฑ์แรงงานไพร่ ได้มีผลให้กลุ่มชนเหล่านี้ที่เคยถูกกำหนดให้ตั้งถิ่นฐานทำมาหากินได้เฉพาะในกรุงเทพฯ หรือหัวเมืองรอบ ๆ อาทิ ธนบุรี นนทบุรี ปทุมธานี สมุทรปราการ และต้องรับใช้ราชการที่เรียกว่า เกณฑ์แรงงาน ก็สามารถมีอิสระมากขึ้นที่จะอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานบุกเบิกในที่ทำกินใหม่ ๆ แต่ทั้งนี้คงต้องยกเว้นกรณีของคนจีนที่ค่อนข้างมีอิสระอยู่แล้วเนื่องจากไม่ได้ถูกเกณฑ์แรงงาน

นอกจากเรื่องของระบบไพร่ ความคลี่คลายและการเลิกทาสไปทั้งหมดในเวลาต่อมาได้ก่อให้เกิดแรงงานอิสระเพิ่มขึ้น และเป็นกำลังที่สำคัญส่วนหนึ่งในการบุกเบิกพื้นที่รังสิต แม้ข้อมูลเกี่ยวกับการใช้แรงงานทาสที่รังสิตจะไม่ปรากฏอยู่อย่างชัดเจนนัก แต่หลักฐานเท่าที่มีอยู่ก็พอจะชี้ให้เห็นแนวโน้มว่า ในที่ดินขนาดใหญ่โดยเฉพาะที่ถือครองโดยเจ้าของที่ดินชาวกรุงเทพฯ ได้แก่ เจ้านาย ขุนนาง ตลอดไปจนถึงพ่อค้า คหบดีนั้น แรงงานสำคัญที่ออกมาบุกเบิกทำนาโดยได้รับการสนับสนุนในด้านทุนจากเจ้าของที่ดินก็คือ แรงงานของพวกไพร่ และทาส หลักฐานที่ชัดเจนที่สุดเกี่ยวกับแรงงานทาสปรากฏในคำอธิบายของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงกล่าวถึงชาวนาในที่นาของพระองค์ที่รังสิตว่า สามารถแบ่งออกได้เป็น 5 ประเภทคือ

1. คนมีทุนแต่ไม่มีที่นา ต้องเช่าที่ เสียเฉพาะค่าเช่า
2. คนมีทุนบ้างแต่ไม่พอการ และไม่มีที่นาทำ

3. คนไม่มีทุน และไม่มีนา ซ้ำเป็นทาส กรมพระนราฯได้ไถ่ตัวมา และให้ทุนยืมโดยทำสัญญาแบ่งผลกันคนละครึ่งกว่าจะใช้หนี้เสร็จ

4. นาที่กรมพระนราฯทำเอง โดยจ้างลูกจ้างให้ค่ากิน ค่านุ่งห่ม และค่าจ้างตามสัญญา

5. นาที่ทำเองโดยใช้ทาสมาช่วยเป็นทาสตามกฎหมายให้ค่ากิน ค่านุ่งห่ม และลดค่าตัวให้กึ่งค่าจ้างธรรมดา จนกว่าจะหมดจึงให้ค่าจ้าง

จะสังเกตได้ว่าชาวนาที่เป็นทาสอย่างชัดเจนคือ ชาวนาประเภทที่ 3 และ 5 สำหรับประเภทที่ 3 นั้น เป็นทาสที่ได้รับการไถ่ถอนแล้ว แต่ยังอยู่ในสภาพของลูกหนี้ ขณะที่ประเภทที่ 5 ยังเป็นทาสอยู่ แต่ได้รับการลดค่าตัวลงครึ่งหนึ่งของค่าจ้างธรรมดา

กล่าวโดยภาพรวม ๆ เขตรังสิตเมื่อเปิดขึ้นนั้นได้เป็นที่รวมของผู้คนที่อพยพมาจากแหล่งต่างๆที่มีความหลากหลายเป็นการเข้ามาเพื่อเสี่ยงโชคในดินแดนใหม่ ความหลากหลายของผู้คนที่มาย่อมจะมีทั้งคนดีและไม่ดี คนที่มีอำนาจมีพวกพ้องและคนที่ไม่มีอำนาจ ในสภาพการณ์ดังกล่าวการใช้อำนาจที่ไม่เป็นธรรม การข่มเหงรังแกผู้ที่ด้อยกว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นโดยง่าย การใช้ชีวิตของชาวนาในดินแดนใหม่นี้จึงมิใช่เรื่องของความสุขสบาย เพราะนอกจากจะต้องทำงานหนักในการบุกเบิกผืนดิน ก็ยังมีปัญหาเรื่องความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ความล้มเหลวในการบุกเบิกของชาวนาเป็นเรื่องที่ปรากฏให้เห็นด้วย นอกเหนือจากความสำเร็จ

1.7.2 ชุมชนใหม่และปัญหาทางด้านสังคม

การที่ทุ่งหลวงรังสิตได้เปิดขึ้นใหม่โดยเป็นที่รวมของผู้คนที่อพยพมาจากทั่วสารทิศ โดยที่สภาพของพื้นที่ดั้งเดิมเป็นทุ่งนา-ป่าเขาที่ยังรกร้างว่างเปล่า ชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่จึงเป็นชุมชนที่ปราศจากอำนาจการควบคุมดูแลที่จัดตั้งขึ้นทั้งโดยชุมชนเองและโดยรัฐ ในแง่นี้ปัญหาที่ดูเหมือนว่าผู้อพยพจะต้องประสบนับตั้งแต่เริ่มต้นก็คือปัญหาความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน มีข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งด้วยว่า เนื่องจากชาวนาส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน แต่ต้องเช่านาจากเจ้าของที่ดินทำเป็นปีๆ ไป ลักษณะการตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้จึงเป็นการตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราวมากกว่าเป็นการถาวร และชาวนามักจะย้ายที่ทำนาอยู่ตลอดเวลา เห็นได้ชัดในปีที่การทำนาไม่ได้ผล[42] ลักษณะเช่นนี้ยังคงปรากฏอยู่ต่อมาอีกนาน เมื่อนายชิมเมอร์แมนเข้ามาสำรวจสภาพเศรษฐกิจของไทยในปี พ.ศ.2473 ก็ได้กล่าวถึงสภาพชุมชนในเขตรังสิตไว้ในทำนองเดียวกันว่า เนื่องจากเป็นเขตที่มีการเช่าที่นาสูง ทำให้ชาวนาย้ายที่อยู่เสมอ ทำให้เขตนี้ไม่มีลักษณะของการพัฒนาขึ้นเป็นหมู่บ้านอย่างแท้จริงเหมือนเขตอื่น ๆ[43] ส่วนใหญ่คนจะสร้างบ้านเรือนแบบชั่วคราว เป็นบ้านเพียงหลังเดียวโดด ๆ ตามฝั่งคลอง ไม่มีคอกสำหรับวัวควาย ไม่มีสวนพืชผักอื่น ๆ และจะปลูกข้าวเพื่อขายเพียงอย่างเดียว แล้วซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคทุกสิ่งที่ตนต้องการ

ชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่โดยปราศจากอำนาจการควบคุมดูแลของตนเอง ในขณะที่รัฐเองก็ยังยื่นมือเข้าไปไม่ถึง สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือ ผู้ที่อพยพเข้ามาอยู่ใหม่จำเป็นต้องแสวงหาความคุ้มครองจากผู้มีอำนาจหรืออิทธิพลเพื่อมาช่วยปกป้องตนเองและครอบครัวให้พ้นจากอันตราย ในแง่นี้เราจะ

เห็นว่าโครงสร้างความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ที่เป็นพื้นฐานของสังคมไทยมาแต่ดั้งเดิม[44] ยังคงปรากฏให้เห็นชัด สำหรับชาวนาที่อาศัยเช่าที่นาจากเจ้าของที่ดินรายใหญ่ โดยเฉพาะที่เป็นเจ้านายและขุนนาง ชาวนาได้อาศัยความคุ้มครองจากเจ้านายในลักษณะที่เป็นการสืบทอดความสัมพันธ์แบบนาย-ไพร่ เครือข่ายของความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ก็คือการที่เจ้าของที่ดินจะแต่งตั้งคนที่ตนไว้ใจให้มาเป็น นายกองนา ในเขตนาเช่า โดยให้ทำหน้าที่คุ้มครองดูแลผู้เช่านอกเหนือจากการเป็นผู้เก็บรวบรวมค่าเช่าให้แก่เจ้าของนา ตัวอย่างเช่นที่นาของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ ที่คลอง 10 ลูกชายของเจ้ากรมของท่าน ซึ่งเป็นพวกสกุล สุขสถิตย์ ได้ทำหน้าที่เป็นนายกองนา และท่านผู้นี้ต่อมาก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นกำนันในการปกครองระดับท้องถิ่นและจัดได้ว่าเป็นผู้ที่มีอิทธิพลกว้างขวางในเขตนั้น[45] พบว่าได้มีนายกองนาของเจ้าของที่ดินอีกหลายคนที่ได้มีบทบาทต่อมาในฐานะที่เป็นเจ้าหน้าที่ปกครองท้องถิ่นด้วย

สำหรับกรณีของกลุ่มชาติพันธุ์บางกลุ่ม เช่น จีน ลาว ญวน และแขกมลายู มีข้อที่น่าสังเกตด้วยว่าคนกลุ่มนี้มักจะเป็นคนที่เข้าอยู่ในบังคับ (subject) ของต่างชาติ เช่นเป็นคนในบังคับของอังกฤษ ฝรั่งเศส ฮอลันดา ฯลฯ กรณีนี้เข้าใจได้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการที่ไทยได้ทำสนธิสัญญาไมตรีและการค้ากับประเทศมหาอำนาจตะวันตก โดยที่ยอมให้ประเทศเหล่านั้นได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขตมีผลให้กลุ่มชนบางกลุ่มสมัครใจขอเข้าเป็นคนในบังคับประเทศมหาอำนาจต่างๆ เพื่อที่จะได้รับความช่วยเหลือและความคุ้มครอง ที่สำคัญก็คือสิทธิในเวลาขึ้นศาลเมื่อเกิดคดีความที่ไม่ต้องขึ้นศาลไทย แต่ขึ้นกับศาลกงสุล

นอกจากนั้นก็มีกรณีราษฎรที่ซื้อที่ดินจากบริษัทจะอ้างสิทธิในฐานะผู้ซื้อที่ดินที่ถูกต้องซึ่งบริษัทจะต้องให้ความคุ้มครอง การแสวงหาความคุ้มครองของผู้ที่อพยพเข้าอยู่ใหม่ แม้ว่าจะสามารถประกันความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินให้แก่ผู้อพยพในระดับหนึ่ง แต่ระบบดังกล่าวก็ยังไม่เพียงพอที่จะก่อให้เกิดกฎระเบียบและความเป็นธรรมขึ้นในชุมชน เห็นได้จากสภาวการณ์ที่เป็นปัญหาใหญ่ ๆ 2 ประการด้วยกัน คือปัญหาการทะเลาะวิวาทแย่งชิงที่นาและปัญหาโจรผู้ร้าย ซึ่งเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในเขตรังสิตยุคแรก

กรณีวิวาทเรื่องที่ดินได้เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในเขตรังสิต นับตั้งแต่เริ่มต้นสัมปทานขุดคลอง กรณีที่โด่งดังที่สุดได้แก่ กรณีของหลวงวาทิศบรเทศและพรรคพวก คดีวิวาทเกิดขึ้นบริเวณทุ่งแสนแสบ ฝั่งเหนือคลองแสนแสบระหว่างคลองรังสิตกับคลองหกวาสายล่าง และบริเวณตอนใต้ของคลองหลวงสายล่าง ซึ่งเป็นบริเวณที่บริษัทขุดคลองซอย 8,9 และ 10 ผ่านบริเวณที่เกิดคดีมีหลายตำบลด้วยกัน คือ ตำบลทุ่งคู้ ตำบลแบนตักบาตร ตำบลลำอีเกาะ ตำบลลำไทร และตำบลไม้ซ่องโพ ปัญหาที่เกิดขึ้นในตอนเริ่มต้นก็คือ การอ้างสิทธิทับที่กันเมื่อเริ่มมีการจับจองที่ดิน บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ร้องทุกข์ต่อกระทรวงเกษตรในวันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ.2437 ว่ามีผู้มีบรรดาศักดิ์ นำโดยหลวงวาทิศบรเทศได้เข้าไปจับจองที่นาดักหน้าคลอง ก่อนที่คลองจะขุดไปถึง เมื่อผู้ที่ซื้อที่ดินจากบริษัทจะเข้าไปทำนา ก็มีผู้ห้ามปราม บางแห่งผู้ซื้อที่ดินของบริษัทได้เตรียมไถนา หว่านข้าวไว้แล้ว ก็มีผู้มาห้าม ทำให้ผู้ซื้อที่ดินจากบริษัทไม่ได้ทำนา บริษัทได้ให้

พนักงานไปขอดูหนังสือสำคัญของผู้อ้างสิทธิก็ไม่ยอมให้ดู บางพวกก็ยอมรับว่าไม่มีโฉนดตราแดงตราจองและบริษัทก็ทราบว่ามีผู้ปลอมโฉนดตราแดงตราจองอยู่มาก

ในครั้งนั้นกระทรวงเกษตรได้ส่งนายสอน (ษร) แม่กองกสิการเป็นข้าหลวงออกไปตรวจสอบ จากรายงานการตรวจลงวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ.2437 ระบุว่า กลุ่มที่วิวาทแบ่งเป็น 3 กลุ่ม ด้วยกัน กลุ่มแรกเป็นกลุ่มของผู้มีบรรดาศักดิ์ ซึ่งมีทั้งข้าราชการและเจ้านาย มีหลวงวาทิศบรเทศเป็นผู้นำสำคัญ กลุ่มที่ 2 คือราษฎรที่ถือใบตรอกของบริษัท มีบริษัทช่วยเป็นปากเสียงให้ และกลุ่มสุดท้ายเป็นราษฎรสามัญที่ไม่มีพรรคพวก ขณะที่การวิวาทเกิดขึ้นเพราะการกระทำของกลุ่มที่ 1 ต่อกลุ่มที่ 2 และ 3 ซึ่งมีทั้งการขับไล่และการทำร้ายร่างกาย และผู้ที่มีบทบาทนำในการก่อวิวาท ก็คือ **นายกองนา** ของผู้มีบรรดาศักดิ์

> *"...นายเอี่ยม นายสี **นายกอง** (นา) ของหลวงวาทิศ นายพยอม **นายกองนา**ของหม่อมเจ้าปรีดา ให้บ่าวทาสตบตีราษฎรแล้วเข้าทำนาในที่ราษฎรซึ่งเป็นพวกของบริษัท นายนวมปลัดกรมในพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจกับพวก 18-19 คนเข้าไปไถนาในที่เพาะกล้าของอำแดงทรับ อำแดงทรับเชิญโต๊ะพุ่มมาเป็นพยานแล้วออกไปห้ามถูกนายนวมตีศีรษะแตก..."*[46]

การกระทำของผู้มีบรรดาศักดิ์ได้ทำความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรชาวนามาก ต้องทนอยู่ด้วยความหวาดกลัว ที่ทนไม่ได้ก็ต้องอพยพหลบหนีจากที่นา หรือไม่ก็ต้องยอมเช่าที่นาของผู้มีบรรดาศักดิ์ทำ มีอยู่บ้างที่ราษฎรฟ้องร้องต่อศาล แต่ผลก็ปรากฏว่ามักไม่ได้รับความยุติธรรม เพราะผู้พิพากษาตระลาการเข้ากับฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ เช่นไม่รับฟ้อง สืบสวนคดีเนิ่นนานไม่มีกำหนดเวลาบ้าง พิจารณาโดยไม่ละเอียดถ่องแท้บ้าง สภาพความทุกข์ยากของชาวนา เห็นได้ชัดจากรายงานของนายสอนที่ว่า

> *"...ราษฎรพวกนั้นมีความกลัวผู้มีบรรดาศักดิ์ดังหนูกับแมว ราษฎรพูดว่า นาซึ่งได้ทำไว้แล้วในปี พ.ศ.2437 นี้ต้องถูกริบหาได้ทำในที่นั้นไม่ ผู้ที่ดื้อดึงไม่ออกจากที่นา ผู้มีบรรดาศักดิ์จับตัวมาเฆี่ยนเสียก็มีคนที่ขืนอยู่ขั้นแต่กระบือก็ไม่มีทางออกจากโรงได้..."*[47]

การสอบสวนยังไม่ทันแล้วเสร็จ ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ก็ถวายฎีกากล่าวโทษบริษัทบ้าง ในเดือนธันวาคมปีเดียวกัน ผู้มีบรรดาศักดิ์ประกอบด้วยหลวงวาทิศบรเทศ หม่อมเจ้าปรีดา นายอั้น บุตรหลวงสารภัณฑ์ หม่อมราชวงศ์เชย พระสราภัยสฤษดิการ เจ้าหมื่นไวยวรนาถ หลวงอุปนิกษิตสารบรรณ หลวงรำบาญประจามิตร หลวงอำนาจณรงค์รอน ขุนอมรศักดา ขุนรักษานาเวศ ฯลฯ

พนักงานไปขอดูหนังสือสำคัญของผู้อ้างสิทธิก็ไม่ยอมให้ดู บางพวกก็ยอมรับว่าไม่มีโฉนดตราแดงตราจองและบริษัทก็ทราบว่ามีผู้ปลอมโฉนดตราแดงตราจองอยู่มาก

ในครั้งนั้นกระทรวงเกษตรได้ส่งนายสอน (ษร) แม่กองกสิการเป็นข้าหลวงออกไปตรวจสอบ จากรายงานการตรวจลงวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ.2437 ระบุว่า กลุ่มที่วิวาทแบ่งเป็น 3 กลุ่มด้วยกัน กลุ่มแรกเป็นกลุ่มของผู้มีบรรดาศักดิ์ ซึ่งมีทั้งข้าราชการและเจ้านาย มีหลวงวาทิศบรเทศเป็นผู้นำสำคัญ กลุ่มที่ 2 คือราษฎรที่ถือใบตรอกของบริษัท มีบริษัทช่วยเป็นปากเสียงให้ และกลุ่มสุดท้ายเป็นราษฎรสามัญที่ไม่มีพรรคพวก ขณะที่การวิวาทเกิดขึ้นเพราะการกระทำของกลุ่มที่ 1 ต่อกลุ่มที่ 2 และ 3 ซึ่งมีทั้งการขับไล่และการทำร้ายร่างกาย และผู้ที่มีบทบาทนำในการก่อวิวาท ก็คือ **นายกองนา** ของผู้มีบรรดาศักดิ์

> *"...นายเอี่ยม นายสี **นายกอง** (นา) ของหลวงวาทิศ นายพยอม **นายกองนา**ของหม่อมเจ้าปรีดา ให้บ่าวทาสตบตีราษฎรแล้วเข้าทำนาในที่ราษฎรซึ่งเป็นพวกของบริษัท นายนวมปลัดกรมในพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจกับพวก 18-19 คนเข้าไปไถนาในที่เพาะกล้าของอำแดงทรับ อำแดงทรับเชิญโต๊ะพุ่มมาเป็นพยานแล้วออกไปห้ามถูกนายนวมตีศีรษะแตก..."*[46]

การกระทำของผู้มีบรรดาศักดิ์ได้ทำความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรชาวนามาก ต้องทนอยู่ด้วยความหวาดกลัว ที่ทนไม่ได้ก็ต้องอพยพหลบหนีจากที่นา หรือไม่ก็ต้องยอมเช่าที่นาของผู้มีบรรดาศักดิ์ทำ มีอยู่บ้างที่ราษฎรฟ้องร้องต่อศาล แต่ผลก็ปรากฏว่ามักไม่ได้รับความยุติธรรม เพราะผู้พิพากษาตระลาการเข้ากับฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ เช่นไม่รับฟ้อง สืบสวนคดีเนิ่นนานไม่มีกำหนดเวลาบ้าง พิจารณาโดยไม่ละเอียดถ่องแท้บ้าง สภาพความทุกข์ยากของชาวนา เห็นได้ชัดจากรายงานของนายสอนที่ว่า

> *"...ราษฎรพวกนั้นมีความกลัวผู้มีบรรดาศักดิ์ดังหนูกับแมว ราษฎรพูดว่า นาซึ่งได้ทำไว้แล้วในปี พ.ศ.2437 นี้ต้องถูกริบหาได้ทำในที่นั้นไม่ ผู้ที่ดื้อดึงไม่ออกจากที่นา ผู้มีบรรดาศักดิ์จับตัวมาเฆี่ยนเสียก็มีคนที่ขืนอยู่ขั้นแต่กระบือก็ไม่มีทางออกจากโรงได้..."*[47]

การสอบสวนยังไม่ทันแล้วเสร็จ ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ก็ถวายฎีกากล่าวโทษบริษัทบ้าง ในเดือนธันวาคมปีเดียวกัน ผู้มีบรรดาศักดิ์ประกอบด้วยหลวงวาทิศบรเทศ หม่อมเจ้าปรีดา นายอั้น บุตรหลวงสารภัณฑ์ หม่อมราชวงศ์เชย พระสราภัยสฤษดิการ เจ้าหมื่นไวยวรนาถ หลวงอุปนิกษิตสารบรรณ หลวงรำบาญประจามิตร หลวงอำนาจณรงค์รอน ขุนอมรศักดา ขุนรักษานาเวศ ฯลฯ

เข้าชื่อกับราษฎร 1,541 คน กล่าวโทษการขุดคลองของบริษัท ซึ่งจะขุดคลองจำนวน 14 คลอง ตามการอนุญาตของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ว่าจะเป็นการสะกัดตัดทางน้ำที่จะไหลจากข้างเหนือมายังทุ่งแสนแสบและที่สำคัญก็คือการที่บริษัทข่มขู่จะเก็บเงินเจ้าของนา ซึ่งผู้ร้องฎีกาเห็นว่าบริษัทไม่มีสิทธิเก็บ เพราะผู้ร้องได้จับจองไว้นาน คือ 9-10 ปีมาแล้ว ขณะเดียวกันก็อ้างว่า บริษัทไม่มีสิทธิจับจองที่ดินในเขตอื่น นอกจากคลองรังสิต ซึ่งเป็นคลองเดียวที่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาลให้ขุดในขณะนั้น ซึ่งประเด็นหลังนี้เป็นการฉวยโอกาสของผู้ร้องฎีกาที่รู้ว่าการขออนุญาตของบริษัทยังไม่ได้รับอนุญาตอย่างเป็นทางการดังที่ได้เคยกล่าวไว้แล้ว

การอ้างสิทธิ์และก่อเหตุวิวาทซับซ้อนกันหลายฝ่าย รัชกาลที่ 5 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งคณะกรรมการขึ้นชุดหนึ่งให้ออกไปสอบสวน ประกอบด้วย พระยาวรเดชศักดาวุธ พระยาประชีพบริบาล และหลวงสุนทรโกษา คณะกรรมการชุดนี้ได้ออกตรวจตราจองและไต่สวนคู่วิวาททั้งสองฝ่าย ในที่สุดก็ลงความเห็นว่า ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ร้องฎีกาเกินกว่าเหตุ ไม่มีตัวผู้ร้องฎีกามาให้สอบสวนเป็นจำนวนมาก ซ้ำยังปรากฏว่า ราษฎรเองได้กล่าวโทษผู้มีบรรดาศักดิ์ เหล่านั้นว่าแย่งชิงที่นา[48] จากนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะกรรมการเป็น**ศาลรับสั่งพิเศษ**ขึ้นพิจารณาคดี โดยเพิ่มกรรมการจากชุดเดิม 2 ท่านคือ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ฝ่ายนครบาลซึ่งรู้จักท้องที่ดี และพระวิภาคภูวดล (เจมส์ แม็คคาธี) เจ้าพนักงานแผนที่ ร่วมกันทำการสอบสวน

ผลการไต่สวนในปีต่อมา คณะกรรมการลงความเห็นว่า ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์เป็นฝ่ายผิด คือทำตราจองปลอมทั้งสิ้น เป็นต้นว่า ในรายที่นาตำบลทุ่งคู้ ของหลวงวาทิศนั้น พบว่าตราจองมีพิรุธต่าง ๆ อาทิ

1. คำให้การของหมื่นราชพิทักษ์ ระบุว่า เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้อนุญาตให้พันทองเป็นผู้ออกตราจองได้มอบตราให้พันทองดวงหนึ่งต่อหน้านายสองเมือง แต่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์และนายสองเมืองปฏิเสธ

2. ตราจองมีชื่อหลวงนังคัลกิจบรรหาร หลวงนังคัลก็ปฏิเสธว่า มิได้รู้เห็นเกี่ยวข้องกับการออกตราจอง

3. ตราจองระบุว่าออกในปีกุน นพศก 1249 (พ.ศ.2430) แต่วัน เดือน ข้างขึ้นข้างแรมผิดเป็นของปีกุน สัปตศก 1237 (พ.ศ.2418)

4. ใบเสร็จเสียเงินค่านา ที่นำมาให้ตรวจ ตรวจสอบแล้วพบว่าเป็นใบเสร็จที่นารายอื่นที่หามาประกอบโดยมาก

รวมทั้งหลักฐานอื่น ๆ ก็มีข้อพิรุธอยู่มาก และยังได้ความจริงอีกว่า ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ได้รุกรานขับไล่ราษฎรผู้ทำกินในท้องที่นั้น[49] และคิดฉ้อเอาค่าเช่าแก่ผู้ที่ยอมให้ รวมทั้งฟ้องเอาผิดแก่ผู้ไม่ยินยอมให้เสียทรัพย์และป่วยการทำกิน จึงตัดสินให้ยกเลิกตราจองเหล่านั้น ที่เหล่านั้นถ้าเป็นของบริษัทให้อยู่ในอำนาจบริษัท ถ้าเป็นที่นอกเขตบริษัท หรือถ้าบริษัทจะไม่เลือกตัวผู้ที่ยอมให้ค่า

เกษตรและข้าหลวง พร้อมทั้งขู่จะคืนสัญญาพระบรมราชานุญาต[57] ฎีกาได้กล่าวหาว่าเสนาบดีไม่ค่อยให้ความร่วมมือกับบริษัท ปัดภาระไปให้ข้าหลวง ขณะที่ข้าหลวง โดยเฉพาะพระยามหาโยธาได้ทำการที่ทำให้บริษัทเสียผลประโยชน์เสมอ ๆ เช่น ออกตราจองให้ราษฎรในที่ที่บริษัทยังไม่ได้ค่าขุดคลองบ้าง เรียกราษฎรไปเปรียบเทียบโดยบริษัทไม่รู้เห็นบ้าง และมักจะเปรียบเทียบให้ผู้ที่หักร้างถางพงได้ที่ดินเป็นสิทธิ์ รวมทั้งยังได้จับจองที่นาเอาไว้เองอีก

การออกหนังสือสำคัญสำหรับที่ดินให้แก่บริษัทยังมิได้หยุดไป ปรากฏในปีต่อมาเมื่อรัฐบาลเริ่มโครงการที่จะออก **โฉนดแผนที่** ซึ่งเป็นโฉนดแบบใหม่ที่มีการรังวัดปักเขตที่ดินและทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาประชาชีพบริบาล (ผึ่ง ชูโต) เป็นข้าหลวงเกษตรออกไปดำเนินการนั้น รัฐบาลมีความสนใจที่จะจัดการออกโฉนดแผนที่ในเขตรังสิตเป็นอันดับแรก แต่ติดขัดที่มีคดีวิวาทอยู่มาก จึงไปจัดในมณฑลกรุงเก่าเป็นตัวอย่างก่อน แล้วจึงมาจัดในเขตนี้เป็นลำดับต่อไป การจัดออกโฉนดแผนที่ที่มีระบบระเบียบในการรังวัดปักเขตที่รัดกุม มีการเก็บหลักฐานทะเบียนที่ดินที่แน่นอน และยังมีกรรมสิทธิที่ถาวรจะช่วยให้ปัญหาความขัดแย้งในเรื่องที่ดินลดน้อยลงในที่สุด

ทุ่งหลวงรังสิตได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเมืองธัญญบุรี ในปี พ.ศ.2445 จากเดิมที่เคยเป็นเขตแดนขึ้นกับเมืองปทุมธานี มณฑลกรุงเทพ เมืองธัญญบุรีประกอบด้วย อำเภอ 4 อำเภอ คือ อำเภอธัญญบุรี อำเภอลำลูกกา อำเภอคลองหลวง และอำเภอหนองเสือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จเปิดเมืองธัญญบุรีด้วยพระองค์เอง เมื่อวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ.2445 ปรากฏในหลักฐานเอกสารทางราชการดังนี้

> *"...ครั้นถึงวันที่ 13 มีนาคม 2445 เวลาเช้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องแบบทหารเต็มยศ พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (คือรัชกาลที่ 6) และพระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จโดยรถพระที่นั่งจากวังสวนดุสิตถึงสถานีรถไฟสามเสนประทับรถพระที่นั่ง โดยมีรถไฟใช้ฝีจักรจูงรถพระที่นั่ง ออกจากสถานีรถไฟสามเสนประมาณโมงเศษ ถึงสถานีรถไฟคลองรังสิตเวลาเช้า 2 โมงเศษ ณ ที่นั้นมีพ่อค้าประชาชนทั้งเมืองปทุมธานีและเมืองธัญบุรี มารับเสด็จกันมากมาย พ.ท.พระฤทธิจักรกำจร ผู้ว่าราชการเมืองธัญบุรี ได้อัญเชิญดอกไม้ธูปเทียนและเครื่องสักการะบูชาทูลเกล้าถวายเชิญเสด็จเข้าสู่เมืองธัญบุรี โดยเรือพระที่นั่งชื่อ "สมจิตรหวัง" โดยมีเรือกลไฟลากจูงเรือพระที่นั่งถึงเมืองธัญบุรีเวลาประมาณ 4 โมงเศษระยะทาง 368 เส้นเมื่อเรือพระที่นั่งเทียบท่าหน้าเมืองแล้ว ณ ที่นั้นได้มีข้าราชการในมณฑลกรุงเทพฯ และหัวเมือง ตลอดพ่อค้า ประชาชนมารอรับเสด็จอย่างคับคั่ง พระบาท*

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่ง พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์พระราชดำเนินไปประทับ ณ ที่ว่าราชการเมืองประทับ ณ ห้องเจริญพระพุทธมนต์ มีพระราชดำรัสกับพระเถระผู้ใหญ่ คือ พระศาสนโสภณ ครู่หนึ่งแล้วทรงจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัยและทรงศีล เวลาประมาณ 4 โมงเศษได้พระฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับที่พระราชบัลลังก์ พ.ท.พระฤทธิจักรกำจร กราบทูลเกล้าถวายชัยมงคลในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้สร้างเมืองเสร็จแล้ว นำคำถวายรายงานชัยมงคลพร้อมด้วยประวัติเมืองบรรจุที่หีบทองคำลงยาราชาวดี ซึ่งบรรดาข้าราชการได้พร้อมใจกันทำขึ้นทูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสตอบเสร็จแล้วเสด็จออกที่ว่าราชการเมือง ทรงชักเชือกเปิดแพรคลุมป้ายชื่อเมืองพระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา ทหารกองเกียรติยศบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี ประโคมแตรสังข์ฆ้องชัยพิณพาทย์ และได้ชักธงประจำเมืองขึ้นสู่ยอดเสา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวออกให้ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน เฝ้าชมพระบารมี พ.ท.พระฤทธิจักรกำจร ผู้ว่าราชการเมือง พร้อมด้วยกรมการในเมืองนี้ ได้ทูลเกล้าถวายนามพ่อค้าและราษฎรที่ถวายข้าว ในการนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานสัญญาบัตรและเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญแก่ข้าราชการ และกำนัน เสร็จแล้วเสด็จทอดพระเนตรห้องต่าง ๆ ของศาลาว่าราชการเมือง และสถานที่ราชการต่างๆ เช่น โรงพักพลตระเวน (สถานีตำรวจ) ศาล และโรงพิพิธภัณฑ์ซึ่งประดับประดาด้วยต้นข้าวและเครื่องจับปลาชนิดต่างๆ เสร็จแล้วเสด็จขึ้นประทับที่บ้านผู้ว่าราชการเมืองชั้นบน ทรงเปลี่ยนเครื่องทรงออกเป็นเครื่องทรงธรรมดา และเสวยพระกระยาหารกลางวัน พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ส่วนข้าราชการเลี้ยงกันบริเวณรอบ ๆ บ้านพักผู้ว่าราชการเมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ทอดพระเนตรการแข่งม้าฯ เวลาบ่าย 3 โมงเศษ เสด็จออกพระราชทานแจกเสมาแก่เด็กและประชาชนที่เฝ้าคอย เสร็จแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับประทับเรือพระที่นั่ง ผ่านวัดมูลจินดาราม หยุดเรือพระที่นั่งที่สะพานหน้าวัดมูลจินดารามเสด็จพระราชดำเนินประทับในพระอุโบสถ พระปฏิบัติราชประสงค์อ่านคำกราบบังคมทูล ที่ได้ทรงพระมหากรุณาธิคุณ ที่ทรงพระราชทานวิสุงคามสีมา เสร็จแล้วทรงปิดทองศิลานิมิตต์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ปฏิบัติศาสนกิจที่วัดมูลจินดารามเสร็จสิ้นแล้ว ก็เสด็จประทับเรือพระที่นั่ง ถึงสถานีคลองรังสิตเวลาเย็น 6 โมงเศษ เสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่งถึงสถานีสามเสนเวลา 1 ทุ่มเศษ แล้วประทับรถม้าพระที่นั่งถึงพระราชวังสวนดุสิต[58]

เมืองธัญญบุรี ดำรงสภาพเป็นอยู่นานถึง 31 ปี จากนั้นทางรัฐบาลได้ยุบเมืองธัญญบุรี ไปขึ้นกับจังหวัดปทุมธานี เมื่อ พ.ศ.2475 มีฐานะเป็นอำเภอชั้นเอก ขึ้นกับจังหวัดปทุมธานี

2. ยุคแห่งการพัฒนาเกษตรกรรม (พ.ศ.2475-2500)

แม้การปลูกข้าวจะได้เฟื่องฟูขึ้นพร้อม ๆ กับการบุกเบิกที่ดินในเขตรังสิต แต่ยุคของการพัฒนาเกษตรกรรม โดยเฉพาะในการผลิตข้าวได้เริ่มขึ้นอย่างจริงจังเมื่อเขตรังสิตได้เป็นเขตแรกที่รัฐบาลตกลงใจเข้าไปพัฒนาระบบชลประทานตามโครงการป่าสักใต้ และโครงการนี้ได้มีผลอย่างจริงจังในทศวรรษ 2470 เมื่อการปลูกข้าวในเขตนี้อยู่ภายใต้การควบคุมโดยระบบชลประทาน มีผลทำให้สามารถผลิตข้าวได้ในปริมาณที่สม่ำเสมอและแน่นอน รวมถึงสามารถขยับขยายพื้นที่การผลิตข้าวให้กว้างขวางยิ่งขึ้นในทศวรรษถัดมา

2.1 พัฒนาการของการปลูกข้าวในเขตรังสิต

จากการศึกษาพบว่าเขตรังสิตก่อนที่จะมีการขุดคลอง การทำนาในเขตนี้เป็นการทำนาดำ ซึ่งสามารถทำได้เฉพาะในบริเวณที่ดอนที่น้ำยังไม่ท่วมขังนานเกินไป แต่เมื่อมีการขุดคลองในโครงการรังสิตแล้วการทำนาในเขตนี้ได้เปลี่ยนมาทำนาหว่านแทน

เมื่อมีการขุดคลองในโครงการรังสิต พบว่าชาวนาได้หันมาทำนาหว่าน แต่ได้มีการเปลี่ยนแปลงในแง่เทคนิค คือมีการนำเอาพันธุ์ข้าวนาสวน (สำหรับทำนาดำ) มาใช้ จุดมุ่งหมายก็เพื่อจะได้ข้าวที่มีคุณภาพดีเช่นเดียวกับการทำนาดำ ขณะเดียวกันวิธีทำนาหว่านในเขตรังสิตก็จะมีการแตกต่างกันถึง 4 วิธี โดยขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ดินและน้ำ[59] วิธีแรกเป็นการหว่านตั้งแต่พื้นดินยังแห้งด้วยเมล็ดข้าวธรรมดา แต่ถ้าที่ดินชุ่มน้ำจะใช้ข้าวที่แช่จนงอกเป็นตุ่มแล้วหว่าน ถ้ามีน้ำสูง 6-8 นิ้วจะต้องใช้วิธีปักดำโดยนำข้าวมาจากแปลงที่ได้เพาะไว้ก่อน หรือจากในสวนที่ได้หว่านไว้แล้ว ในบางครั้งปรากฏว่าน้ำหลากมากลึกถึง 1 ฟุตหรือกว่านั้น และต้นข้าวไม่สูงพอที่จะดำ ชาวนาจะต้องเตรียมหว่าน โดยการทำคันหญ้าขึ้นรอบ ๆ เพื่อกันปลาหมอที่จะเข้ามากินเมล็ดข้าวที่กำลังงอก ขณะเดียวกันก็ให้มีบังลมที่จะทำให้ต้นกล้าหักหรือถอนโค่น ก่อนจะหว่านข้าวจะต้องไถดิน

ให้น้ำขุ่นเป็นโคลน แล้วจึงหว่านข้าวลงบนผิวน้ำใช้ไม้ตีให้จม ในหนึ่งคืนโคลนจะหุ้มเมล็ดข้าวและน้ำใส และในระยะ 2-3 วันข้าวอ่อนก็จะปรากฏขึ้น

ในการทำนาหว่าน พื้นดินจะเปิดโล่งไม่มีคันนา จึงไม่ต้องลงทุนมาก ขณะเดียวกันนาหว่านก็ใช้แรงงานน้อย และทำได้ในเนื้อที่ปริมาณมาก จึงมีความเหมาะสมกับความต้องการของชาวนาในเขตรังสิต ซึ่งมีทุนและแรงงานน้อย แต่มีเนื้อที่ดินมาก แต่ข้อเสียก็มีอยู่มาก กล่าวคือ การที่ต้องใช้เมล็ดพันธุ์ทำนา เพราะบางครั้งหว่านไปน้ำเกิดมากท่วมข้าวเสียหาย ต้องหว่านซ้ำ ทั้งยังปรากฏว่า ข้าวมักมีคุณภาพไม่ดี มีหักป่นมากเนื่องจากข้าวจมน้ำบ้าง เกี่ยวไม่ทันบ้าง ขณะเดียวกันก็พบว่าการที่ใช้ข้าวหลายพันธุ์ในพื้นที่ต่าง ๆ กัน ก็ทำให้มีการปนข้าวและข้าวราคาตก ซึ่งก็เป็นลักษณะเช่นเดียวกับนาแถบคลองประเวศ และแสนแสบ[60]

จากจุดเริ่มต้นของการบุกเบิกผืนแผ่นดินทุ่งหลวงรังสิต การพัฒนาการปลูกข้าวในเขตนี้ได้ดำเนินสืบเนื่องมาเป็นเวลาค่อนข้างยาวนาน ในสมัยรัชกาลที่ 6 มีรวมกันประมาณ 400,000 ไร่ ระหว่างปี พ.ศ.2444-2457 และสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ในเนื้อที่ตั้งแต่ 190,000 ไร่ ไปจนถึง 337,790 ไร่ ตามตารางที่ 3

ตารางที่ 3

จำนวนเนื้อที่นาที่สามารถเก็บเกี่ยวได้ในเขตเมืองธัญญบุรี พ.ศ.2444-2457

พ.ศ.	เนื้อที่ที่เก็บเกี่ยวได้ (ไร่)
2444	190,000
2449	334,157
2451	260,096
2452	305,450
2453	208,800
2454	233,440
2455	302,440
2456	305,630
2457	337,790

ที่มา : พ.ศ.2444 จากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.3.2 ก/2 บัญชีเงินประเภทที่มีเงินค้างคงเรียกเมืองธัญญบุรี, มกราคม 2455;พ.ศ.2449 จากเอกสาร ร.5/1 น.32 ก/63 มีบอกเรื่องขอลดอัตราค่านาด้วยทำนาน้อย ต้นข้าวม้าน ราษฎรทำนาไม่ได้ผลบริบูรณ์; พ.ศ.2451 จากเอกสาร ร.5 กษ.กรมคลองแผนกข้าหลวงเกษตรเล่ม 1/25 ข้าหลวงเกษตรกรุงเทพ ยื่นรายงานประจำปี พ.ศ.2452; และ พ.ศ.2452-2457 ได้จากเอกสาร ร.7 กษ.9/9 เอกสารเรื่องเดิม Statement No.9 Area Harvested and Estimated Weight of Grain Dhanyaburi

อย่างไรก็ตาม การทำนาในช่วงเวลาดังกล่าวก็ได้เกิดช่วงวิกฤตที่ชาวนาอพยพออกอยู่หลายครั้ง อาทิในช่วงปี พ.ศ. 2449 ซึ่งเป็นปีที่น้ำน้อยผลผลิตข้าวตกต่ำ ผลิตได้ไม่พอขาย และชาวนาได้ร้องเรียนขอกู้เงินรัฐบาลไปเพาะปลูก และมีการอพยพของชาวนาบางส่วน และในปี พ.ศ.2457 อันเป็นปีที่สัมปทานขุดคลองรังสิตได้สิ้นสุดลง และคลองถูกโอนมาเป็นของรัฐบาลในสภาพที่ทรุดโทรมนั้น ได้มีผลกระทบสำคัญต่อการผลิตข้าวในเขตนี้ โดยมีหลักฐานระบุว่าในพื้นที่เพาะปลูกได้ 400,000 ไร่ ได้ใช้เพาะปลูกจริงเพียง 40% เท่านั้น ก็เป็นอีกช่วงเวลาหนึ่งที่ชาวนาอพยพออกจากเขตรังสิตอย่างกว้างขวาง[61] ความเสื่อมโทรมของคลองรังสิตที่นอกจากไม่สามารถใช้น้ำในการเพาะปลูก แต่ได้รวมไปถึงการที่ไม่อาจใช้เป็นเส้นทางลำเลียงข้าวออกไปขายได้นำมาสู่การที่รัฐบาลต้องพิจารณาที่จะปรับปรุงระบบชลประทานในเขตนี้อย่างจริงจัง

2.2 โครงการชลประทานป่าสักใต้

ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือปี พ.ศ.2454-2455 ได้เกิดปัญหาการทำนาไม่ได้ผลอย่างรุนแรงในบริเวณพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อันเป็นผลจากการที่ฝนแล้งทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำอย่างมาก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯตั้งคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่งโดยมีพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เป็นประธานเพื่อหาทางแก้ไข คณะกรรมการในครั้งนั้นได้เสนอว่า วิธีที่จะแก้ไขปัญหานี้ก็คือจะต้องจัดทำระบบชลประทานอย่างแท้จริงขึ้น[62]

จากข้อเสนอข้างต้นทำให้มีการจัดตั้ง "กรมทดน้ำ" ขึ้นใหม่แทนที่ "กรมคลอง" ที่เคยถูกยุบเลิกไป มีการจ้าง เซอร์โทมัส วอร์ด(Sir Thomas Ward) ผู้เชี่ยวชาญชลประทานชาวอังกฤษ โดยขอยืมตัวจากรัฐบาลอังกฤษที่อินเดีย เข้ามาจัดทำโครงการชลประทานในปี พ.ศ.2456 โดยมีนายอาร์ ซี อาร์ วิลสัน ผู้ช่วยคนหนึ่งของเซอร์โทมัส วอร์ด เป็นอธิบดีกรมทดน้ำ

ตามโครงการของวอร์ด เขาเสนอให้ทำโครงการชลประทานขนาดย่อมหลายโครงการในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แทนที่จะเป็นโครงการขนาดใหญ่ดังที่นายไฮเดเคยเสนอ วอร์ดไม่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อนเจ้าพระยาที่ชัยนาทในขณะนั้น ด้วยเหตุผลที่ว่าจะทำให้พื้นที่เพาะปลูกมีมากเกินไปในขณะที่พลเมืองไทยยังน้อยอยู่ ด้วยเหตุนี้เขาจึงเสนอโครงการย่อย 5 โครงการ ที่เห็นควรจะต้องทำก่อน[63] คือ

1. โครงการสุพรรณ	7,500,000 บาท
2. โครงการป่าสักใต้	11,500,000 บาท
3. โครงการเพชรบุรีตะวันออก	1,500,000 บาท
4. โครงการทดน้ำที่ลำปาง	1,000,000 บาท
5งานทดน้ำระบายน้ำในพื้นที่ราบจากอยุธยาถึงทะเลสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา	1,125,000 บาท
รวม	22,275,000 บาท

ในการตัดสินใจของรัฐบาล ปรากฏว่าโครงการป่าสักใต้ได้รับการตัดสินให้จัดทำขึ้นก่อนเป็นอันดับแรกแทนที่จะเป็นโครงการสุพรรณ ทั้ง ๆ ที่โครงการป่าสักใต้มีค่าใช้จ่ายที่สูงกว่าเมื่อเทียบกับโครงการอื่น และมิได้เป็นการเปิดพื้นที่ใหม่ ๆ ขึ้นมาสำหรับการเพาะปลูกมากนัก เนื่องจากเป็นเพียงการปรับปรุงโครงการรังสิตเดิม ในการตัดสินใจในประเด็นนี้พบว่ามีข้อเสนอของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ ที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจของรัฐบาลอยู่มาก คือความเห็นของ เซอร์ วอลเตอร์ วิลเลียมสัน (Sir Walter Williamson) ซึ่งมีความเห็นว่ารัฐบาลควรจัดทำโครงการป่าสักใต้ก่อนโครงการอื่น ด้วยเหตุผลดังนี้

1. รัฐบาลจะได้ผลประโยชน์โดยตรง เนื่องจากบริเวณรังสิตเป็นที่นาอยู่แล้ว ทั้งนี้เขาไม่เห็นด้วยกับการเก็บภาษีชลประทาน ซึ่งจะต้องรอจนกว่าจะเห็นว่าได้ประโยชน์ ในขณะที่จุดมุ่งหมายของโครงการป่าสักใต้เป็นการแก้ปัญหาการเกษตรที่ที่ดินเหล่านั้นประสบอยู่ คือทำให้กลับมีน้ำและมีผลผลิตที่แน่นอน ซึ่งจะทำให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ผู้ทำนา รัฐบาล และประเทศโดยส่วนรวม

2. เขตรังสิตมีคนเข้าไปตั้งหลักแหล่งมากพอใช้ แม้ว่าจะมีการอพยพออกไปในหลายๆ ปีที่ผ่านมา แต่ก็คาดว่าจะได้ประโยชน์มากกว่าโครงการสุพรรณ ซึ่งยังไม่มีการพัฒนาการปลูกข้าวเช่นรังสิต และยังจะเสียประโยชน์จากการที่พลเมืองยังน้อย

3. การเข้าไปตั้งหลักแหล่งบนที่ตั้งใหม่ ๆ ซึ่งยังไม่เคยเพาะปลูก ถ้าพลเมืองถูกดึงมาจากแหล่งที่ยังไม่มีการเพาะปลูกหรือเพาะปลูกไม่ดี ก็จะเป็นการเพิ่มพลเมืองและความมั่นคง ซึ่งจะเป็นประโยชน์โดยตรง แต่ถ้าไม่ใช่ ก็จะเป็นไปได้ว่า จะมีคนอพยพจากพื้นที่ที่มีการเพาะปลูกค่อนข้างดี ในกรณีเช่นนั้นสิ่งซึ่งได้รับอาจทำให้เกิดความเสียหายในที่อื่น ๆ[64]

การที่รัฐบาลตัดสินใจเลือกโครงการป่าสักใต้ แทนที่จะเป็นโครงการสุพรรณได้ก่อให้เกิดข้อถกเถียงอยู่มากว่าเป็นการตัดสินใจที่ไม่เหมาะสมและไม่มีเหตุผลเพียงพอ โดยเฉพาะในความเห็นของวิศวกรชลประทานในระยะต่อมา คือ นาย ซี.ดี.ยี.(C.D.Gee) ที่เห็นว่าแท้จริงแล้วโครงการสุพรรณมีความเหมาะสมกว่าในหลายประการ เช่น โครงการสุพรรณไม่แพงมากเหมือนโครงการป่าสักใต้ กรมทดน้ำจะมีอิสระในการทำงาน เพราะไม่มีสิ่งกีดขวางในเส้นทางชลประทาน เนื่องจากยังไม่มีการเพาะปลูกมาก จึงสามารถจะจัดแบ่งที่ดินเป็นส่วน ๆ ตามวิธีชลประทานได้ เนื่องจากมีที่ดินขนาดใหญ่และโครงการสุพรรณจะเป็นตัวอย่างขนาดใหญ่ที่ดีกว่าที่จะคาดหวังได้จากโครงการป่าสักใต้ ซึ่งจะต้องออกแบบให้เหมาะสมกับคลองและผลประโยชน์ที่มีอยู่และจุดมุ่งหมายก็เพื่อจะปรับปรุงมากกว่าจะเป็นงานใหม่ และงานบุกเบิก ขณะเดียวกันเขาก็สันนิษฐานว่าการที่รัฐบาลตกลงใจเลือกที่นี่ก่อน อาจเป็นเพราะไม่ต้องการให้กระทบกระเทือนต่อเจ้าของที่ดินและผู้เช่าในเขตรังสิตและที่อื่น ๆ ก็เป็นได้[65]

ตามโครงการป่าสักใต้กำหนดให้มีการสร้างเขื่อนกั้นน้ำ(Barrage) ในแม่น้ำป่าสักที่จังหวัดสระบุรี แล้วสร้างระบบคลองส่งน้ำเข้ามายังเขตรังสิต โครงการเริ่มขึ้นในปี พ.ศ.2458 แต่ติดขัดที่เกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 การก่อสร้างมาเสร็จสมบูรณ์ในปี พ.ศ.2465

2.3 ผลที่ได้รับจากโครงการป่าสักใต้

ตามโครงการป่าสักใต้ การชลประทานส่วนใหญ่มุ่งมาที่เขตรังสิต คือ มีการส่งน้ำให้แก่เขตรังสิตร้อยละ 80 อีกร้อยละ 20 ส่งให้กับบางส่วนของอยุธยาและสระบุรี จุดมุ่งหมายที่สำคัญที่สุดของโครงการนี้คือการรักษาระดับผลผลิตให้คงที่ กล่าวคือทำให้ข้าวในปีที่ดินฟ้าอากาศธรรมดาได้ผลผลิตดียิ่งขึ้น ขณะที่ในปีที่ดินฟ้าอากาศไม่ปกติซึ่งข้าวจะเสียหาย ระบบชลประทานจะช่วยให้ได้ผลผลิตในระดับปกติ จุดมุ่งหมายในแง่นี้นับว่าประสบความสำเร็จ เห็นได้จากปริมาณพื้นที่ทำนาที่ต้องเสียภาษี และจำนวนภาษีทำนาในเขตโครงการป่าสักใต้ (ธัญญบุรี อยุธยา และสระบุรี) ที่มีปริมาณและมูลค่าสม่ำเสมอในช่วงปี พ.ศ.2465-2469 คือมีปริมาณพื้นที่เพาะปลูกที่ต้องเสียภาษีเฉลี่ยประมาณ 500,000 ไร่ และมีจำนวนภาษีดำนาเฉลี่ยปีละ 400,000 บาท[66] ขณะเดียวกัน ถ้าพิจารณาถึงประโยชน์ในแง่ของการป้องกันการเสียหายในการทำนาก็พบว่า เมื่อมีระบบชลประทานความเสียหายในการทำได้ลดลง เห็นได้จากตารางที่ 4

ตารางที่ 4

แสดงผลของความเสียหายในการทำนา เมื่อสภาพธรรมชาติไม่ปกติในปี พ.ศ.2468 และ พ.ศ.2470 เปรียบเทียบระหว่างบริเวณที่มีและไม่มีการชลประทาน

ปี พ.ศ.	จังหวัด	พื้นที่เพาะปลูก	พื้นที่เสียหาย	เปอร์เซ็นต์ที่เสียหาย	ข้อสังเกต
2468	ทั่วพระราชอาณาจักร	17,103,380	2,185,490	12.75	
	ธัญญบุรี	436,110	23,820	5.50	มีการควบคุม
	ปทุมธานี	178,140	9,310	22.50	ไม่มีการควบคุม
	นครนายก	328,130	75,800	23.00	ไม่มีการควบคุม
	อยุธยา	1,331,780	310,750	23.00	ไม่มีการควบคุม
2470	ทั่วพระราชอาณาจักร	18,298,440	2,338,010	12.78	
	ธัญญบุรี	414,400	8,000	1.92	มีการควบคุม
	ปทุมธานี	176,970	28,650	16.20	ไม่มีการควบคุม
	นครนายก	372,310	60,700	16.30	ไม่มีการควบคุม
	อยุธยา	1,274,630	314,630	24.70	ไม่มีการควบคุม

ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. *เอกสาร ร.7 กษ.9/9* Statement No.8 A comparison fo cropfailure in year 2468 and 2470 when natural conditions were unfavourable in protected and unprotected areas.

ในส่วนของการขยายเนื้อที่เพาะปลูก พบว่าการขยายเนื้อที่ในการเพาะปลูก หลังจากมีโครงการป่าสักใต้มิได้มีมากนัก มีเนื้อที่เพียงส่วนเดียวที่เพิ่มขึ้น เมื่อมีโครงการชลประทาน คือ เนื้อที่แถบตะวันออกของโครงการรังสิต แต่ก็พบว่าที่ดินแถบนี้มีกรดมาก ทำให้ไม่เหมาะแก่การเพาะปลูก และยากที่จะชักชวนผู้คนให้เข้าไปทำนา การขยายเนื้อที่เพาะปลูกจึงมีแนวโน้มที่เพิ่มขึ้นบ้าง แต่ไม่มากนัก คือ เฉลี่ยประมาณ 350,000-400,000 ไร่ ในปี พ.ศ.2465-2470

การขยายตัวของเนื้อที่เพาะปลูกจะเริ่มเห็นได้ชัดในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อเขตนี้ได้รับการปรับปรุงจนมีระบบชลประทานที่ค่อนข้างสมบูรณ์ มีน้ำมากเพียงพอจนสามารถเปลี่ยนการผลิตจากหัว**นาหว่าน** มาเป็น**นาดำ** ที่ชาวบ้านเรียกว่า **นาน้ำตม** ทั้งนี้เป็นผลเนื่องมาจากการปรับปรุงระบบชลประทานในโครงการรังสิต (ป่าสักใต้) และโครงการนครนายก[67] ขณะที่ความต้องการข้าวในช่วงสงครามและหลังสงครามก็เป็นตัวกระตุ้นที่ทำให้พื้นที่ทางการเพาะปลูกในเขตนี้ขยายตัว เห็นได้จากตารางที่ 5

ตารางที่ 5

พื้นที่การทำนา จังหวัดปทุมธานี (ปทุมธานี และ ธัญญบุรี) (ไร่)

ปี พ.ศ.	เนื้อที่เพาะปลูก	เนื้อที่เสียหาย	รวมปริมาณข้าวที่ได้
2480	792,568	11,275	-
2482	901,097	3,150	-
2490	758,719	24,543	120,758 (เกวียน)
2493	884,824	340	178,517 (เกวียน)
2494	896,221	6,625	2,325,293 (หาบ)

ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ [3]สร.0201.29.2/7 รายงานการทำนาของกระทรวงเกษตราธิการ

พื้นที่ของการทำนายังคงมีการขยายตัวต่อมาในปริมาณที่มากในช่วงทศวรรษ 2500 คือ ในช่วงปี พ.ศ.2506-2509 มีพื้นที่ทำนารวม 700,000-800,000 ไร่ และพ.ศ.2512-2521 มีพื้นที่ทำนารวม 599,000-790,000 ไร่ นับว่าเป็นพื้นที่สำคัญในการผลิตข้าวเพื่อเป็นสินค้า

2.4 ชาวนารังสิตกับปัญหาการเช่าที่ดิน

ผลพวงที่สำคัญจากที่รัฐบาลได้ให้สัมปทานรังสิตแก่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม คือการที่ที่ดินส่วนใหญ่ของรังสิตได้ตกอยู่ในครอบครองของเจ้าของที่ดินชาวกรุงเทพฯ ในลักษณะของการเป็นเจ้าของที่ดินนอกเขตเช่า(Absentee Landlord) เจ้าของที่ดินจะมีนายกองนาที่อาศัยอยู่ใน

ในการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ๆ ในเขตเลือกตั้งหนึ่ง ๆ ผู้มีสิทธิเลือกตั้งจะมีจำนวนประมาณ 70-80% ของจำนวนราษฎรในเขตเลือกตั้งนั้น ๆ ซึ่งเป็นจำนวนที่มากพอสมควร ดังนั้น ในการเลือกตั้งแต่ละครั้ง ผู้มีสิทธิเลือกตั้งจึงมีโอกาสที่จะได้ใช้สิทธิเลือกตั้งเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นการสร้างความเสมอภาคในการใช้สิทธิเลือกตั้งของราษฎรทุกคนในเขตเลือกตั้งนั้น ๆ ได้ดีกว่าการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในระบบเขตเดียวคนเดียว ซึ่งมีผู้มีสิทธิเลือกตั้งเพียงประมาณ 100 ถึง 200,000 คน เท่านั้น ดังนั้น ในการเลือกตั้งแต่ละครั้งจึงมีผู้มีสิทธิเลือกตั้งเป็นจำนวนน้อย ทำให้ราษฎรส่วนใหญ่ไม่มีโอกาสได้ใช้สิทธิเลือกตั้งเลย ในการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในระบบเขตเดียวคนเดียว ผู้ที่ได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจะต้องได้คะแนนเสียงเลือกตั้งมากกว่าผู้สมัครรับเลือกตั้งคนอื่น ๆ ในเขตเลือกตั้งนั้น ๆ ซึ่งเป็นการยากที่ผู้สมัครรับเลือกตั้งจะได้คะแนนเสียงเลือกตั้งเกินกึ่งหนึ่งของจำนวนผู้มีสิทธิเลือกตั้งในเขตเลือกตั้งนั้น ๆ ดังนั้น ในการเลือกตั้งแต่ละครั้งจึงมีผู้ที่ได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรเพียงคนเดียว

ปัญหาของชาวนารังสิตอันเป็นผลจากการที่ทำนาเช่า เป็นปัญหาที่เกิดขึ้น และมีการร้องเรียนต่อทางราชการมาโดยตลอด เฉพาะในช่วงทศวรรษ 2470 เมื่อมีปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก และราคาข้าวในตลาดโลกได้ตกต่ำลง ชาวนาในเขตรังสิตก็เป็นเขตหนึ่งที่ได้ถวายฎีกา และยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ต่อรัฐบาล อาทิในปี พ.ศ.2474 มีฎีกาของนายรุก ท่าทราย ผู้ใหญ่บ้านตำบลบึงตะเคียน อำเภอคลองหลวง จังหวัดธัญญบุรี พร้อมด้วยราษฎร 120 คน ร่วมลงชื่อในฐานะผู้เช่านาของกรมพระคลังข้างที่ และนาของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ร้องเรียนว่า ทำนาไม่ได้ผลติดต่อกันมาหลายปี และต้องเดือดร้อนเพิ่มมากขึ้นเมื่อราคาข้าวตกต่ำลงผิดปกติจนไม่สามารถเสียค่าเช่านาได้[71] ขณะที่ในปี พ.ศ.2476 ก็มีรายงานโดยผู้แทนราษฎรจังหวัดปทุมธานีว่าชาวนาแถบธัญญบุรีได้ก่อการสไตร์คไม่ยอมให้ค่าเช่านาในอัตราเดิม

ปัญหาของชาวนาในเขตรังสิตดูเหมือนจะเป็นกรณีตัวอย่างที่ถูกนำขึ้นมาสู่การพิจารณาของผู้เชี่ยวชาญและเจ้าหน้าที่รัฐบาลหลายครั้ง รายงานของนายซิมเมอร์แมนเองได้กล่าวถึงกรณีรังสิตไว้เป็นกรณีเฉพาะ โดยระบุว่าการแก้ปัญหาในบริเวณนี้ไม่สามารถนำเอาวิธีสหกรณ์มาใช้ เนื่องจากชาวนายังขาดลักษณะอันดีบางอย่างที่จะตั้งเป็นสหกรณ์ และยังไม่มีหลักทรัพย์เพียงพอ เขาเสนอให้รัฐบาลวินิจฉัยปัญหารังสิตดังนี้

1. ให้กำหนดเนื้อที่นาซึ่งครอบครัวหนึ่งทำการเพาะปลูกน้อยกว่าที่ทำอยู่ แต่ต้องบำรุงให้ดีขึ้น

2. ราษฎรควรจะมีบ้านของตนเอง และควรอยู่เป็นหลักแหล่ง

3. ควรให้มีสัญญาเช่าที่มีเวลานาน ถ้าผู้เช่าบำรุงพื้นที่และสร้างสิ่งใดที่เกี่ยวกับการบำรุงที่ดิน เจ้าของที่ควรคิดเงินให้แก่ผู้เช่าบ้าง

4. ชาวนาบริเวณนี้ควรมีที่ดินของตนเอง ตั้งแต่ 30-50 ไร่

5. ควรมีการอบรมชาวนาให้รู้จักรับผิดชอบเพื่อประโยชน์แห่งทรัพย์สินของตน

การริเริ่มที่จะแก้ปัญหาอันเนื่องมาแต่การเช่าที่ดินโดยรัฐบาลได้ปรากฏอย่างเป็นรูปธรรมในปี พ.ศ.2482 เมื่อคณะรัฐมนตรีได้มีมติอนุมัติจัดซื้อที่นาของเอกชนในเขตรังสิต เพื่อมาดำเนินการในรูปสหกรณ์เช่าซื้อที่ดิน ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่รัฐบาลมองเห็นว่าสภาพที่ดินไร่นาตามชนบทมีบุคคลบางพวกถือกรรมสิทธิ์ครอบครองไว้คนละมาก ๆ โดยมิได้บำรุงรักษา หากขืนปล่อยไว้ที่ดินเหล่านี้ก็จะเสื่อมโทรมยิ่งขึ้น สมควรที่รัฐบาลจะต้องช่วยเหลือ จึงได้มอบหมายให้กระทรวงมหาดไทยร่วมมือกับกระทรวงเกษตรไปดำเนินการ ทั้งนี้ในขั้นแรกมุ่งหมายให้พิจารณาแก้ไขเฉพาะที่ดินทุ่งรังสิตก่อน[72]

สำหรับบริเวณที่ดินที่ได้รับอนุมัติให้จัดซื้อได้แก่ที่ดินบริเวณคลอง 2 อำเภอคลองหลวง ราคาปานกลางประมาณไร่ละ 12 บาท เป็นเนื้อที่ประมาณ 28,000 ไร่ รวมเป็นเงิน 216,000 บาท ราคานี้เป็นราคาตามสภาพการซื้อขายที่ดินกันโดยปกติ แต่การตีราคาปานกลางที่ดินตามประมวลรัษฎากรได้เขยิบสูงขึ้นถึงไร่ละ 40 บาท ฉะนั้นในการเจรจาซื้อจึงต้องขออนุมัติตั้งวงเงินไว้ประมาณ 400,000 บาท ที่ประชุมคณะรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2482 (ครั้งที่ 78/2482)

ได้อนุมัติให้จัดซื้อที่ดินรายนี้ โดยให้ดำเนินการกู้เงินจากเงินกู้ในประเทศเพื่อเกษตรกร นับเป็นครั้งแรกที่รัฐบาลได้มีมาตรการอย่างจริงจังที่จะแก้ปัญหาอันเนื่องมาจากการเช่าที่ดินของชาวนาที่รังสิต

อย่างไรก็ตาม การเข้ามาจัดการแก้ปัญหาการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินในครั้งนี้ก็เป็นเพียงส่วนน้อย จะเห็นได้ว่าอัตราการเช่าพื้นที่ทางการเกษตรยังคงค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับพื้นที่อื่นๆ และนี่คงเป็นลักษณะเฉพาะของพื้นที่รังสิตที่จะต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในยุคต่อมาที่เป็นยุคแห่งความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วอันเป็นผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจ

3. ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลง

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่จะส่งผลกระทบต่อรังสิตอย่างมาก คือ การพัฒนาการคมนาคมทางบก การเกิดขึ้นของถนนพหลโยธิน ในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม ในฐานะทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 1 ประกอบกับผลจากการวางแผนการพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1(พ.ศ.2504-2509) ในเวลาต่อมาก่อให้เกิดโรงงานอุตสาหกรรมใหม่ ๆ ขึ้นบนถนนสายนี้อย่างแพร่หลาย นอกเหนือจากโรงสีข้าว โรงเลื่อยไม้ และโรงงานหัตถกรรมที่ได้พัฒนามาก่อนหน้านี้ ได้เกิดโรงงานสมัยใหม่ที่ใช้เครื่องจักรกลเพิ่มมากขึ้น อาทิ โรงงานทอกระสอบ ปั่นด้าย ทอผ้า ย้อมผ้า ตัดเย็บเสื้อผ้า ไปจนถึงอุตสาหกรรมเคมี เพิ่มขึ้นเป็นลำดับ และแน่นอนว่าการเกิดขึ้นของอุตสาหกรรมเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อรังสิตอย่างมาก

3.1 การเติบโตของอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก

ในระยะแรกของการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาตินั้น รัฐบาลมีนโยบายที่จะส่งเสริมการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมเพื่อทดแทนการนำเข้าสินค้าจากต่างประเทศ ซึ่งเมื่อมีการส่งเสริมตามแผนพัฒนาได้ไม่นาน ภาคอุตสาหกรรมของประเทศก็มีการขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอุตสาหกรรมประเภทที่ประเทศไทยเคยนำเข้าจากต่างประเทศ เช่น สิ่งทอ เครื่องแต่งกาย เคมีภัณฑ์ ผลิตภัณฑ์โลหะ เครื่องจักร และอุปกรณ์ไฟฟ้า การขยายตัวของการผลิตสินค้าอุตสาหกรรม ทำให้มูลค่าของสินค้าหัตถอุตสาหกรรมของประเทศไทยเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ดังตารางที่ 6

ตารางที่ 6

มูลค่าสินค้าหัตถอุตสาหกรรม พ.ศ. 2513-2528

พ.ศ	มูลค่าสินค้าหัตถอุตสาหกรรม(ล้านบาท)
2513	60,574.5
2518	170,187.9
2523	420,064.3
2528	603,710.1

ที่มา: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อ้างถึงใน สุทธิพันธ์ จิราธิวัฒน์ และคณะ:2530: 67

การเติบโตของภาคอุตสาหกรรมดังกล่าวทำให้การพึ่งพานำเข้าสินค้าอุตสาหกรรมขั้นปฐมลดลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิ่งทอ เครื่องแต่งกาย การพิมพ์และสิ่งตีพิมพ์ กระดาษและผลิตภัณฑ์กระดาษ เป็นต้น แต่ประเทศไทยก็ยังคงต้องนำเข้าสินค้าขั้นกลางและเครื่องจักรอุปกรณ์ในส่วนที่นำเข้ามาใช้ในกระบวนการผลิตสินค้าอุตสาหกรรม คือ ยังคงนำเข้ามาในปริมาณและมูลค่าที่สูงมาก สินค้าดังกล่าว เช่น เคมีภัณฑ์ โลหะมูลฐาน เครื่องจักรและอะไหล่ที่ไม่ใช่อุปกรณ์ไฟฟ้าและเครื่องจักรอุปกรณ์ต่าง ๆ เป็นต้น ความสามารถในการพัฒนาการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมที่เพิ่มขึ้น ประกอบกับระบบเศรษฐกิจไทยได้เปิดทำการค้าระหว่างประเทศมากขึ้น ทำให้มีการส่งออกผลผลิตสินค้าอุตสาหกรรมเพิ่มสูงขึ้น จะเห็นได้จากสัดส่วนการส่งออกสินค้าหัตถอุตสาหกรรมเปรียบเทียบกับมูลค่าสินค้าออกทั้งหมดเท่ากับ 13.30 เปอร์เซ็นต์ใน พ.ศ. 2513 ต่อมาสัดส่วนได้เพิ่มขึ้นเป็น 19.06 เปอร์เซ็นต์ใน พ.ศ. 2518 และเพิ่มขึ้นเป็น 26.27 เปอร์เซ็นต์ใน พ.ศ. 2523[73] จากตัวเลขดังกล่าวจะเห็นได้ว่า สินค้าหัตถอุตสาหกรรมเริ่มมีความสำคัญเป็นสินค้าส่งออก 1 ใน 4 ของการส่งออกสินค้าของไทย

ภาพการส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมของไทยที่เติบโตขึ้นนี้ เป็นสิ่งที่น่ายินดีและแน่นอนว่าการเติบโตของอุตสาหกรรมนี้ได้ส่งผลกระทบต่อจำนวนโรงงานในพื้นที่รังสิตด้วยเช่นกัน จะเห็นได้จากจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดปทุมธานีที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วดังตารางที่ 7

ตารางที่ 7

จำนวนโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดปทุมธานี พ.ศ. 2521-2526

พ.ศ.	จำนวนโรงงานอุตสาหกรรม
2521	390
2522	421
2523	455
2524	491
2525	521
2526	568

ที่มา: สถิติจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมในแต่ละจังหวัด จำแนกตามประเภทใน พ.ร.บ. โรงงาน ปีพ.ศ. 2521-2526 กรมโรงงานอุตสาหกรรม มปป.

การเพิ่มจำนวนของโรงงานอุตสาหกรรมดังกล่าวนี้ จะเห็นได้จากคำสัมภาษณ์นายไชโย เขียวนนท์ ผู้อำนวยการโรงเรียนชุมชนวัดบางขันธ์ ที่เล่าถึงโรงงานอุตสาหกรรมในช่วงนั้นว่า

> *"โรงงานเริ่มคึกคักประมาณ พ.ศ.2515-2516 ผมย้ายมาที่บางขันธ์เริ่มมีแล้ว ผมมาอยู่ได้ปีสองปี ตอนนั้นนวนครกำลังเริ่มตั้งนิคมอุตสาหกรรม...แล้วโรงงานก็เกิดขึ้นมา เกิดโรงงานไทยอเมริกัน เกิดไทยแอโร่ โพลี มาหนาแน่น พ.ศ. 2520 กว่าแล้ว ไทยอเมริกันขึ้นมาก่อน อเมริกันเท็กไทล์ ไทพีราเมนต์ ไทยแอโร่ พวกนี้เกิดก่อนมาเรื่อย ๆ แล้วถึงมีนิคมอุตสาหกรรมนวนคร"*[74]

โรงงานอุตสาหกรรมที่เพิ่มขึ้นนี้ โดยเฉพาะในอำเภอคลองหลวงและธัญบุรีที่กระจุกตัวอยู่ในบริเวณคลองหนึ่งและประชาธิปัตย์[75] มีผลกระทบต่อพื้นที่รังสิตในหลาย ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นจำนวนประชากรที่เพิ่มจำนวนขึ้น เกิดการขยายตัวของชุมชนที่อยู่อาศัย มีความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการประกอบอาชีพ จะเห็นได้จากปรากฏการณ์ที่ชาวนาส่วนหนึ่งละทิ้งการทำนา เข้ามาทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม ในฐานะแรงงานรับจ้าง ซึ่งเป็นทางเลือกใหม่อีกทางหนึ่งสำหรับคนในเขตรังสิต ในฐานะที่รังสิตเป็นเขตโรงงานอุตสาหกรรมใหญ่แห่งหนึ่ง จากคำสัมภาษณ์ของชาวนาที่อำเภอคลองหลวง ในปี 2518 ระบุว่า เด็กหนุ่มสาวในเขตรังสิตได้หันไปหางานในโรงงานอุตสาหกรรมแทนการทำนากันเป็นส่วนมาก โดยเฉพาะในเขตอำเภอคลองหลวง เหตุผลส่วนหนึ่งเป็นผลกระทบที่สืบเนื่องมาจากการทำถนนเอง กล่าวคือ ในเขตที่นาประมาณ 1,900 ไร่ มีปัญหาการขาดแคลนน้ำ เนื่องจากการสร้างถนนพหลโยธิน มีการถมดินลงไปในคลองส่งน้ำโดยไม่ฝังท่อทำให้นาทางฝั่งเหนือ คือ อำเภอคลองหลวงไม่มีน้ำ ชาวนาได้เคยระดมกำลังเพื่อนบ้านขุดถนน

เพื่อให้เป็นทางน้ำ ทำให้ถนนเสียหายจนทางราชการต้องบังคับให้กลบใช้ โดยไม่ยอมฟังเสียงเรื่องความเดือดร้อน อ้างเพียงว่าในแผนที่ไม่มีการฝังท่อระบายน้ำ ตั้งแต่นั้นมานาก็แห้งตลอด อาศัยแต่น้ำฝนอย่างเดียวนาส่วนใหญ่จึงกลายเป็นนาร้าง โดยชาวนาบอกว่า ใครขืนหลงนาอดตายแน่ๆ

อย่างไรก็ตามการที่ชาวนาส่วนใหญ่ 70-80% เป็นเพียงผู้เช่า ทำให้การทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมที่มีค่าจ้างเป็นรายได้ประจำโดยไม่ต้องเสี่ยงต่อภาวะความไม่แน่นอนของธรรมชาติก็ดูเหมือนจะเป็นแรงจูงใจที่ทำให้คนรุ่นใหม่หันเข้ามาทำงานในโรงงาน และก่อให้เกิดสังคมใหม่คือสังคมของผู้ใช้แรงงานในย่านอุตสาหกรรมที่มีรายได้ขึ้นอยู่กับแรงงาน แทนการผูกพันกับที่ดินดังเดิม ซึ่งเป็นโฉมหน้าใหม่ของเขตรังสิตที่จะมีความสืบเนื่องมาจนถึงสมัยปัจจุบัน ซึ่งในที่นี้จะขอยกตัวอย่างนิคมอุตสาหกรรมนวนครเป็นตัวอย่างพอสังเขป

นิคมอุตสาหกรรมนวนครเริ่มดำเนินการใน พ.ศ. 2515 โดยนายสว่าง จารุศร เป็นเจ้าของที่ดินหลายพันไร่เป็นผู้ริเริ่ม โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน (BOI) โดยมีที่ตั้งของนิคมอยู่ที่หลักกิโลเมตรที่ 46 ถนนพหลโยธิน ตำบลคลองหนึ่ง อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี โดยทิศเหนืออยู่ใกล้กับสถาบันราชภัฏเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์ และทิศใต้อยู่ใกล้มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ รังสิต และสถาบันเทคโนโลยีแห่งเอเชีย (AIT) ส่วนทิศตะวันออกอยู่ติดกับทางรถไฟสายเหนือและสายตะวันออกเฉียงเหนือ

นิคมอุตสาหกรรมนวนครดำเนินงานในรูปบริษัท ใช้ชื่อว่าบริษัท นวนคร จำกัด โดยครอบครัวจารุศร และสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์เป็นผู้ถือหุ้น ต่อมากระทรวงการคลังซื้อหุ้นจากสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ปัจจุบันบริษัท นวนคร จำกัด มีผู้ถือหุ้นคือ กระทรวงการคลัง 53.36 เปอร์เซ็นต์ ครอบครัวจารุศร 42.14 เบ่อร์เซ็นต์ และการเคหะแห่งชาติ 5.50 เปอร์เซ็นต์

การดำเนินงานของบริษัทนวนคร คือ การให้เช่าพื้นที่แก่ผู้ประกอบการอุตสาหกรรม โดยบริษัทนวนครจะเป็นผู้รับผิดชอบดูแลระบบสาธารณูปโภคโครงสร้างพื้นฐานภายในนิคมอุตสาหกรรมทั้งหมด ยกเว้นภายในโรงงานที่ให้ผู้ประกอบการอุตสาหกรรมเช่า ซึ่งผู้เช่าจะต้องจัดการกับกากของขยะหรือสารเคมีที่เป็นผลมาจากการประกอบการ พื้นที่ของนิคมอุตสาหกรรมมีทั้งหมดประมาณ 6,000 ไร่ แบ่งพื้นที่ออกเป็นเขตต่าง ๆ ได้แก่ เขตอุตสาหกรรม เขตที่อยู่อาศัย เขตการค้าและบันเทิง โดยมีรายละเอียดดังนี้

เขตอุตสาหกรรม

เขตอุตสาหกรรมในระยะแรก พ.ศ. 2515 กำหนดเขตอุตสาหกรรมเรียก ZONE I มีพื้นที่ 915 ไร่ แบ่งเป็นโรงงานต่าง ๆ จำนวน 92 โรงงาน มีคนงานประมาณ 25,700 คน ต่อมาในระยะที่ 2 พ.ศ. 2528 กำหนดเขตอุตสาหกรรม ZONE II มีพื้นที่ 1,530 ไร่ แบ่งเป็นโรงงานจำนวน 43 โรงงาน มีคนงานประมาณ 15,300 คน และในระยะที่ 3 พ.ศ. 2531 เขตอุตสาหกรรม ZONE III มีพื้นที่ 1,600 ไร่ แบ่งเป็นโรงงานจำนวน 45 โรงงาน มีคนงานประมาณ 12,850 คน รวมพื้นที่เขต

อุตสาหกรรมที่ได้รับการพัฒนาแล้วใน 3 ระยะเท่ากับ 4,045 ไร่ มีโรงงาน 180 โรงงาน และคนงานทั้งสิ้นประมาณ 53,850 คน[77]

เขตที่อยู่อาศัย

เขตนี้มีพื้นที่ประมาณ 800 ไร่ สร้างบ้านพักอาศัยสำหรับคนที่มีรายได้ปานกลางและสร้างทาวน์เฮาส์สำหรับคนที่มีรายได้น้อย บางส่วนของพื้นที่ในเขตที่อยู่อาศัยนี้บริษัทนวนครก็ขายให้กับบริษัทอื่นเพื่อนำไปจัดสรรเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยประมาณ 3,000 หลังคาเรือน และนอกจากนั้นการเคหะแห่งชาติยังได้เข้ามาพัฒนาพื้นที่บางส่วนสร้างเป็นคอนโดมีเนียมจำนวน 756 ยูนิต สำหรับคนงานจากโรงงานต่าง ๆ ซึ่งประมาณว่า มีจำนวนผู้พักอาศัยอยู่ในเขตที่อยู่อาศัยของนวนครนี้ประมาณ 30,000 คน

จะเห็นได้ว่านิคมอุตสาหกรรมนวนครซึ่งเกิดขึ้นเพื่อตอบสนองต่อความเจริญเติบโตด้านอุตสาหกรรมได้ก่อให้เกิดชุมชนนวนครขึ้นบริเวณกิโลเมตร 46 ถนนพหลโยธิน อำเภอคลองหลวง อันเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่รังสิต จำนวนคนงานที่เปิดเผยได้กว่า 61,000 คนจาก 168 โรงงานจะต้องมาหาเลี้ยงชีพตามโรงงานในนิคม ทั้งนี้ยังไม่รวมแรงงานที่บางโรงงานไม่เปิดเผย และแรงงานอิสระอื่น ๆ ที่เคลื่อนไหวอยู่ในชุมชนนวนคร เช่น ตลาด ร้านค้า เป็นต้น รวมถึงคนที่อยู่อาศัยในหมู่บ้านจัดสรรในพื้นที่ของนิคมอุตสาหกรรมกว่า 3,000 หลังคาเรือน ซึ่งประมาณว่าในวันหนึ่ง ๆ จะมีคนเข้ามาในนิคมอุตสาหกรรมไม่ต่ำกว่า 100,000 คน

จากจำนวนแรงงานจำนวนมากภายในนิคมอุตสาหกรรมนวนครนี้ และยังมีโรงงานอีกจำนวนไม่น้อยที่เกิดขึ้นในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมาของพื้นที่รังสิต โดยอยู่นอกพื้นที่นิคมอุตสาหกรรมนวนคร ทำให้เกิดคำถามขึ้นว่า โรงงานเหล่านี้นำแรงงานมาจากไหน ? แน่นอนว่าส่วนหนึ่งต้องเป็นคนในพื้นที่และอีกส่วนคงเป็นแรงงานอพยพหรือย้ายถิ่นมาจากที่อื่น แรงงานทั้ง 2 ส่วนนี้ส่งผลต่อสังคมในพื้นที่รังสิตอย่างไรนั้นเป็นประเด็นที่มีความสำคัญและจะกล่าวถึงต่อไปข้างหน้า

3.2 การเติบโตของธุรกิจหมู่บ้านจัดสรร

ธุรกิจหมู่บ้านจัดสรรเริ่มเกิดขึ้นในสังคมไทยเมื่อประมาณ พ.ศ. 2510 และมีการขยายตัวเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ตลอดเวลา โดยมีทั้งช่วงเวลาที่อาจเรียกได้ว่า ยุคทอง ที่มีการเติบโตของธุรกิจกับยุคซบเซาสลับสับเปลี่ยนกันไป[78] ธุรกิจหมู่บ้านจัดสรรมีทิศทางการขยายตัวไปในทิศทางเดียวกับการขยายตัวของเมือง กล่าวคือ มีแนวโน้มการขยายตัวไปทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือและด้านเหนือของกรุงเทพมหานคร คือ อยู่ในพื้นที่เขตบางกะปิ บางเขน พระโขนง มีนบุรี และหนองจอก[79] อย่างไรก็ตามการขยายตัวในช่วงเวลาที่ผ่านมา ก็ยังจำกัดอยู่เฉพาะในเขตกรุงเทพมหานครยังมิได้ขยายออกมาถึงพื้นที่รังสิตมากนัก หมู่บ้านจัดสรรในพื้นที่รังสิตนั้นเพิ่งมีการขยายตัวเมื่อไม่กี่ปีที่ผ่านมา เพราะจากหลักฐานที่ปรากฏจนถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2524 ปรากฏโครงการหมู่บ้านจัดสรรของเอกชนในเขตจังหวัดปทุมธานีเพียง 4 หมู่บ้าน คือ หมู่บ้านนวนคร (ถนนพหล-

โยธิน กิโลเมตรที่ 46) หมู่บ้านสามภพนิเวศน์ (ถนนพหลโยธิน กิโลเมตรที่ 27) หมู่บ้านเคหะชุมชนสุนันท์ชัย (ถนนพหลโยธิน กิโลเมตรที่ 35) และหมู่บ้านริมทะเลสาบนวนคร[80]

จะเห็นได้ว่า โครงการหมู่บ้านจัดสรรดังกล่าวในจังหวัดปทุมธานี ซึ่งถือเป็นพื้นที่รังสิตยังคงมีหมู่บ้านจัดสรรน้อยมาก และโครงการที่มีก็ตั้งอยู่เฉพาะริมถนนพหลโยธินซึ่งเป็นถนนหลักสายสำคัญ ยังไม่มีโครงการจัดสรรบนถนนสายรองต่าง ๆ อย่างไรก็ตามงานศึกษาของชมรมนักเศรษฐศาสตร์ธุรกิจแห่งประเทศไทยใน พ.ศ.2529 เรื่อง"ความขาดแคลนที่อยู่อาศัยในเขตเทศบาลของกทม.และปริมณฑล : ขนาดของปัญหา แนวทางแก้ไขและผลกระทบทางเศรษฐกิจ" ได้แสดงให้เห็นว่าในช่วง พ.ศ.2518-2528 ได้เกิดความขาดแคลนที่อยู่อาศัยที่สะสมต่อเนื่องมาทุกปีในบริเวณกรุงเทพมหานคร และปริมณฑล พร้อมทั้งได้แสดงให้เห็นว่า แนวโน้มในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2528-2534 สภาวะความขาดแคลนก็จะยังคงดำรงอยู่ ภาวะความขาดแคลนเช่นนี้ต่อมาเมื่อภาวะเศรษฐกิจของประเทศดีขึ้นและธุรกิจอสังหาริมทรัพย์เข้าสู่ยุคทองอีกครั้งในช่วง พ.ศ. 2531 ทำให้เกิดภาวะบูมสุดขีดของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ มีการซื้อขายและเก็งกำไรราคาที่ดิน ราคามีความเคลื่อนไหวเพิ่มขึ้นตลอดเวลา ภาวะการบูมของธุรกิจที่ดินที่เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2531 ทำให้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลมีราคาสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว และเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ธุรกิจบ้านจัดสรรเริ่มขยายตัวเข้ามาสู่พื้นที่รังสิต โดยเฉพาะถนนสายรองที่ตัดแยกจากถนนพหลโยธินในจังหวัดปทุมธานี เช่น ถนนลำลูกกา และถนนรังสิต-องครักษ์ ภาพของการขยายตัวของธุรกิจบ้านจัดสรรจากกรุงเทพ ฯ มาสู่รังสิต จะเห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของ นางสาวสุนีย์ เจษฎาวรางกูล พี่สาวของนายโกศล เจษฎาวรางกูล (ผู้บุกเบิกวังทองกรุ๊ป ซึ่งเป็นกลุ่มบริษัทธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ที่ประสบความสำเร็จทางธุรกิจในช่วงเวลาดังกล่าว) ได้เล่าถึงหลักในการซื้อที่ดินเพื่อไว้ทำธุรกิจบ้านจัดสรรว่า

> *"....เขามาซื้อที่แถวรังสิต เขาเคยบอกว่าเขามองจากจุดถนน เมื่อก่อนเขามองเริ่มต้นจากสุขุมวิท เขาบอกว่าสุขุมวิทเมื่อก่อนนี้เจริญมากแล้วก็มาถนนเพชรบุรีตัดใหม่ พอเจริญเต็มที่ก็จะมาลาดพร้าว เขาก็มองเรื่อย ๆ มา ลาดพร้าวเมื่อก่อนนี้ยังเป็นทุ่งนาหมดเลย พอถนนตัด ความเจริญก็จะตามมา ก็ขยับมาเรื่อย ๆ อย่างนี้ แล้วเขาบอกว่าคอยดูมันจะต้องเป็นอย่างนี้ และเขาก็ไปซื้อที่ลำลูกกาอีก จากที่ดินเมื่อก่อนนี้ที่รังสิตไร่หนึ่งมันไม่แพงมาก เพราะเขาซื้อช่วงนั้นแล้วไม่กี่ปีขยายตัวพรึบเลย เขามองออกว่าที่ดินแปลงไหนจะมีอนาคต*[81]

การเพิ่มขึ้นของราคาที่ดินในช่วง พ.ศ. 2531 นั้น ทำให้ผู้ที่ซื้อที่ดินไว้ในราคาถูกสามารถนำที่ดินนั้นมาจัดสรรเพื่อทำกำไรในเวลาต่อมาเป็นจำนวนมาก จะเห็นได้ว่าปัจจุบันเกิดโครงการบ้านจัดสรรจำนวนมากในพื้นที่รังสิต โดยส่วนใหญ่จะเป็นทาวน์เฮ้าส์ จะมีบ้านเดี่ยวและบ้านแฝด

บ้างไม่มากนัก ตัวอย่างโครงการต่าง ๆ ที่ดำเนินการขายอยู่ในปัจจุบันสำรวจเมื่อสิงหาคม พ.ศ. 2537 ได้แก่ บ้านณัฐวดี, กรีนการ์เด้นโฮม, จักรพรรดิ์การ์เด้น, แพรมาพรเพลส, ธันยพฤกษ์รังสิต, รังสิตการ์เด้นซิตี้, หลักทรัพย์ธานี, กลางซอยวิลเลจ, พรร่มเย็นวิลล่า, อู่ทองเพลส, รัตนชัยวิลล่า, ลดาวัลย์ลากูน, เลิศอุบล, สีวลี รังสิต, บุศรินทร์ รังสิต, บ้านธารินทร์ รังสิต, เปรมฤทัยฟ้าหลวง เฟส 3, บ้านเบญบุรี, บ้านรังสิยา คลอง 9, บ้านรังสิยา คลอง 15,บ้านรังสิยา คลอง 2, ศรีอรุณ การ์เด้นวิลล์, สาริน ปาร์ค รังสิต, บ้านฟ้ารังสิต, บ้านแสงอานนท์, บ้านเจริญลาภ 4, บ้านวรางค์ศิริ, บ้านสถาพร ฯลฯ[82]

จากตัวอย่างโครงการ 28 โครงการบนถนนรังสิต-องครักษ์และถนนลำลูกกา ที่เปิดขายในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2537 มีโครงการที่ระบุจำนวนยูนิตของโครงการ 25 โครงการมีจำนวนถึง 16,148 ยูนิต การเติบโตของชุมชนหมู่บ้านจัดสรรนี้ รองศาสตราจารย์ มานพ พงศทัต ได้เคยให้สัมภาษณ์ ว่า

> *"...และอีกทางที่จะโตคือรังสิตทางนครนายก แถวนั้นเป็นหมู่บ้านจัดสรรขนาดกลางค่อนข้างดี โตเร็วที่สุดในประเทศไทย เดี๋ยวนี้มีเกือบ 200-300 หมู่บ้าน เมื่อทางด่วนลำลูกกาตัดผ่านก็จะทำให้ตรงนั้นโตขึ้นอีกมาก...."*[83]

คำกล่าวที่ว่าย่านพื้นที่นั้นเป็นพื้นที่หมู่บ้านจัดสรรที่โตเร็วที่สุดในประเทศไทยดูจะไม่เกินความเป็นจริง จากการวิเคราะห์ของกองบรรณาธิการฉบับพิเศษหนังสือพิมพ์ประชาชาติธุรกิจ ได้กล่าวถึงพื้นที่รังสิตว่า "ทำเลปทุม-รังสิตฮอต" โดยกลุ่มผู้ลงทุนที่สำคัญในธุรกิจหมู่บ้านจัดสรรต่างพากันเปิดโครงการในพื้นที่รังสิตเป็นจำนวนมากใน พ.ศ. 2537 ไม่ว่าจะเป็น บริษัท แลนด์ แอนด์เฮ้าส์ จำกัด (มหาชน) บริษัท รังสิยาอินเตอร์เนชั่นแนลกรุ๊ป จำกัด (มหาชน) รวมถึงกลุ่มบริษัทเอทีซี, บริษัท ทิพธิดา จำกัด, บริษัท พฤกษาเรียลเอสเตท, บริษัทสินปทุมธานีในเครือสินธานี, บริษัท พีวีวีดีเวลลอปเม้นท์ จำกัด เป็นต้น การที่กลุ่มผู้ประกอบการต่างพากันให้ความสนใจในพื้นที่รังสิตมากเป็นพิเศษนั้น นอกจากเงื่อนไขของผู้ประกอบการ เช่น ได้ซื้อที่ดินราคาถูกเก็บไว้ในช่วง พ.ศ. 2531-2532 และที่ดินในกรุงเทพมหานครหาได้ยากมากยิ่งขึ้นแล้ว ในส่วนของผู้ซื้อก็มีปริมาณผู้ต้องการที่อยู่อาศัยมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะผู้ที่มีฐานะและรายได้ในระดับปานกลางจนถึงผู้มีรายได้น้อยที่ต้องการมีบ้านพักอาศัยของตนเอง

การเติบโตของธุรกิจหมู่บ้านจัดสรรในย่านรังสิตนี้ นอกจากเงื่อนไขของผู้ประกอบการและตลาดผู้ซื้อแล้ว เงื่อนไขอีกประการที่สำคัญคือความพร้อมของพื้นที่ด้านสาธารณูปโภค[84] ในที่นี้จะกล่าวถึงบริเวณถนนรังสิต-องครักษ์ ซึ่งเป็นถนนสายที่เกิดหมู่บ้านจัดสรรขึ้นมากที่สุดในปัจจุบัน และเป็นถนนที่เลียบขนานกับคลองรังสิต อันเป็นพื้นที่ศึกษาของงานวิจัยนี้

ถนนรังสิต-องครักษ์เป็นถนนที่มีศักยภาพที่จะพัฒนาในอนาคตสูง โดยเฉพาะความพร้อมของสาธารณูปโภคพื้นฐานที่มีความสำคัญกับสังคมเมือง คือ ถนนที่มีเครือข่ายที่สามารถเชื่อมต่อระหว่างถนนสายเหนือเข้าสู่ถนนสายตะวันออกได้ จากถนนวงแหวนรอบนอกที่จะตัดบริเวณคลองห้าและผ่านถนนลำลูกกาเชื่อมถนนรามอินทราสู่บางนา-ตราด ซึ่งจะทำให้ระบบการเดินทางและขนส่งจากพื้นที่ด้านทิศเหนือเข้าสู่ทิศตะวันออกได้อย่างสะดวก และยังมีถนนเชื่อมต่อกับทิศตะวันตกของกรุงเทพฯได้ทางลาดหลุมแก้วโดยใช้ถนนวงแหวนรอบนอกสู่พุทธมณฑล นอกจากนั้นยังมีถนนสายหลักเข้าสู่กรุงเทพฯ คือ ถนนพหลโยธิน ถนนวิภาวดีรังสิต และโครงการถนนต่างระดับดอนเมืองโทลล์เวย์ รวมทั้งโฮปเวล์ที่กำลังก่อสร้างอีกด้วย

ไฟฟ้า ถนนรังสิต-องครักษ์อาจกล่าวได้ว่ามีความพร้อมสมบูรณ์แล้ว เนื่องจากมีการไฟฟ้าส่วนภูมิภาคถึง 2 แห่งในการรับผิดชอบจ่ายกระแสไฟฟ้า คือ การไฟฟ้าส่วนภูมิภาครังสิต-องครักษ์และการไฟฟ้าส่วนภูมิภาคธัญบุรี และในอนาคตก็มีแผนที่จะเพิ่มกำลังการผลิตที่การไฟฟ้าส่วนภูมิภาครังสิต-องครักษ์

ประปา เรื่องของน้ำเป็นเรื่องที่พื้นที่รังสิตประสบปัญหาอยู่มากในปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะปริมาณการผลิตไม่เพียงพอต่อปริมาณความต้องการใช้น้ำ บนถนนรังสิต-องครักษ์ ยังมีบางช่วงที่การประปายังเข้าไปไม่ถึง (พ.ศ. 2537) กล่าวคือในช่วงคลองหนึ่งถึงคลองสี่จะมีน้ำประปาใช้แล้วอยู่ในความรับผิดชอบของการประปาอำเภอธัญบุรี ส่วนบริเวณตั้งแต่คลองห้าไปจนถึงคลองสิบสี่จะต้องขุดบ่อบาดาลสำรองน้ำไว้ใช้ในโครงการหมู่บ้านจัดสรรจนกว่าการประปาจะขยายการบริการไปถึงเขตดังกล่าว อย่างไรก็ตามการประปาส่วนภูมิภาคได้วางแผนแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำประปาที่เกิดขึ้น โดยจะใช้งบประมาณกว่า 400 ล้านบาท เพื่อรองรับสถานการณ์การขาดแคลนน้ำประปาในระยะ 10 ปีที่ผ่านมา และเจาะบ่อบาดาลเพิ่มอีก 14 แห่ง ตลอดจนขยายท่อเมนส่งน้ำจากรังสิตไปบางกะดี่ และจากธัญบุรีไปลำลูกกาใน พ.ศ. 2538 นอกจากนั้นยังมีโครงการให้เอกชนเข้าลงทุนผลิตน้ำประปาในเขตรังสิตและปทุมธานี ในมูลค่าโครงการละกว่า 3,000-4,000 ล้านบาท ดังนั้นในอนาคตปัญหาน้ำประปาที่เกิดขึ้นคงจะสามารถแก้ไขได้

โทรศัพท์ ในบริเวณถนนรังสิต-องครักษ์นี้องค์การโทรศัพท์แห่งประเทศไทยได้เปิดให้บริการในพื้นที่นี้ไปแล้วกว่า 80 เปอร์เซ็นต์ คือ บริเวณคลองหนึ่งถึงคลองสามอยู่ในความรับผิดชอบของชุมสายรังสิต-องครักษ์ บริเวณคลองสามถึงคลองแปดอยู่ในความรับผิดชอบของชุมสายธัญบุรีและบริเวณคลองแปดถึงคลองสิบสี่อยู่ในความรับผิดชอบของชุมสายสนั่นรักษ์ ทั้ง 3 ชุมสายนี้ได้ให้บริการไปแล้วกว่า 7,800 เลขหมาย จากความพร้อมในสาธารณูปโภคพื้นฐานเช่นนี้ทำให้ผู้ประกอบการธุรกิจหมู่บ้านจัดสรรจำนวนมากต่างพากันมาลงทุนในพื้นที่รังสิต และอนาคตข้างหน้าเมื่อโครงการเหล่านี้แล้วเสร็จสมบูรณ์ มีคนเข้ามาพักอาศัยจะทำให้เกิดชุมชนย่อย ๆ ตามคลองต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก จะเกิดตลาด แหล่งบันเทิง ที่ดินที่เคยเป็นผืนนาในอดีตก็จะเปลี่ยนสภาพกลายเป็นเมือง ซึ่งไม่ต่างไปจากลาดพร้าว บางกะปิ ที่เคยเป็นชานเมืองในอดีตที่ปัจจุบันได้กลายสภาพเป็นเมืองไปเรียบร้อยแล้ว

3.3 ปัญหาที่ดิน : *กรณีวัดพระธรรมกายกับชาวนา*

จากที่กล่าวมาข้างต้นถึงการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมที่จากเดิมเคยผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้ามาสู่การผลิตเพื่อการส่งออก และความต้องการที่อยู่อาศัยที่มีปริมาณความต้องการมากขึ้นนี้ได้ส่งผลกระทบต่อการผลิตในภาคเกษตรกรรมอย่างมาก โดยเฉพาะเรื่องการลดลงของพื้นที่เกษตรกรรมในกรุงเทพมหานครและจังหวัดใกล้เคียง จะพบว่าในช่วง พ.ศ.2523-2531 เกือบทุกจังหวัดในบริเวณศูนย์กลางของประเทศ มีแนวโน้มการใช้พื้นที่เพื่อทำเกษตรกรรมลดลงอย่างมากในระยะเวลา 8 ปีดังกล่าว จังหวัดที่มีพื้นที่การเกษตรลดลงมากที่สุด คือ กรุงเทพมหานคร ลดลงจากเดิมประมาณ 131,076 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 25.9 ของยอดรวมการเปลี่ยนแปลงพื้นที่เกษตรทั้งหมด รองลงมาคือ จังหวัดนครปฐม ลดลงจากเดิมประมาณ 129,830 ไร่ (ร้อยละ 25.7) จังหวัดปทุมธานี ลดลงจากเดิมประมาณ 95,145 ไร่ (ร้อยละ 18.8) จังหวัดสมุทรสาครลดลงจากเดิมประมาณ 67,299 ไร่ (ร้อยละ 13.3) และจังหวัดสมุทรปราการ ลดลงจากเดิมประมาณ 8,267 ไร่ (ร้อยละ 1.6)[85]

การลดลงของพื้นที่เกษตรกรรมดังกล่าว จะเห็นว่ากรุงเทพมหานครเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ทำการเกษตรลดลงมากที่สุด ทั้งนี้เพราะการเติบโตของภาคธุรกิจอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นภาคอุตสาหกรรมหรือภาคบริการที่ต้องการพื้นที่ในการประกอบการมากขึ้น รวมถึงปริมาณความต้องการที่อยู่อาศัยที่เกิดความขาดแคลนในเขตกรุงเทพมหานคร เงื่อนไขต่าง ๆ เหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อพื้นที่เกษตรกรรมของจังหวัดปทุมธานีด้วยเช่นกัน จะเห็นได้จากการเกษตรดั้งเดิมของจังหวัดคือการทำนาในช่วงต้นทศวรรษ 2520 เนื้อที่เพาะปลูกข้าวจะอยู่ประมาณ 590,000 ไร่ แต่ใน พ.ศ. 2531 จากรายงานการสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร เนื้อที่เพาะปลูกข้าวของจังหวัดปทุมธานีลดลงเหลือ 391,884 ไร่ ซึ่งเป็นตัวเลขที่ลดลงมากในระยะเวลา 10 ปี ดังตารางที่ 8

ตารางที่ 8

เนื้อที่เพาะปลูกข้าวจังหวัดปทุมธานี (ไร่)

ปี พ.ศ.	เนื้อที่เพาะปลูกข้าว (ไร่)
2506	692,102
2507	676,616
2508	788,595
2509	802,983
2512	792,951
2513	786,899
2514	775,760
2515	742,801
2516	685,978
2517	688,297
2518	685,776
2519	624,714
2520	599,105
2521	599,212
2522	597,478
2523	561,608
2524	590,988
2525	581,491
2531	391,884

ที่มา ตัวเลข พ.ศ. 2506-2525 ได้จาก *สมุดรายงานสถิติจังหวัด : ปทุมธานี* ส่วนพ.ศ.2531 ได้จาก *การสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร 2531*

พื้นที่การทำนาที่ลดลงกว่าหนึ่งแสนห้าหมื่นไร่นี้ ถึงแม้ว่าจะมีการปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ทดแทน เช่น พืชไร่ พืชผัก พืชยืนต้น โดยเมื่อรวมพื้นที่การปลูกพืชเหล่านี้เข้าด้วยกันใน พ.ศ. 2531 ก็มีพื้นที่เพียง 100,492 ไร่เท่านั้น โดยพืชเศรษฐกิจที่มีปริมาณพื้นที่เพิ่มมาก คือ ส้มเขียวหวาน มีพื้นที่ถึง 69,101 ไร่[86] ส่วนพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ นั้นไม่เปลี่ยนแปลงมากนักในเชิงปริมาณ ดังนั้นจะเห็นว่าพื้นที่ทำนาที่ลดลงไปกว่าหนึ่งแสนห้าหมื่นไร่นั้น ส่วนหนึ่งถูกเปลี่ยนมาปลูกพืชเศรษฐกิจ แต่พื้นที่นาอีกส่วนนั้นย่อมต้องถูกเปลี่ยนสภาพการใช้ที่ดินไปเพื่อภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการ หรืออื่น ๆเช่น ที่อยู่อาศัย เป็นต้น

การเปลี่ยนลักษณะการใช้ที่ดินทางการเกษตร ไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนที่นามาเป็นพืชเศรษฐกิจหรือการเปลี่ยนจากที่นามาเป็นพื้นที่ประกอบการอุตสาหกรรม หรือธุรกิจอื่น ๆ เช่น บ้านจัดสรร สวนเกษตร การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ย่อมต้องส่งผลกระทบต่อครอบครัวของเกษตรกรที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ บางส่วนสามารถปรับตัวรับกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้ บางส่วนอาจเกิดปัญหาในการดำรงชีวิต สัดส่วนหรือผลกระทบต่อครอบครัวเกษตรกรเหล่านี้มีมากน้อยเพียงใดคงต้องพิจารณาจากลักษณะการถือครองที่ดินในพื้นที่เป็นสำคัญ

ลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตรในจังหวัดปทุมธานีนั้น ส่วนใหญ่ผู้ถือครองจะอยู่ในฐานะผู้เช่ามากกว่าที่จะเป็นเจ้าของ ดังจะเห็นได้จากตัวเลขลักษณะการถือครองที่ดินการเกษตรจังหวัดปทุมธานีในตารางที่ 9

ตารางที่ 9

ลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตร พ.ศ.2514-2531

พ.ศ.	เนื้อที่ถือครองทั้งสิ้น	เป็นเจ้าของ	เช่า	อื่น ๆ
2514	804,675	330,197	473,493	985
2520	892,184	148,378	741,394	2,412
2521	750,931	256,386	492,817	1,728
2531	524,995	241,209	272,232	11,554

ที่มา: พ.ศ. 2514 จาก *สมุดรายงานสถิติจังหวัด : ปทุมธานี พ.ศ. 2517*
พ.ศ. 2520 จาก *สมุดรายงานสถิติจังหวัด : ปทุมธานี พ.ศ. 2522*
พ.ศ. 2521 จาก *สมุดรายงานสถิติจังหวัด : ปทุมธานี พ.ศ. 2525*
พ.ศ. 2531 จาก *การสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ. 2531*

จะเห็นได้ว่าถึงแม้ว่าตัวเลขที่รวบรวมมาได้จะมาจากแหล่งที่ต่างกันบ้าง แต่จะพบว่าลักษณะการถือครองที่ดินการเกษตรในจังหวัดนั้น เกินกว่าครึ่งจะเป็นผู้เช่าที่ดินเพื่อทำการเกษตร ซึ่งการเช่าที่ดินทำกินเช่นนี้ดำเนินมานานจนอาจกล่าวได้ว่าดำเนินมาควบคู่กับพื้นที่รังสิต บุคคลที่เช่าได้อาศัยที่ดินที่เช่าทำกินมาตั้งแต่บรรพบุรุษ แต่ในปัจจุบันท่ามกลางเงื่อนไขการขยายตัวของเมืองจากกรุงเทพฯ สู่ปริมณฑล ความต้องการที่อยู่อาศัยของคนในกรุงเทพฯ ผนวกกับการเติบโตของโรงงานอุตสาหกรรมและธุรกิจอื่น ๆ ทำให้ราคาที่ดินมีราคาสูงขึ้นมาก เจ้าของที่ดินหลายรายขายที่ดินที่เคยให้ชาวนาเช่าให้กับนักธุรกิจที่จะมาลงทุนในพื้นที่ ทำให้ผู้เช่าที่ดินต้องประสบปัญหาในการดำรงชีวิต ประเด็นนี้เป็นเรื่องที่ควรให้ความสนใจ จากตัวเลขที่ปรากฏในการสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ.2531 พบว่าผู้เช่าที่ดินเพื่อทำการเกษตรในจังหวัดปทุมธานี

นั้น มีจำนวนถึง 9,096 ราย และในเงื่อนไขปัจจุบันค่าเช่าที่เจ้าของที่ดินได้รับนั้นเป็นจำนวนเงินที่ไม่มากนัก หากเปรียบเทียบกับจำนวนเงินที่ได้จากการขายที่ดินแล้วนำเงินฝากธนาคารเพื่อรับผลตอบแทนเป็นดอกเบี้ย ทำให้น่าคิดว่าหากเกิดกรณีเช่นนี้ขึ้นจะส่งผลกระทบอย่างไรต่อครอบครัวของผู้เช่าที่ดินจำนวนกว่า 9,000 ราย สิ่งที่จะเกิดขึ้นอย่างแน่นอน คือ ความขัดแย้งเรื่องที่ดิน ในที่นี้จะขอยกกรณีตัวอย่างความขัดแย้งระหว่างชาวนากับเจ้าของที่ดินที่ปรากฏชัดเจนในกรณีที่ดินของมูลนิธิวัดพระธรรมกาย

ปัญหาความขัดแย้งเรื่องที่ดินระหว่างมูลนิธิวัดพระธรรมกายกับชาวนานั้น เกิดขึ้นเมื่อมูลนิธิวัดพระธรรมกายซื้อที่ดินจากกองมรดกตระกูลสนิทวงศ์ประมาณเกือบ 2,000 ไร่ ในปี พ.ศ. 2528 ที่ดินดังกล่าว ก่อนหน้านั้นได้ให้เกษตรกรเช่าทำนา เมื่อมีการตกลงซื้อขายแล้วทำให้ชาวนาส่วนใหญ่ที่เคยทำการเกษตรในพื้นที่ประสบปัญหาไม่มีที่ดินทำกิน เพราะถูกทางมูลนิธิธรรมกายที่เป็นเจ้าของที่ดินพยายามให้ชาวนาออกจากพื้นที่ ปัญหาดังกล่าวเป็นปัญหาที่รัฐต้องเข้ามาแก้ไขประนีประนอม และทางมูลนิธิธรรมกายต้องจ่ายเงินทดแทนการเลิกเช่านา หรือค่ารื้อถอน ในอัตรา 200,000 บาทต่อพื้นที่ 30 ไร่ ค่าชดเชยจำนวนดังกล่าวสามารถลดความขัดแย้งได้ในระดับหนึ่ง บางคนที่สามารถหาที่อยู่อาศัยและที่ทำกินแห่งใหม่ได้ก็อพยพออกจากที่อยู่เดิม บางคนที่สามารถสร้างความสัมพันธ์กับวัดธรรมกายได้ ก็สามารถแสวงหาทางออกในการดำรงชีวิตให้กับตัวเองได้ โดยการเข้าเป็นแรงงานรับจ้างปลูกต้นไม้ให้กับวัด สำหรับบางคนที่ไม่มีที่ไปก็ยังคงไม่ยอมตกลงใด ๆ กับมูลนิธิวัดธรรมกาย

ความขัดแย้งยังดำรงอยู่จนถึง พ.ศ. 2531 ได้มีการเรียกร้องต่อรัฐบาลจากชาวนาในพื้นที่ถึงปัญหาที่ดินทำกิน ถึงขนาดชาวนาประท้วงด้วยการจะกระโดดตึกฆ่าตัวตาย ข้อเรียกร้องของชาวนาได้รับการสนองตอบจากรัฐที่จะเข้ามาช่วยเหลือ ทำให้การประท้วงดังกล่าวสงบลงอีกครั้ง

แต่ในปีเดียวกันนั้นเองได้เกิดการปะทะกันขึ้นระหว่างชาวนากับคนของมูลนิธิวัดธรรมกายในวันที่ 9 กรกฎาคม ทั้งนี้เพราะชาวนาซึ่งลงมือไถนาในบริเวณที่ดินของมูลนิธิไว้เพื่อเตรียมทำนาในฤดูเพาะปลูก ทางมูลนิธิซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินจึงพยายามแก้ปัญหาโดยจะปลูกพืชลงในที่ดินที่ชาวนาไถไว้แล้ว จึงส่งคนของวัดประมาณ 100 คน พร้อมรถแทรกเตอร์ รถขุดพร้อมอุปกรณ์การทำสวน ทำไร่ เช่น จอบ เสียม พลั่วต่าง ๆ เพื่อเข้าปลูกต้นกล้วยในที่นาจำนวน 5 ไร่ที่ชาวนาไถพื้นที่เอาไว้ เมื่อชาวนาซึ่งไถนาอยู่อีกมุมหนึ่งของที่นาเห็นคนงานของวัดที่จะมาปลูกกล้วยจึงพากันมารวมตัวและหาอุปกรณ์ทำนา ทำไร่ และมีด เข้ามาหากลุ่มคนจากมูลนิธิวัดธรรมกายซึ่งกำลังกระจายเสียงออกทางไมโครโฟนว่า ที่ดินแห่งนี้เป็นของศาสนาพุทธ ไม่ใช่ของใครคนใดคนหนึ่งจะเอาเป็นเจ้าของ พร้อมกันนั้นได้ร้องเพลงยั่วยุ ทำให้กลุ่มของชาวนาเกิดความไม่พอใจจึงเคลื่อนขบวนมาประจันหน้ากับคนของวัดธรรมกายและเกิดการปะทะกันขึ้นโดยมีอุปกรณ์การทำนาทำไร่เป็นอาวุธ มีผู้ได้รับบาดเจ็บประมาณ 10 คน ซึ่งชาวนากลุ่มดังกล่าวนี้ทางมูลนิธิวัดพระธรรมกายได้กล่าวถึงว่าเป็นกลุ่มที่มีปัญหาปฏิเสธการจ่ายเงินทดแทน

จากตัวอย่างกรณีความขัดแย้งดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่ามีเกษตรกรบางส่วนไม่มีทางออกในการดำเนินชีวิต กล่าวคือ เมื่อถูกไล่ออกจากที่ดินทำกินก็ไม่สามารถจะแสวงหาทางไป ไม่ว่าจะเป็นด้านที่อยู่อาศัยหรือการทำมาหาเลี้ยงชีพ ดังนั้นการบุกรุกที่ดินของมูลนิธิธรรมกายจึงเกิดขึ้นและเป็นปัญหาที่ค้างคาอยู่หลายปี ปัญหาที่ดินทำกินที่เกิดขึ้นนี้คาดว่าในอนาคตจะเกิดขึ้นอีกอย่างแน่นอน ทั้งนี้เพราะปัจจุบันที่ดินทำกินส่วนใหญ่ยังเป็นที่เช่า และด้วยสภาวะของเศรษฐกิจและการเติบโตของเมืองในปัจจุบันทำให้เกิดความต้องการที่ดินในบริเวณนี้มากขึ้น ราคาที่ดินในบริเวณนี้ที่สูงขึ้นนั้นเมื่อเปรียบเทียบกับค่าเช่าแล้วเป็นจำนวนที่เจ้าของที่อยู่ในฐานะที่อาจกล่าวได้ว่าไม่คุ้มทุน ดังนั้นโอกาสที่เจ้าของที่ดินจะขายที่ดินจึงมีความเป็นไปได้สูงมาก

สภาวะของชาวนาในปัจจุบัน ที่ตกอยู่ในฐานะไม่มีทางเลือกในด้านที่อยู่อาศัยและการประกอบอาชีพ โดยเฉพาะเรื่องที่อยู่อาศัยจะเป็นเรื่องสำคัญกว่า จะเห็นได้จากคำบอกเล่าของศาสตราจารย์ ม.ร.ว.แน่งน้อย ศักดิ์ศรี ซึ่งเป็นผู้ดูแลที่ดินจำนวนหนึ่งที่ได้ให้ชาวนาเช่าทำนาบริเวณคลองสิบได้เล่าว่าลูกนาได้ขอร้องไม่ให้ขายที่นา จะเรียกค่าเช่าสูงขึ้นชาวนาก็จะยอมขออย่างเดียวอย่าขายที่นาเพราะไม่รู้ว่าจะไปอยู่ที่ไหน [87]

สภาวะเช่นนี้สันนิษฐานว่า อาจจะเกิดกับชาวนาจำนวนมากในอนาคตทั้งนี้เพราะชาวนาในบริเวณนี้เป็นชาวนาที่เช่านาทำกินมาตั้งแต่รุ่นบรรพบุรุษ ประกอบกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจในอดีตทำให้อาชีพทำนาไม่สามารถสร้างรายได้ให้เพียงพอที่จะส่งลูกหลานเรียนหนังสือให้สูงขึ้น ดังนั้นครอบครัวของชาวนาส่วนมากจึงมีระดับการศึกษาเพียงการศึกษาภาคบังคับและไม่สามารถเลื่อนฐานะของตนเองให้สูงขึ้นได้มากนัก ยังคงประกอบอาชีพทำนา ถึงแม้ว่าในปัจจุบันอาชีพทำนาในพื้นที่รังสิตนี้จะสามารถให้ผลตอบแทนที่เพียงพอในการดำเนินชีวิตเพราะสามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง แต่ลูกหลานของครอบครัวชาวนาก็ยังคงมีระดับการศึกษาที่ไม่สูงนัก มีครอบครัวน้อยรายที่จะสามารถส่งลูกหลานเข้าศึกษาในระดับอนุปริญญาหรือสูงกว่า ส่วนใหญ่ลูกหลานชาวนาจะจบเพียงการศึกษาภาคบังคับและทำนา ปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ หรือทางเลือกที่ดีที่สุดก็คือเป็นแรงงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นในรังสิตหรือพื้นที่ใกล้เคียง ซึ่งหากไม่ประสบกับปัญหาที่ดินทำกินและที่พักอาศัยของครอบครัวก็คงจะไม่เกิดปัญหาในการดำรงชีวิต แต่หากเกิดปัญหาที่ดินขึ้น แน่นอนว่าอาจเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะทำให้เกิดปัญหาสังคมอื่น ๆ ตามมาอีกมากมายตั้งแต่ปัญหาบุกรุกที่ดิน ปัญหาชุมชนแออัดรวมถึงปัญหาอาชญากรรม เป็นต้น ดังนั้นปัญหาที่ดินทำกินในพื้นที่รังสิตที่มีแนวโน้มว่าจะเกิดขึ้นอย่างแน่นอนในอนาคตจึงจำเป็นที่ทุกฝ่ายจะต้องเตรียมการต่าง ๆ ที่จะรองรับปัญหาดังกล่าว

4. สภาวะการดำรงอยู่และความเปลี่ยนแปลงของรังสิต

รังสิต ในอดีตจากที่ดินขนาดใหญ่ที่เป็นท้องทุ่งและป่า แปรสภาพสู่ผืนนาข้าวอันเขียวชอุ่มที่เป็นพื้นที่อันเป็นแหล่งผลิตสินค้าเกษตร ช่วยผลักดันให้ระบบเศรษฐกิจของไทยขยายตัว

เรื่อยมาพร้อมกับการเกิดชุมชนในบริเวณรังสิตขึ้นหลายชุมชน จนเข้าสู่ยุคที่อุตสาหกรรมเข้ามีบทบาทในการพัฒนาเศรษฐกิจ รังสิตก็ยังคงเป็นพื้นที่หลักพื้นที่หนึ่งในการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมเพื่อสนองความต้องการของสังคม จะเห็นได้ว่า รังสิตมีบทบาทในการเป็นผู้ให้ทางเศรษฐกิจมาตลอดระยะเวลาหนึ่งร้อยปีที่ผ่านมา

ความสัมพันธ์ของคนที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับรังสิตนั้น ส่วนหนึ่งปฏิเสธไม่ได้ว่า เข้าไปสู่รังสิตเพื่อผลประโยชน์ในการดำรงชีพ บางคน บางกลุ่มเข้าสู่รังสิตในระยะเวลาสั้น บางคนอยู่ในรังสิตมาตั้งแต่เกิด ผู้คนเหล่านี้ล้วนมีส่วนในการกระทำให้รังสิตเป็นอย่างที่เห็นในปัจจุบัน

ในยุคอุตสาหกรรมเฟื่องฟูและการเติบโตของความเป็นเมืองในรังสิต ทำให้ปัจจุบันรังสิตกำลังจะกลายหรือถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกรุงเทพฯ และพื้นที่ใกล้เคียง คนที่อยู่อาศัยในรังสิตอาจมานั่งทำงานบนถนนสีลม หรือลูกชาวนาอาจขึ้นรถรับส่งของโรงงานไปทำงานที่อยุธยาหรือนครนายก สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นกับคนในรังสิต รังสิตปัจจุบันจึงเริ่มจะมีหน้าที่เพียงด้านหนึ่งของชีวิตผู้คน คือ เป็นเพียงที่อยู่อาศัยและออกไปทำงานนอกพื้นที่รังสิต หรือเป็นคนนอกพื้นที่รังสิตแต่เข้ามาทำงานในรังสิต สภาวะดังกล่าวไม่ต่างไปจากสังคมเมืองทั่วไป รังสิตปัจจุบันนอกจากจะประกอบไปด้วยโรงงานอุตสาหกรรมประมาณ 1,000 โรงงานที่จะส่งผลกระทบต่อลักษณะทางกายภาพและชีวภาพของพื้นที่ ขยะและสารเคมีที่เกิดจากโรงงานต่าง ๆ จำนวนมากที่จะต้องมีระบบการจัดการที่มีประสิทธิภาพและรัดกุม ความเป็นเมืองที่เกิดขึ้นเพราะเป็นแหล่งงาน รวมถึงเป็นที่พักอาศัยของคนที่ย้ายถิ่นจากกรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียง จึงทำให้รังสิตเป็นชุมชนที่ใหญ่มาก

นักธุรกิจที่มองการณ์ไกลเห็นว่าพื้นที่นี้จะเป็นแหล่งผู้ซื้อจำนวนมหาศาล จึงได้พากันมาลงทุนในรังสิต จะเห็นได้ว่าปัจจุบันรังสิตมีห้างสรรพสินค้าจำนวนมากตั้งแต่ฟิวเจอร์ปาร์ค รังสิตที่จะรวมเอาเซ็นทรัลและโรบินสันเข้าไว้ในพื้นที่ รวมถึงเยาฮัน แมคโคร เมอร์รี่คิงส์ SAVE-ONE เซียร์สตรีท ดรีมเวิลด์ ดีโป และแหล่งรวมสินค้าทางการเกษตรขนาดใหญ่ เช่น ตลาดสี่มุมเมือง เป็นต้น การเติบโตของเมืองเช่นนี้จะทำให้ลักษณะการใช้ที่ดินค่อย ๆ เปลี่ยนจากใช้ประโยชน์ทางการเกษตรมาเป็นใช้เป็นที่อยู่อาศัยและประกอบการทางเศรษฐกิจต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นอุตสาหกรรมและการบริการต่าง ๆ ลักษณะการครอบครองที่ดินจะมีการเปลี่ยนรูปแบบ ที่ดินจะถูกทำให้มีขนาดเล็กลงและมีผู้ครอบครองมากขึ้น การเช่าที่ดินเพื่อการเกษตรจะลดน้อยลง ผู้คนที่เคยผูกพันกับที่ดินในลักษณะการเช่าเพื่อเป็นที่อยู่อาศัยและทำการเกษตรเลี้ยงชีพจะประสบปัญหาที่ดินอันเนื่องมาจากการขายที่ดิน คนกลุ่มนี้จะได้รับผลกระทบค่อนข้างมากจากความเจริญเป็นเมืองของรังสิต และหากรัฐบาลตลอดจนหน่วยงานต่าง ๆ ขาดการวางแผนที่ดีในการเตรียมรับกับปัญหาที่ดินที่จะเกิดขึ้นในพื้นที่รังสิตแล้ว อีกไม่นานรังสิตจะเกิดชุมชนที่มีลักษณะเป็นชุมชนแออัดขึ้นมาและปัญหาอื่น ๆ จะตามมาอีกมากมาย ทั้งนี้เพราะคนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่จัดได้ว่าเป็นผู้มีรายได้น้อย มีความเคยชินกับสังคมชนบทหรือสังคมเกษตร การเติบโตของเมืองที่เกิดขึ้นอย่าง

รวดเร็ว พร้อมกับการโหมเผยแพร่ลัทธิบริโภคนิยมอย่างแพร่หลายของบรรดาห้างสรรพสินค้าในพื้นที่ อาจจะเป็นชนวนให้เกิดปัญหาทางสังคมขึ้นได้

ในขณะที่คนกลุ่มหนึ่งซึ่งผูกพันกับพื้นที่รังสิตมาเป็นเวลายาวนานมีแนวโน้มว่าจะประสบกับปัญหาการดำเนินชีวิต หากหันมามองดูคนรุ่นใหม่ที่จะเข้ามาสู่พื้นที่รังสิตแล้วส่วนใหญ่คงจะเป็นกลุ่มที่จะเข้าสู่รังสิตในฐานะผู้พักอาศัยตามหมู่บ้านจัดสรร ซึ่งประมาณว่ามีจำนวน 400 แห่ง คนกลุ่มนี้จะมีโอกาสในการปรับตัวมากกว่ากลุ่มเกษตรกรในรังสิตเดิม ทั้งนี้สาเหตุสำคัญน่าจะมาจากระดับการศึกษาที่สูงกว่า ทำให้มีโอกาสเลือกในการทำงานได้มากกว่า ในขณะที่กลุ่มเกษตรกรดั้งเดิมนั้นมีทายาทน้อยรายที่จะมีระดับการศึกษาที่สูงพอ คนทั้ง 2 กลุ่มนี้จะต้องอาศัยอยู่ในชุมชนหรือสังคมเดียวกันและร่วมกันในการทำให้รังสิตเปลี่ยนแปลง สังคมเมืองที่จะเกิดขึ้นในรังสิตจะเป็นสังคมเมืองที่น่าอยู่หรือน่าเศร้าใจคงต้องขึ้นอยู่กับคนในรังสิต ตลอดถึงนโยบายและการจัดการของหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนที่จะมีส่วนต่อการพัฒนาในมิติต่าง ๆ

เชิงอรรถ

1. บรัดเลย์,ดีบี *อักขราภิธานศัพท์* กรุงเทพฯ : ครุสภา 2514 หน้า 294.

2. แฮงค์ส,ลูเซียน เอ็ม *ข้าวกับมนุษย์...นิเวศวิทยาทางการเกษตรในเอเชียอาคเนย์* แปลโดยนฤจร อิทธิจีระจรัส สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2527. หน้า 111.

3. บรัดเลย์, ดีบี *อักษรภิธานศัพท์*. หน้า 260, 616.

4. บรัดเลย์, ดีบี *บางกอกรีคอร์เดอร์* พิมพ์ซ้ำในงานพระราชทานเพลิงศพนายสมหมาย ฮุนตระกูล ป.จ.,ม.ป.ช.,ม.ว.ม. อมรินทร์พริ้นติ้ง 2538. หน้า 68.

5. บรัดเลย์, ดีบี *อักษรภิธานศัพท์* : หน้า 334, 360.

6. อนุมานราชธน, พระยา *การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตไทยสมัยก่อน* คลังวิทยา 2515. หน้า 307.

7. ประภัสสร ผดุงชีวิต *คุณแม่ของเรา* พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมหลวงฟ้อน สนิทวงศ์ ณ วัดสังเวชวิศยาราม 2520 หน้า 52-53.

8. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ทรงเป็นพระโอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท (พระองค์เจ้าชายนวม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ทรงได้รับการสถาปนาพระยศเป็นพระองเจ้าวรวงศ์เธอในปี พ.ศ.2415 และโปรดให้เป็นปรีวี เคาซิล (Privy Council) รับราชการเป็นแพทย์ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์เป็นแพทย์ในพระองค์

เป็นอธิบดีกรมหมอหลวง ว่าการกรมแล้ว เป็นเจ้าพนักงานใหญ่ ผู้บัญชาการทหารเรือ เป็นนายพลโทในกรมทหารเรือ และเป็นอัครราชทูตพิเศษออกไปเจริญทางพระราชไมตรียังราชสำนักต่างๆ ในประเทศยุโรป และไปราชการพิเศษในมณฑลต่างๆ หลายครั้ง

9. ม.ร.ว. สุวพันธ์ สนิทวงศ์ บุตรคนโตในพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และหม่อมเขียน จบการศึกษาปริญญาตรีทางการแพทย์จากมหาวิทยาลัย Edinborough, สกอตแลนด์ โดยได้รับพระราชทานทุนศึกษาเล่าเรียนหลวง กลับมารับราชการทางการแพทย์ ได้รับยศเป็นนายพันตรีมีตำแหน่งในทางการแพทย์ทั้งในฝ่ายทหารบกและทหารเรือ อนึ่งเนื่องจาก ม.ร.ว.สุวพันธ์ เดินทางไปศึกษายังต่างประเทศตั้งแต่อายุยังน้อยคือ 11 ปี ระยะแรกยังเข้าโรงเรียนแพทย์ไม่ได้ จึงได้เข้าเรียนทางด้านวิศวกรรมก่อนจึงมีความรู้ และความเชี่ยวชาญด้านเครื่องจักรกลแบบตะวันตกซึ่งเป็นประโยชน์กับท่านในการวางแผนขุดคลองในเวลาต่อมา

10. พระปฏิบัติราชประสงค์ (Erwin Muller) ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ครั้งแรกเป็นหลวงปฏิบัติราชประสงค์ เป็นชาวเยอรมัน(ออสเตรียน) ผู้จัดการห้าง บี.กริมแอนด์โก (B. Grimm & Co.) ซึ่งเดิมเป็นห้างขายยาชื่อ Siam Dispensary แต่ต่อมาได้ขยายกิจการขายสินค้าทั่ว ๆ ไป พระปฏิบัติราชประสงค์เคยทำหน้าที่กงสุลไทยประจำกรุงเวียนนา และเป็นผู้ที่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ทรงไว้วางพระทัยและเชื่อถือ และได้สนับสนุนให้นายคาร์ล เบทเก (Karl Bethge) วิศวกรเยอรมันให้เข้ามาสำรวจการทำรถไฟและรับราชการเป็นเจ้ากรมรถไฟ.

11. สายสนิทวงศ์, พระองค์เจ้า *พระประวัติพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์* พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการฌาปนกิจศพ นางสาวเพลินตา สนิทวงศ์ 2508. หน้า 4.

12. จอห์นสตัน, เดวิด บี *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย* บรรณาธิการแปลโดย พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม มูลนิธิโครงการตำรามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ 2530 หน้า 144.

13. เพิ่งอ้าง หน้า 145.

14. สีหศักดิ์สนิทวงศ์, พระยา *โชคชะตาในชีวิตที่พอใจ* คุรุสภา 2506. หน้า 292-293.

15. เพิ่งอ้าง. หน้า 293-294,375-377

16. เพิ่งอ้าง. หน้า 294.

17. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา *ประวัตินายพันตรี ม.ร.ว.สุวพันธ์ สนิทวงศ์* โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2470. หน้า 7-9.

18. Grassi : 1902.

19. หจช. น.41.413 เล่ม 1

20. หจช. ร.5 น.41.4/2 เล่ม 1

21. หจช. กช.9.4/1.

22. หจช. ร 5 กษ. หนังสือเก่า 86/5836.

23. Heide, J.H. Vander *General Report on Irrigation and Drainage in The Lower Menam Valley* Bangkok 1903 p.30-33.

24. Graham, W.A. *Siam* London : Alexander Morning Limited. The De La More Press 1924. p.35

25. หจช. ร 5 น.41. 4/72

26. จดหมายเหตุสภาเผยแผ่พาณิชย์ พ.ศ.2467.

27. วงษานุประพันธ์, เจ้าพระยา *ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ* พิมพ์ครั้งที่ 2 ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพลเอกเจ้าพระยาวงศานุประพันธ์ (ม.ร.ว.สท้าน สนิทวงศ์) โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2484. หน้า 141

28. สุนทรี อาสะไวย์ *ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2459* สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2530. หน้า 104.

29. หจช. ร.5 กษ. เพาะปลูก 15/25.

30. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชติเถระ วัดเทพศิรินทราวาส 2411 หน้า 447-448.

31. ประภัสสร ผดุงชีวิต, *คุณแม่ของเรา* หน้า 2.

32. หจช. ร.6 กษ 5/10

33. ประภัสสร ผดุงชีวิต *คุณแม่ของเรา* หน้า 53-54.

34. กรมพัฒนาที่ดิน 2512

35. สัมภาษณ์ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี 10 มีนาคม 2538.

36. จอห์นสตัน, เดวิดบี *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย* หน้า 54-55.

37. อนุมานราชธน, พระยา *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน* ราชบัณฑิตยสถาน 2510 หน้า 39-40.

38. แฮงคัส, ลูเซียน เอ็ม *ข้าวกับมนุษย์...นิเวศวิทยาทางการเกษตรในเอเชียอาคเนย์* หน้า 136-140.

39. จอห์นสตัน, เดวิดบี *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย* หน้า 59.

40. Heide, J.H. Vander *Generation Report on Irrigation and* ... p.26,66.

41. หจช. ร.5. กษ.1/4

42. หจช. ร.5. กษ.3.1/11.

43. Zimmerman, Carl C. *Rural Economic Survey, 1930-1931*. Bangkok : Bangkok Time Press 1931. p 305-310.

44. อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. *สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์พ.ศ.2325-2416.* หน้า 182

45. สัมภาษณ์ ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี 10 มีนาคม 2538.

46. หจช. ร.5 กษ. หนังสือเก่า 86/3839/15

47. รายงานความทุกข์ยากของนายสอน

48. หจช. ร.5. กษ. 9.4/1.

49. หจช. ร.5. กษ. 9.4 ก/35.

50. หจช. ร.5. กษ. 3.3/10.

51. หจช. ร.5. กษ. 9.4. ก / 10.

52. จอห์นสตัน, เดวิดบี *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย* หน้า 90.

53. หจช.ร.5 กษ.9.1/1 และ ร.5 กษ. 9.4.ก /17.

54. หจช. ร.5. น. 41.4 /47.

55. เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท. *ประชุมกฎหมายประจำศก พ.ศ.2477* หน้า 297-298.

56. วิสูตรเกษตรศิลป์, พระยา *บันทึกความจำเรื่องการออกโฉนดที่ดินสมัยแรก ของอำมาตย์เอก พระยาวิสูตรเกษตรศิลป์(ขำ ศาลิคุปต์)* ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาวิสูตรเกษตรศิลป์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 2508 หน้า 36.

57. หจช. ร.5 กษ. 9. 4. /7.

58. *เสด็จเปิดเมืองธัญบุรี* ม.ป.ป. ม.ป.ท.

59. Suaphan Sanitwongse 1911, 4-6

60. หจช. ร.5. กษ. เพาะปลูก 10/229

61. หจช. ร.5. กษ. 9/9.

62. หจช. ร.7. กษ. 919.

63. หจช. ร.5. กรมคลอง 43/1020.

64. หจช. ร.7. กษ. 9/9.

65. หจช. ร.7. กษ. 9/1.

66. หจช. ร.5. กษ. 9/10.

67. Takaya, Yoshikasu and Narong Thiramongol *Chao Phraya Delta of Thailand*. Asian rice-land inventory a descriptive atlas No.1 Center for Southeast Asian study Kyoto University 1982. p. 29-34.

68. คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน *การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม* แปลและเรียบเรียงโดย นายซิม วีระไวทยะ เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/013 มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525. หน้า 176.

69. เพิ่งอ้าง หน้า 176.

70. เพิ่งอ้าง หน้า 178-179.

71. หจช. ร.7 รล. 20/198.

72. หจช. (3) สร. 0201.29.2/9.

73. สุทธิพันธ์ จิราธิวัฒน์ และคณะ *การศึกษาวิเคราะห์โครงสร้างและระบบการส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมของไทย* สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ 2530. หน้า 81.

74. ปิยนาถ บุนนาค *ชีวิต การต่อสู้ ความรัก และความหวังของนายเจษฎาวรางกุล* เดอะพริ้นท์อินเตอร์เนชั่นแนล 2537. หน้า 568.

75. มาลินี ชาลีทา *การวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อความต้องการที่อยู่อาศัยของลูกจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม : กรณีศึกษาพื้นที่ในเขตรังสิตและคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี* บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2536. ดูบทนำ

76. ข้อมูลในการเขียนเรื่องนี้ได้จากเอกสาร *Nava Nakorn Industrial Estate directory 1994* และการออกสำรวจพื้นที่ครั้งที่ 1 เมื่อวันที่ 5 ตุลาคม 2537.

77. ตัวเลขจำนวนคนงานดังกล่าวเป็นประมาณการจำนวนคนงานในพ.ศ. 2531 แต่ปัจจุบันจากการแจงนับโดยผู้เขียนจำนวนคนงานจากเอกสาร *Nava Nakorn Industrial Estate Directory 1994* พบว่าจำนวนโรงงานที่ระบุจำนวนแรงงานในเอกสารนี้จำนวน 168 โรงงานมีจำนวนคนงานรวมทั้งสิ้น 61,000 คน เฉลี่ยโรงงานละ 363.09 คน/โรงงาน

78. วงเดือน เกษสุภะ , 2528 หน้า 115-121.

79. เพิ่งอ้าง หน้า 123.

80. ธนาคารแห่งประเทศไทย *รายงานผลการสำรวจธุรกิจหมู่บ้านจัดสรรเอกชน ภาค 1* ฝ่ายวิชาการธนาคารแห่งประเทศไทย 2524 ดูภาคผนวก

81. ปิยนาถ บุนนาค *ชีวิต การต่อสู้ ความรักและหวัง...* หน้า 218.

82. *บ้านจัดสรร'94* ปีที่ 9 ฉบับที่ 10 กันยายน 2537.

83. ปิยนาถ บุนนาค *ชีวิต การต่อสู้ ความรักและหวัง...* หน้า 572.

84. เรียบเรียงจาก *บ้านชานเมือง* เอกสารประกอบในผู้จัดการรายสัปดาห์ฉบับเดือนพฤศจิกายน 2537.

85. *สมุดรายงานสถิติภาคกรุงเทพมหานครและปริมณฑล* สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2533.

86. สำนักงานสถิติแห่งชาติ *การสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ.2531* สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2532.

87. สัมภาษณ์ ศาสตราจารย์ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี 10 มีนาคม 2538.

บทที่ 3

พลวัตทางเศรษฐกิจของพื้นที่คลองรังสิต จังหวัดปทุมธานี

สมภพ มานะรังสรรค์

ประวัติความเป็นมาของจังหวัดปทุมธานี

ปี พ.ศ. 2358 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ได้เสด็จประพาสเมือง "สามโคก" โดยทางชลมารค และได้พระราชทานนามใหม่ว่า "ประทุมธานี" เมื่อวันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ. 2358 ยกให้เป็นเมืองตรี

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงให้เมืองประทุมธานีเป็นหัวเมืองของมณฑลกรุงเทพฯ โดยให้สังกัดนครบาล เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการปราบปรามโจรผู้ร้ายซึ่งมีอยู่ชุกชุมในขณะนั้น

จากการสำรวจสำมะโนประชากรในปี พ.ศ.2441-2442 เมืองประทุมธานีมีประชากร 21,360 คน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงให้เปลี่ยนเมืองประทุมธานีเป็น"ปทุมธานี" ขึ้นกับมณฑลกรุงเก่า ประกอบด้วยอำเภอต่าง ๆ 3 อำเภอ คือ บางกะดี่ สามโคก และเชียงราก (ต่อมาเปลี่ยนเป็นลาดหลุมแก้ว)

ในปี พ.ศ. 2475 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการยุบจังหวัดธัญบุรีให้เป็นส่วนหนึ่งของจังหวัดปทุมธานี ทำให้มีอำเภอต่าง ๆ เพิ่มขึ้นเป็น 7 อำเภอ คือ อำเภอบางกะดี่ (ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นอำเภอเมือง) สามโคก ลาดหลุมแก้ว ธัญบุรี ลำลูกกา บางหวาย (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอคลองหลวง) และหนองเสือ

ข้อมูลพื้นฐานด้านเศรษฐกิจของจังหวัด

สำหรับข้อมูลพื้นฐานด้านเศรษฐกิจที่สำคัญ ๆ ของจังหวัดนั้นประกอบไปด้วยข้อมูลในภาคการเกษตร ภาคอุตสาหกรรม สภาวะการจ้างงานและประชากร สภาวะการค้าและการพาณิชย์และข้อมูลด้านกิจการสาธารณูปโภคพื้นฐานต่าง ๆ ซึ่งมีรายละเอียดที่แสดงให้เห็นได้ดังต่อไปนี้คือ

การเกษตร

สัดส่วนของมูลค่าการผลิตในภาคการเกษตรของจังหวัดปทุมธานีเท่ากับ 5.79 % ของผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัด (GPP) ในปีพ.ศ. 2532

แม้ว่าสัดส่วนของมูลค่าภาคการเกษตรต่อ GPP จะอยู่ในระดับต่ำ แต่พื้นที่ของจังหวัดปทุมธานีส่วนใหญ่คือ เกือบ 70 % ของพื้นที่รวมของจังหวัดที่มีอยู่ 955,098.11 ไร่ ก็เป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ในปริมาณพื้นที่ที่ใช้ในการเกษตร 651,473 ไร่ (ปี พ.ศ. 2533) นั้น ประมาณ 446,400 ไร่ (68.5 %) เป็นพื้นที่นาตามด้วยพื้นที่ปลูกไม้ผลไม้ยืนต้น 187,502 ไร่ (28.78 %) และพื้นที่ปลูกผัก 17,609 ไร่ (2.7 %)

อย่างไรก็ดีแม้ว่าพื้นที่การเกษตรส่วนใหญ่ของจังหวัดปทุมธานีใช้ไปในการทำนา แต่เมื่อพิจารณาจากมูลค่าผลผลิตแล้วกลับปรากฏว่าผลผลิตผลไม้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งส้มเขียวหวานซึ่งใช้พื้นที่เพาะปลูกน้อยกว่ามาก (150,053 ไร่ในปี พ.ศ.2533) มีมูลค่าการผลิตสูงถึง 2,937.76 ล้านบาท เทียบกับมูลค่าการผลิตข้าวซึ่งเท่ากับ 2,597.0 ล้านบาทในปีเดียวกัน (ดูตารางที่ 1)

พอถึงปี พ.ศ.2535 ซึ่งพื้นที่เพาะปลูกส้มเขียวหวานได้ให้ผลผลิตเต็มที่นั้น ปรากฏว่าจังหวัดปทุมธานีสามารถผลิตส้มเขียวหวานได้ถึง 592,960 ตัน มูลค่า 5,251 ล้านบาท ขณะที่ข้าวซึ่งมีการใช้พื้นที่เพาะปลูกประมาณ 450,000 ไร่ ซึ่งให้ผลผลิต 592,960 ตันนั้น มีมูลค่าการผลิตเพียง 2,737 ล้านบาท

ในบรรดาอำเภอต่าง ๆ ของปทุมธานีนั้น ปรากฏว่าอำเภอหนองเสือ ลำลูกกา คลองหลวง และลาดหลุมแก้ว ยังมีพื้นที่การเกษตรค่อนข้างมาก (ดูตารางที่ 2)

จากข้อมูลของสำนักงานจังหวัดปทุมธานี (มีนาคม พ.ศ.2537) ปรากฏว่าจังหวัดยังมีประชาชนที่ยึดอาชีพเกษตรกรรม 127,735 คน หรือ 25,547 ครัวเรือน (ดูตารางที่ 2)

เนื่องจากข้าวและส้มเขียวหวาน ฯลฯ เป็นพืชเศรษฐกิจอันโดดเด่นของปทุมธานี จึงขอนำเสนอรายละเอียดด้านการผลิตและการตลาดของผลผลิตดังกล่าวดังนี้

ข้าว

การทำนาของจังหวัดกระจายไปในแทบทุกท้องที่ของอำเภอต่าง ๆ ซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 เขตใหญ่ ๆ โดยใช้แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแนวแบ่งเขตดังนี้

(ก) พื้นที่ทำนาเขตฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา คือ อำเภอลาดหลุมแก้ว สามโคก และอำเภอเมือง

(ข) พื้นที่นาเขตฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา อันประกอบไปด้วยอำเภอหนองเสือ ลำลูกกา คลองหลวง และธัญบุรี

เนื่องจากพื้นที่นาตามแนวฝั่งตะวันออกของแม่น้ำมีคลองส่งน้ำชลประทาน จึงไม่มีปัญหาน้ำท่วมจากการเอ่อล้นของแม่น้ำเจ้าพระยามากเหมือนที่นาในแนวฝั่งตะวันตก ซึ่งมีคลองตามธรรมชาติเป็นจำนวนมากและยากต่อการควบคุมระดับน้ำ

สำหรับพันธุ์ข้าวที่นิยมเพาะปลูกกันในปทุมธานีนั้น ประกอบไปด้วย พันธุ์ กข.23 กข.21 กข.7 และพันธุ์พื้นเมืองต่าง ๆ เช่น เหลืองปะทิว ตาฉิม ขาวเศรษฐี และพันธุ์ลูกผสมอื่น ๆ

ต้นทุนการทำนาของจังหวัด

จากรายงานข้อมูลการตลาดซึ่งรวบรวมโดยสำนักงานพาณิชย์จังหวัดปทุมธานี ปรากฏว่าในฤดูการผลิตปี 2533/34 การทำนาของจังหวัดซึ่งส่วนใหญ่เป็นนาหว่านนั้น ต้องใช้ต้นทุนการผลิต 1,455 บาทต่อไร่ หรือ 2,187 บาทต่อตัน (ผลผลิตต่อไร่เท่ากับ 665 กก.) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ค่าพันธุ์ข้าว	105	บาท
ค่าเตรียมดิน	250	"
ค่ายาคุมกำเนิดหญ้า	90	"
ค่าสารเคมี	250	"
ค่าปุ๋ย	250	"
ค่าจ้างเก็บเกี่ยว	250	"
ค่าน้ำมันเชื้อเพลิง	100	"

ระบบตลาดข้าวเปลือกในจังหวัด

วิถีตลาดข้าวเปลือก ในจังหวัดปทุมธานีมีรายละเอียดดังนี้

(ก) ระดับไร่นา ตามปรกติชาวนาจะขายผลผลิตของตนแก่พ่อค้าท้องถิ่น พ่อค้าเร่ที่นำรถบรรทุกเข้าไปรับซื้อถึงที่ โรงสี โดยส่วนใหญ่จะมีความผูกพันกันแบบขาประจำระหว่างผู้ขายและผู้ซื้อ เช่น มีการให้กู้ยืมเงินจากผู้ซื้อแก่ชาวนาไปเพาะปลูกก่อน แล้วนำผลผลิตมาขายให้

(ข) ระดับท้องถิ่น พ่อค้าท้องถิ่นทำหน้าที่รวบรวมผลผลิตจากชาวนา แล้วนำไปขายให้แก่โรงสีข้าวในจังหวัด

(ค) ระดับภูมิภาค ตามปรกติชาวนามักนิยมขายข้าวหน้าลาน โดยพ่อค้าข้าวจากภายในจังหวัดเองหรือจังหวัดรอบ ๆ เข้ามารับซื้อถึงลานข้าว

มีข้อที่น่าสังเกตว่าชาวนาปทุมธานีส่วนใหญ่จะรีบขายข้าวเปลือกทันทีเมื่อเก็บเกี่ยวและนวดเสร็จแล้ว เพราะไม่มียุ้งฉางเก็บข้าว และมีปัญหาข้าวเปลือกมีความชื้นสูง

นอกจากนี้ปัญหาทางเศรษฐกิจของชาวนาเอง เช่น ความจำเป็นต้องใช้เงินทั้งในชีวิตประจำวันและเพื่อลงทุนทำการผลิตต่อไปนั้น ทำให้ชาวนาต้องรีบขายผลผลิตของตนหลังเก็บเกี่ยว ซึ่งข้าวเปลือกกำลังประดังออกสู่ตลาด ส่งผลให้ชาวนาไม่สามารถขายผลผลิตได้ราคาดีเท่าที่ควร

ต้นทุนและส่วนเหลื่อมการตลาด (2533/34)

(ก) ระดับไร่นา ค่าขนข้าวเปลือกขึ้นรถของพ่อค้าจากลานข้าวของชาวนาตกประมาณ 10 บาท/ตัน

(ข) ระดับท้องถิ่น ค่าใช้จ่ายในการซื้อขายข้าวเปลือกของพ่อค้าท้องถิ่นถึงโรงสีในจังหวัดอันประกอบไปด้วยค่าขนขึ้นลง ค่าขนส่ง ฯลฯ ตกประมาณ 90 บาท/ตัน

(ค) ระดับภูมิภาค ค่าใช้จ่ายในการซื้อขายผลผลิตออกนอกจังหวัด คือ ส่งถึงมือตลาดปลายทางตกประมาณ 200 บาท/ตัน

ระบบตลาดข้าวสารของปทุมธานี

เนื่องจากข้าวเปลือกส่วนใหญ่ที่ผลิตได้ในจังหวัดเป็นข้าวพันธุ์ กข. ซึ่งผู้บริโภคภายในประเทศไม่นิยม ข้าวส่วนใหญ่ที่สีได้ซึ่งมีคุณภาพปานกลางจะถูกส่งออกไปขายต่างประเทศ

อย่างไรก็ดี โรงสีขนาดใหญ่ในปทุมธานีได้นำข้าวเปลือกคุณภาพดีจากต่างถิ่น เช่น ข้าวเสาไห้ ข้าวขาวตาแห้ง (จากจังหวัดใกล้เคียง เช่น อยุธยา สระบุรี พิจิตร ฯลฯ) และข้าวหอมมะลิจากภาคอีสานมาสีแล้วบรรจุถุงขายให้แก่ผู้บริโภค

ส้มเขียวหวาน

เป็นผลผลิตเกษตรที่มีความสำคัญมากที่สุดของปทุมธานี เมื่อพิจารณาจากมูลค่าการผลิต เพราะกว่าครึ่งหนึ่ง (53 %) ของรายได้จากภาคการเกษตรของจังหวัดในปี พ.ศ.2535 มาจากการขายส้มเขียวหวานเพียงผลผลิตเดียว (ตามด้วยข้าว ซึ่งให้มูลค่าประมาณ 30 % ของรายได้รวมจากภาคเกษตรในปีเดียวกัน)

ส้มเขียวหวานได้ย้ายฐานการผลิตจากที่อื่นมายังจังหวัดปทุมธานีเมื่อเกือบ 30 ปีที่ผ่านมา โดยมีการนำพันธุ์จากจังหวัดนนทบุรีและบางมดเข้ามาเพราะปลูก

พื้นที่เพาะปลูกส่วนใหญ่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา อันเป็นพื้นที่ที่มีระบบคลองชลประทานดี

มีข้อที่น่าสังเกตว่า ผู้เพาะปลูกส้มเขียวหวานส่วนใหญ่ในปทุมธานีโยกย้ายมาจากต่างถิ่น เช่น จากบางแค ตลิ่งชัน และดำเนินสะดวก เพราะพื้นที่เพาะปลูกเดิมประสบกับปัญหาหลายประการ เช่น ปัญหาที่ดินมีราคาแพง และน้ำเสียอันเนื่องมาจากการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมและที่อยู่อาศัย (ซึ่งปัจจุบันก็มีการเปลี่ยนแปลงในลักษณะนี้ในปทุมธานีมากเช่นกัน)

พื้นที่เพาะปลูกส้มเขียวหวานซึ่งมีอยู่ประมาณ 150,000 ไร่ กระจัดกระจายกันอยู่ในอำเภอหนองเสือ ลำลูกกา ธัญบุรี คลองหลวง ฯลฯ นั้น นับเป็นพื้นที่ผลิตผลผลิตชนิดนี้ที่ใหญ่มากที่สุดของไทย เพราะพอถึงปี 2530/31 ผลผลิตส้มเขียวหวานของปทุมธานีซึ่งมีจำนวน 322,644 ตันนั้น คิดเป็นถึง 58 % ของผลผลิตส้มเขียวหวานทั้งประเทศ (554,669 ตัน)

มีข้อที่น่าสังเกตว่า ส้มเขียวหวานในปทุมธานีได้ขยายการผลิตเพิ่มขึ้นมากราว ๆ ปี 2524/25 เป็นต้นมา โดยผลผลิตได้เพิ่มจาก 48,350 ตันในปี 2524/25 เป็น 306,742 ตัน และ 322,644 ตันในปี 2528/29 และ 2530/31 ตามลำดับ

ชนิดของส้มเขียวหวานที่เพาะปลูกในจังหวัดปทุมธานี

ส้มเขียวหวานของจังหวัดหรือที่รู้จักกันทั่ว ๆ ไปว่า "ส้มรังสิต" สามารถแยกแยะออกเป็น 4 ประเภทดังนี้คือ

(ก) ส้มรังสิตผิวบางมด มีลักษณะผิวเป็นกระ เปลือกล่อน รสหวานจัดปนเปรี้ยวเล็กน้อย ชังอ่อนนุ่ม กากน้อย

(ข) ส้มรังสิตสีเหลืองอมเขียว มีผิวค่อนข้างสะอาด รสหวานอมเปรี้ยวเล็กน้อย เปลือกบาง ชังอ่อนนุ่ม รู้จักกันทั่วไปในนาม "ส้มรังสิต"

(ค) ส้มรังสิตสีเขียว ผิวสีเขียวอ่อน เป็นส้มที่เก็บก่อนกำหนด รสเปรี้ยวอมหวาน ชังอ่อนนุ่มมีกากน้อย รู้จักกันทั่วไปว่า "ส้มเขียว" นิยมส่งออกไปขายยังพื้นที่ห่างไกล เช่น ภาคใต้ และประเทศเพื่อนบ้าน เช่น ฮ่องกง มาเลเซีย เพราะเมื่อส่งไปถึงตลาดปลายทาง ผิวของส้มจะเปลี่ยนเป็นสีเหลือง อมเขียวและมีรสหวานขึ้น

(ง) ส้มรังสิตผิวเหลืองทอง ผิวสะอาด สีเหลืองอมส้มเข้ม เปลือกล่อน ชังอ่อนนุ่ม กากน้อย รสหวานจัด เหมาะสำหรับส่งจำหน่ายในตลาดที่มีอำนาจซื้อสูง เช่น ยุโรป

นอกจากการส่งไปขายในทุกภูมิภาคของไทยเองแล้ว ส้มเขียวหวานยังถูกส่งไปจำหน่ายยังต่างประเทศด้วยตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

ต้นทุนและผลตอบแทนการเพาะปลูกส้มเขียวหวาน

จากการศึกษาของสำนักงานเกษตรจังหวัดปทุมธานี ปรากฏว่าต้นทุนการผลิตส้มเขียวหวาน ซึ่งประกอบด้วยต้นทุนคงที่ (Fixed Cost) และต้นทุนแปรผัน (Variable Costs) นั้น สามารถคำนวณเป็นต้นทุนเฉลี่ยต่อไร่ต่อปีเท่ากับ 11,387.14 บาท (ดูรายละเอียดในตารางที่ 3)

ถ้าหากว่าชาวสวนส้มสามารถขายผลผลิตได้ในราคากลาง ๆ คือ 6 บาทต่อกก. เกษตรกรจะมีรายได้ ๒๗,๐๐๐ บาท/ไร่ ทำให้ได้กำไรสุทธิ 15,612.86 บาทต่อไร่

ตลาดของส้มเขียวหวาน

ประกอบด้วยระดับต่าง ๆ ดังนี้

ก) **ระดับสวน** เป็นระบบที่ชาวสวนขายผลผลิตของตนจากสวน โดยมีพ่อค้าเร่เข้าไปรับซื้อถึงที่แล้วขนผลผลิตไปขายยังตลาดท้องถิ่น มีข้อที่น่าสังเกตว่าพ่อค้าเหล่านี้มักจะมีแผงขายผลไม้เองในตลาดสี่มุมเมืองด้านเหนือ ซึ่งตั้งอยู่ในปทุมธานีเองด้วย (รังสิต)

(ข) **ระดับท้องถิ่น** ตลาดซื้อขายส้มเขียวหวานที่สำคัญของจังหวัดคือ ตลาดกลางขายส่งสี่มุมเมืองด้านเหนือหรือตลาดกลางรังสิต ซึ่งตั้งอยู่ที่ ตำบลคูคต อำเภอลำลูกกา จังหวัดปทุมธานี ซึ่งอยู่ใกล้กับศูนย์การค้าตลาดรังสิตเอง โดยประมาณ 85% ของผลผลิตส้มเขียวหวานที่จังหวัดผลิตได้จะถูกส่งมาขายยังตลาดกลางนี้ และส่งต่อไปขายยังตลาดอื่น ๆ ทั่วประเทศอีกทอดหนึ่ง รวมทั้งส่งออกไปขายต่างประเทศด้วย ช่วงที่ส้มเขียวหวานออกสู่ตลาดมาก ๆ นั้น จะมีผลผลิตเข้า

ตลาดกลางรังสิตถึงวันละ 400-500 ตัน โดยมีแผงส้มกว่า 150 แผงทำการซื้อขาย ส่งผลให้มีการแข่งขันกันพอควร

(ค) ระดับภูมิภาค ตลาดส้มที่สำคัญอยู่ที่ตลาดมหานาค ปากคลองตลาด

ตามปรกติเกษตรกรชาวสวนส้มจะขายผลผลิตแบบเหมาคละให้กับพ่อค้า โดยพ่อค้าจะนำผลผลิตไปคัดเกรดใหม่

โดยทั่วไปเกรดส้มเขียวหวานประกอบด้วย 6 ขนาด คือ เบอร์ 000 ซึ่งมีขนาดใหญ่ที่สุด ตามด้วยเบอร์ 00, 0, 1, 2 และ 3 ตามขนาดของส้มที่ลดหลั่นกันลงมาตามลำดับ โดยเบอร์ 3 ซึ่งมีขนาดเล็กสุดนั้นจะนิยมนำไปคั้นเป็นน้ำผลไม้

ระดับราคาในตลาดส้ม มีปัจจัยด้านฤดูกาลเข้ามากำหนดไม่น้อย โดยในช่วงเดือนพฤศจิกายน-กุมภาพันธ์ ซึ่งเป็นช่วงที่ส้มออกสู่ตลาดมากนั้น ราคาจะมีแนวโน้มลดต่ำลง ขณะที่ช่วงเดือนมิถุนายน-สิงหาคม ซึ่งมีผลผลิตน้อยนั้นระดับราคาส้มจะเพิ่มสูงขึ้น

พืชผัก

ปทุมธานีมีการปลูกพืชผักเพื่อป้อนตลาดทั้งในและนอกจังหวัด เช่น กรุงเทพฯ มีข้อที่น่าสังเกตว่า จังหวัดนี้มีตลาดค้าส่งขนาดใหญ่และมีขอบเขตการค้าส่งระดับประเทศตั้งอยู่ นั่นก็คือ ตลาดค้าส่งสี่มุมเมืองด้านเหนือ (รังสิต) ซึ่งพืชผักและผลไม้เกือบทั่วประเทศ (โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคเหนือและภาคกลางตอนบนและตะวันตก) ได้ถูกส่งมายังตลาดกลางดังกล่าว

อย่างไรก็ดีเมื่อเทียบกับพื้นที่นาแล้ว การปลูกพืชผักใช้พื้นที่น้อยกว่ามากเพราะมีการใช้เนื้อที่เพียง 17,609 ไร่ ปลูกพืชผักในปทุมธานี (พ.ศ. 2533) โดยมี อำเภอเมือง สามโคก และหนองเสือ ปลูกค่อนข้างมาก คือ 4,817 ไร่, 3,208 ไร่ และ 2,454 ไร่ตามลำดับ

โดยเฉลี่ยแล้วพื้นที่ปลูกพืชผักแต่ละไร่ในปทุมธานีให้ผลผลิตประมาณ 1,200 กก. ทำให้ได้ผลผลิตรวมประมาณ 21,000 ตันในแต่ละปี โดยมีเกษตรกร 1,209 ครัวเรือนมีอาชีพปลูกพืชผัก

ตามปรกติพืชผักสามารถปลูกได้ตลอดปีและพื้นที่แต่ละไร่สามารถใช้ปลูกผักได้ 6 ครั้ง/ปี โดยเฉลี่ย แต่ฤดูที่ปลูกได้ผลดีที่สุดคือ ฤดูหนาว

ในบรรดาพืชผักต่าง ๆ ที่มีการเพาะปลูกในปทุมธานีนั้น ปรากฏว่าพืชตระกูลกะหล่ำ เช่น คะน้า ผักกาดขาว และกวางตุ้งเป็นที่นิยมมากที่สุด นอกจากนี้ยังมีการปลูกหอม พริก ผักบุ้งจีน ถั่วฝักยาว มะเขือต่าง ๆ

ผู้ที่ปลูกพืชผักเป็นอาชีพโดยตรงมีประมาณ 50 % ของพื้นที่ไร่ผักทั้งหมด ซึ่งปลูกมากแถวอำเภอเมือง สามโคก และธัญบุรี

เมื่อตัดผักแล้วพ่อค้าในท้องถิ่นจะเป็นผู้รวบรวมผลผลิตดังกล่าวไปจำหน่าย โดยราคาจะขึ้นลงตามภาวะตลาด ทั้งนี้ยึดราคาค้าส่งที่ปากคลองตลาด และตลาดค้าส่งสี่มุมเมือง (โดยเฉพาะอย่างยิ่งคะน้า) เป็นเกณฑ์

ปรากฏว่าประมาณ 50 % ของพืชผักที่ผลิตได้ของปทุมธานี จะส่งไปที่ปากคลองตลาด

มีข้อที่น่าสังเกตว่า ผู้ค้าบางรายในปากคลองตลาดได้ใช้ระบบตลาดข้อตกลง (Contract Farming) กำหนดให้เกษตรกรปลูกผักป้อนให้แก่ตนตามชนิดและช่วงเวลาของผลผลิตที่ต้องการ โดยที่พ่อค้าในปากคลองตลาดอาจจะออกทุนเพาะปลูกให้ก่อน

เท่าที่เป็นอยู่แม้ว่าตลาดกลางค้าส่งสี่มุมเมืองด้านเหนือ (รังสิต) จะเป็นตลาดค้าส่งระดับประเทศ ที่มีพืชผักจากภาคและจังหวัดต่าง ๆ เช่น ภาคเหนือ นครปฐม บางบัวทอง ราชบุรี กาญจนบุรี ปราจีนบุรี จันทบุรี ศรีษะเกษ ฯลฯ ส่งเข้ามาขายมาก แต่ผักจากปทุมธานีเองจะส่งเข้าไปขายยังตลาดนี้เพียง 10 % ของผลผลิตที่ผลิตได้ทั้งหมด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการเพาะปลูกพืชผักของปทุมธานียังมีน้อย ทำให้เหมาะต่อการส่งไปขายที่ปากคลองตลาด ซึ่งป้อนผักให้แก่กรุงเทพฯ มากกว่า

การประมง

ความเอื้ออำนวยของสภาพภูมิประเทศของจังหวัดปทุมธานี ซึ่งเป็นที่ราบลุ่มที่มีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่าน รวมตลอดถึงมีคลองชลประทานและคลองธรรมชาติมาก จึงเหมาะต่อการทำประมงน้ำจืด

ในปี พ.ศ.2533 ปทุมธานีมีบ่อเลี้ยงปลากว่า 2,000 บ่อ โดยใช้พื้นที่ประมาณ 7,400 ไร่ มีจำนวนผู้เลี้ยงปลาเกือบ 1,500 ราย

ในปีเดียวกันนั้นปทุมธานีผลิตสัตว์น้ำได้ 3,030 ตัน ส่วนใหญ่เป็นพวกปลาสวาย ปลาเทโพ ซึ่งเป็นผลผลิตประมาณครึ่งหนึ่งของผลผลิตสัตว์น้ำรวมของจังหวัด สัตว์น้ำอื่นๆ ก็มีปลาดุก ปลานิล และปลาตะเพียน ฯลฯ

ประมาณ 60 % ของสัตว์น้ำที่ผลิตได้จะขายแก่ผู้บริโภคภายในจังหวัดเอง

ปศุสัตว์

ในอดีตการเลี้ยงปศุสัตว์ของจังหวัดปทุมธานีมีขอบเขตที่กว้างขวางกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน การกร้ำกรายเข้ามาของกิจกรรมการผลิตนอกภาคการเกษตร ไม่ว่าจะเป็นอุตสาหกรรมหรือที่อยู่อาศัย และการพาณิชย์ ฯลฯ ได้ส่งผลให้การเลี้ยงสัตว์ของจังหวัด เช่น โค กระบือ สุกร ฯลฯ ลดลงเรื่อย ๆ ทำให้ต้องมีการนำเข้าปศุสัตว์จากภูมิภาคและจังหวัดอื่น ๆ เข้ามาใช้งานหรือบริโภคในจังหวัดแทน โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น นำมาชำแหละและทำลูกชิ้น ฯลฯ ซึ่งจังหวัดปทุมธานีมีชื่อเสียงในผลิตภัณฑ์ชนิดนี้มาก

มีข้อที่น่าสังเกตว่า เกษตรกรผู้เลี้ยงสัตว์ในปทุมธานีในระยะหลัง ๆ มานี้ มักจะทำปศุสัตว์ผสมผสานกับการผลิตอื่น ๆ ทางการเกษตร เช่น เลี้ยงสัตว์ร่วมกับการทำกสิกรรม หรือทำประมงน้ำจืด เพื่อหาทางใช้พื้นที่ให้มีประสิทธิภาพ และลดต้นทุนการผลิต ตัวอย่างเช่น การเลี้ยงไก่บนบ่อปลา และนำน้ำจากบ่อปลาไปเป็นปุ๋ยเพาะปลูกพืชต่าง ๆ ฯลฯ

สำหรับปริมาณผลผลิตปศุสัตว์นั้น ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2533 ปทุมธานีมีผลผลิตดังนี้

โค	25,125	ตัว
กระบือ	20,890	"
สุกร	67,400	"

จำนวนมากของปศุสัตว์เหล่านี้จะถูกนำส่งเข้าโรงงานฆ่าสัตว์เพื่อชำแหละออกขาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากบริษัทบางกอกมีทบอล ซึ่งเป็นผู้ผลิตเนื้อสัตว์รายใหญ่ของจังหวัด

บริษัทข้างต้นไม่เพียงนำสัตว์ที่เลี้ยงในจังหวัดเองมาชำแหละขายเท่านั้น หากแต่ยังนำปศุสัตว์จากต่างถิ่น เช่น จากภาคอีสาน และจากจังหวัดอื่น ๆ เช่น นครปฐม ฉะเชิงเทรา ฯลฯ มาชำแหละขายด้วย

ประมาณ 80-90 % ของผลผลิตที่ผลิตจากโรงงานชำแหละเนื้อสัตว์ข้างต้นจะถูกส่งไปขายยังกรุงเทพฯ ในลักษณะเนื้อสด และแปรรูปเป็นลูกชิ้นอีกประมาณ 10 % และเกือบทั้งหมดของผลผลิตถูกส่งเข้ากรุงเทพฯ ที่ขายในปทุมธานีเองมีเพียง 10-20 % เท่านั้น

พลวัตของภาคเกษตรในพื้นที่คลองรังสิต

กล่าวได้ว่าภาคเกษตรในพื้นที่คลองรังสิต จังหวัดปทุมธานีได้เกิดสภาพพลวัตเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนประมาณ 2 ทศวรรษเศษ ๆ ที่ผ่านมา เพราะการพัฒนาระบบชลประทานฤดูแล้ง ซึ่งส่งผลให้การควบคุมปริมาณน้ำมีประสิทธิภาพขึ้น

ในทศวรรษที่ 2513 การทำนาสองครั้งต่อปีในพื้นที่คลองรังสิต จังหวัดปทุมธานีได้ขยายตัวขึ้นมาก ไม่เพียงเท่านั้น ส้มเขียวหวานเองซึ่งต้องปลูกในบริเวณที่มีระบบการควบคุมน้ำได้ดีก็เริ่มขยายตัวในพื้นที่นี้

ประมาณต้นทศวรรษที่ 2523 การขยายตัวของการเพาะปลูกส้มเขียวหวานในพื้นที่คลองรังสิตก็ได้ขยายตัวเพิ่มมากขึ้นอย่างชัดเจน และมีการขยายตัวเข้าไปเพาะปลูกในพื้นที่ที่มีการทำนาสองครั้งมาก เพราะพื้นที่ดังกล่าวมีระบบการควบคุมน้ำที่ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบการชลประทานในฤดูแล้ง

ในช่วงทศวรรษที่ 2523 นี้เช่นกันที่มีการอพยพของชาวสวนส้มจากพื้นที่อื่น ๆ เช่น บางมด ดำเนินสะดวก ฯลฯ เข้ามาในพื้นที่ย่านคลองรังสิตกันมาก ขณะเดียวกันชาวนาบางส่วนที่อยู่ในพื้นที่นี้มาเนิ่นนานก็ได้เปลี่ยนพื้นที่นาของตนไปปลูกส้มด้วย โดยเรียนรู้เทคนิคการทำสวนส้มจากเพื่อนบ้านซึ่งเป็นชาวสวนที่อพยพเข้ามาจากพื้นที่อื่น

ในช่วงปลายทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา พื้นที่จำนวนมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่เกษตรเดิมก็ได้ถูกแปรเปลี่ยนเป็นพื้นที่ที่อยู่อาศัย

การขยายตัวเข้ามาของภาคตัวเมือง (Urbanization) ได้ส่งผลกระทบต่อการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำสวนส้มอย่างน้อยใน 2 ลักษณะ คือ

ประการแรก การรุกคืบเข้ามาของภาคเมือง เช่น การก่อสร้างที่อยู่อาศัยได้ส่งผลกระทบต่อปัญหาสิ่งแวดล้อม เช่น การเน่าเสียของน้ำ ซึ่งส่งผลกระทบต่อการทำสวนส้มไม่น้อย

ประการต่อมา การขยายตัวเข้ามาของภาคเมืองได้สร้างความไม่แน่นอนของระบบการใช้ที่ดินในอนาคตมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้เกษตรกรลดแรงจูงใจลงทุนด้านสาธารณูปโภค การเพาะปลูกที่เหมาะต่อการทำสวนส้มบนที่ดินของตน รวมตลอดถึงการลงทุนเพื่อพัฒนาคุณภาพของที่ดินตนเองด้วย (จากการสำรวจภาคสนามของ Yasuyuki Kono, ที่ปรากฏในบทความ "Land and Water Resources Management for Crop Diversification in the Chao Phraya Delta, Thailand : A Case Study of Citrus Cultivation in the North Rangsit Irrigation Project, 1994)

ยิ่งไปกว่านั้นในพื้นที่เกษตรของคลองรังสิตเดิม ซึ่งภาคเมืองได้ขยายตัวเข้ามานั้น ในส่วนที่ยังไม่ได้ถูกพัฒนาให้เป็นพื้นที่ที่อยู่อาศัย ก็ถูกปล่อยทิ้งให้รกร้างว่างเปล่ากันทั่วไป ส่งผลให้การทำสวนส้มชะงักตัวลง

บางส่วนของพื้นที่ในบริเวณที่มีการพัฒนาที่อยู่อาศัยมาก ๆ นั้น แม้ว่าจะมีเกษตรกรบางรายยังคงทำการเกษตรต่อไป แต่ก็มักจะเลือกทำนามากกว่าเพราะพื้นที่นาง่ายต่อการเปลี่ยนเป็นที่อยู่อาศัยมากกว่าสวนส้มและสามารถเปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็วกว่ามากด้วย

ตามปรกติ การทำสวนส้มนั้นจะได้ผลตอบแทนที่คุ้มค่าก็ต่อเมื่อจะต้องทำสวนส้มต่อเนื่องกันบนพื้นที่ผืนนั้นเป็นเวลา 15 ปี

อย่างไรก็ตามในทางอ้อมแล้วการขยายตัวของภาคตัวเมืองอันเนื่องมาจากความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงหลังการประชุม "Plaza Accord" (จะกล่าวถึงรายละเอียดในช่วงต่อไป) ในปี พ.ศ.2528 เป็นต้นมา ได้เป็นฐานทางอุปสงค์ (Demand) แก่ผลผลิตส้มเขียวหวาน ส่งผลให้มีการขยายตัวของผลผลิตส้มเขียวหวานในบริเวณอื่นของย่านคลองรังสิตมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ดีแม้ว่าการขยายตัวของสวนส้มในพื้นที่คลองรังสิตในช่วงที่ผ่านมา ได้เพิ่มรายได้และทางเลือกแก่เกษตรกรในพื้นที่มากขึ้น แต่การทำสวนส้มในพื้นที่ทำนาก็อาจก่อให้เกิดความขัดแย้งได้ง่าย ตัวอย่างเช่นก่อให้เกิดปัญหาการบริหารการใช้น้ำจากระบบชลประทานที่ยากลำบากขึ้น เพราะตามปรกตินาข้าวและสวนส้มมีความต้องการใช้น้ำที่แตกต่างกัน การที่สวนส้มตั้งแทรกตัวอยู่ในพื้นที่ทำนาจึงอาจลดประสิทธิภาพของการบริหารการใช้น้ำโดยเฉพาะอย่างยิ่งในฤดูแล้งซึ่งการเกษตรต้องพึ่งพาน้ำจากระบบชลประทานมาก

ดังนั้น การจัดรูปที่ดินและการกำหนดเขตการเกษตรแยกตามชนิดของพืชหรือกิจกรรมทางการเกษตรที่ชัดเจนและสอดคล้องกับการบริหารการใช้น้ำ จึงเป็นอีกปัจจัยหนึ่งซึ่งจำเป็นและสำคัญต่อการพัฒนาการผลิตในภาคเกษตรกรรม

ภาคอุตสาหกรรม*

อุตสาหกรรมเป็นภาคการผลิตที่สำคัญที่สุดของจังหวัดปทุมธานีในปัจจุบัน แม้ว่าภาคการผลิตนี้จะเริ่มได้รับการพัฒนาเมื่อไม่นานมานี้

---

* ผู้เขียนขอขอบคุณ คุณธนพรรณ สุนทระ, สถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำหรับความอนุเคราะห์ด้านข้อมูลในส่วนนี้

ในปี 2512 จังหวัดปทุมธานีมีโรงงานเพียง 3 แห่ง ใช้เงินลงทุนเพียง 37.88 ล้านบาท และจ้างงานเพียง 144 คน แต่นับจากนั้นมาจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมก็เพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ แต่เพิ่มขึ้นค่อนข้างช้าในช่วงแรก ๆ (ดูตารางที่ 4)

โรงงานอุตสาหกรรมในปทุมธานีเพิ่มจำนวนมากขึ้นในทศวรรษที่ 2520 และทวีจำนวนเพิ่มมากขึ้นเป็นพิเศษหลังประชุม "พลาซ่าแอ็กคอร์ด" ในปี 2528 เป็นต้นมาจนถึงเดือนมิถุนายน 2537 ปทุมธานีมีโรงงานอุตสาหกรรมทั้งหมด 1,169 แห่ง ใช้เงินลงทุนรวม 67,166.13 ล้านบาท จ้างแรงงานทั้งสิ้น 145,961 คน

มีข้อที่น่าสังเกตว่าหลังปี 2531 เป็นต้นมา ได้มีโรงงานอุตสาหกรรมตั้งใหม่ในปทุมธานีปีละกว่า 100 โรง และปี 2535 ปีเดียวมีถึง 183 โรงงาน

เมื่อแยกแยะขนาดของอุตสาหกรรม ปรากฏว่าปทุมธานีมีโรงงานขนาดเล็กซึ่งใช้เงินลงทุนตั้งแต่ 10 ล้านบาทต่อโรงงานลงมาจำนวน 538 แห่ง หรือประมาณ 46 % ของโรงงานในจังหวัดทั้งหมด (ไม่รวมโรงสีข้าว) ขณะที่มีโรงงานขนาดกลาง (ใช้เงินลงทุนระหว่าง 10-100 ล้านบาทต่อโรง) จำนวน 459 แห่ง (39.3 %) และมีโรงงานขนาดใหญ่ 131 โรง (ใช้เงินทุนมากกว่า 100 ล้านบาทต่อแห่ง) หรือ 11.2 % ของโรงงานทั้งหมดในจังหวัด (ดูตารางที่ 5)

เมื่อจัดประเภทของโรงงานในจังหวัด ปรากฏว่า 26.43 % ของโรงงานทั้งหมดเป็นอุตสาหกรรมบริการ ตามด้วยอุตสาหกรรมแปรรูปไม้ (13.52 %) อุตสาหกรรมเคมีและพลาสติก (9.84 %) อุตสาหกรรมโลหะและอโลหะ (8.81 %) อุตสาหกรรมก่อสร้าง (8.81 %) ฯลฯ (ดูตารางที่ 6)

เมื่อพิจารณาตามรายอำเภอ พบว่าอำเภอคลองหลวงมีโรงงานตั้งอยู่มากที่สุด คือ 365 แห่ง ซึ่งคิดเป็น 31.22 % ของโรงงานอุตสาหกรรมทั้งหมดในจังหวัด ตามด้วยอำเภอเมือง 282 โรงงาน (24.12 %) อำเภอลำลูกกา 191 โรงงาน (16.34 %) อำเภอธัญบุรี 172 โรงงาน (14.71 %) อำเภอลาดหลุมแก้ว 95 โรงงาน (8.13 %) ฯลฯ (ดูตารางที่ 7)

ในจำนวนโรงงานทั้งหมด 1,169 แห่งที่จังหวัดปทุมธานีมีอยู่นั้น มีเพียง 115 แห่ง หรือ 9.8 % ที่ได้รับการส่งเสริมการลงทุน

นอกจากการมีแหล่งที่ตั้งกระจัดกระจายอยู่ในทุกอำเภอของจังหวัดแล้ว ปทุมธานียังมีนิคมอุตสาหกรรมอยู่ 2 แห่ง คือ เขตนิคมอุตสาหกรรมนวนคร และ เขตนิคมอุตสาหกรรมบางกะดี่ ซึ่งมีพื้นที่รวมกัน 7,173 ไร่ มีโรงงานต่าง ๆ ตั้งอยู่ทั้งสิ้น 234 แห่ง (มิถุนายน 2537)

พลวัตทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นจากการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในพื้นที่คลองรังสิต จังหวัดปทุมธานี

จากการสำรวจภาคสนามของ ธนพรรณ สุนทระ โดยการสุ่มตัวอย่างประชากร 520 ครัวเรือนจาก 20 หมู่บ้านในอำเภอคลองหลวง และ อำเภอธัญบุรี จังหวัดปทุมธานี ซึ่งมีโรงงานอุตสาหกรรมตั้งอยู่มาก เพื่อศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงจากภาคเกษตรสู่ภาคอุตสาหกรรมต่อสภาพสังคม - เศรษฐกิจในช่วงประมาณ 10 ปีที่ผ่านมา ได้ข้อสรุปที่น่าสนใจหลายประการดังนี้

(ก) การเปลี่ยนแปลงอาชีพ ในช่วง 10 ปีก่อนอันเป็นช่วงก่อนมีการประชุม "Plaza Accord" หัวหน้าครัวเรือนของประชากรที่สำรวจได้เป็นเกษตรกรถึง 52.9 % แต่ในช่วงที่สำรวจ ปรากฏว่าอาชีพการเกษตรของหัวหน้าครัวเรือนได้ลดลงเหลือเพียง 1.2 % อาชีพใหม่ที่สำคัญคือ ค้าขาย ซึ่งมีจำนวน 32.9 % ตามด้วยขับรถรับจ้าง 32.9 % และทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม 16.2 %

แสดงให้เห็นว่า การที่มีโรงงานอุตสาหกรรมมาตั้งอยู่ใกล้ ๆ บ้านนั้นได้สร้างอาชีพใหม่ที่เกี่ยวเนื่องกับการมีโรงงาน คือค้าขายสินค้าให้แก่คนงานที่ทำงานในโรงงาน ขับรถรับจ้างรับส่งคนงานของโรงงาน รวมทั้งเป็นแรงงานทำงานในโรงงานเองโดยตรง ขณะที่แทบจะเลิกทำการเกษตรเป็นอาชีพหลักอีกต่อไป

(ข) รายได้ 56.9 % ของประชากร 520 ครัวเรือนที่ทำการสำรวจกล่าวว่ามีรายได้เพิ่มขึ้นเมื่อเทียบกับ 10 ปีก่อน 37.5 % ตอบว่ารายได้ไม่ได้เปลี่ยนแปลง ขณะที่ 5.6 % ตอบว่ามีรายได้ลดลง

(ค) รายจ่าย ส่วนใหญ่ (69.2 %) ของตัวอย่างประชากรที่สำรวจกล่าวว่าปัจจุบันครัวเรือนของตนมีรายจ่ายเพิ่มขึ้น ขณะที่ 29.8 % ตอบว่ารายจ่ายไม่เปลี่ยนแปลงเมื่อเทียบกับเมื่อ 10 ปีที่แล้ว

(ง) การย้ายถิ่นของประชากร จากการสำรวจพบว่า หัวหน้าครัวเรือน 56.7 % เป็นผู้มีภูมิลำเนาอยู่ในจังหวัดปทุมธานีมาแต่ดั้งเดิม ที่ย้ายมาจากที่อื่นมี 43.3 % โดยส่วนใหญ่ย้ายมาจากจังหวัดใกล้เคียงในภาคกลาง ที่ย้ายมาจากต่างภาคมีน้อยและสำหรับผู้ที่ย้ายมาจากต่างภาคนั้นย้ายมาจากภาคอีสานมากที่สุด

ระยะเวลาที่ย้ายเข้ามา 41.3 % ย้ายมาอยู่ระหว่าง 10 - 15 ปี และ 25.7 % ย้ายมาอยู่ไม่เกิน 10 ปี และมีพวกที่ย้ายเข้ามาอยู่เกิน 20 ปีแล้ว 24.9 % แสดงให้เห็นว่าส่วนใหญ่ของคนที่ย้ายถิ่นเข้ามาอยู่ย้ายเข้ามาก่อนช่วงประชุม "Plaza Accord" เล็กน้อยและช่วงหลังประชุม "Plaza Accord" ในปี พ.ศ.2528

สำหรับเหตุผลในการย้ายเข้ามานั้น เกือบครึ่งของจำนวนตัวอย่าง (45.3 %) ตอบว่าย้ายเข้ามาเพื่อประกอบอาชีพใหม่

(จ) ความสัมพันธ์ในครอบครัว การเปลี่ยนแปลงจากโครงสร้างสังคมแบบเกษตรกรรมไปสู่อุตสาหกรรม ซึ่งได้ส่งผลให้อาชีพของผู้คนเปลี่ยนแปลงไปนั้น ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ของสมาชิกครอบครัวของตัวอย่างประชากรที่ทำการสำรวจนัก เพราะ 61.5 % ยังคงตอบว่าตนมีเวลาให้แก่ครอบครัวไม่แตกต่างไปจากเมื่อ 10 ปีก่อน

(ฉ) โอกาสในการศึกษาเล่าเรียนของบุตรหลาน 45.4 % ของตัวอย่างประชากรที่สำรวจตอบว่าปัจจุบันบุตรหลานของตนมีโอกาสเข้าเรียนต่อในระดับมัธยมเพิ่มมากขึ้น 21% ตอบว่าเหมือนกับเมื่อ 10 ปีก่อน ขณะที่ 9.8 % ตอบว่าเมื่อ 10 ปีที่แล้วมีโอกาสดีกว่า

สำหรับระดับการศึกษาของหัวหน้าครัวเรือนเองนั้น ปรากฏว่า 67.9 % จบเพียงระดับการศึกษาภาคบังคับ (อายุของหัวหน้าครัวเรือนที่มีมากที่สุดคือ อยู่ในช่วง 40 - 49 ปี ซึ่งคิดเป็น 32.3 % ของตัวอย่างประชากรที่สำรวจ ในขณะที่มีอายุระหว่าง 30 - 39 ปีมี 22.5 %)

ส่วนลักษณะของครอบครัวนั้น ส่วนใหญ่เป็นครอบครัวเชิงเดี่ยวที่มีสมาชิกในครัวเรือนไม่เกิน 3 คน (47.5 % ของตัวอย่างที่สำรวจ) และครอบครัวที่มีสมาชิกระหว่าง 4 - 6 คนมีอยู่ 6.5 % จากการสำรวจข้างต้น แสดงให้เห็นแนวโน้มว่าในอนาคตหัวหน้าครัวเรือนรุ่นใหม่ที่เติบโตขึ้นมาแทนที่ จะมีระดับการศึกษาที่สูงกว่ารุ่นบิดา-มารดา

(ช) การคมนาคม ประมาณ 64 % ของตัวอย่างประชากรที่สำรวจตอบว่า ปัจจุบันการคมนาคมขนส่งสะดวกกว่าแต่ก่อน (เมื่อ 10 ปีที่แล้ว) และมีทางเลือกในการเดินทางมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การพึ่งพารถประจำทางที่มีความสะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น

(ซ) การมีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ปรากฏว่าปัจจุบันตัวอย่างประชากรที่สำรวจมีสิทธิในการถือครองที่ดินเพิ่มขึ้น โดย 65 % ตอบว่าเมื่อ 10 ปีก่อนไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ที่มีกรรมสิทธิ์มีเพียง 35 % แต่ปัจจุบันผู้ที่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินได้เพิ่มขึ้นเป็น 50.8 % แต่ส่วนใหญ่จะเป็นที่ดินผืนเล็ก ๆ ที่ใช้เพื่อเป็นที่อยู่อาศัย

เมื่อแยกตามขนาดของที่ดินที่ถือครองเป็นกรรมสิทธิ์แล้ว ปรากฏว่าผู้ที่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินไม่เกิน 50 ตร.วา ได้เพิ่มจาก 34.1 % เป็น 40.9 % ในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา ส่วนผู้ที่ถือครองที่ดินขนาดไม่เกิน 100 ตร.วา (51 - 100 ตร.วา) ได้เพิ่มจาก 13.7 % เป็น 18.1 % ขณะที่ผู้ถือครองที่ดินขนาดใหญ่ คือ แปลงใหญ่กว่า 10 ไร่ขึ้นไปได้ลดจำนวนจาก 26.4 % เป็น 18.6 % เพราะได้มีการขายที่ดินบางส่วนหรือทั้งหมดไป

อย่างไรก็ตามแม้ว่าพัฒนาการทางเศรษฐกิจจากโครงสร้างการผลิตแบบเกษตรไปเป็นอุตสาหกรรมได้เพิ่มสูงขึ้น ส่งผลให้ฐานะทางเศรษฐกิจของผู้คนดีขึ้นตามเหตุผลต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่พัฒนาการดังกล่าวก็ได้ก่อให้เกิดปัญหาชุมชนแออัด และก่อให้เกิดปัญหาสังคมต่าง ๆ เช่น การลักขโมย ยาเสพติด การมั่วสุมของวัยรุ่น ฯลฯ ขึ้นด้วย ซึ่งถือได้ว่า ปัญหาเหล่านี้เป็น "ต้นทุน" ของการพัฒนาเศรษฐกิจไปสู่สังคมอุตสาหกรรม

สภาวะการจ้างงานและประชากร

ความสำคัญของภาคเกษตรกรรมที่ลดบทบาทลง ได้ส่งผลให้สัดส่วนของแรงงานในภาคเกษตรของจังหวัดปทุมธานีลดลงด้วย โดยได้ลดจาก 42.4 % ในปี 2530 เหลือเพียง 39.6 % ในปี 2536 อย่างไรก็ดีถ้านำแรงงานแฝงจากภาคเกษตรในภาคการผลิตอื่น ๆ แล้ว สัดส่วนของแรงงานในภาคเกษตรน่าจะต่ำกว่านี้

ปทุมธานีเป็นจังหวัดที่มีแรงงานต่างถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากภาคอีสานอพยพเข้ามาทำงานบ้าง แต่จำนวนมากจะอพยพมาจากจังหวัดใกล้เคียง

จากรายงานในปี 2533 ปรากฏว่าปทุมธานีมีประชากรทั้งสิ้น 448,431 คน (30 มิถุนายน 2533) แยกเป็นชายและหญิง 223,306 คน และ 225,125 คนตามลำดับ (ดูตารางที่ 8)

แต่เนื่องจากว่าปทุมธานีมีแรงงานจากต่างถิ่นอพยพเข้ามาทำงานไม่น้อยในช่วงที่ผ่านมา โดยที่แรงงานเหล่านี้ไม่ได้ย้ายสำมะโนครัวมาด้วย ดังนั้นจำนวนประชากรที่แท้จริงของจังหวัดจึงน่าจะมีมากกว่านี้

เท่าที่เป็นอยู่มีอัตราคนย้ายเข้ามาอยู่ในจังหวัดปทุมธานีมากกว่าคนย้ายออกไป

เมื่อประมวลออกมาปรากฏว่า ปทุมธานียังประสบกับปัญหาแรงงานในด้านต่าง ๆ คือ

(1) ปัญหาขาดแคลนแรงงานมีฝีมือและกึ่งมีฝีมือ เนื่องจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วของภาคอุตสาหกรรม

(2) ปัญหาคนงานเข้า-ออกจากงานบ่อย เนื่องจากมีโรงงานเปิดใหม่มากคนงานจึงมีโอกาสโยกย้ายงานได้บ่อย ทำให้เกิดปัญหาไม่สามารถสะสมทักษะ (Skills) ในการทำงานได้ดีและต่อเนื่องเท่าที่ควร

(3) ปัญหาด้านอื่น ๆ เช่น ปัญหาแรงงานสัมพันธ์ ปัญหาการปฏิบัติให้เป็นไปตามกฎหมายแรงงาน ปัญหาความปลอดภัยในการทำงาน ฯลฯ

สภาวะการค้าและการพาณิชย์

จนถึงสิ้นปี 2533 มีจำนวนผู้จดทะเบียนประกอบธุรกิจการค้าและการบริการในจังหวัดปทุมธานีต่าง ๆ คือ ทะเบียนพาณิชย์ (เฉพาะอำเภอเมือง) 1,504 ราย บริษัทจำกัด 908 บริษัท ห้างหุ้นส่วนจำกัด 590 แห่ง และห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล 6 แห่ง

เมื่อเทียบกับปี 2532 ปรากฏว่าการจดทะเบียนการค้าและการพาณิชย์ในปี 2533 ได้เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก โดยที่ส่วนใหญ่เป็นการลงทุนประกอบกิจการในรูปโรงงานอุตสาหกรรมที่ทำการผลิตเพื่อการส่งออก และมักมีการรวมทุนกับต่างชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งญี่ปุ่นและไต้หวัน (ข้อมูลจากสำนักงานพาณิชย์ จังหวัดปทุมธานี)

บริเวณที่มีการเพิ่มการลงทุนด้านอุตสาหกรรมมาก ๆ คือ อำเภอเมือง คลองหลวง ธัญบุรี และลำลูกกา

การเพิ่มขึ้นของโรงงานอุตสาหกรรมดังกล่าวทำให้เกิดกิจกรรมต่อเนื่องตามมาอีกมากมาย เช่น การจัดสรรที่ดินเพื่อสร้างที่อยู่อาศัย ร้านค้าการพาณิชย์ บริการขนส่ง ฯลฯ เพื่อรองรับกับจำนวนแรงงานนับแสนคนที่จ้างงานโดยโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ

ความคึกคักของการค้าและการพาณิชย์ของจังหวัดในช่วงที่ผ่านมาได้ส่งผลให้ผู้ประกอบการพาณิชย์ต่าง ๆ รวมตัวกันขึ้นเป็นหอการค้าจังหวัดปทุมธานี ซึ่งมีการจดทะเบียนเมื่อวันที่ 13 มีนาคม 2528

ข้อมูลด้านกิจการสาธารณูปโภคพื้นฐานต่าง ๆ

จากรายงานของสำนักงานพาณิชย์จังหวัดปทุมธานี (2533) และโครงการศึกษาและจัดทำแผนลงทุนจังหวัดปทุมธานี (2537) ปรากฏว่าระบบสาธารณูปโภคพื้นฐาน (Infrastructure) ต่าง ๆ ของจังหวัด ประกอบไปด้วย

(1) การคมนาคมขนส่ง

(ก) สายหลัก จังหวัดปทุมธานีมีเส้นทางคมนาคมสายหลักเชื่อมจังหวัดใกล้เคียงได้อย่างสะดวก คือ สายพหลโยธินผ่าน

ปทุมธานี - กรุงเทพฯ ระยะทาง 27 กม. (สายพหลโยธินและรังสิต)

ปทุมธานี - อยุธยา ระยะทาง 54 กม. (สายอำเภอเสนา)

ปทุมธานี - นครนายก ระยะทาง 88 กม. (สายรังสิต-องครักษ์)

ปทุมธานี - สระบุรี ระยะทาง 90 กม. (สายสระบุรี)

ปทุมธานี - นนทบุรี ระยะทาง 20 กม. (สายปากเกร็ด)

ปทุมธานี - นครปฐม ระยะทาง 87 กม. (สายลาดหลุมแก้ว-กำแพงแสน)

(ข) สายรอง ส่วนใหญ่ยังเป็นถนนลูกรังที่มีสภาพทรุดโทรม และคับแคบ

(ค) แผนงานพัฒนาเส้นทางคมนาคมในปี 2537-2538 ประกอบด้วย

เส้นทางวงแหวนฝั่งตะวันตก เริ่มจากสายปทุมธานี-สามโคก (ที่กม. 2+500) ตัดผ่านลงมาทางใต้ผ่านสายปทุมธานี-ลาดหลุมแก้ว (ที่กม. 20+070) แล้วตัดบรรจบจุดตัดระหว่างเส้นทางสายสะพานนนทบุรี-บางบัวทองกับเส้นทางสายตลิ่งชัน-บางบัวทอง-สุพรรณบุรี ซึ่งคาดว่าจะแล้วเสร็จในปี 2538

เส้นทางวงแหวนฝั่งตะวันออก เริ่มจากถนนพหลโยธินที่ กม.55 ตัดลงมาทางใต้ผ่านทางหลวงสายบางชัน-สถานีวิทยุคลองหลวง (ที่กม.8+500) บริเวณคลองชลประทานที่ 4 กับ 5 ผ่านถนนรังสิต - นครนายก (ที่กม.10) ตัดผ่านลำลูกกา (ที่กม.11) และตัดผ่านสายรามอินทรา (ที่กม.10) และบรรจบสายบางนา-ตราด (ที่กม.9) ซึ่งคาดว่าจะแล้วเสร็จในปี 2538 นี้

เส้นทางสายปทุมธานี-แยกนพวงศ์ จะทำการปรับปรุงเป็นถนน 4 เลน เขียนแบบเสร็จต้นปี 2537 และเปิดประมูลประกวดราคาในปี 2538

นอกจากนี้ยังมีแนวคิดขยายถนนเลียบคลองชลประทานที่ 10 ให้เป็นถนนสายหลักอีกเส้นทางหนึ่ง

(2) โทรศัพท์ เท่าที่เป็นอยู่มีชุมสายโทรศัพท์ 17 แห่ง ให้บริการทุกอำเภอประมาณ 50,000 หมายเลข ซึ่งยังไม่เพียงพอ

โครงการขยายหมายเลขโทรศัพท์ในปี 2537 จำนวน 67,000 เลขหมายของบริษัทเทเลคอมเอเซีย ประกอบด้วย

ชุมสายโทรศัพท์ปทุมธานี	ขยาย	15,000	หมายเลข
รังสิต	"	15,000	"
นวนคร	"	12,000	"
บางพูน	"	17,000	"
ธัญบุรี	"	8,000	"

(3) การประปา เท่าที่เป็นอยู่ปทุมธานีมีหน่วยงานของการประปาส่วนภูมิภาคอยู่ 2 แห่ง คือ

(ก) การประปาปทุมธานี สูบเอาน้ำใต้ดินมาผลิตน้ำประปาให้บริการแก่ประชาชนเฉพาะ ในเขตเทศบาลเมืองปทุมธานี มีกำลังการผลิต 160 ลบ.เมตรต่อชั่วโมง

(ข) การประปาประชาธิปัตย์ ใช้น้ำใต้ดินให้บริการในเขตสุขาภิบาลประชาธิปัตย์ อำเภอลำลูกกา และอำเภอธัญบุรีบางส่วน มีกำลังการผลิต 830 ลบ.เมตรต่อชั่วโมง

สำหรับแผนการขยายการประปานั้นมี 2 ระยะดังนี้คือ

ระยะที่ 1 (พ.ศ. 2543) จะทำการก่อสร้างระบบการผลิตโดยใช้แหล่งน้ำดิบจากแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีกำลังการผลิตถึง 5,500 ลบ.เมตรต่อชั่วโมง เพื่อให้บริการแก่ทั้งจังหวัด

ระยะที่ 2 (พ.ศ. 2554) จะทำการขยายเพิ่มการผลิตน้ำประปาขึ้นอีก 5,500 ลบ.เมตรต่อชั่วโมง

(4) ไฟฟ้า ปทุมธานีมีหน่วยงานการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค 3 แห่งได้แก่

(ก) สำนักงานการไฟฟ้าส่วนภูมิภาคจังหวัดปทุมธานี ซึ่งรับผิดชอบให้บริการไฟฟ้าแก่อำเภอเมือง ลาดหลุมแก้ว และสามโคก

(ข) สำนักงานการไฟฟ้าส่วนภูมิภาคธัญบุรี รับผิดชอบพื้นที่อำเภอธัญบุรี ลำลูกกา และหนองเสือ

(ค) สำนักงานการไฟฟ้าส่วนภูมิภาครังสิต รับผิดชอบพื้นที่อำเภอคลองหลวง

จังหวัดปทุมธานีมีกำลังการผลิตไฟฟ้ารวม 680 MVA สามารถให้บริการแก่ผู้ใช้ไฟฟ้าจำนวน 111,516 ราย ซึ่งแยกออกเป็นผู้ใช้รายใหญ่ 3,706 ราย และรายย่อย 107,810 ราย

เนื่องจากว่าปัจจุบันปทุมธานีมีการพัฒนาด้านต่าง ๆ ทั้งอุตสาหกรรมและที่อยู่อาศัย ฯลฯ รวดเร็วมาก จำเป็นต้องมีแหล่งพลังงานไฟฟ้าให้บริการแก่ประชาชนเพิ่มขึ้น จึงมีโครงการขยายและปรับปรุงเสริมระบบจำหน่ายไฟฟ้าดังนี้

เพิ่มกำลังการผลิตให้แก่ภาคอุตสาหกรรม ธุรกิจบ้านพักอาศัยในเขตการไฟฟ้าปทุมธานี และการไฟฟ้ารังสิต ขนาด 50 MVA จำนวนแห่งละ 1 สถานี

เชื่อมโยงระบบสายส่งแรงสูง ระบบ 115 เควี เพื่อจ่ายไฟฟ้าให้แก่โรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ ในเขตการไฟฟ้าปทุมธานี (ระยะทาง 29.46 วงจร/กม.) และเชื่อมโยงระบบสายส่งแรงสูง 115 เควี ระหว่างการไฟฟ้าธัญบุรีกับการไฟฟ้ารังสิต เพื่อจำหน่ายให้แก่โรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ (ระยะทาง 6.50 วงจร/กม.)

ปรับปรุงระบบจำหน่ายไฟฟ้าแรงสูง 22 เควีภายใน 3 การไฟฟ้าข้างต้น (ระยะทาง 71.80 วงจร/กม.) เพื่อขยายกระแสไฟฟ้าในเขตอำเภอธัญบุรี

สรุป

ในช่วง 3-4 ทศวรรษที่ผ่านมานี้ ได้เกิดสภาพพลวัตทางเศรษฐกิจในพื้นที่จังหวัดปทุมธานี ซึ่งเป็นบริเวณสำคัญที่คลองรังสิตตัดผ่านมา

ในช่วงต้น ๆ ของเวลาข้างต้น การทำนาซึ่งเป็นอาชีพดั้งเดิมที่สืบทอดมาตั้งแต่หลังขุดคลองรังสิต ในปลายรัชกาลที่ 5 ยังคงเป็นอาชีพหลักของผู้คนที่อาศัยอยู่ในปทุมธานี

พลวัตที่เกิดขึ้นในหมู่ชาวนาของทุ่งรังสิตนับตั้งแต่มีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในฉบับแรกเป็นต้นมา (พ.ศ.2504) ก็คือวิธีการทำนาที่ใช้ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ เช่น ปุ๋ยเคมี ยากำจัดศัตรูพืช เครื่องจักรกลทางการเกษตร ฯลฯ เพิ่มขึ้น ทำให้เกิดความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ระหว่างชาวนากับพ่อค้าคนกลางผู้ขายปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ดังกล่าว

พัฒนาการทางระบบคมนาคมขนส่งที่เปลี่ยนแปลงไปก็ได้ส่งผลให้ระบบตลาดของผลผลิตเกษตร เช่น ข้าวเปลือก ฯลฯ เปลี่ยนแปลงไปด้วย

รายละเอียดของความเปลี่ยนแปลงข้างต้นควรได้รับการศึกษาเพิ่มขึ้น โดยใช้วิธีการสำรวจภาคสนาม เพราะเท่าที่เป็นอยู่ยังมีข้อมูลชั้นรอง (Secondary Data) เกี่ยวกับเรื่องนี้น้อย

ในช่วงเวลาต่อมา คือ ประมาณกว่า 2 ทศวรรษที่แล้ว ผลผลิตเกษตรชนิดใหม่ ตัวอย่าง เช่น ส้มเขียวหวานซึ่งเคยปลูกกันในภูมิภาคหรือจังหวัดอื่น ๆ ก็ได้ย้ายฐานเข้ามาผลิตในปทุมธานีเพิ่มขึ้นจนกลายเป็นแหล่งผลิตที่สำคัญที่สุดของภาคเกษตรในจังหวัดนี้ในเวลาต่อมา

การเข้ามาของพืชเงินสด (Cash Crop) ชนิดใหม่ข้างต้น ได้ส่งผลเกื้อกูลหรือขัดแย้งกับการเกษตรดั้งเดิมของจังหวัดโดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนาอย่างไรและเพียงไร ไม่ว่าจะพิจารณาด้านการผลิตและการตลาดเป็นเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจเป็นอย่างมาก และควรได้รับการศึกษาให้ลุ่มลึกขึ้นโดยใช้วิธีการสำรวจภาคสนาม เพื่อใช้ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) ดังกล่าวมาใช้วิเคราะห์และเสริมส่วนขาดจากข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) ซึ่งค่อนข้างขาดแคลน

ช่วงเปลี่ยนผ่านที่สำคัญมากอีกประการหนึ่งของจังหวัดปทุมธานี ก็คือการขยายตัวของการผลิตนอกภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคอุตสาหกรรมและพาณิชยกรรม รวมตลอดถึงการสร้างที่อยู่อาศัยในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังการประชุม "พลาซ่าแอ็คคอร์ด" ของ 5 มหาอำนาจทางเศรษฐกิจโลก (สหรัฐอเมริกา อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมันตะวันตก และญี่ปุ่น) ที่กรุงนิวยอร์คในปี 2528 ซึ่งได้กำหนดให้มีการปรับเปลี่ยนค่าเงินตราใหม่เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหาการขาดดุลการค้าอย่างมากมายของสหรัฐอเมริกา ซึ่งได้ส่งผลให้

ประเทศที่มีค่าเงินตราแข็งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นญี่ปุ่น และประเทศอุตสาหกรรมใหม่ในเอเชีย (NIC'S) ต้องย้ายหรือขยายการผลิตเข้ามายังไทยเพิ่มขึ้น

หลังการประชุม "พลาซ่าแอ็คคอร์ด" เพียงไม่กี่ปี โรงงานอุตสาหกรรมในปทุมธานีก็ได้ขยายตัวเติบใหญ่ขึ้นเป็นอันมาก เป็นจำนวนนับร้อยโรงในแต่ละปี

การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในปทุมธานีดังกล่าวไม่เพียงก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ เฉพาะในจังหวัดปทุมธานีเองเท่านั้น หากแต่ยังส่งผลไปสู่จังหวัดอื่น ๆ ทั้งที่เป็นจังหวัดเพื่อนบ้านที่อยู่รอบ ๆ เองและจากภูมิภาคอื่น ๆ เช่น อีสานด้วย เพราะมีการย้ายถิ่นของแรงงานเข้ามาทำงานในโรงงานของปทุมธานีเพิ่มขึ้น โดยที่โรงงานต่าง ๆ ดังกล่าวสามารถจ้างงานได้กว่า 100,000 คนในปัจจุบัน

พลวัตทางเศรษฐกิจที่ตามมากับการขยายตัวของการผลิตนอกภาคเกษตร ไม่ว่าจะเป็นภาคอุตสาหกรรม พาณิชยกรรมและการบริการ รวมตลอดถึงที่อยู่อาศัยดังกล่าวได้ส่งผลทั้งด้านบวกและด้านลบอย่างไรและเพียงไร ตัวอย่างเช่นผลที่มีต่อภาคการเกษตรอันเป็นภาคการผลิตดั้งเดิมในจังหวัด ฯลฯ เป็นเรื่องที่น่ารับรู้ และควรได้รับการศึกษาให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น โดยใช้วิธีการสำรวจภาคสนาม

องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษาวิจัยข้างต้น ไม่เพียงจะเป็นประโยชน์ต่อจังหวัดปทุมธานีเองเท่านั้น หากแต่ยังเป็น "แบบอย่าง" หรือ "บทเรียน" อันดีสำหรับการนำไปใช้ในบริเวณอื่น ๆ ของประเทศ ซึ่งปัจจุบันมีสภาพพลวัตไหวตัวเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสโลกาภิวัตน์ (Globalization) เช่นกัน

ตารางที่ 1

ข้อมูลพืชเศรษฐกิจประจำปี 2533 จังหวัดปทุมธานี

ชื่อพืช	เนื้อที่ปลูก (ไร่)	ผลผลิตรวม (ตัน)	มูลค่า (ล้านบาท)
1. ข้าวนาปี 33/34	446,337	123,045.52	1,187.00
2. ข้าวนาปรัง ปี 2533	345,745	219,687.20	1,410.00
3. ส้มเขียวหวาน	150,053	429,511.50	2,937.76
4. มะพร้าว	11,271	11,785,800.00	29.47
5. มะม่วง	14,213	21,319.50	284.00
6. กล้วยหอม	4,459	20,065.50	164.00
7. กล้วยน้ำว้า	6,244	27,473.60	52.00
8. พืชผัก	17,609	21,130.80	140.00

ที่มา: สำนักงานเกษตรจังหวัดปทุมธานี

ตารางที่ 2

พื้นที่การเกษตรและจำนวนเกษตรกร จังหวัดปทุมธานี

อำเภอ	พื้นที่เกษตร (ไร่)	จำนวนเกษตรกร (คน)	จำนวนครัวเรือนเกษตรกร (ครัวเรือน)
เมือง	30,613	14,150	2,830
สามโคก	47,805	19,345	3,869
ลาดหลุมแก้ว	90,774	19,680	3,936
ธัญบุรี	40,794	5,945	1,189
ลำลูกกา	125,908	17,720	3,544
คลองหลวง	95,469	20,110	4,022
หนองเสือ	220,110	30,785	6,157
รวม	651,473	127,735	25,547

ที่มา: สำนักงานจังหวัดปทุมธานี มีนาคม 2537

ตารางที่ 3

ต้นทุนการผลิตส้มเขียวหวานจังหวัดปทุมธานี

อายุส้ม ปีที่	ต้นทุนการผลิตส้มเขียวหวาน		ต้นทุนทั้งหมดเฉลี่ยต่อไร่ (บาท)
	ต้นทุนผันแปร	ต้นทุนคงที่	
1	7,092.26	910.09	8,002.35
2	3,605.92	882.12	4,488.04
3	6,747.01	909.46	7,656.47
4	7,870.87	1,128.31	8,999.18
5	8,591.38	873.82	9,465.20
6	13,090.08	981.06	14,071.14
7	13,778.39	1,044.76	14,823.15
8	13,281.84	870.23	14,152.07
9	16,230.49	981.89	17,212.38
10	16,400.85	928.36	17,329.21
11	16,860.56	975.09	17,835.65
12	17,763.61	1,083.26	18,846.87
เฉลี่ย	10,418.26	968.88	11,387.14

ที่มา: สำนักงานเกษตรจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ : ต้นทุนผันแปร คือ

-ค่าแรงงานเตรียมดินถึงเก็บเกี่ยว

-ค่าวัสดุ

-อื่น ๆ

ตารางที่ 4

จำนวนโรงงาน-เงินทุน-คนงาน แยกเป็นรายปีในจังหวัดปทุมธานี

พ.ศ.	จำนวน	เงินทุน (บาท)	ชาย	หญิง	รวม (คน)
2512	3	37,880,000	114	30	144
2513	8	665,189,000	672	1,980	2,652
2514	9	1,674,860,000	1,865	3,314	5,179
2515	15	813,770,000	1,392	2,311	3,703
2516	11	590,920,000	485	3,497	3,982
2517	8	613,695,142	121	849	970
2518	18	1,763,238,404	2,636	2,521	5,157
2519	11	889,385,000	213	88	301
2520	8	144,289,400	248	17	265
2521	12	1,097,220,000	357	1,227	1,584
2522	20	927,838,000	877	952	1,829
2523	18	3,657,138,500	2,139	1,260	3,399
2524	23	1,555,772,657	2,071	9,599	11,670
2525	24	1,103,092,000	1,558	1,600	3,158
2526	23	818,385,800	834	1,023	1,857
2527	27	848,386,817	1,509	643	2,152
2528	37	1,461,572,644	2,833	8,024	10,857
2529	33	1,323,473,792	1,789	1,127	2,916
2530	46	2,129,068,627	1,519	2,956	4,475
2531	69	5,333,625,210	3,975	16,492	20,467
2532	116	9,027,936,753	5,357	9,001	14,358
2533	117	9,550,573,120	5,527	9,770	15,297
2534	128	4,728,144,000	4,268	4,686	8,954
2535	183	7,970,414,754	5,206	5,512	10,718
2536	145	5,674,602,566	3,536	2,968	6,504
2537	57	2,765,658,783	1,467	1,946	3,413
รวม	1,169	67,166,130,969	52,568	93,393	145,961

ตารางที่ 5

จำนวนโรงงาน เงินทุน และคนงาน แยกตามเงินลงทุนในจังหวัดปทุมธานี

รายการ	จำนวนโรงงาน	ร้อยละ	เงินทุน (บาท)	คนงาน (คน)
โรงสีข้าวทั้งหมด	41	3.5	173,137,000	40
โรงงานขนาดเล็กทั้งหมด ไม่รวมโรงสีข้าว (เงินทุนน้อยหรือเท่ากับ 10 ล้านบาทลงมา)	538	46.0	1,880,782,792	23,717
โรงงานขนาดกลางไม่รวมโรงสีข้าว(เงินทุนมากกว่า 10 ล้านบาทถึง 100 ล้านบาท)	459	39.3	16,421,999,910	62,390
โรงงานขนาดใหญ่ไม่รวมโรงสีข้าว(เงินทุนมากกว่า 100 ล้านบาทขึ้นไป)	131	11.2	48,690,121,267	57,454
รวม	1,169	100.0	69,166,130,969	145,961

ที่มา: สำนักงานอุตสาหกรรม จังหวัดปทุมธานี มิถุนายน 2537

ตารางที่ 6

จำนวนโรงงาน เงินทุน คนงาน ตามหมวดอุตสาหกรรมในจังหวัดปทุมธานี

รายการ	จำนวนโรงงาน	%	เงินทุน (บาท)	คนงาน (คน)
อุตสาหกรรมการเกษตร	66	5.64	835,517,000	1,312
อุตสาหกรรมก่อสร้าง	103	8.81	2,382,210,968	7,200
อุตสาหกรรมอาหารและเครื่องดื่ม	81	6.93	6,912,999,692	9,330
อุตสาหกรรมแปรรูปไม้	158	13.52	1,920,647,520	7,809
อุตสาหกรรมสิ่งทอและเครื่องนุ่งห่ม	83	7.10	6,900,132,070	31,856
อุตสาหกรรมเคมีและพลาสติก	115	9.84	4,822,346,136	7,899
อุตสาหกรรมโลหะและอโลหะ	103	8,81	7,150,622,078	5,868
อุตสาหกรรมบริการ	309	26.43	25,747,389,643	53,972
อุตสาหกรรมอื่น ๆ	151	12.91	10,494,265,862	20,719
รวม	1,169	100.00	67,166,130,969	145,961

ที่มา: สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัดปทุมธานี มิถุนายน 2537

ตารางที่ 7

จำนวนโรงงาน-เงินทุน-คนงาน แยกเป็นอำเภอในจังหวัดปทุมธานี

อำเภอ	จำนวน โรงงาน	เงินทุน (บาท)	คนงาน (คน)
อำเภอเมือง	82	9,654,020,687	30,631
อำเภอคลองหลวง	65	30,616,949,408	77,866
อำเภอธัญบุรี	172	7,766,414,209	13,138
อำเภอหนองเสือ	9	61,540,000	283
อำเภอลาดหลุมแก้ว	95	4,534,030,767	6,096
อำเภอลำลูกกา	191	3,915,041,198	16,915
อำเภอสามโคก	55	618,134,700	1,032
รวม	1,169	67,166,130,969	145,961

ที่มา: สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัดปทุมธานี มิถุนายน 2537

ตารางที่ 8

ประชากรในเขตจังหวัดปทุมธานี ณ วันที่ 30 มิถุนายน 2533

เทศบาล/อำเภอ	จำนวนประชากร			จำนวนบ้าน
	ชาย	หญิง	รวม	
1.เทศบาลเมืองปทุมธานี	8,628	7,411	16,039	2,887
2.อำเภอเมืองปทุมธานี	36,461	37,742	74,203	14,534
3.อำเภอสามโคก	19,592	19,355	38,947	7,561
4.อำเภอลาดหลุมแก้ว	17,693	17,518	35,211	6,510
5.อำเภอธัญบุรี	40,362	41,963	82,325	16,044
6.อำเภอลำลูกกา	41,469	41,362	82,831	16,765
7.อำเภอคลองหลวง	38,961	39,856	78,817	18,776
8.อำเภอหนองเสือ	20,140	19,888	40,028	8,058
รวม	223,306	225,125	448,401	91,135

ที่มา: ที่ทำการปกครองจังหวัดปทุมธานี

บรรณานุกรม

กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ *แผนพัฒนาการส่งเสริมการเกษตร 2534-2539.*

ธนพรรณ สุนทระ, *การศึกษาผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมของการเปลี่ยนแปลงจากภาคเกษตรกรรมสู่ภาคอุตสาหกรรม : ศึกษากรณีอำเภอคลองหลวงและธัญญบุรี จังหวัดปทุมธานี*, วิทยานิพนธ์หลักสูตรมหาบัณฑิต คณะพัฒนาสังคม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2538.

ฝ่ายแผนและโครงการ สำนักงานจังหวัดปทุมธานี, *สมุดข้อมูลสำคัญจังหวัดปทุมธานีสำหรับผู้บริหาร*, 2535

ศูนย์บริการวิชาการเศรษฐศาสตร์ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, *รายงานการวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐาน โครงการศึกษาและจัดทำแผนลงทุนจังหวัดปทุมธานี* , เสนอต่อคณะกรรมการพัฒนาจังหวัดปทุมธานี, มีนาคม 2537.

ศูนย์บริการวิชาการเศรษฐศาสตร์ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ *รายงานศักยภาพ โอกาสและข้อจำกัดของการลงทุน, โครงการศึกษาและจัดทำแผนลงทุนจังหวัดปทุมธานี, เล่ม 2*, เสนอต่อคณะกรรมการพัฒนาจังหวัดปทุมธานี, มีนาคม 2537.

สำนักงานจังหวัดปทุมธานี, *บรรยายสรุปจังหวัดปทุมธานี*, 2536

สำนักงานพาณิชย์จังหวัดปทุมธานี *"ข้อมูลการตลาดจังหวัดปทุมธานี ประจำปี 2533-2535"*

สถาบันราชภัฏเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์, *ของดีเมืองปทุมฯ*, 2536

Yasuyuki Kono and Pradip Kumar Saha "Land and Water Resources Management for Crop Diversification in the Chao Phraya Delta, Thailand : A Case Study of Citrus Cultivation in the North Rangsit Irrigation Project," *Journal of Southeast Asian Studies*, The Center for Southeast Asian Studies, 1st October, 1995.

บทที่ 4

นิเวศวิทยากับประวัติการพัฒนาที่ดินบริเวณทุ่งรังสิต*

ธนวัฒน์ จารุพงษ์สกุล

การพัฒนาที่ดินในเขตทุ่งรังสิตในสมัยก่อน มีรากฐานมาจากการพัฒนาคลองเป็นหลัก โดยแต่เดิมมุ่งเน้นเพียงที่จะสนับสนุนการคมนาคมและสัญจร รวมทั้งการนำผลิตผลพืชไร่ของประชาชนออกสู่ตลาด คลองรังสิตอันเป็นคลองที่รัฐบาลให้สัมปทานแก่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามรับไปดำเนินการในปีพ.ศ.2432 แม้จะไม่ประสบความสำเร็จตามแผนงานที่ได้ตั้งไว้แต่แรก แต่ก็เป็นฐานที่นำมาซึ่งการขยายพื้นที่เพาะปลูกได้เพิ่มอีก 350,000 ไร่ ในภายหลัง จากการขุดคลองต่าง ๆ ร่วม 30 คลองในพื้นที่ลุ่มน้ำรอบ ๆ กรุงเทพฯ ทำให้มีการหลั่งไหลของชาวนาจากที่อื่น ๆ มาจับจองที่ดินในบริเวณ ประกอบกับได้มีการเลิกทาสในสมัยรัชกาลที่ 5 มีชาวนาอิสระซึ่งมีพื้นที่นาเป็นของตัวเองมากขึ้น ทำให้มีการทำนาอย่างจริงจังมากขึ้นกว่าเดิม ซึ่งใช้แรงงานจากไพร่และทาสเป็นหลักและไม่ประสบความสำเร็จปล่อยทิ้งให้รกร้างและน้ำท่วมขังอยู่เฉย ๆ

อย่างไรก็ตาม เมื่อโครงการคลองรังสิตไม่ประสบความสำเร็จ ปรากฏการณ์ "ตื่นที่ดิน" ก็ได้เปลี่ยนไป ประชาชนได้ทยอยอพยพออกจากพื้นที่มากจนรัฐบาลต้องเร่งดำเนินการแก้ไข โดยจัดสร้างระบบชลประทานอย่างถูกวิธี โดยว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญต่างชาติทั้งจากฮอลันดาและอังกฤษมาช่วยราชการ และโครงการชลประทานป่าสักใต้ (พ.ศ.2458-2467) ก็ถือได้ว่าเป็นโครงการชลประทานขนาดใหญ่แห่งแรกของประเทศ อนึ่ง เมื่อเริ่มมีผู้คนเข้ามาอาศัยและประกอบอาชีพในทุ่งรังสิตมากขึ้น ผลกระทบต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดในช่วงหลังปี พ.ศ. 2430 เป็นต้นมา ก็คือเนื้อสมัน ซึ่งเป็นกวางชนิดหนึ่งที่มีอยู่เฉพาะในประเทศไทยเพียงแห่งเดียว ได้ถูกไล่ล่าจากผู้คนในช่วงนี้ จนสูญพันธุ์ไปจากโลกในระยะเวลาอันสั้นมาก

---

*ผู้เขียนขอแสดงความขอบพระคุณต่อสถาบันไทยศึกษา ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่กรุณาให้เงินทุนอุดหนุนการวิจัยครั้งนี้ งานวิจัยฉบับนี้มิอาจสำเร็จลุล่วงไปได้หากไม่ได้รับความอนุเคราะห์และช่วยเหลือจากบุคคลเหล่านี้ คือ รศ.ดร.ณรงค์ ถิรมงคล,รศ.ดร.ชัยยุทธ ขันธปราบ,รศ.วีณา เมฆวิชัย,ผศ.ดร.กำธร ธีระคุปต์,ศ.ดร.ทัศนีย์ อัตตะนันทน์, คุณพรทิพย์ ปั่นเจริญ,คุณอัศมน ลิ่มสกุล,คุณณพารัตน์ วัชนลิสิต และคุณสมจิต ห้อยเหม ผู้ซึ่งมีส่วนช่วยในการจัดเตรียมต้นฉบับจนเสร็จสมบูรณ์

สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้ผู้คนทำนาไม่ได้ผล และได้อพยพออกจากพื้นที่รังสิต ก็คือ สภาพดินเปรี้ยว ซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากการขุดคลองในทุ่งรังสิตนี้นั่นเอง กล่าวคือ การขุดคลองดังกล่าวทำให้น้ำที่เดิมเคยท่วมทุ่งอยู่ได้ถูกระบายออกจากพื้นที่ ดินในบริเวณซึ่งมีกำมะถันเป็นส่วนประกอบอยู่ในรูปของแร่ไพไรต์จึงได้สัมผัสกับอากาศและเมื่อมีความชื้นอยู่ในดินจึงได้เปลี่ยนรูปเป็นกรดกำมะถัน ทำให้ดินเปรี้ยว ไม่เหมาะแก่การเพาะปลูก รัฐบาลได้เข้ามาแก้ไขปัญหาโดยแนะนำให้ชาวนาใช้ปูนมาร์ลมาลดความเป็นกรดในดินในปริมาณ 1-2 ตันต่อไร่ต่อ 1-2 ปี ชาวนาเองก็ได้ใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านตรวจสอบสภาพกรดของน้ำก่อนเริ่มทำนาโดยการบ้วนน้ำหมากลงน้ำหลังฝนตก ถ้าสีแดงของน้ำหมากเปลี่ยนเป็นสีดำก็แสดงว่ายังเปรี้ยวจัดอยู่ ต้องรอให้ฝนตกและชะดินให้จืดก่อนจึงจะเริ่มหว่านข้าวและปักดำกล้าได้

อนึ่ง โครงการชลประทานป่าสักใต้มีผลดีต่อทุ่งรังสิตหลัก ๆ อยู่สองประการ คือ 1) แก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำและคลองตื้นเขิน และ 2) ลดปัญหาดินเปรี้ยว (โครงการนี้รับน้ำมาจากแม่น้ำป่าสักซึ่งมีสภาพด่างมากกว่าน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะไหลผ่านภูเขาหินปูนในเขตจังหวัด สระบุรีมาก่อน)

ในช่วงปี พ.ศ.2512-2517 ได้มีการเปลี่ยนพื้นที่นาบางส่วนมาเป็นพืชไร่พืชสวน เช่น ส้ม กล้วย อันให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูงกว่าการทำนา แต่หลังจากนั้นไม่นาน (พ.ศ.2520) พื้นที่บางส่วน โดยเฉพาะตามสองข้างถนนพหลโยธินบริเวณคลองหนึ่ง และบริเวณถนนรังสิต-นครนายก ก็ได้เปลี่ยนการใช้สอยที่ดินมาเป็นโรงงานอุตสาหกรรมและหมู่บ้านจัดสรรมากขึ้น และเกิด "ยุคการตื่นที่ดิน" ขึ้นอีกเป็นครั้งที่สองในรอบ 100 ปี โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ.2532-2537 มีอัตราเฉลี่ยการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมสูงถึงร้อยละ 64 อย่างไรก็ตามนับถึงปี พ.ศ.2538 พื้นที่ดินส่วนใหญ่ก็ยังเป็นเขตเกษตรกรรมอยู่ โดยพื้นที่เหล่านี้อยู่ในเขตโครงสร้างชลประทานสูงถึงร้อยละ 80

ในด้านคุณภาพสิ่งแวดล้อม การพัฒนาที่ดินเป็นอุตสาหกรรมและที่อยู่อาศัยนี้ ทำให้มีปัญหาด้านคุณภาพน้ำ อากาศ เสียง และขยะมูลฝอยมากขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะสารโลหะหนักที่เป็นส่วนหนึ่งของการผลิตในอุตสาหกรรมบางประเภท ได้ถูกพบในปริมาณที่เกินมาตราฐานแหล่งน้ำในบางกรณี ส่วนปัญหาเสียงนั้นพบเฉพาะบริเวณใกล้ถนนที่มีการจราจรหนาแน่น โดยระดับเสียงมีค่าเฉลี่ยสูงกว่า 80 เดซิเบล เอ ทั้งในเวลากลางวันและกลางคืน และขยะที่มีมากเกินขีดความสามารถในการเก็บขนและกำจัดของเทศบาล ทำให้มีขยะตกค้างใน 4 อำเภอ ในจังหวัดปทุมธานีสูงถึง 208 ตัน/ วัน

บริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยาในปัจจุบันได้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากมาย จนเราไม่สามารถเห็นเค้าโครงของสภาพเดิมได้ ในหัวข้อนี้ ผู้ศึกษาได้นำข้อมูลทางประวัติศาสตร์ย้อนยุคไปในสมัยอยุธยามาผสมผสานกับข้อมูลทางธรณีสัณฐานวิทยา มาช่วยชี้ให้เห็นความเป็นมาและวิวัฒนาการของการพัฒนาที่ดินในอดีตให้ชัดเจนขึ้น โดยในหัวข้อนี้จะแบ่งช่วงของวิวัฒนาการของการพัฒนาที่ดินออกเป็น 5 ช่วงคือ

(1) ยุคก่อนการพัฒนาที่ดิน (สมัยอยุธยา)

(2) ยุคเริ่มต้นการพัฒนาที่ดิน (ธนบุรี-รัชกาลที่ 3)

(3) ยุคขยายการพัฒนาที่ดิน (รัชกาลที่ 4)

(4) ยุคเจริญก้าวหน้าของการพัฒนาที่ดิน (รัชกาลที่ 5)

(5) ยุคปรับปรุงการพัฒนาที่ดิน (หลังรัชกาลที่ 5)

4.1 ยุคก่อนการพัฒนาที่ดิน (สมัยอยุธยา)

Takaya (1987) และ Tanabe (1978) ได้สรุปว่าบริเวณที่ราบที่อยู่สูงกว่าอยุธยาเป็นที่ตั้งของแหล่งชุมชนตั้งแต่ครั้งโบราณ การเพาะปลูกในบริเวณนี้ชาวนาได้ขุดคลองเล็ก ๆ เพื่อทดน้ำเข้ามาในเขตนาได้เอง บางเมืองมีน้ำนาที่ทดน้ำไว้บริบูรณ์ จึงปลูกข้าวได้ทุกปีโดยไม่ต้องอาศัยน้ำฝน ในสมัยอยุธยาถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีการขุดคลอง ซึ่งส่วนใหญ่มักจะอยู่บริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำทางทิศใต้จากอยุธยาซึ่งเป็นพื้นที่ที่ไม่ค่อยมีผู้คนอยู่นอกจากแถบริมฝั่งแม่น้ำสายใหญ่ คลองที่ขุดใหม่ส่วนใหญ่ขุดเพื่อการคมนาคมเป็นหลัก ดังนั้นการพัฒนาที่ดินบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำในสมัยนี้จึงเรียกว่า "ยุคก่อนการพัฒนาที่ดิน" การพัฒนาส่วนใหญ่มักจะเป็นการขุดคลองลัดแม่น้ำ คลองภายในเมือง และคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำเป็นส่วนใหญ่ การขุดคลองก็อาศัยแรงงานจากการเกณฑ์โดยพระมหากษัตริย์เป็นหลัก รูปที่ 4.1 ได้แสดงการขุดคลองช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 1893-2310 ในสมัยอยุธยา โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1) คลองสำโรง และคลองทับนาง ซึ่งเป็นคลองที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติตั้งแต่อดีต โดยคลองสำโรงเชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาทางตะวันออกกับแม่น้ำบางปะกง ส่วนคลองทับนางซึ่งปัจจุบันเรียกว่า คลองตำหรุ ได้แยกจากคลองสำโรงลงสู่อ่าวไทยทางตอนใต้ ในปี พ.ศ. 2041 คลองสำโรงและคลองทับนางได้ตื้นเขิน เรือใหญ่ไม่สามารถผ่านได้ พระรามาธิบดีที่ 2 ได้ทรงสั่งให้ขุดลอกคลองทั้งสองและต่อมามีความสำคัญในแง่เป็นเส้นทางสำคัญในการติดต่อกับเมืองฉะเชิงเทราในสมัยอยุธยา

2) การขุดลอกคลองบางกอกใหญ่ในปี พ.ศ. 2065 เพราะแม่น้ำเจ้าพระยาเดิมตรงคลองบางกอกใหญ่ได้เกิดการตื้นเขิน

3) คลองลัดกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2077-2080 ก่อนหน้านี้แม่น้ำเจ้าพระยาในช่วงผ่านกรุงเทพฯ ได้อ้อมผ่านคลองบางกอกใหญ่และคลองบางกอกน้อย ซึ่งเสียเวลาในการเดินเรือเป็นอย่างมาก และมีปัญหาแม่น้ำตื้นเขินอยู่บ่อย ๆ พระไชยราชาธิราชจึงทรงสั่งให้ขุดคลองลัดในปี พ.ศ. 2077 เป็นระยะทาง 3 กิโลเมตร เสร็จในปี พ.ศ. 2080 ต่อมากระแสน้ำเปลี่ยนทางเดินคือ พุ่งตรงเข้าคลองลัดจนในที่สุดทำให้คลองลัดช่วงนี้กลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาในเวลาต่อมา

4) คลองลัดบางกรวย ขุดเสร็จในปี พ.ศ. 2092 หลังจากที่ประสบความสำเร็จในการขุดคลองลัดกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2080 ก็ได้มีการขุดคลองลัดบางกรวยเพิ่ม โดยคาดว่าแม่น้ำ

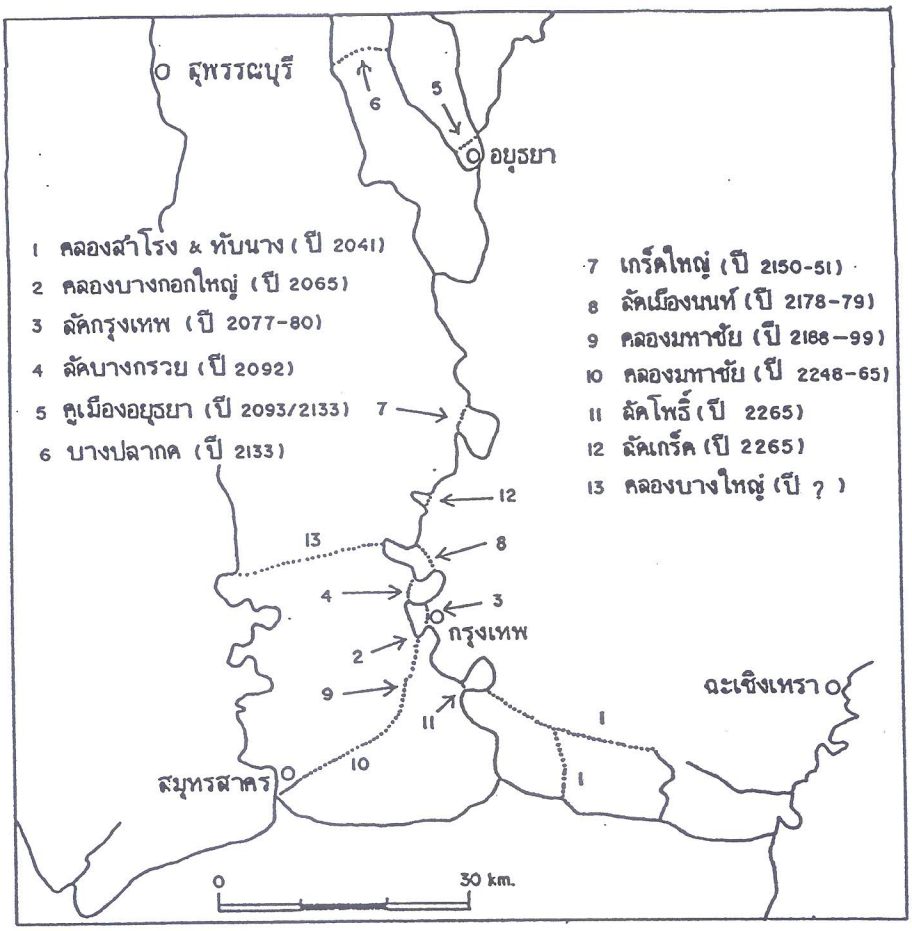

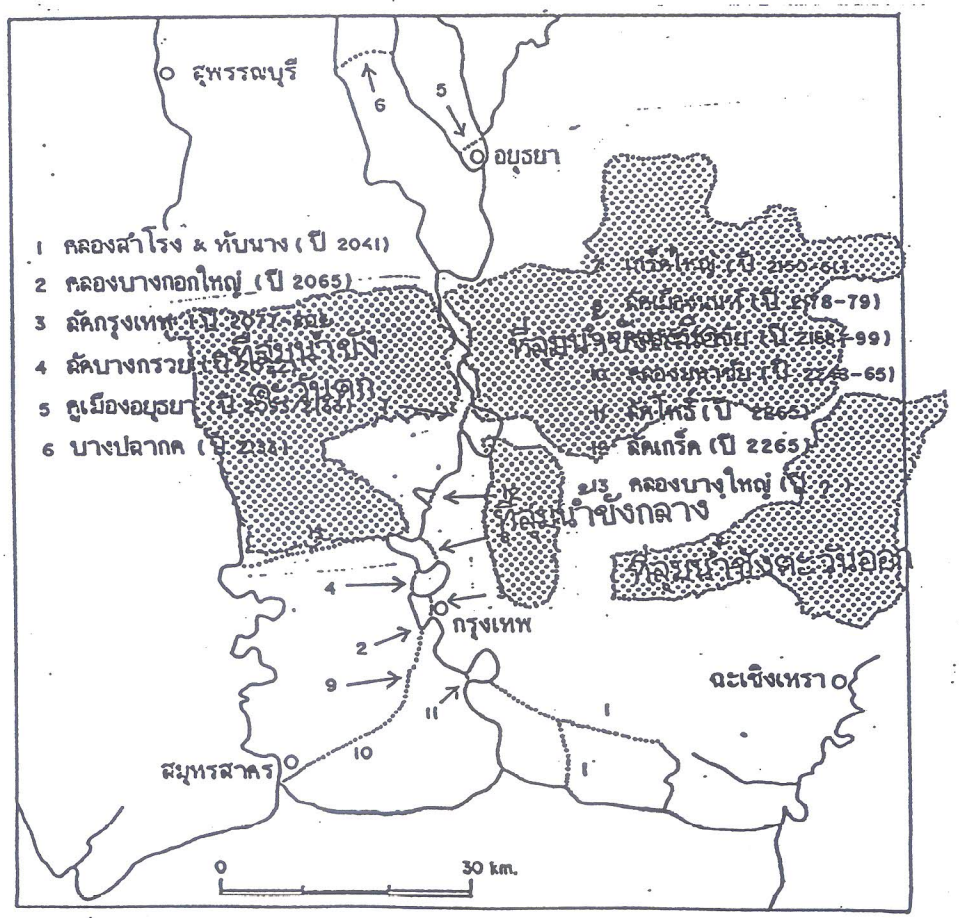

รูปที่ 4.1 แผนที่แสดงวิวัฒนาการของการพัฒนาที่ดินในยุคก่อนการพัฒนาที่ดิน (สมัยอยุธยา)

เจ้าพระยาจะมีการเปลี่ยนเส้นทางเพื่อย่นระยะทางได้ แต่ปรากฏว่าแม่น้ำไม่มีการเปลี่ยนเส้นทาง ดังนั้นจึงทำให้มีการขุดคลองลัดเมืองนนท์และคลองลัดเกร็ดใหญ่ในเวลาต่อมา

5) คลองคูเมืองอยุธยาในสมัยพระมหาจักรพรรดิ์ ได้มีการขุดคูเมืองและสร้างกำแพงเมืองอยุธยาเพื่อป้องกันข้าศึก ต่อมาได้เสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่า และได้เอกราชคืนมาในปี พ.ศ. 2133 ได้มีการขยายคูเมืองให้กว้าง 66 ฟุต และลึก 18 ฟุต เพื่อทำให้อยุธยามีความแข็งแรงมากขึ้น สามารถป้องกันพม่าได้ดีขึ้น

6) คลองบางปลากด สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสั่งให้ขุดเพื่อใช้ในการป้องกันข้าศึกพม่า โดยได้ขุดเสร็จประมาณปี พ.ศ. 2133 มีความยาวทั้งสิ้น 10 กิโลเมตร

7) คลองลัดเกร็ดใหญ่ ขุดเสร็จในปี พ.ศ. 2150-2151 มีความยาวทั้งสิ้น 5 กิโลเมตร ในสมัยรัชกาลพระเอกาทศรถ ซึ่งปัจจุบันได้กลายเป็นแม่น้ำสายหลักของแม่น้ำเจ้าพระยา

8) คลองลัดเมืองนนท์ ขุดเสร็จในปี พ.ศ. 2178-2179 มีความยาวประมาณ 5 กิโลเมตรในสมัยพระเจ้าประสาททอง ซึ่งปัจจุบันได้กลายเป็นแม่น้ำสายหลักของแม่น้ำเจ้าพระยา

9) คลองมหาชัย ปัจจุบันเป็นคลองที่เชื่อมระหว่างธนบุรีกับสมุทรสาคร มีความยาวประมาณ 30 กิโลเมตร สมัยประเจ้าปราสาททองได้ทรงรับสั่งให้ขุดในปี พ.ศ. 2188 ใช้แรงงานขุดประมาณ 30,000 คน ตัวคลองมีความกว้างส่วนบน 16 เมตร และความกว้างส่วนล่าง 10 เมตร คลองขุดไม่เสร็จเพราะพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคตเสียก่อนในปี พ.ศ. 2199 โดยขุดได้เพียง 6.8 กิโลเมตร

10) คลองมหาชัย ได้เริ่มต้นขุดต่อในปี พ.ศ. 2248 แต่ไม่เสร็จ ต่อมาในสมัยพระเจ้าท้ายสระได้ทรงเกณฑ์แรงงานจำนวน 30,000 คน ขุดคลองนี้ต่อและเสร็จในปี พ.ศ. 2265

11) คลองลัดโพธิ์ ได้ขุดในสมัยพระเจ้าท้ายสระ ปี พ.ศ. 2265 โดยได้ขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาตรงอำเภอพระประแดงปัจจุบัน ซึ่งสามารถย่นระยะทางได้ประมาณ 17 กิโลเมตร ตัวคลองลัดโพธิ์ มีความยาวเพียง 1 กิโลเมตร และคลองลัดนี้มีผลทำให้น้ำเค็มหนุนถึงกรุงเทพฯ ในหน้าแล้ง เหตุผลที่ไม่มีการขุดคลองลัดโพธิ์ก่อนหน้านี้น่าจะเข้าใจว่าพระมหากษัตริย์ในอดีตไม่ต้องการให้การเดินทางถึงอยุธยาเร็วมากเกินไป เป็นการซลอเวลาเพื่อเตรียมตัวทันหากมีศัตรูยกทัพมาทางน้ำ

12) คลองลัดเกร็ด ขุดในปี พ.ศ. 2265 คลองลัดนี้มีความยาวประมาณ 2 กิโลเมตร อยู่บริเวณที่เป็นอำเภอปากเกร็ดในปัจจุบัน

13) คลองบางใหญ่ ปีที่ขุดไม่แน่นอนแต่เข้าใจว่าน่าจะอยู่ในช่วงสมัยอยุธยา คลองนี้เชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำสุพรรณบุรี

แนวความคิดว่าการพัฒนาที่ดินบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยอยุธยาเปรียบเสมือนยุคก่อนประวัติศาสตร์ การพัฒนาส่วนใหญ่จะเป็นการขุดคลองลัดและคลอง

เชื่อมแม่น้ำเพื่อช่วยในการคมนาคมรวดเร็วขึ้น ที่ดินริมคลองแทบจะไม่มีผู้คนอาศัยอยู่ ผู้คนในสมัยอยุธยามักจะอาศัยอยู่ริมแม่น้ำสายต่าง ๆ สูงจากอยุธยาขึ้นไป จะปลูกข้าวจำพวกนาลอยที่เป็นนาหว่านเป็นส่วนใหญ่ ในบริเวณที่ราบลุ่มตอนบน สำหรับตอนล่างลงมาจากอยุธยาเป็นที่รกร้างมีน้ำขังอยู่เกือบตลอดปี ไม่มีผู้คนอาศัยอยู่ จะมีอยู่บ้างก็เป็นชาวประมงและชาวสวนผลไม้เล็ก ๆ ดังนั้นสมัยอยุธยาความสำคัญของที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำจึงมีความสำคัญน้อยมากในแง่ของการเกษตร จะมีความสำคัญบ้างก็ในแง่การทหารเพียงแค่เป็นแนวป้องกันตามธรรมชาติเท่านั้น

4.2 ยุคเริ่มต้นการพัฒนา (ช่วงสมัยธนบุรี - รัชกาลที่ 3)

ปลายสมัยอยุธยาโดยเฉพาะสมัยพระนารายณ์มหาราช ปี พ.ศ. 2201-2231 เมืองธนบุรี (หรือที่เอกสารฝรั่งส่วนใหญ่ยังคงเรียกว่าเมืองบางกอก) ถือเป็นเมืองหน้าด่านและเมืองพักสินค้าที่สำคัญ โดยเฉพาะเมื่อกรุงศรีอยุธยามีกิจการค้าในปริมาณที่มากและแน่นอนกับประเทศตะวันตก อยุธยาได้สร้างป้อมค่ายแบบยุโรปขึ้นทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเพื่อทำหน้าที่ป้องกันศัตรู บางกอกนั้นมีผู้อธิบายว่าน่าจะหมายถึง ย่านที่มีต้นมะกอกน้ำขึ้นอยู่จำนวนมาก แต่ก็มีผู้อธิบายแย้งว่าน่าจะหมายถึง "บางเกาะ" เพราะเป็นบริเวณที่ลำน้ำล้อมรอบ คำอธิบายประการหลังดูเหมือนจะมีผู้คนเชื่อมากกว่า แต่ผู้เขียนมีความเห็นว่าน่าจะเป็นทั้งสองประการคือ เป็นพื้นที่ค่อนข้างสูงคล้าย ๆ เป็นเกาะที่อยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำ ซึ่งส่วนใหญ่จะมีน้ำขังอยู่ตลอดเวลา และจากสภาพธรรมชาติของพรรณไม้ของที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำ พบว่าต้นมะกอกชอบขึ้นในสภาวะแวดล้อมแบบนี้ หลังการล่มสลายของอาณาจักรอยุธยา เมืองธนบุรีได้ปรากฏความสำคัญอีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระเจ้าตากสินมหาราชทรงตัดสินพระทัยเลือกเมืองธนบุรีเป็นเมืองหลวง ในปี พ.ศ. 2311 จึงถือว่าเป็นยุคเริ่มต้นการพัฒนาที่ดินบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะเป็นจุดเริ่มต้นที่คนไทยได้ย้ายลงมาจากทางตอนบนแถบบริเวณอยุธยาลงมาอยู่ทางตอนล่างและเริ่มมาตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองในบริเวณที่เป็นที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำกันอย่างจริงจัง การพัฒนาที่ดินในช่วงธนบุรี-รัชกาลที่ 3 (ปี พ.ศ.2311-2394) ซึ่งเป็นช่วงแรกเริ่มของการพัฒนาที่ดินเท่านั้น การพัฒนาที่ดินส่วนใหญ่มักจะไม่แตกต่างจากสมัยอยุธยา จะเป็นการขุดคลองลัดแม่น้ำ คลองคูเมือง และคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำเป็นส่วนใหญ่ จุดประสงค์เพื่อการคมนาคม อำนวยความสะดวกต่อการค้าขายและการป้องกันประเทศ แต่ก็เริ่มมีการกวาดต้อนผู้คนและมีผู้อพยพเข้ามาจับจองที่ดินริมคลอง เพื่ออยู่อาศัยและทำเกษตรกรรมบ้าง ส่วนคลองที่ขุดในช่วงเวลานี้แสดงในรูป 4.2 โดยมีรายละเอียดดังนี้

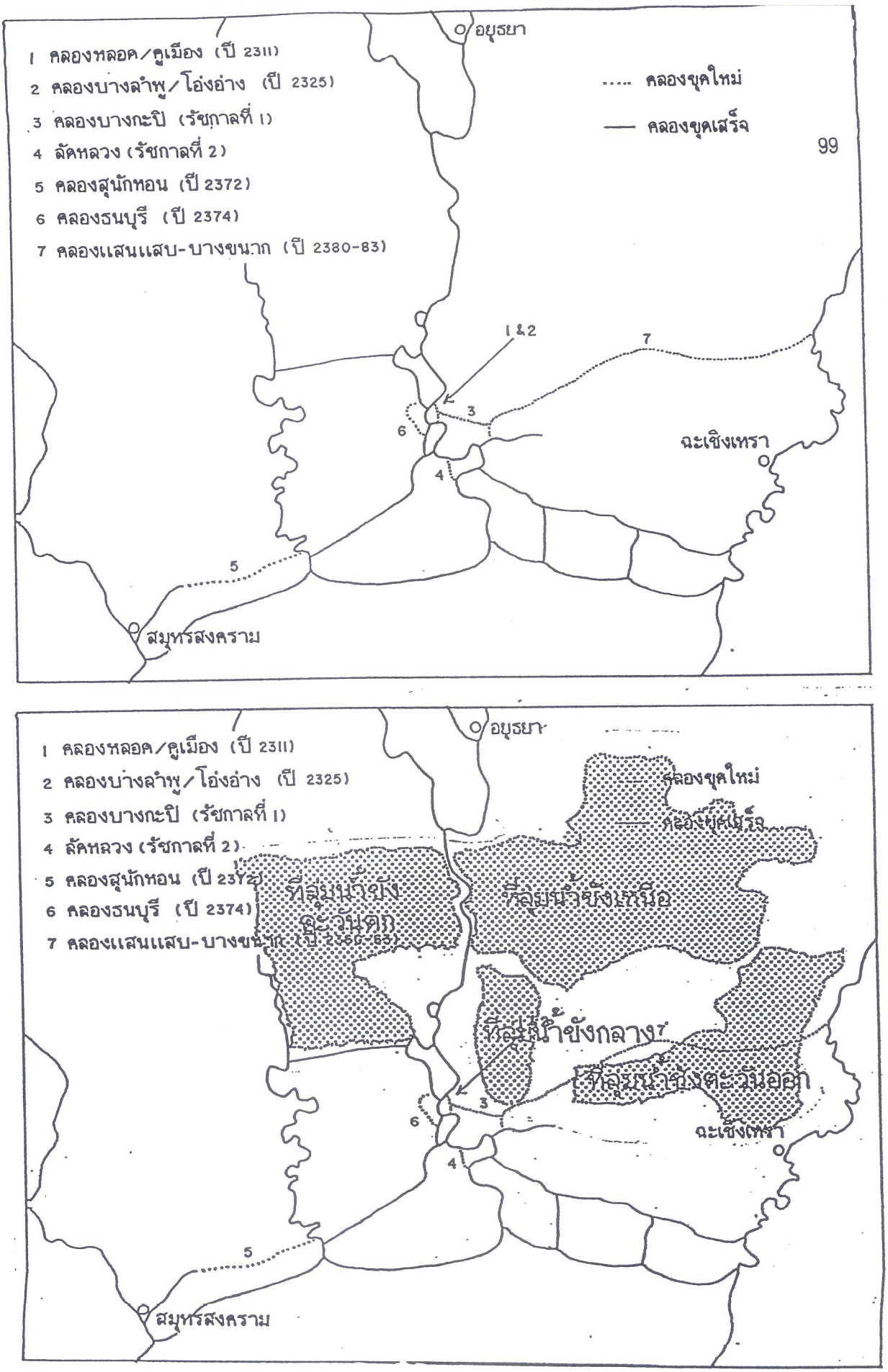

รูปที่ 4.2 แผนที่แสดงวิวัฒนาการของการพัฒนาที่ดินในยุคเริ่มต้นการพัฒนาที่ดิน (สมัยธนบุรี-รัชกาลที่ 3)

1) คลองหลอดหรือคลองคูเมือง พระเจ้าตากสินได้สร้างเมืองธนบุรี ในปี พ.ศ. 2311 โดยมีแม่น้ำเจ้าพระยาผ่ากลางเมือง โดยการขุดคลองคูเมืองทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเรามักจะคุ้นเคยในชื่อของคลองหลอด

2) คลองบางลำพู-โอ่งอ่าง ในปี พ.ศ. 2325 สมัยรัชกาลที่ 1 ได้มีการย้ายเมืองหลวงจากฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามายังฝั่งตะวันออก และได้มีการขยายเมืองหลวงออกไปทางตะวันออก โดยการขุดคลองคูเมืองใหม่ ลึก 2.5 เมตร กว้าง 20 เมตร โดยแรงงานที่ใช้ขุดคลองเป็นพวกลาวและเขมร คลองคูเมืองใหม่เรามักเรียกกันว่า "คลองบางลำพู" หรือ "คลองโอ่งอ่าง" มากกว่า

3) คลองบางกะปิ ได้ขุดในสมัยรัชกาลที่ 1 ขุดจากคลองคูเมืองใหม่ไปทางตะวันออก

4) คลองลัดหลวง ได้ขุดในสมัยรัชกาลที่ 2 มีความกว้างของคลองประมาณ 12 เมตร คลองนี้ได้ขุดลัดแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณใต้กรุงเทพฯ ทำให้น้ำเค็มจากทะเลไหลหนุนมาถึงกรุงเทพฯ จึงต้องมีการปิดในฤดูแล้ง

5) คลองสุนัขหอน ขุดเสร็จในปี พ.ศ. 2372 โดยได้แรงงานคนจีนจำนวนมาก โดยขุดต่อเชื่อมจากคลองมหาชัยไปทางตะวันตก ถึงแม่น้ำแม่กลอง จุดประสงค์เพื่อใช้เดินทัพไปชายแดนพม่าและมลายู และคลองนี้ยังใช้ในการขนส่งสินค้าสำคัญจำพวก น้ำตาล, เครื่องเทศ, เกลือ มายังเมืองหลวง

6) คลองธนบุรี ในปี พ.ศ. 2374 ได้ใช้แรงงานชาวจีนมาขุดลอกคลองเดิมมีความยาวทั้งสิ้น 7.2 กิโลเมตร

7) คลองแสนแสบ-บางขนาก ได้ขุดในปี พ.ศ. 2380-2383 โดยขุดต่อจากคลองบางกะปิไปเชื่อมกับแม่น้ำบางปะกง มีความกว้าง 12 เมตร ลึก 2 เมตร รวมความยาวทั้งหมด 53.5 กิโลเมตร เพื่อใช้ในการยกทัพไปเขมรและลาว และขนส่งสินค้าสำคัญพวก ข้าว หมาก และน้ำตาลจากเมืองฉะเชิงเทรา

เป็นที่สังเกตช่วงต้นสมัยรัชกาลพระเจ้าตากสินมหาราช- รัชกาลที่ 2 การพัฒนาในบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนใหญ่จะเป็นการสร้างและขยายเมืองหลวง การพัฒนายังคล้ายคลึงกับสมัยอยุธยา สำหรับในรัชกาลที่ 3 การพัฒนาได้เปลี่ยนเป็นการขุดคลองสายยาวเชื่อมต่อระหว่างแม่น้ำ จุดประสงค์ในการขุดคลองเพื่อการทหารเป็นหลัก ในช่วงนี้ได้มีการยกทัพไปตีเวียดนามที่เข้ามารุกรานเขมร ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของประเทศสยาม และยกทัพไปปราบมาลายู จึงมีการกวาดต้อนผู้คนทั้งชาวมอญ เขมร พวกแขกจามปา และชักจูงให้ชาวนาจากรอบนอกกรุงเทพฯ ให้อพยพตั้งถิ่นฐานทำนากันในบริเวณริมคลองที่ขุดใหม่บ้าง

4.3 ยุคขยายการพัฒนาที่ดิน (ช่วงสมัยรัชกาลที่ 4)

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ในปี พ.ศ. 2394-2411 ประเทศสยามได้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโดยหลังจากได้มีการทำสัญญาบาวริ่ง ในปี พ.ศ. 2389 การค้าขายภายในเมืองและการค้ากับต่างประเทศได้เจริญขึ้น ฉะนั้นตั้งแต่รัชสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ผลิตผลทางการเกษตรที่สำคัญเป็นสินค้าส่งไปขายต่างประเทศ ได้แก่ น้ำตาล ข้าว พริกไทย เป็นต้น ทำให้การผลิตข้าวได้เพิ่มขึ้นทันตา การขุดคลองในสมัยนี้จึงเป็นการเพิ่มพื้นที่การปลูกข้าวให้มากขึ้น และเป็นการขนส่งน้ำตาลจากแหล่งผลิตอ้อยใหญ่ ๆ อย่างเช่นแถบเมืองนครชัยศรี การขุดคลองในสมัยนี้มีรายละเอียดดังในรูปที่ 4.3 ซึ่งเรียงลำดับจากคลองที่ 8 เป็นต้นไปดังนี้

8) คลองผดุงกรุงเกษมได้ขุดเมื่อ พ.ศ. 2394-2397 คลองนี้ได้ขุดเพื่อขยายกรุงเทพฯออกไปทางตะวันออก โดยใช้แรงงานชาวจีนคลองนี้มีความกว้าง 20 เมตร ลึก 2 เมตร และมีความยาวโดยรวมประมาณ 5.5 กิโลเมตร

9) คลองหัวลำโพงได้ขุดเมื่อ พ.ศ. 2399 โครงการขุดคลองนี้เกิดขึ้นเพราะชาวตะวันตกที่เข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯต้องการสร้างชุมชนชาวตะวันตก ซึ่งอยู่ห่างจากกรุงเทพฯประมาณ 8-9 กิโลเมตรเพื่อต้องการพักอาศัยโดยไม่ปะปนกับคนไทยและจีนในกรุงเทพฯ คลองหัวลำโพงนี้ได้นำดินที่ขุดจากคลองมาทำถนนบนฝั่งทิศเหนือของคลองเป็นถนนพระราม 4 ซึ่งเป็นถนนแรกของประเทศ หลังจากขุดคลองเสร็จพบว่าไม่ค่อยประสบความสำเร็จมากนักเพราะชาวตะวันตกรู้สึกว่าอยู่ห่างจากกรุงเทพฯ มากเกินไป

10) คลองสาธรหรือคลองสีลมได้ขุดเมื่อปี พ.ศ. 2404 โดยได้เชื่อมบางรักกับหัวลำโพงมีความยาวทั้งสิ้น 2.75 กิโลเมตร คลองนี้เกิดจากความต้องการของชาวตะวันตกที่อยากมีถนนเพื่อใช้ในการขี่ม้า และให้รถม้าวิ่ง จึงทำให้ต้องขุดคลองเพื่อนำดินมาทำถนน

11) คลองพระปฐมได้ขุดในปี พ.ศ. 2399 โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ขุดคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำนครชัยศรีถึงพระปฐมเจดีย์ เพื่อให้ประชาชนไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ได้โดยสะดวก แต่คงมีประโยชน์ในการขนส่งอ้อยและตาลจากแหล่งผลิตอ้อยใหญ่ที่สุดในบริเวณนี้ด้วย

12) คลองมหาสวัสดิ์ได้ขุดในปี พ.ศ. 2404-2408 โดยเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯกับนครชัยศรีเพื่อประโยชน์ในการคมนาคมและชลประทานในเขตฝั่งตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา มีผลต่อการขยายเนื้อที่ที่จะใช้ทำนามากขึ้น โดยพระมหากษัตริย์มักจะพระราชทานที่ดินริมคลองแก่พระราชวงศ์ผู้ใกล้ชิดและข้าราชการ

13) คลองภาษีเจริญได้ขุดเสร็จในปี พ.ศ.2410 เป็นคลองกว้าง 14 เมตร ลึก 2 เมตร เชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำนครชัยศรี

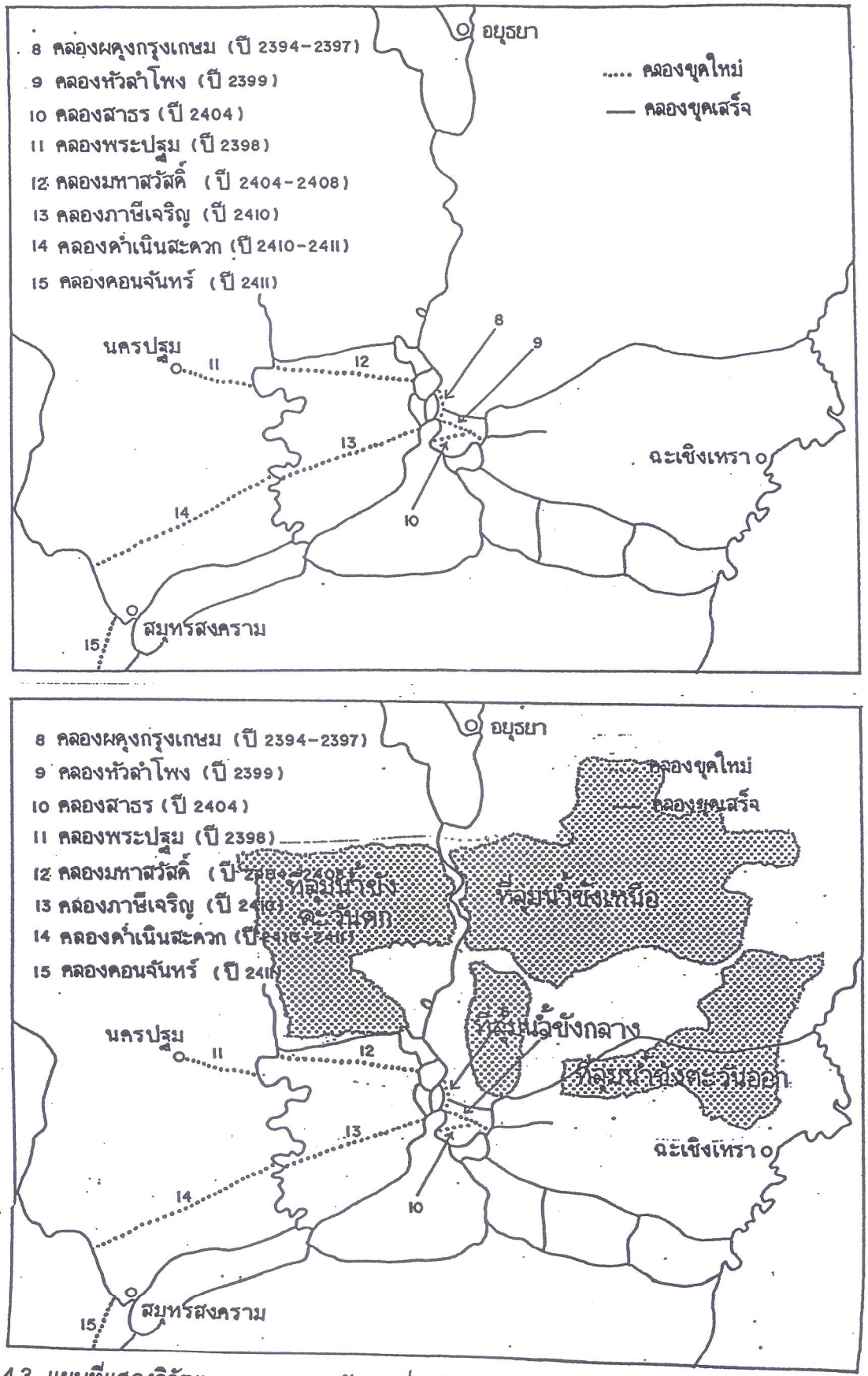

รูปที่ 4.3 แผนที่แสดงวิวัฒนาการของการพัฒนาที่ดินในยุคขยายการพัฒนาที่ดิน(สมัยรัชกาลที่ 4)

14) คลองดำเนินสะดวกได้ขุดเสร็จในปี พ.ศ. 2410-2411 เป็นคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำแม่กลองกับแม่น้ำนครชัยศรี ต่อกับคลองภาษีเจริญ เพื่อใช้ในการขนส่งสินค้า จำพวก ข้าว น้ำตาลและเกลือ มายังเมืองหลวง

15) คลองดอนจันทร์ได้ขุดเสร็จในปี พ.ศ. 2411 เป็นคลองที่ได้รับพระราชานุญาตให้ขุดเพื่อเชื่อมระหว่างเมืองสมุทรสงครามกับสวนผลไม้ต่าง ๆ และป่าชายเลนบริเวณบางตะบูน

ในสมัยรัชกาลที่ 4 การพัฒนาที่ดินบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยายังขยายไม่มากนัก การขุดคลองในสมัยนี้เพื่อการขยายตัวของกรุงเทพฯ ขยายการคมนาคมในการขนส่งสินค้าประเภทต่าง ๆ โดยเฉพาะจากแถบตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา รัฐบาลดำเนินการขุดคลองซึ่งมีความมุ่งหมายอย่างชัดเจนว่าจะทำให้ที่ดินที่รกร้างว่างเปล่ากลายเป็นนา เช่น คลองมหาสวัสดิ์ ปีพ.ศ.2404-2408 คลองภาษีเจริญ ปีพ.ศ. 2410 และคลองดำเนินสะดวก ในพ.ศ. 2410-2411 คลองเหล่านี้เป็นการใช้ประโยชน์ในการชลประทานในเขตฝั่งตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ลักษณะการชลประทานยังไม่ใช่งานชลประทานที่แท้จริง คลองที่ขุดจะส่งน้ำเข้าไปในเขตที่นาได้ต่อเมื่อน้ำในแม่น้ำหนุนท่วมขึ้นมาเท่านั้น (inundation canal) เป็นที่สังเกตว่าแม้ว่าจะมีคลองเพื่อทำให้เนื้อที่การเกษตรกรรมเพิ่มขึ้น แต่ที่ดินริมคลองพระมหากษัตริย์มักจะพระราชทานให้แก่ พระราชวงศ์และขุนนางข้าราชการชั้นสูง ที่ดินเหล่านี้มักจะถูกปล่อยเป็นที่รกร้างว่างเปล่า ยังไม่ได้กลายเป็นที่ที่ให้ประโยชน์อย่างเต็มที่ การพัฒนาที่ดินในสมัยนี้จึงเรียกว่า "ยุคขยายการพัฒนาที่ดิน" เพราะการทำนาในที่ดินใหม่ ๆ ริมคลองยังอาศัยแต่เพียงแรงงานพวกไพร่ หรือทาสที่ขึ้นกับพระราชวงศ์และขุนนางข้าราชการชั้นสูง การพัฒนาที่ดินโดยการขุดคลองในยุคสมัยเจริญก้าวหน้าต้องมีชาวนาอิสระที่เกิดจากการแก้ไขการปกครอง อย่างเช่นในสมัยตอนปลายรัชกาลที่ 5

4.4 ยุคเจริญก้าวหน้าของการพัฒนาที่ดิน (ช่วงสมัยรัชกาลที่ 5)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง "กรมคลอง" ขึ้นมาเพื่อดูแลการขุดคลองในบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา ได้มีการพัฒนาอย่างจริงจังมากกว่ายุคก่อน ๆ เนื่องด้วยในรัชสมัยนี้ประเทศไทยมีการติดต่อกับต่างประเทศมากขึ้น มีการขอทำสัญญาซื้อข้าวเพื่อนำไปเลี้ยงพลเมืองในประเทศที่เป็นเมืองขึ้น ด้วยเหตุนี้การคมนาคมและการขนส่งจึงมีความสำคัญตามไปด้วย รัฐบาลสมัยนี้จึงได้ประกาศ "พระราชบัญญัติธรรมเนียมคลอง" ขึ้นใน พ.ศ. 2413 เพื่อเป็นการรักษาการคมนาคมทางคลองให้คงอยู่เพื่อการขนส่งสินค้า ต่อมาพ.ศ. 2420 ได้มีการเปลี่ยนแปลงนโยบายของการขุดคลองขึ้นใหม่ ทั้งนี้เพราะการถือครองที่ดินสองฝั่งคลองที่ดำเนินการควบคู่ไปกับโครงการขุดคลองนั้น ไม่ได้ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการขยายเนื้อที่ที่ใช้ทำนาเลย จึงได้ออกกฎข้อบังคับวางระเบียบในการขุดคลอง เรียกว่า "ประกาศขุดคลอง" ขึ้นใน พ.ศ. 2420 และประมาณ พ.ศ. 2430 ประเทศ

ไทยได้ส่งออกข้าวไปขายให้กับต่างประเทศในจำนวนมากขึ้น ข้าวไทยมีราคาสูงและเป็นที่ต้องการของตลาด ยิ่งกว่านั้นที่ดินบริเวณริมคลองที่ใช้สำหรับทำนาซึ่งอยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพฯก็พลอยมีราคาสูงขึ้นด้วย ที่ดินเหล่านี้ได้กลายเป็นสิ่งที่มีผู้ต้องการมาก ดังนั้นโครงการขุดคลองที่แต่เดิมเคยเป็นโครงการของรัฐบาล จึงกลายเป็นโครงการที่มีเอกชนสนใจขอเป็นผู้ดำเนินการ และมีแนวโน้มเป็นการดำเนินงานแบบธุรกิจการค้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เอกชน หรือบริษัทเป็นผู้เข้าไปดำเนินการขุดและซ่อมแซมคลองที่ขุดแล้ว ได้แก่ คลองพระพิมล คลองพระยาบรรลือ สำหรับคลองเก่าหลังจากขุดซ่อมแซมแล้วรัฐบาลได้ยินยอมให้เอกชนไปเก็บค่าธรรมเนียมแก่เรือที่ผ่านไปมา รวมทั้งอนุญาตให้จัดการด้านต่าง ๆ เพื่อการบำรุงรักษาคลองด้วย บริษัทเอกชนที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ที่สำคัญ ได้แก่ บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ซึ่งได้เริ่มก่อตั้งในปี พ.ศ. 2431 เป็นที่สังเกตว่าในยุคสมัยนี้เราอาจจะเรียกว่า "ยุคเจริญก้าวหน้าของการพัฒนาที่ดินบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา" โดยเฉพาะพื้นที่ที่เคยเป็นที่ลุ่มน้ำขังของแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ซึ่งเป็นพื้นที่กว้างใหญ่มากเคยรกร้างมานาน รูปที่ 4.4 ได้สรุปการจขุดคลองสายต่าง ๆ ที่ได้ขุดในยุคสมัยนี้

16) คลองเปรมประชากรขุดเสร็จในปี พ.ศ. 2412-2413 เป็นคลองที่ขุดตัดตรงจากอยุธยาถึงกรุงเทพฯ มีความยาวทั้งสิ้นประมาณ 51.3 กิโลเมตร เพื่อย่นระยะทางการเดินทางระหว่างสองเมือง แต่หลังจากขุดเสร็จพบว่าไม่ค่อยมีผู้คนใช้มากนัก คลองนี้จึงไม่สำคัญมากนักในสมัยนั้น

17) คลองนครเนื่องเขตขุดเสร็จในปี พ.ศ. 2419-2420 เป็นคลองที่มีขนาดความกว้าง 12 เมตร ลึก 2 เมตร และยาวทั้งสิ้น 22 กิโลเมตร เพื่อเป็นทางลัดระหว่างกรุงเทพฯ ถึงเมืองฉะเชิงเทรา อันเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญ

18) คลองทวีวัฒนาขุดเสร็จในปี พ.ศ. 2421 เป็นคลองมีขนาดความกว้าง 8 เมตร ลึก 2 เมตรและมีความยาวทั้งสิ้น 13.6 กิโลเมตร เชื่อมระหว่างคลองภาษีเจริญกับคลองมหาสวัสดิ์ เพื่อเป็นการเปิดพื้นที่ใหม่สำหรับปลูกข้าว โดยชาวนาที่ย้ายเข้าไปตั้งรกรากตามริมคลองต้องเสียเงิน 1 บาท ต่อไร่ สำหรับการใช้น้ำ

19) คลองประเวศบุรีรมย์ขุดในปี พ.ศ. 2421-2423 เป็นคลองที่ขุดระหว่างคลองแสนแสบและคลองสำโรง เชื่อมกรุงเทพฯกับเมืองฉะเชิงเทราโดยตรง เป็นคลองกว้าง 8 เมตร ลึก 2 เมตร มีความยาวประมาณ 60 กิโลเมตร และมีคลองเล็กเชื่อมระหว่างคลองแสนแสบ 4 คลองขนาดความกว้าง 4 เมตร ลึก 1.5 เมตร จุดประสงค์การขุดคลองนี้เพื่อเปิดพื้นที่ใหม่ปลูกข้าวและใช้ในการคมนาคม โดยมีการเก็บภาษีชาวบ้านที่เข้าไปอยู่ตามริมคลอง 1-1.50 บาทต่อไร่

20) คลองนราภิรมย์ขุดในปี พ.ศ. 2423 คลองนี้ขุดจากแม่น้ำสุพรรณบุรี บริเวณอำเภอบางเลนมาเชื่อมกับคลองทวีวัฒนา จุดประสงค์เพื่อป้องกันการตื้นเขินของคลองทวีวัฒนา คลองมหาสวัสดิ์ และคลองภาษีเจริญ ผู้ที่เข้าทำนาบริเวณริมคลองต้องเสียเงิน 1 บาทต่อไร่ เหมือนกับคลองทวีวัฒนา

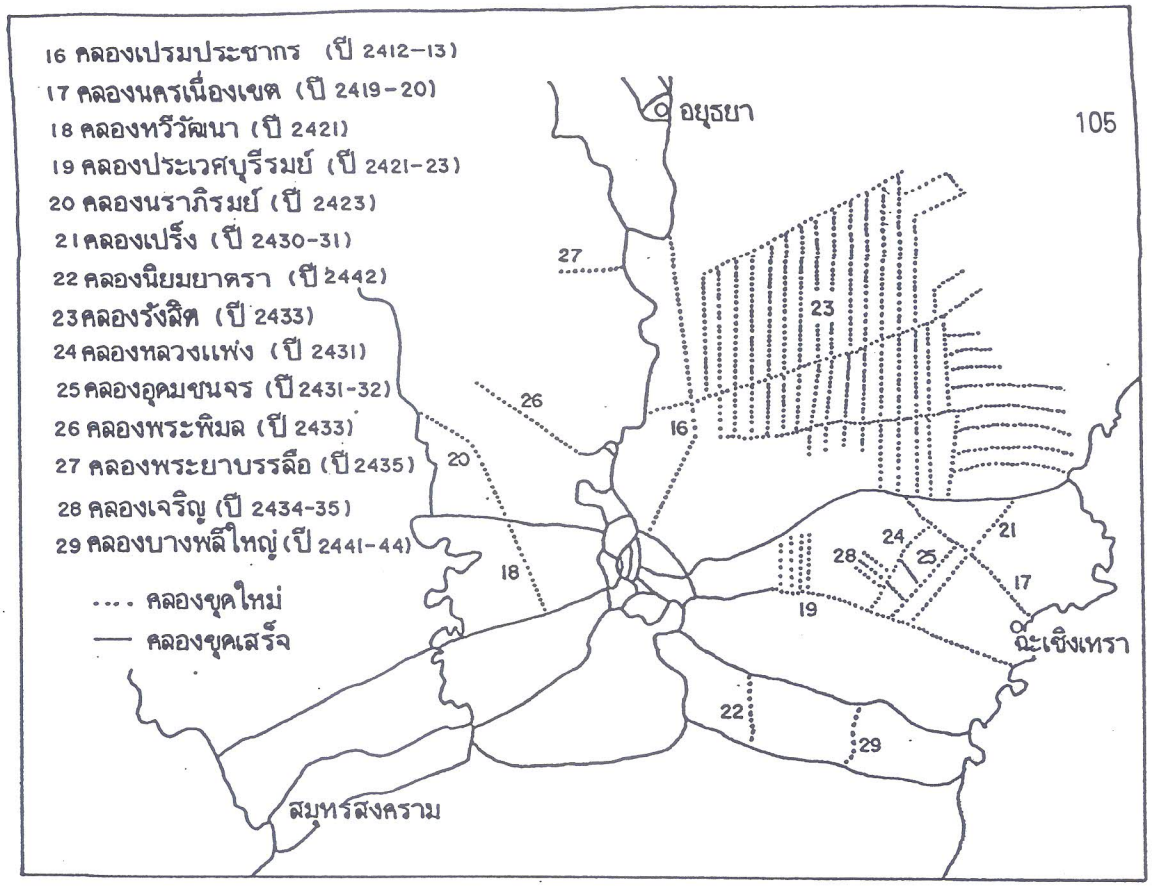

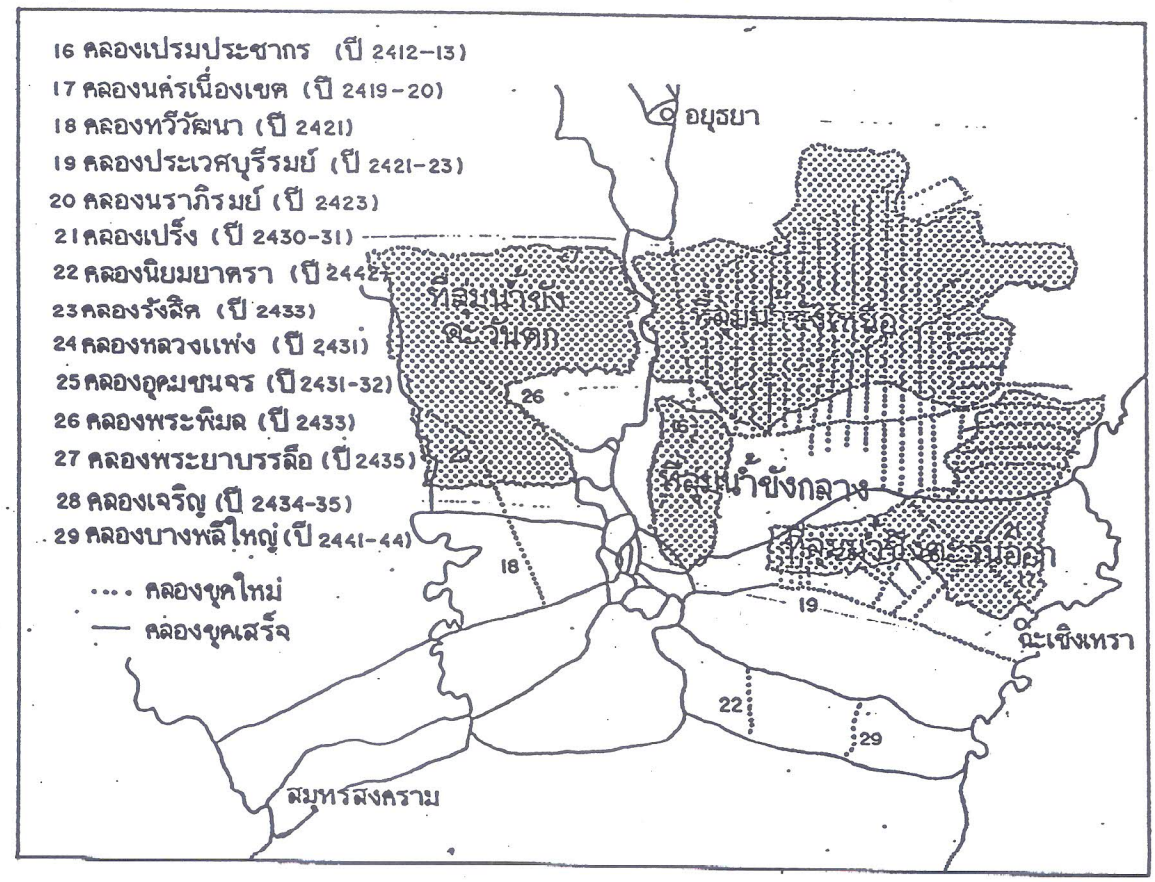

รูปที่ 4.4 แผนที่แสดงวิวัฒนาการของการพัฒนาที่ดินในยุคเจริญก้าวหน้าของการพัฒนาที่ดิน (สมัยรัชกาลที่ 5)

21) คลองเปร็งขุดในปี พ.ศ. 2430-2431 เริ่มแรกจะขุดคลองให้มีความยาวประมาณ 40 กิโลเมตร จากคลองบางขนากจนถึงคลองสำโรง แต่เนื่องจากสาเหตุการเสียชีวิตของเจ้าพระยาสุริยวงศ์ผู้ดูแลการขุดคลองจึงขุดได้เพียง 20 กิโลเมตร จากคลองบางขนากจนถึงคลองประเวศบุรีรมย์ จุดประสงค์การขุดคลองนี้เพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวโดยมีการเก็บภาษีจากผู้ที่อพยพเข้าไปทำนาริมคลองในราคา 1-1.5 บาทต่อไร่

22) คลองนิยมยาตราขุดในปี พ.ศ. 2442 มีความยาวทั้งสิ้น 7.2 กิโลเมตร จากคลองสำโรงสู่อ่าวไทย เพื่อการคมนาคมและสามารถเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกได้ 10,000 ไร่

23) คลองรังสิตขุดในปี พ.ศ. 2432 เป็นคลองที่รัฐบาลให้สัมปทานแก่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ในพื้นที่รกร้างกว้างใหญ่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงเทพฯที่เรียกกันว่า "ทุ่งหลวง" โดยสามารถขยายพื้นที่เพาะปลูกทั้งสิ้น 350,000 ไร่ มีคลองหลัก 3 สาย และคลองซอยเหนือ-ใต้ รวมระยะทางความยาวคลองทั้งสิ้น 890 กิโลเมตร

24) คลองหลวงแพ่งขุดในปี พ.ศ. 2431 เป็นคลองที่รัฐบาลให้สัมปทานในการขุดคลองแก่หลวงแพ่ง เป็นระยะทางยาวทั้งสิ้น 15.4 กิโลเมตร จากคลองประเวศบุรีรมย์ถึงคลองนครเนื่องเขต

25) คลองอุดมชนจรขุดในปี พ.ศ. 2431-2432 คลองนี้ขุดโดยเจ้าพระยาสุริยวงศ์ ขุดจากคลองประเวศบุรีรมย์ถึงคลองนครเนื่องเขต โดยคลองนี้อยู่ในระหว่างคลองเปร็งกับคลองหลวงแพ่ง นอกจากนี้ยังได้ขุดคลองเล็กจากคลองใหญ่อุดมชนจร ไปถึงคลองหลวงแพ่งอีก 2 คลอง โครงการขุดคลองนี้สามารถส่งน้ำให้พื้นที่บริเวณนี้จำนวน 9,900 ไร่

26) คลองพระพิมลขุดในปี พ.ศ. 2433 คลองนี้ขุดโดยพระราชพิมลเริ่มต้นขุดจากแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณบางบัวทอง ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือแต่ขุดได้เพียง 16.6 กิโลเมตร ต้องหยุดขุดเพราะการเสียชีวิตของพระราชพิมล มาเริ่มขุดต่อในปี พ.ศ. 2476 โดยกรมชลประทาน ได้ความยาวที่เห็นในปัจจุบันประมาณ 31 กิโลเมตร

27) คลองพระยาบรรลือขุดในปี พ.ศ. 2435 เริ่มแรกจะขุดคลองเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำสุพรรณบุรี ที่มีความยาวประมาณ 16 กิโลเมตร เพื่อขยายการเพาะปลูกในพื้นที่ใหม่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา แต่คลองนี้ขุดได้เพียง 4.4 กิโลเมตรก็ต้องหยุดเพราะพระยาบรรลือผู้ดูแลการขุดเสียชีวิตก่อน

28) คลองเจริญขุดในปี พ.ศ. 2434-2435 เป็นคลองเล็ก ๆ 3 สายตัดจากคลองหลวงแพ่งไปทางทิศตะวันตก รวมระยะทางทั้งหมดประมาณ 30.6 กิโลเมตร โครงการนี้ได้ขยายพื้นที่เพาะปลูกได้ทั้งสิ้น 33,750 ไร่

29) คลองบางพลีใหญ่ขุดในปี พ.ศ. 2441-2444 ได้มีการขุดคลองกว้าง 10 เมตร ลึก 2 เมตร ยาวทั้งสิ้น 10.4 กิโลเมตร จากคลองสำโรงออกสู่ทะเลอ่าวไทย โดยนำดินที่ได้จากการขุดคลองมาสร้างถนน

เป็นที่สังเกตว่าในยุคสมัยนี้การพัฒนาที่ดินบริเวณในที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยามีการขยายตัวและเจริญก้าวหน้าอย่างมากมาย ทำให้พื้นที่ปลูกข้าวเพิ่มขึ้น ที่ดินปลูกข้าวมีราคาแพง มีการขุดคลองโดยรัฐบาลเอง และมีการให้สัมปทานแก่เอกชนเพื่อต้องการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวเป็นหลัก **ซึ่งพบว่าในยุคสมัยนี้ค่อนข้างแตกต่างจากยุคสมัยก่อนตรงที่มีการเปลี่ยนแปลงนโยบายของการถือกรรมสิทธิที่ดินสองฝั่งคลองที่ขุดใหม่ มีการจัดสรรที่ดินและมีการจับจองที่ดินโดยผู้คนจากหัวเมืองต่างๆ เกิดการหลั่งไหลและอพยพของชาวนาจากที่อื่นๆและเกิดกลุ่มชาวนาใหม่โดยเฉพาะผู้ที่เพิ่งพ้นสภาพจากการเป็นทาสเข้ามาอยู่และถือครองกรรมสิทธิในที่ดินบริเวณริมคลองกันมาก นั้นคือข้อแตกต่างอีกประการในยุคสมัยนี้ ทำให้มีชาวนาที่เป็นอิสระเกิดขึ้น**

ซึ่งต่างกับชาวนาในยุคขยายการพัฒนาที่ดินซึ่งเป็นเพียงแรงงานพวกไพร่และทาสที่ยังขึ้นกับกลุ่มพระราชวงศ์และขุนนางข้าราชการชั้นสูง การทำนาจึงทำแบบจำกัดโดยที่ดินบางแห่งมักถูกปล่อยให้เป็นที่รกร้างว่างเปล่า แต่โครงการขุดคลองในยุคสมัยนี้ได้เปลี่ยนรูปแบบไปจากเดิมอย่างมาก ซึ่งในยุคสมัยก่อนรัฐบาลต้องดำเนินการขุดเองต้องเสียค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมาก ผิดกับในยุคสมัยนี้การขุดคลองได้เปลี่ยนไปโดยให้เอกชนเข้ามาดำเนินการ รัฐบาลไม่ต้องเสียเงินในการขุดคลองแถมยังสามารถจัดเก็บภาษีได้อีก มีผลทำให้เกิดการขยายการขุดคลองเพื่อเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกได้อย่างมากมายและรวดเร็ว โดยเฉพาะพื้นที่ว่างเปล่าในบริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่เป็นบริเวณที่ลุ่มน้ำขัง **ลักษณะเด่นอีกประการที่ส่งเสริมให้การพัฒนาที่ดินในยุคสมัยนี้เฟื่องฟูเจริญก้าวหน้า เพราะชาวนาขายข้าวได้ราคาดีมาก ทำให้มีการตื่นที่ดิน มีการอพยพและจับจองที่ดินบริเวณพื้นที่ริมคลอง โดยเฉพาะโครงการขุดคลองขนาดใหญ่ เช่น บริเวณทุ่งรังสิตที่มีผู้คนสนใจจับจองที่ดินกันมาก จึงถือได้ว่าเป็นยุคสมัยแห่งความเจริญก้าวหน้าของการพัฒนาที่ดินในบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา**

4.5 ยุคปรับปรุงการพัฒนาที่ดิน (หลังสมัยรัชกาลที่ 5)

ปรากฏการณ์ที่มีผู้คนตื่นที่ดินกันมากในยุคเจริญก้าวหน้าของการพัฒนาที่ดิน ทำให้เกิดปัญหาต่างๆ มากมายและมีผลกระทบต่อโครงการการขุดคลองในเวลาต่อมา ปัญหาโครงการขุดคลองที่ได้วางแผนไว้เกิดความล้าช้ามาก โดยเฉพาะโครงการขนาดกลางและเล็ก บางโครงการถึงกับต้องยุติไปเพราะปัญหาเรื่องการเงินและทำให้ต้องเสียผู้ลงทุนไปในที่สุด

คลองที่ขุดเสร็จแล้วมีปัญหามากโดยเฉพาะการขาดน้ำและเกิดตื้นเขิน ขาดการดูแลที่ดีพอ ทำให้บางแห่งใช้งานไม่ได้ ชาวนาได้มีการอพยพออกจากพื้นที่ เช่น พื้นที่บริเวณคลองรังสิต ปัญหาพื้นที่ขยายใหม่จากการขุดคลองไม่มีความปลอดภัยที่ดีพอ เพราะอยู่ห่างไกลจากเมืองหลวง เป็นที่น่าสังเกตว่าปัญหาต่างๆเหล่านี้เกิดจากการขยาย

ที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน

ข้อ 7 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 8 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 9 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 10 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 11 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 12 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 13 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 14 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 15 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 16 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 17 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 18 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 19 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 20 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 21 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 22 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 23 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 24 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 25 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 26 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 27 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ครอบครองที่ดินแปลงที่ติดต่อกับที่ดินแปลงที่ขอรังวัดลงลายมือชื่อยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินแปลงที่ขอรังวัดนั้นได้

(3) หลักฐานอื่นที่แสดงว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี เช่น ภาพถ่ายทางอากาศที่ถ่ายในปี พ.ศ. 2446 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าที่ดินแปลงที่ขอรังวัดได้มีการทำประโยชน์มาแล้วไม่น้อยกว่าสิบปี

ข้อ 28 ในกรณีที่ผู้ขอรังวัดเป็นผู้ครอบครองที่ดินที่ได้มาโดยการครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ให้ผู้ขอรังวัดยื่นคำขอรังวัดตามแบบที่อธิบดีกำหนด ณ สำนักงานที่ดินจังหวัดหรือสำนักงานที่ดินสาขาที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ พร้อมด้วยหลักฐานดังต่อไปนี้

(1) หนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแห่งท้องที่ที่ที่ดินนั้นตั้งอยู่ลงลายมือชื่อรับรองว่าผู้ขอรังวัดได้ครอบครองที่ดินแปลงนั้นมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่าสิบปี

(2) หนังสือยินยอมให้ออกโฉนดที่ดินตามแบบที่อธิบดีกำหนด ซึ่งผู้คร

สร้างระบบชลประทานออกเป็น 3 โครงการย่อยคือ โครงการชลประทานทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โครงการชลประทานทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา (ใหญ่) โครงการชลประทานทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา (เล็ก) รัฐบาลในขณะนั้นมีความเห็นว่าโครงการปรับปรุงตามที่นายไฮเดเสนอมาเป็นโครงการที่ดีมาก แต่ก็ไม่ได้รับความสนใจหรือตอบสนองเลยจากรัฐบาลเพราะปัญหาเรื่องเงินที่ต้องนำไปใช้ในโครงการสร้างทางรถไฟ จะมีก็เป็นโครงการขนาดเล็กและโครงการเร่งด่วนที่ต้องรีบดำเนินการ เช่น การขุดลอกคลองต่างๆ ได้แก่ คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก คลองราชดำริ คลองไผ่สิงห์โต คลองแสนแสบ คลองบางขนาก คลองสำโรง และคลองประเวศบุรีรมย์ การก่อสร้างประตูระบายน้ำและประตูเรือสัญจร การจัดตั้งสถานีอุทกวิทยาเพื่อวัดระดับน้ำและตรวจสอบปริมาณน้ำไหลตามลำน้ำต่างๆ ในราวปี พ.ศ. 2449 เกิดปัญหาขาดน้ำอย่างหนักในบริเวณโครงการรังสิต รัฐบาลได้เรียกวิศวกรที่ปรึกษามาหาแนวทางแก้ไข นายไฮเดได้เสนอให้รัฐบาลขุดคลองเพื่อผันน้ำมาจากแม่น้ำลพบุรีเข้าสู่โครงการรังสิตทางคลองที่ 26 โครงการต่างๆที่นายไฮเด เสนอให้รัฐบาลบ่อยครั้ง โครงการแล้ว โครงการอีก จึงเป็นสาเหตุทำให้นายไฮเดเกิดความเบื่อหน่ายต่อรัฐบาลในขณะนั้นอย่างมาก ใน ปี พ.ศ. 2452 นายไฮเด พร้อมทั้งวิศวกรผู้ช่วยอีก 5 คนได้ลาออกและเดินทางกลับประเทศ

ระหว่าง พ.ศ. 2452 ถึง 2456 ในต้นรัชสมัยรัชกาลที่ 6 ประเทศได้ประสบกับสภาวะฝนแล้งเป็นเวลานานถึง 3 ปีติดต่อกัน ทำให้การเพาะปลูกข้าวในบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยาได้รับความเสียหายอย่างหนัก เป็นเหตุให้ชาวนาต้องได้รับความเดือดร้อน ค่าครองชีพเพิ่มสูงขึ้นมาก ก่อให้เกิดปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้แต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง มีพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เป็นองค์ประธาน สำหรับพิจารณาหามาตรการแก้ไขปัญหาดังกล่าว มีการพิจารณาเห็นควรมีการเร่งรัดการพัฒนางานชลประทานโดยด่วนที่สุด และให้มีการติดต่อขอความช่วยเหลือทางด้านวิชาการจากรัฐบาลอังกฤษ ซึ่งต่อมาได้ยืมตัว เซอร์ ธอมมัส วอร์ด ผู้เชี่ยวชาญชาวอังกฤษ ให้เข้ามาช่วยศึกษาวางแผนระบบการชลประทาน หลังจากได้ศึกษาข้อมูลต่างๆแล้วเซอร์ วอร์ดได้ เสนอรายงานโดยสรุปว่า หากจะพัฒนาประเทศให้เป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวที่สำคัญของโลก ควรจะมีการก่อสร้างงานชลประทานที่ถูกต้องตามหลักวิชาการ แต่ในระยะแรกควรพิจารณาจัดสร้างโครงการชลประทานตามความเหมาะสมกับสถานะการเงินของประเทศ รวมทั้งพิจารณาให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่เพาะปลูกตามที่บุกเบิกไว้ โดยมีการแบ่งพื้นที่ของที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยาให้เหมาะสมตามศักยภาพของการชลประทานออกเป็น 7 บริเวณ คือ บริเวณแม่น้ำสุพรรณ บริเวณแม่น้ำน้อย บริเวณแม่น้ำลพบุรี บริเวณแม่น้ำแม่กลอง บริเวณแม่น้ำป่าสัก บริเวณลุ่มน้ำฝั่งตะวันตก และบริเวณลุ่มน้ำฝั่งตะวันออก ด้วยเหตุที่รัฐบาลกำหนดว่าจะให้ทำโครงการชลประทานในวงเงิน 22,750,000 บาท ดังนั้น เซอร์ วอร์ดจึงเสนอรายงานโครงการชลประทานย่อย 5 โครงการ ที่เห็นว่าทางรัฐบาลควรดำเนินการทันทีก่อนมีดังนี้

โครงการคลองสุพรรณ โครงการป่าสักใต้ โครงการเพชรบุรีตะวันออก โครงการทดน้ำที่ลำปาง มณฑลพายัพ และโครงการงานทดน้ำเพื่อระบายน้ำในพื้นที่ราบจากอยุธยาถึงชายฝั่งทะเลตลอดสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา **ซึ่งโครงการชลประทานป่าสักใต้ได้รับการก่อสร้างเป็นอันดับแรก นับเป็นโครงการชลประทานขนาดใหญ่แห่งแรกของประเทศ**

ต่อมาได้มีการรวบรวมกิจการของกรมคลอง แล้วให้ตั้งเป็น "กรมทดน้ำ" แทน เมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2457 และมีการแต่งตั้งให้ นาย อาร์ ซี อาร์ วิลสัน เป็นเจ้ากรมทดน้ำ รัฐบาลเริ่มงานก่อสร้างโครงการชลประทานอย่างจริงจังในสมัยกรมทดน้ำ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า คำว่า "ทดน้ำ" เป็นการเรียกที่ไม่ถูกต้องกับงานของหน่วยราชการที่ปฏิบัติกันอยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เปลี่ยนชื่อ "กรมทดน้ำ" เป็น "กรมชลประทาน" เมื่อวันที่ 21 มีนาคม พ.ศ. 2470 ผลงานการปรับปรุงระบบชลประทานที่สำคัญในยุคสมัยนี้ได้แก่การก่อสร้างโครงการชลประทานขนาดต่างๆ ตัวอย่างโครงการที่สำคัญดังมีรายละเอียดแต่ละโครงการดังนี้

4.5.1 โครงการชลประทานป่าสักใต้ (พ.ศ.2458-2467)

รัฐบาลได้ตัดสินใจก่อสร้างโครงการชลประทานป่าสักใต้เป็นโครงการแรก เพื่อจัดหาน้ำช่วยเหลือพื้นที่ในโครงการรังสิตและบริเวณใกล้เคียง ซึ่งขณะนั้นราษฎรได้บุกเบิกและเข้าทำนากันหมดแล้ว แต่ต้องประสบกับปัญหาขาดน้ำจนมีการละทิ้งพื้นที่ปล่อยให้รกร้างว่างเปล่าเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เนื่องจากระบบคลองรังสิตไม่สามารถจัดหาน้ำสำหรับใช้เพาะปลูกได้พอตามที่คาดกันไว้

ประกอบกับปี พ.ศ. 2458 นั้นมีการโอนกิจการสัมปทานของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามมาเป็นของรัฐบาล จึงเป็นภาระหนักที่รัฐบาลจะต้องดูแลแก้ไขและส่งเสริมการทำนาในบริเวณคลองรังสิต ให้ชาวนาผ่อนคลายความเดือดร้อนเกี่ยวกับน้ำโดยเร่งด่วน

ลักษณะโครงการชลประทานป่าสักใต้ (รูปที่ 4.5) ประกอบด้วยงานสร้างเขื่อนทดน้ำกั้นแม่น้ำป่าสัก ที่ตำบลท่าหลวง อำเภอท่าเรือ จังหวัดอยุธยา ซึ่งต่อมาได้พระราชทานนามว่า "เขื่อนพระราม 6" มีขนาดช่องระบายน้ำกว้าง 12.50 เมตร จำนวน 6 ช่อง ติดตั้งบานประตูเหล็กแบบเลื่อนขึ้นลงตามแนวดิ่ง สำหรับเปิด-ปิดเพื่อควบคุมระดับน้ำหน้าเขื่อนให้สูงตามความต้องการ เขื่อนแห่งนี้ทำหน้าที่ทดน้ำในแม่น้ำป่าสักให้มีระดับสูงขึ้น แล้วส่งน้ำจากด้านหน้าเขื่อนเข้าไปตามคลองส่งน้ำสายใหญ่ คือ"คลองระพีพัฒน์" ซึ่งตอนต้นคลองสามารถรับน้ำเข้าคลองได้มากถึง 100 ลูกบาศก์เมตรต่อวินาที น้ำถูกส่งแยกออกไปตามคลองต่าง ๆ จนทั่วถึงในเขตของโครงการ ตามที่นาในเขตจังหวัดสระบุรีและอยุธยา จนถึงพื้นที่ทำนาในบริเวณคลองรังสิต จังหวัดปทุมธานี รวมความยาวคลองส่งน้ำทั้งหมด ประมาณ 360 กิโลเมตร นอกจากนั้นที่บริเวณใกล้ๆ กับตัวเขื่อนพระราม 6 และปากคลองระพีพัฒน์มีการสร้างประตูเรือสัญจรเพื่อความสะดวกแก่การคมนาคม

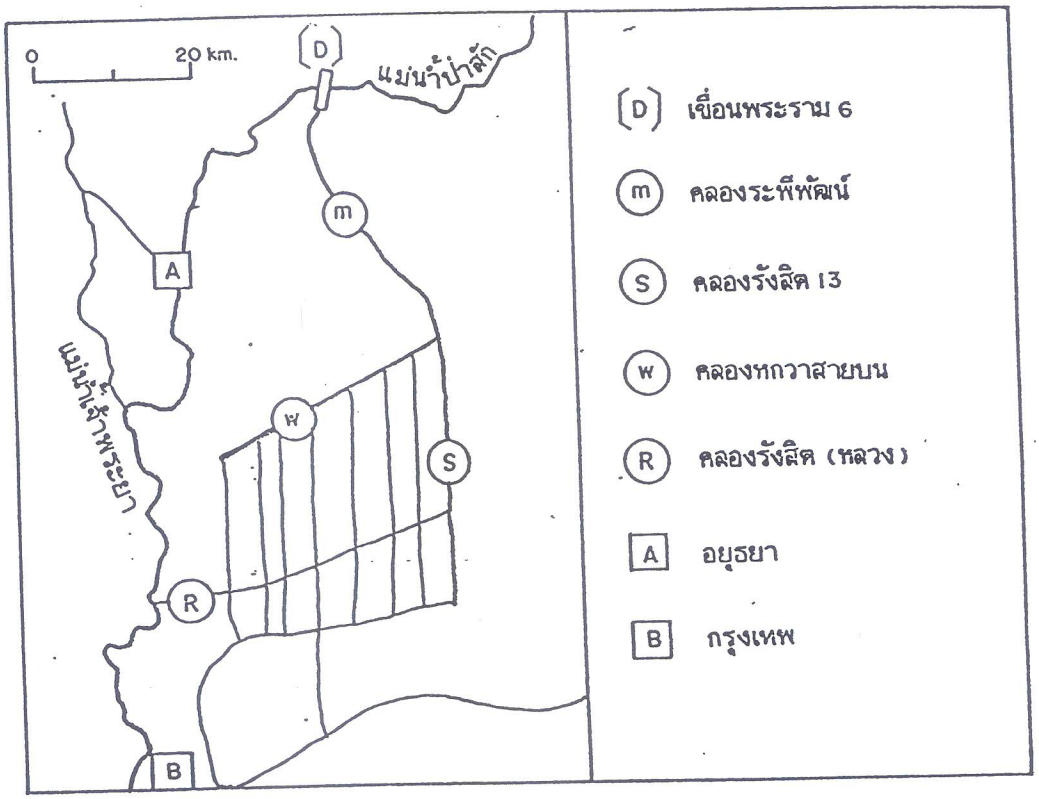

รูปที่ 4.5 แผนที่แสดงโครงการขลประทานป่าสักใต้ พ.ศ. 2458-2467

ทางน้ำในแม่น้ำป่าสักและในคลองระพีพัฒน์ โครงการชลประทานป่าสักใต้นี้ได้เริ่มงานก่อสร้างเมื่อพ.ศ. 2458 และสร้างเสร็จสมบูรณ์ ในพ.ศ. 2467 สามารถส่งน้ำให้กับพื้นที่เพาะปลูกได้ประมาณ 680,000 ไร่ รวมค่าก่อสร้างทั้งโครงการ 15,494,452 บาท

4.5.2 โครงการชลประทานเชียงราก-คลองด่าน (พ.ศ. 2464-2475)

ขณะที่งานก่อสร้างโครงการชลประทานป่าสักใต้กำลังดำเนินการและใกล้จะเสร็จนั้น กรมทดน้ำมีเครื่องจักรและกำลังคนที่มีประสิทธิภาพพอที่จะเริ่มงานก่อสร้างโครงการชลประทานแห่งใหม่ ดังนั้นในปี พ.ศ.2465 จึงได้เริ่มงานก่อสร้างโครงการชลประทานเชียงราก-คลองด่านเป็นอันดับต่อมา พร้อมทั้งมีการเริ่มงานสำรวจและออกแบบโครงการแม่น้ำสุพรรณ งานช่วงตอนโพธิ์พระยา ลักษณะงานของโครงการชลประทานเชียงราก-คลองด่าน จะมีพื้นที่เกี่ยวเนื่องกับโครงการชลประทานป่าสักใต้ที่กำลังก่อสร้างอยู่มาก **เพราะโครงการเชียงราก-คลองด่านนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อจะรักษาระดับน้ำในคลองตามบริเวณพื้นที่ราบฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาถึงแม่น้ำนครนายกตั้งแต่คลองรังสิตลงมาถึงแถบชายทะเล ไม่ให้น้ำในคลองไหลกลับลงสู่แม่น้ำในขณะที่น้ำในทุ่งนามีน้อย มีการสร้างประตูระบายน้ำไว้ตามคลองที่เชื่อมกับแม่น้ำทุกคลอง พร้อมกันนี้ก็ได้สร้างคันกั้นน้ำให้พอเหมาะเพื่อช่วยให้การทำนาในอาณาเขตนี้ให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น** นอกจากนั้นในพื้นที่โครงการชลประทานเชียงราก-คลองด่าน ยังมีงานก่อสร้างและปรับปรุงคลองระบายน้ำขนาดใหญ่ทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตกของโครงการ รวมทั้งคลองระบายน้ำด้านทิศใต้ใกล้กับชายทะเลซึ่งขนานกับคันกั้นน้ำเค็มที่เป็นถนนสุขุมวิท พร้อมกับสร้างคลองเชื่อมให้ถึงกันเป็นระบบเพื่อเก็บกักและระบายน้ำให้รวดเร็วด้วย โดยที่คลองต่างๆตามระบบใหม่เหล่านี้ได้เกี่ยวโยงเชื่อมกับคลองตามบริเวณทุ่งราบใกล้ชายทะเล ซึ่งนายไฮเดได้ออกแบบและขุดขึ้นไว้ โดยสร้างประตูเรือสัญจรและประตูระบายน้ำอยู่ทั่วไปแล้ว ทำให้พื้นที่บริเวณกว้างใหญ่มีน้ำกักเก็บไว้ใช้เพาะปลูกอย่างสมบูรณ์และสามารถควบคุมระดับน้ำในทุ่งนาได้เหมาะสม เป็นประโยชน์ต่อการเพาะปลูกทั้งด้านชลประทานและการระบายน้ำเป็นอย่างยิ่งตราบเท่าจนถึงปัจจุบันนี้ โครงการชลประทานเชียงราก-คลองด่าน ได้เริ่มงานก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. 2465 และสร้างเสร็จสมบูรณ์ตามโครงการใน พ.ศ. 2474 เป็นประโยชน์แก่พื้นที่เพาะปลูกในเขตโครงการชลประทานในสมัยนั้นประมาน 690,000 ไร่ และต่อมาเมื่อการก่อสร้างโครงการเจ้าพระยาใหญ่เสร็จแล้วทำให้มีน้ำส่งมาช่วยเหลือพื้นที่บริเวณข้างเคียงได้อีกจำนวนมาก ช่วยขยายพื้นที่เพาะปลูกในโครงการเพิ่มเป็นประมาณ 1,300,000 ไร่

4.5.3 โครงการชลประทานแม่น้ำสุพรรณ (พ.ศ. 2464-2498)

แม่น้ำสุพรรณเป็นสาขาของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลออกสู่ทะเล แม่น้ำตอนที่แยกออกจากแม่น้ำเจ้าพระยานิยมเรียกว่า"คลองมะขามเฒ่า" เมื่อไหลผ่านจังหวัดสุพรรณบุรีเรียกว่า "แม่น้ำสุพรรณ" ไหลผ่านจังหวัดนครปฐมเรียกว่า"แม่น้ำนครไชยศรี" และช่วงที่ไหลสู่อ่าวไทยในเขตจังหวัดสมุทรสาครเรียกว่า"แม่น้ำท่าจีน" ซึ่งทั้งสี่ชื่อดังกล่าวเป็นชื่อของแม่น้ำสายเดียวกันนั่นเอง เนื่องจากพื้นที่ริมแม่น้ำสุพรรณมีสภาพภูมิประเทศและมีน้ำต้นทุนเหมาะสำหรับการเพาะปลูกเป็นอย่างดี เซอร์ ธอมมัส วอร์ด จึงได้วางโครงการชลประทานโดยเสนอแนะให้ก่อสร้างโครงการชลประทานแม่น้ำสุพรรณขึ้นเป็นอันดับแรก โดยให้เหตุผลว่า พื้นที่บริเวณนี้ในขณะนั้นยังไม่มีการก่อสร้างงานใดๆทำไว้ก่อน ดังนั้นระบบโครงการชลประทานตรงนี้จึงสามารถวางโครงการและออกแบบงานใหม่ให้มีความสมบูรณ์ตามหลักวิชาการได้อย่างเต็มที่ เพื่อจะได้เป็นตัวอย่างที่ดีสำหรับงานชลประทานที่มีความถูกต้องต่อไป แต่ข้อเสนอนี้รัฐบาลขณะนั้นไม่เห็นด้วยเพราะเหตุผลว่า พื้นที่ทุ่งรังสิตเวลานั้นกำลังเดือดร้อนอย่างหนักและต้องการระบบชลประทานช่วยเหลือ จึงสมควรที่จะได้ดำเนินการแก้ไขก่อน โครงการชลประทานป่าสักใต้จึงตัดสินใจก่อสร้างเป็นอันดับแรกดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว

ลักษณะโครงการนี้ประกอบด้วยการขุดลอกแม่น้ำสุพรรณตั้งแต่จุดแยกตรงแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเริ่มใน ปี พ.ศ. 2464 มีการก่อสร้างอาคารประตูน้ำปิดกั้นแม่น้ำสุพรรณ ที่บริเวณ "โพธิ์พระยา" และ "สามชุก" มีขนาดช่องทางระบายน้ำกว้าง 12.50 เมตร จำนวน 2 ช่อง มีการติดตั้งบานประตูเหล็กแบบเลื่อนขึ้น-ลงตามแนวดิ่ง ความสูงบานละ 6 เมตร สำหรับเปิด-ปิดเพื่อควบคุมระดับน้ำด้านหน้าประตูระบายน้ำให้สูงตามต้องการและที่บริเวณด้านซ้ายของอาคารประตูระบายน้ำได้สร้างประตูเรือผ่านสัญจรด้วย งานก่อสร้างต่างๆที่หัวงานบริเวณโครงการโพธิ์พระยา เริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2466 และสร้างเสร็จในปี พ.ศ. 2468 รวมค่าก่อสร้างทั้งสิ้น 1,182,327 บาท สามารถช่วยเหลือพื้นที่เพาะปลูกจำนวนมาก ส่วนงานระบบคลองส่งน้ำสายใหญ่ฝั่งซ้าย คลองส่งน้ำสายใหญ่ฝั่งขวา พร้อมด้วยคลองซอยและคลองแยกซอยต่างๆ เริ่มก่อสร้าง พ.ศ.2468 และสร้างเสร็จ พ.ศ. 2478 ทำให้ได้ประโยชน์แก่พื้นที่โครงการประมาณ 370,000 ไร่ งานก่อสร้างต่างๆบริเวณโครงการสามชุก ได้เริ่มในปี พ.ศ. 2478 แต่ได้หยุดการก่อสร้างไปเพราะเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 มาเริ่มก่อสร้างใหม่หลังสงครามสงบ โดยโครงการชลประทานแม่น้ำสุพรรณได้ดำเนินการเสร็จสมบูรณ์ในราวปี พ.ศ. 2498

4.5.4 โครงการชลประทานแม่น้ำนครนายก (พ.ศ. 2476-2497)

โครงการชลประทานแม่น้ำนครนายกไม่ได้อยู่ในแผนการปรับปรุงระบบชลประทานของเซอร์ ธอมมัส วอร์ด ที่เสนอให้รัฐบาลรีบดำเนินการ พื้นที่บริเวณแม่น้ำนครนายกได้ประสบภาวะ

ขาดน้ำในปีที่มีน้ำน้อยและประสบปัญหาน้ำท่วมในปีที่มีน้ำมากอยู่เป็นประจำตลอดเวลา รัฐบาลเล็งเห็นความเดือดร้อนของราษฎรจึงมีการสร้างเขื่อนกั้นแม่น้ำนครนายกในบริเวณทางตะวันตกของจังหวัดนครนายก พร้อมทั้งสร้างประตูกั้นน้ำเป็นช่วงๆอีกหลายแห่ง ทำให้พื้นที่บริเวณแม่น้ำนครนายกกับแม่น้ำปราจีนบุรี รวมถึงพื้นที่ทางตะวันออกของโครงการรังสิตได้รับผลประโยชน์มากจากโครงการชลประทานนี้อย่างมากมาย

4.5.5 โครงการชลประทานเจ้าพระยาใหญ่ (พ.ศ. 2495-2500)

กรมชลประทานได้ดำเนินการก่อสร้างโครงการชลประทานเจ้าพระยาใหญ่ จุดประสงค์เพื่อส่งน้ำให้แก่บริเวณพื้นที่บริเวณที่ราบขั้นบันไดแม่น้ำระดับต่ำ ตั้งแต่จังหวัดชัยนาทถึงบริเวณจังหวัดอยุธยา โดยสามารถแก้ไขปัญหาการขาดน้ำและลดการท่วมของน้ำได้อย่างมากในบริเวณที่ราบดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา การก่อสร้างเป็นการสร้างเขื่อนที่บริเวณจังหวัดชัยนาทเป็นหลัก มีความยาวเขื่อนทั้งสิ้น 237.5 เมตร มีประตูระบายน้ำแบบขึ้นลงจำนวน 16 ช่อง โดยสามารถระบายน้ำได้ปริมาณ 3300 ลบ. เมตร/วินาที โดยมีการส่งน้ำจากเขื่อนทั้งสิ้น 5 ทาง คือ ทางคลองมะขามเฒ่า-อู่ทอง แม่น้ำสุพรรณบุรี แม่น้ำน้อย คลองชัยนาท-อยุธยา และคลองชัยนาท-ป่าสัก โครงการชลประทานนี้ได้เริ่มก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2495 ก่อสร้างเสร็จเมื่อปี พ.ศ. 2500 และเวลาต่อมาได้มีการขุดคูคลองส่งน้ำและประตูควบคุมระดับน้ำเพื่อส่งน้ำไปทั่วพื้นที่บริเวณที่ราบขั้นบันไดแม่น้ำระดับต่ำ โดยเสร็จสมบูรณ์ในปี พ.ศ. 2505 พื้นที่เพาะปลูกในบริเวณนี้จึงได้มีระบบชลประทานที่สมบูรณ์

4.5.6 เขื่อนภูมิพลและเขื่อนสิริกิติ์

เขื่อนทั้งสองได้สร้างในบริเวณทางต้นน้ำของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นการเก็บกักน้ำเพื่อการผลิตกระแสไฟฟ้าและส่งน้ำเพื่อให้พื้นที่การเกษตรในลุ่มน้ำเจ้าพระยา เขื่อนภูมิพลเป็นเขื่อนอเนกประสงค์แห่งแรกได้เริ่มก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ.2501 ก่อสร้างเสร็จในปี พ.ศ. 2507 นับเป็นเขื่อนที่มีความสูงที่สุด 154 เมตร สามารถกักเก็บน้ำได้ทั้งหมด 13,462 ล้าน ลบ. เมตร มีกำลังผลิตกระแสไฟฟ้าทั้งสิ้น 535,000 กิโลวัตต์ สำหรับเขื่อนสิริกิติ์ เป็นเขื่อนดิน สูง 113.6 เมตร สามารถเก็บน้ำได้ทั้งสิ้น 9,510 ล้าน ลบ. เมตร มีกำลังผลิตกระแสไฟฟ้าได้ทั้งสิ้น 375,000 กิโลวัตต์ สร้างเสร็จในปี พ.ศ. 2517 การสร้างเขื่อนทั้งสองแม้จะไม่ได้สร้างในพื้นที่บริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยาก็จริง แต่ก็มีความสำคัญอย่างมากต่อระบบชลประทานในบริเวณลุ่ม แม่น้ำเจ้าพระยาอย่างมาก อีกทั้งยังมีผลกระทบต่อการพัฒนาด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมโดยเฉพาะในช่วงหลัง ปี พ.ศ. 2520

4.6 การพัฒนาที่ดินบริเวณทุ่งรังสิต

การพัฒนาที่ดินในบริเวณทุ่งรังสิตมีรูปแบบที่สอดคล้องกับการพัฒนาที่ดินของบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา

ดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น ในการศึกษาครั้งนี้สามารถแบ่งการเปลี่ยนแปลงลักษณะการพัฒนาของบริเวณทุ่งรังสิตออกเป็น 5 ยุคตามลักษณะการเปลี่ยนแปลงของสภาพนิเวศวิทยาเป็นหลักคือ

(1) ยุคก่อนการบุกเบิก ก่อน พ.ศ. 2432

(2) ยุคการบุกเบิก พ.ศ. 2432-2467

(3) ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 1 พ.ศ. 2467-2500

(4) ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 2 พ.ศ 2500-2520

(5) ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 3 พ.ศ. 2520-ปัจจุบัน

4.6.1 ยุคก่อนการบุกเบิก (ก่อน พ.ศ. 2432)

จากเอกสารบันทึกการเดินทางโดยชาวต่างชาติและมิชชันนารีที่เดินทางมาประเทศสยามก่อนปี พ.ศ.2370 และการเดินทางของ นายสมิต เอส วาริ่งตัน ในปี พ.ศ. 2433 ได้มีการกล่าวอ้างอิงพื้นที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ อำเภอสามโคกในปัจจุบันขึ้นไปจนถึงอยุธยา ซึ่งเข้าใจว่าเป็นบริเวณเดียวกับลุ่มน้ำขังเหนือและที่ราบลุ่มน้ำขังตะวันตกทั่วไปของทุ่งรังสิตในยุคก่อนการบุกเบิก (ก่อนพ.ศ.2432) น่าจะเป็นทุ่งหญ้าขนาดใหญ่มีน้ำขังอยู่บางแห่ง พรรณไม้ที่ขึ้นส่วนมากเป็นพวกหญ้าและหญ้าน้ำ (Gramineae) ประเภทต่างๆ ต้นอ้อ (Arundo danax Linn.) ต้นกกชนิดต่าง ๆ (Cyperus sp.) กกขนาด (cyperus differmis Linn.) ต้นกกสามเหลี่ยม (Cyperus malaccensis Lank.) ต้นธูปฤาษี (Typha angustifolia Linn.) ต้นโสนหางไก่ (Aeschynomene indica Linn.) ต้นแขม (แฝกน้ำ) (Themeda arundinacea Ridl) ต้นโสน (Ormocarpum orientale Merr.) หญ้าโขมง (Saccharum procerum Roxb.) ต้นบอน (Colocasia esculentam Var.) บัวเผื่อน (Nymphaea nouchali Burm.) บัวหลวง (Nelumbo nucifera Gaertn.) ในบริเวณที่มีน้ำไม่ลึกนักและบริเวณที่เป็นที่ดอนซึ่งพบอยู่โดยทั่วไปมักจะมีต้นไม้พุ่มและใหญ่ขึ้นจำพวก ต้นไทร (Ficus maclellandii King.) ต้นทองหลาง (Erythrin suberosa Roxb.) ต้นมะกอกน้ำ (Elaeocarpus hygrophilus) ต้นขนาก (Juncellus inundatus Clarks) ต้นสะแก (Combretum quadrangulare Kurz) ข่อย (Streblus taxoides Kurz) ต้นตะขบ (Flacourtia indica Merr) พระยาชลมารควิจารณ์ เมื่อครั้งท่านยังมีชีวิตอยู่ได้มีความสนใจเรื่องเนื้อสมันอย่างมาก ในระหว่างที่ท่านยังคงเป็นอธิบดีกรม

ชลประทานได้พยายามค้นคว้าเรื่องนี้จากการไต่ถามคนงานและชาวบ้านอยู่เสมอ โดยท่านเจ้าคุณชลมารคได้เล่าให้ฟังว่า บิดาของท่าน คือ ดอกเตอร์ใหญ่ สนิทวงศ์ เมื่อครั้งเป็นผู้อำนวยการบริษัท Siam Canals, Land and Irrigation อยู่ควบคุมงานการขุดคลองระบายน้ำ เพื่อการทำนาในทุ่งรังสิต ท่านบอกเจ้าคุณว่า สมัยนั้นเนื้อสมันชุกชุมมากตามทุ่งรังสิตและเคยยิงได้แถวบริเวณประตูน้ำจุฬาลงกรณ์ โดยในฤดูน้ำท่วมเนื้อสมันจะหนีขึ้นไปอยู่ตามเกาะที่ดอน ชาวบ้านก็ชวนกันไปด้วยเรือม่วงแล้วไล่แทงเอาตามชอบใจอย่างง่ายดาย ในฤดูร้อนชาวบ้านบางคนก็เอาเขาสมันมาตาก หรือตะไบข้างหลังออกทำให้น้ำหนักเขาเบาขึ้น แล้วก็สวมติดไปบนศีรษะคลานเข้าไปได้จวนถึงตัวสมันแล้วก็แทงเอาอย่างง่ายดาย มันไม่ใคร่หนีนัก เพราะเห็นเขาคล้ายกันนึกว่าเป็นพวกเดียวกัน (ดังรูป 4.6) เนื้อสมันในสมัยนั้นจึงมีชุกชุมมากในบริเวณทุ่งรังสิตจนถึงตำบลบางปลากรด และทุ่งดงละครในนครนายก ชาวบ้านทุ่งละครในหน้าน้ำท่วม มักชอบชวนกันขี่ควายไปล้อมแทงเนื้อสมันซึ่งหนีน้ำขึ้นไปอาศัยตามเกาะบนที่ดอน เพราะควายเดินได้ทนทั้งในโคลนและในน้ำแต่สมันลุยน้ำเหนื่อยง่าย นอกจากเนื้อสมันแล้วยังพบโขลงช้างป่าลงมาหากินในทุ่งรังสิตและบริเวณพื้นที่ริมสองฝั่งคลองแสนแสบ

ลักษณะนิเวศวิทยาแบบที่ลุ่มน้ำขังในแถบแม่น้ำเจ้าพระยามักจะเป็นที่อยู่ของนกและสัตว์ต่าง ๆ จำนวนมากมาย ประเภทของนกต่าง ๆ ที่พบได้แก่ นกเป็ดน้ำ (Anas sp.) นกเป็ดผี (Tachybaptus ruficollis) นกกาน้ำ (Phalacrocorax sp.) นกแขวก (Nycticorax nycticorax) นกยางกรอก (Ardeola speciosa) นกยางดำ (Dupetor flavicollis) นกอีโก้ง (Porphyrio prophyrio) นกอีลุ้ม (Gallicrex cinerea) นกอีล้ำ (Gallinula chloropus) นกพริก (Metopidius indicus) นกกวัก (Amauronis phoenicurus) ในส่วนของสัตว์สะเทินน้ำสะเทินบกและสัตว์เลื้อยคลานที่อาศัยในที่ลุ่มน้ำขังบริเวณทุ่งรังสิตก่อนมีการขุดคลองน่าจะเป็นสัตว์จำพวก คางคกบ้าน (Bufo melanostictus) เขียดจะนา (Occidozyga lima) เขียดลื่น (Phrynoglossus laevis) เขียดหลังปุ่มที่ราบ (Phrynoglossus martensii) เขียดบัว (Rana erythraea) กบหนอง (Rana limnocharis) เขียดหลังขีด (Rana macrodactyla) กบนา (Rana rugulosa) ปาดบ้าน (Rhacophorus leucomystax) อึ่งอ่างบ้าน (Kaloula pulchra) อึ่งข้างดำ (Microhyla heymonsi) อึ่งน้ำเต้า (Microhyla Ornata) เต่าหับ (Cuora amboinensis) เต่าบึงหัวเหลือง (Hieremys annandalei) เต่านา (Malayemys subtrijuga) ตะพาบหัวกบ (Pelochelys bibroni) ตะพาบน้ำ (Trionyx cartilagineus) จระเข้น้ำจืด (Crocodylus siamensis) ตะกวด (Varanus bengalensis) เห้ย (Varanus salvator) งูดินบ้าน (Ramphotyphlops braminus) งูดินใหญ่ (Typhlops diardi) งูงวงช้าง (Acrochordus javanicus) งูแสงอาทิตย์ (Xenopeltis unicolor) งูก้นขบ (Cylindrophis rufus) งูหลาม (Python molurus) งูเหลือม (Python reticulatus) งูสามเหลี่ยม (Bungarus fasciatus) งูเห่าหม้อ (Naja Kaouthia) งูเห่าพ่นพิษ (Naja naja) งูทางมะพร้าว (Elaphe radiata) งูสิง (Ptyas korros) งูเขียวหางไหม้ท้องเหลือง (Trimeresurus albolabris) งูเขียวหางไหม้ท้องเขียว (Trimeresurus gramineus)

รูปที่ 4.6 แสดงนายพรานซึ่งเอาเขาของเนื้อสมันมาผูกติดกับศีรษะ แล้วคลานเข้าไปในฝูงสมันซึ่งสมันตัวผู้อาจจะวิ่งเข้ามาเพื่อต่อสู้และจะถูกแทงอย่างง่ายดาย (น.พ.บุญส่ง เลขะกุล, 2533)

จะเห็นได้ว่าจากสภาพนิเวศวิทยาของบริเวณทุ่งรังสิตในสมัยก่อนเริ่มมีการขุดคลอง มีความหลากหลายของสัตว์นานาชนิดอาศัยอยู่อย่างมากดังที่กล่าวไว้แล้ว แต่ได้มีการล้างผลาญจนสัตว์และพืชบางชนิดสูญพันธุ์ไป เช่นเนื้อสมันอันเป็นกวางที่มีอยู่แต่เฉพาะเมืองไทยเท่านั้น

เนื้อสมันเป็นตัวอย่างที่ดีของผลกระทบจากการพัฒนาที่ดินในสมัยที่ลุ่มน้ำขังได้ถูกเปิดทำนากันมากมาย คือในราวสมัยราว 100 ปีมานี้เอง เนื้อสมันเป็นกวางที่ครั้งหนึ่งเคยมีชุกชุมมากตามแถวบางเขน หลักสี่ ดอนเมือง ทุ่งรังสิต อยุธยา นครนายก สุพรรณบุรี ฯลฯ และทั้งๆ ที่มีอย่างชุกชุมนั้นก็ยังถูกไล่ล่าจนสูญหายไปจนหมดจากแผ่นดินไทยและโลกภายในไม่กี่ปี

4.6.2 ยุคบุกเบิก พ.ศ. 2432-2467

ยุคบุกเบิกเริ่มต้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2432 ซึ่งเป็นปีที่เริ่มมีการขุดโครงการคลองรังสิต โดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (Siam Canals Land and Irrigation Company) พื้นที่ในทุ่งรังสิตจากเดิมที่เป็นที่ลุ่มน้ำขังมีหญ้าและต้นไม้ชนิดต่าง ๆ ปกคลุม มีน้ำขังอยู่ตลอดเวลา ต่อมามีการขุดคลองดังรูปที่ 4.7 จึงเป็นเหมือนทางระบายน้ำ มีผลทำให้พื้นที่ที่ลุ่มน้ำขังเหนือกลายเป็นพื้นที่แห้งขึ้นและต่อมากลายเป็นพื้นที่ปลูกข้าวในเวลาต่อมา การปลูกข้าวในพื้นที่ทุ่งรังสิตในช่วงยุคบุกเบิกพบว่าไม่ค่อยประสบความสำเร็จมากนัก นายไฮ เด ได้วิจารณ์โครงการรังสิตไว้ว่า ยังเป็น "โครงการที่ล้าสมัยและไม่สมบูรณ์ (a very primitive and incomplete scheme)" ทั้งนี้คลองที่ขุดในโครงการรังสิตขณะนั้นไม่สามารถจะส่งน้ำให้แก่ที่นาได้ตามต้องการ และเป็นผลทำให้ที่นาได้รับความเสียหาย ความเดือดร้อนในเรื่องของน้ำสำหรับใช้ในการทำนาในเขตรังสิตได้เกิดขึ้นมาโดยตลอด เห็นได้จากมีการร้องเรียนจากชาวนาอยู่เป็นประจำว่าทำนาไม่ได้ผล เพราะมีน้ำมากไปบ้างมีน้ำน้อยไปบ้าง การทำนาไม่ได้ผลเกือบทุกปี ในปี พ.ศ.2449 เกิดปัญหาขาดน้ำอย่างหนักในบริเวณโครงการรังสิต คลองที่ขุดในโครงการรังสิตมีการตื้นเขินดังในรูปที่ 4.8 ทำให้ชาวนาในเขตรังสิตอพยพออกจากพื้นที่จำนวนมาก โดยในปี พ.ศ. 2449 มีชาวนาอพยพถึง 1,000 ครอบครัว และมีการทยอยอพยพออกจากพื้นที่เรื่อย ๆ

สาเหตุอีกประการที่ทำให้ชาวนาบางพื้นที่ทยอยอพยพออกมากันมากเนื่องจากปัญหาทำนาไม่ได้ผลเพราะดินเปรี้ยวดังในรูปที่ 4.9 แสดงให้เห็นถึงพื้นที่ที่ถูกทิ้งให้เป็นที่ลุ่มน้ำขังใน พ.ศ.2449 เพราะสาเหตุดินเปรี้ยว แต่ปัญหาที่นับว่ารุนแรงที่สุดคือในช่วงปี 2451-52 ได้เกิดน้ำท่วม ทำให้นาบริเวณรังสิตในที่ลุ่มเสียหายมากมาย และต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2452 ถึง 2456 ได้ประสบกับสภาวะฝนแล้งเป็นเวลา 3 ปีติดต่อกัน ทำให้การเพาะปลูกข้าวในบริเวณรังสิตได้รับความเสียหายอย่างหนักเป็นเหตุให้ชาวนาต้องได้รับความเดือดร้อน ค่าครองชีพเพิ่มสูงขึ้นมาก ก่อให้เกิดปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน และในปี พ.ศ. 2457 อันเป็นปีที่สัมปทานขุดคลองรังสิตได้สิ้นสุดลงและคลองรังสิตถูกโอนมาเป็นของรัฐบาลในสภาพที่

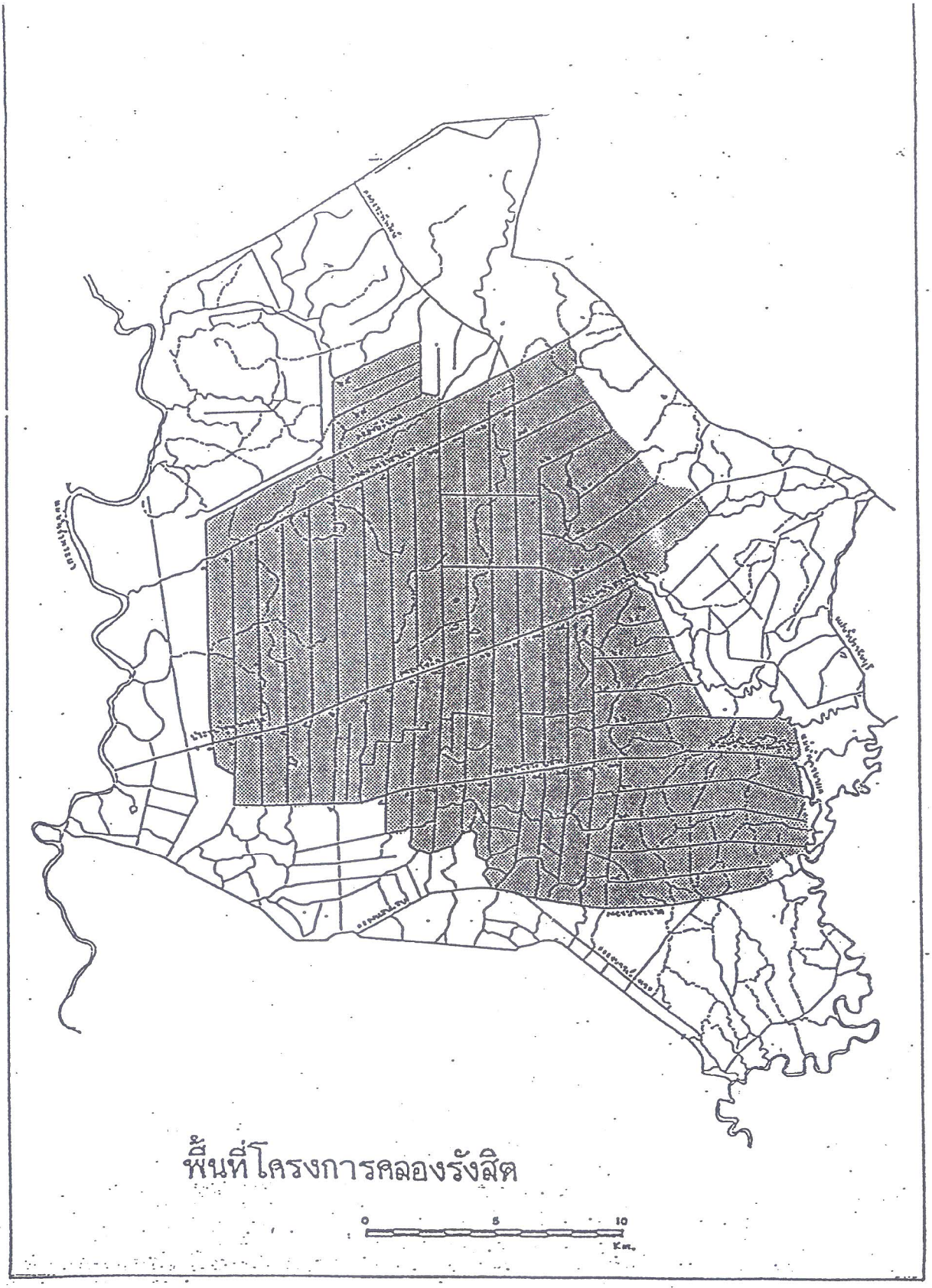

รูปที่ 4.7 แผนที่แสดงพื้นที่โครงการคลองรังสิตและพื้นที่ใกล้เคียงในปัจจุบัน

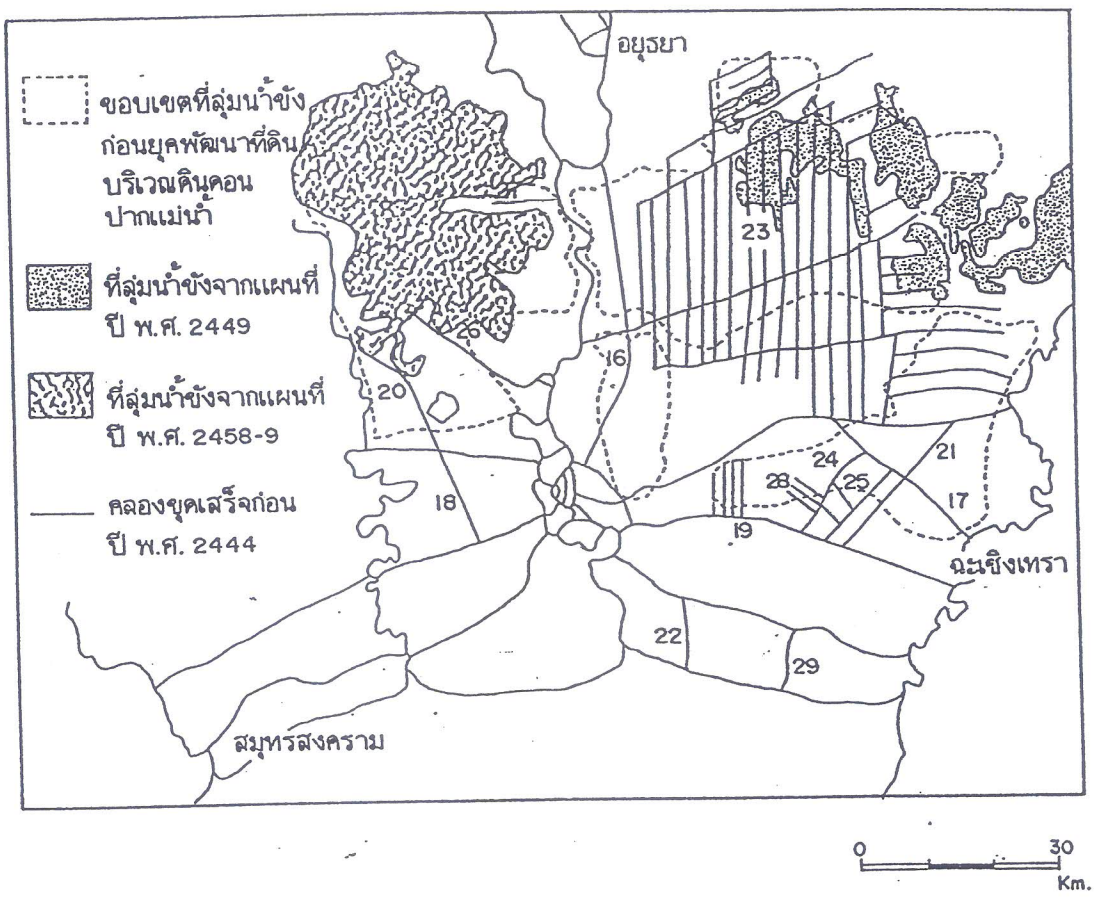

รูปที่ 4.8 แผนที่แสดงบริเวณคลองรังสิตที่ตื้นเขินในปี 2449 (สุนทรี อาสะไวย์, 2530)

หมายเหตุ: เส้น.....คือความยาวของคลองที่ตื้นเขิน

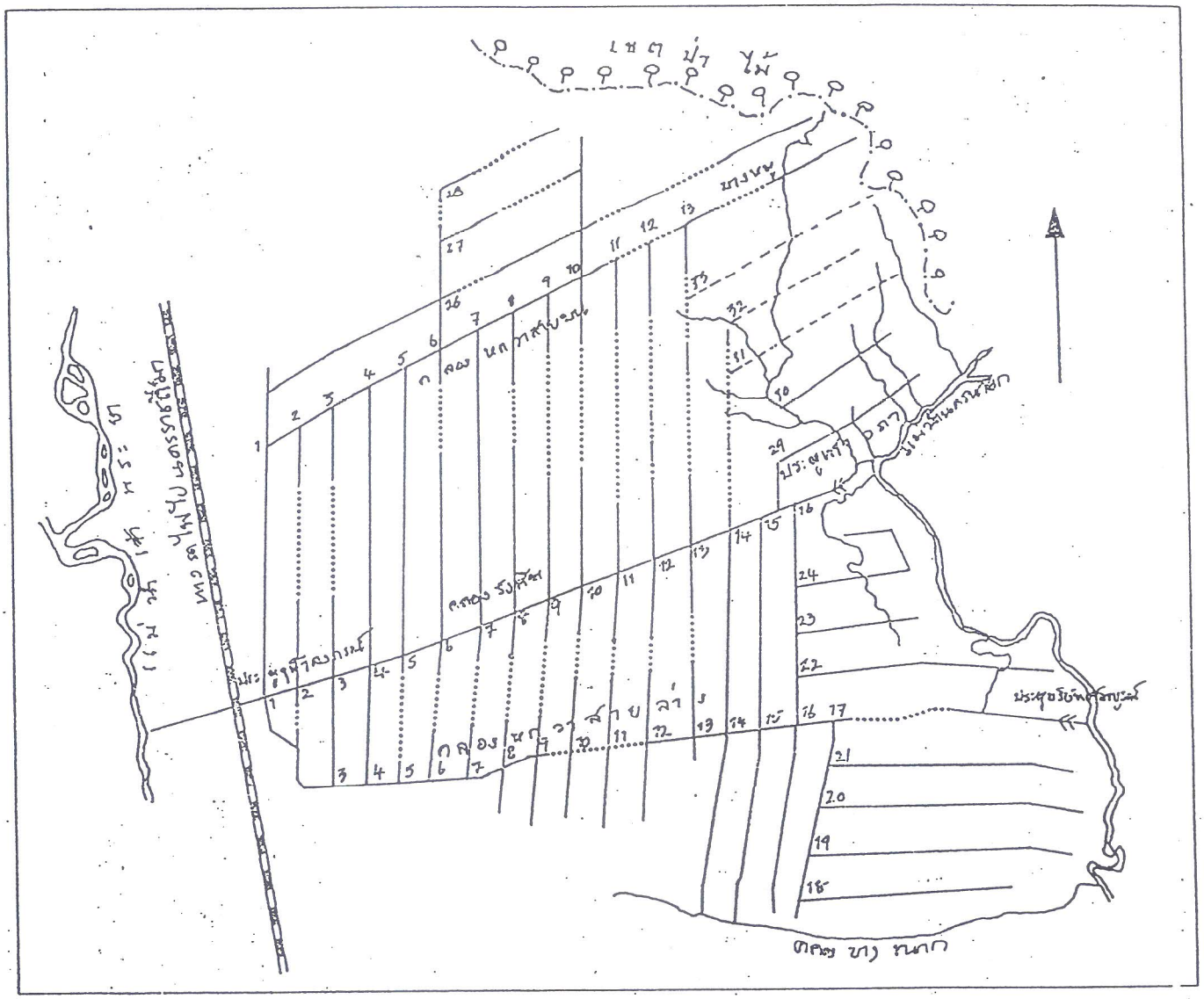

รูปที่ 4.9 แผนที่แสดงพื้นที่ที่ถูกทิ้งให้เป็นที่ลุ่มน้ำขัง ในปี พ.ศ.2449 เพราะสาเหตุดินเปรี้ยว

ที่มา : แผนที่กรมแผนที่ทหาร พ.ศ.2449

ทรุดโทรมนั้นนับว่ามีผลกระทบสำคัญต่อการผลิตข้าวในเขตนี้ โดยมีหลักฐานระบุว่าในพื้นที่เพาะปลูกทั้งหมด 400,000 ไร่ เป็นที่นาที่ใช้เพาะปลูกได้จริงเพียงร้อยละ 40 เท่านั้น และก็เป็นอีกช่วงเวลาหนึ่งที่มีชาวนาอพยพออกจากเขตรังสิตกันอย่างมาก ความเสื่อมโทรมของคลองรังสิตที่นอกจากไม่สามารถใช้น้ำในการเพาะปลูกได้เท่าที่ควร ยังรวมถึงการที่ไม่สามารถใช้เป็นเส้นทางลำเลียงข้าวออกไปขายได้อีก จึงนำไปสู่การที่รัฐบาลต้องพิจารณาปรับปรุงระบบชลประทานในเขตนี้อย่างจริงจัง ในที่สุดรัฐบาลมีการพิจารณาเห็นควรเร่งรัดให้มีการพัฒนาระบบชลประทานโดยเร่งด่วน จึงได้มีการตัดสินใจก่อสร้างโครงการชลประทานป่าสักใต้เพื่อช่วยจัดหาน้ำให้แก่โครงการรังสิตและบริเวณใกล้เคียงในปี พ.ศ.2458 และได้เสร็จสมบูรณ์ในปี พ.ศ.2467 ซึ่งนับว่าเป็นจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญสำหรับพื้นที่บริเวณคลองรังสิต **ผลกระทบจากการก่อสร้างโครงการชลประทานป่าสักใต้ที่มีต่อคลองรังสิตสามารถสรุปได้ 2 ประเด็นคือ ประการแรก สามารถแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำในปีที่มีน้ำน้อยได้และช่วยลดปัญหาการตื้นเขินของคลองรังสิตได้ ประการที่สอง มีส่วนช่วยทางอ้อมให้ปัญหาดินเปรี้ยวลดน้อยลง เพราะน้ำในแม่น้ำป่าสักมีความเป็นด่างมากกว่าน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยา สาเหตุอาจจะเป็นด้วยแม่น้ำป่าสักมีต้นน้ำลำธารและไหลผ่านบริเวณภูเขาหินปูนแหล่งใหญ่ในบริเวณจังหวัดสระบุรี**

4.6.3 ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 1 พ.ศ. 2467-2500

ภายหลังจากการก่อสร้างโครงการชลประทานป่าสักใต้เสร็จในปี พ.ศ.2467 พบว่าชาวนาบริเวณพื้นที่คลองรังสิตได้รับน้ำมากขึ้น ปัญหาการตื้นเขินของคลองได้ลดลงอย่างมากมาย และเขื่อนพระราม 6 สามารถช่วยกักเก็บน้ำและส่งน้ำให้แก่บริเวณพื้นที่คลองรังสิตอย่างทั่วถึง โดยเฉพาะในปีที่มีปัญหาสภาวะฝนแล้ง ชาวนาบริเวณนี้จึงมีน้ำพอเพียงใช้ในการปลูกข้าว

ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 1 ชาวนาในแถบบริเวณคลองรังสิตสามารถทำนาได้ดีขึ้นกว่าสมัยยุคบุกเบิก แต่ก็ยังประสบปัญหาเรื่องน้ำท่วมล้นฝั่งจากแม่น้ำเจ้าพระยาในปีที่มีน้ำมาก ๆ ทำความเสียหายให้กับนาข้าวในบางปีบ้าง **อย่างไรก็ตาม การมีโครงการป่าสักใต้มิได้มีผลทำให้เนื้อที่เพาะปลูกขยายตัวเพิ่มขึ้น แต่เป็นเพียงรักษาระดับผลผลิตในเขตนี้ให้คงที่ในเนื้อที่เพาะปลูกเท่าเดิม ประมาณ 400,000 ไร่ ในช่วงปี พ.ศ.2468-2470**

ปัญหาเรื่องดินเปรี้ยวเป็นปัญหาที่สำคัญในยุคสมัยนี้ บางพื้นที่มีสภาพดินเปรี้ยวมาก ๆ ชาวนายังคงทิ้งให้รกร้างว่างเปล่า Pendleton (1962) ได้เขียนไว้ในเอกสารวิชาการพูดถึงเรื่องปัญหาดินเปรี้ยวในบริเวณรังสิตและองครักษ์กล่าวไว้ว่า

"ในบริเวณที่นาที่มีปัญหาดินเปรี้ยว ชาวนารู้จักวิธีทดสอบน้ำในที่นาก่อนที่จะมีการปลูกข้าวโดยเมื่อถึงระยะเริ่มฤดูปลูกข้าวตอนต้นฤดูฝน ได้เห็นชาวบ้านบ้วนน้ำหมากลงไปในน้ำเพื่อทดสอบว่าน้ำยังเปรี้ยวจัดเกินไปที่จะหว่านข้าวและปักดำกล้าได้หรือไม่ ถ้าน้ำหมากที่บ้วนลงไปเปลี่ยนสีจากสีแดงเป็นสีดำก็แสดงว่าน้ำยังเปรี้ยวจัดเกินไปจะต้องรอให้ฝนตกและชะดินให้จืดอีกสักพักหนึ่งก่อน แต่ถ้าน้ำหมากไม่เปลี่ยนสียังคงเป็นสีแดงตามเดิม ก็แสดงว่าน้ำในนาหายเปรี้ยวจัดแล้วและควรเริ่มหว่านข้าว หรือปักดำกล้าได้แล้ว"

การเปลี่ยนแปลงในยุคสมัยนี้มีปัจจัยทางสังคมเศรษฐกิจเข้ามาเกี่ยวข้องค่อนข้างสูง เนื่องจากในยุคสมัยนี้มีสงครามโลกเกิดขึ้น 2 ครั้ง ทำให้ข้าวไทยเป็นที่ต้องการมากในตลาดโลก ราคาข้าวดีมากโดยเฉพาะช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองเสร็จสิ้นในปีพ.ศ.2491 ประเทศไทยถูกจัดให้เป็นประเทศที่มีความสำคัญในแง่การผลิตอาหารมาช่วยแก้ไขปัญหาการขาดแคลนอาหารหลังภาวะสงครามสิ้นสุด ได้มีผู้แทนขององค์กรอาหารแห่งสหประชาชาติ (FAO) เดินทางมาประเทศไทยในปี พ.ศ. 2491 เพื่อให้คำแนะนำการพัฒนาทางด้านการเกษตรแก่ประเทศไทย ทางองค์กรอาหารแห่งสหประชาชาติ (FAO) ได้แนะนำให้พัฒนาแหล่งน้ำในโครงการใหญ่ ๆ ซึ่งในอดีตไม่สามารถดำเนินการได้ รัฐบาลไทยได้ดำเนินการเสนอโครงการเงินกู้เพื่อพัฒนาแหล่งน้ำจากธนาคารโลก ในปีพ.ศ.2495 จึงได้มีการก่อสร้างโครงการชลประทานเจ้าพระยาใหญ่โดยเงินกู้ธนาคารโลกและได้สร้างเสร็จใน ปีพ.ศ. 2500

4.6.4 ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 2 พ.ศ. 2500-2520

จุดเริ่มต้นของยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 2 คงจะเป็นการสร้างเขื่อนชัยนาทเสร็จในราวปี พ.ศ. 2500 การสร้างเขื่อนชัยนาทซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการชลประทานเจ้าพระยาใหญ่นั้นมีผลต่อบริเวณพื้นที่คลองรังสิตเป็นอย่างมาก ทำให้มีน้ำส่งมายังบริเวณพื้นที่คลองรังสิตอย่างสม่ำเสมอ อีกทั้งเป็นการกักเก็บน้ำไม่ให้น้ำท่วมล้นฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยามาท่วมที่นาในบริเวณคลองรังสิต

การมีน้ำท่วมน้อยลงในช่วงทศวรรษ 2500 จะเห็นได้ว่าเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงต่อพื้นที่รังสิตเกิดขึ้น **ในช่วง พ.ศ. 2512-17 มีการปรับเปลี่ยนพื้นที่นาบางส่วนมาทำพืชไร่และพืชสวนซึ่งให้ผลตอบแทนที่สูงกว่า โดยมีนายทุนจากกรุงเทพฯและผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจดีเข้าไปลงทุนให้เกษตรกรทำสวนกล้วยและส้มกันมากมาย**

ผลของการมีน้ำท่วมน้อยลงทำให้เกิดผลเสียอยู่เหมือนกัน ในแง่ของการเกิดดินเปรี้ยวเพิ่มปัญหามากขึ้น สาเหตุมาจากการมีน้ำท่วมน้อยลงทำให้ชั้นดินตอนบนที่มีแร่ไพไรต์ (Pyrite) อยู่เป็น

องค์ประกอบในเนื้อดินซึ่งเมื่อถูกอากาศมากขึ้นจะเกิดขบวนการอ๊อกซิเดชั่นของแร่ไพไรต์ เป็นสาเหตุทำให้ดินเกิดมีสภาพเป็นกรดในเวลาต่อมา การพัฒนาการปรับปรุงดินเปรี้ยวได้เริ่มกันอย่างจริงจังในช่วงยุคนี้ โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ.2512 โดยผู้เชี่ยวชาญทางด้านดินจากต่างประเทศร่วมมือกับนักวิชาการชาวไทยของกรมพัฒนาที่ดิน อาทิเช่น Moorman and Pons (1974), Pons and Van der Kevie (1969), Van der Kevie and Yenmanas (1972), Broemen (1976), Kawaguchi and Kyuma (1969), Attanandana and Ponnamperuma (1972), Vangni and et.al. (1974) และยังมีนักวิชาในหน่วยงานอื่น ๆ ทั่วไป

การปรับปรุงดินเปรี้ยวนั้น ทางกรมพัฒนาที่ดินได้ดำเนินการส่งเสริมให้ชาวนาและชาวสวนใช้ดินมาร์ล ช่วยลดความเป็นกรดของดิน โดยในระยะแรกทางกรมพัฒนาที่ดินได้แจกดินมาร์ลให้เกษตรกรฟรี โดยเสียค่าใช้จ่ายเฉพาะค่าขนส่งในราคาตันละ 50 บาท

ปกติการใส่ดินมาร์ลลงในพื้นที่ที่มีความเป็นกรดสูงเช่น บริเวณอำเภอชัยบุรี อำเภอหนองเสือ มักจะใส่กันประมาณ 2 ตัน/ ไร่ /1-2 ปี ส่วนการใส่ดินมาร์ลในพื้นที่ที่มีความเป็นกรดปานกลาง-ต่ำมักจะใช้กันประมาณ 1 ตัน/ ไร่ /1-2 ปี จุดที่ทำให้พื้นที่คลองรังสิตมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ เนื่องมาจากการพัฒนาการคมนาคมทางบก ตามแผนการพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509) และมีการสร้างถนนพหลโยธินขึ้น และในช่วงปลายช่วงยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 2 ได้มีการสร้างเขื่อนภูมิพลและเขื่อนสิริกิติ์ เขื่อนทั้งสองได้สร้างในบริเวณต้นน้ำของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นเขื่อนอเนกประสงค์ใช้ในการผลิตกระแสไฟฟ้าและส่งน้ำเพื่อการเกษตรกรรมในลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ผลกระทบที่สำคัญจากการมีถนนและมีเขื่อนผลิตกระแสไฟฟ้า คือ ก่อให้เกิดโรงงานอุตสหกรรมใหม่ ๆ บนถนนพหลโยธินช่วงที่ผ่านพื้นที่คลองรังสิตได้เกิดโรงงานสมัยใหม่ที่ใช้เครื่องจักรกลเพิ่มมากขึ้น อาทิ โรงงานทอกระสอบ โรงงานปั่นด้าย โรงงานทอผ้า โรงงานย้อมผ้า โรงงานตัดเย็บเสื้อผ้า โรงงานอุตสาหกรรมเคมีในช่วงยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 3 นี้ (พ.ศ.2520-ปัจจุบัน)

4.6.5 ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 3 พ.ศ. 2520-ปัจจุบัน

รูปที่ 4.10 แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของสภาพนิเวศวิทยาในพื้นที่บริเวณรังสิต ซึ่งได้จากภาพถ่ายทางอากาศ (arial photography) และภาพถ่ายดาวเทียม (landsat imageries) ในช่วงเวลาต่าง ๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2495 จนถึง พ.ศ. 2537 จะสังเกตได้ชัดเจนว่าพื้นที่บริเวณคลองรังสิตได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากมายโดยเฉพาะจากภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ.2495 แสดงให้เห็นถึงพื้นที่เกษตรกรรมเพียงอย่างเดียว **และได้เปลี่ยนโดยลำดับไปเป็นพื้นที่อุตสาหกรรม ที่อยู่อาศัย สนามกอล์ฟ และ สวนเกษตร โดยเฉพาะตามถนนพหลโยธินในแถบบริเวณคลอง**

หนึ่ง และบริเวณถนนรังสิต-นครนายก ซึ่งอยู่ริมคลองรังสิตประยูรศักดิ์ แนวโน้มการเปลี่ยนแปลงดูเหมือนจะรุนแรงมากขึ้นทุกวัน พื้นที่แห่งนี้เมื่อครั้งอดีต 100 ปีที่แล้วเคยเป็นพื้นที่ที่มีผู้คนจำนวนมากมายต้องการเพื่อใช้ปลูกข้าวซึ่งเป็นสินค้าที่ราคาดี ที่ผู้เขียนได้กล่าวไว้ว่าเป็น "ยุคตื่นที่ดิน" **แต่การเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดอยู่ในปัจจุบันคงไม่มีอะไรแตกต่างจากการตื่นที่ดินในครั้งก่อน หากจะแตกต่างกันก็ตรงที่มีจุดประสงค์ของการใช้ที่ดินที่แตกต่างกันเท่านั้น** เพราะปัจจุบันบริเวณพื้นที่แห่งนี้เต็มไปด้วยโครงการหมู่บ้านจัดสรร และโรงงานอุตสาหกรรมเกิดขึ้นมากมาย

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการเกษตรกรรมจากการผลิตข้าวอย่างเดียวมาสู่พืชเศรษฐกิจประเภทอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นพืชไร่หรือพืชผักผลไม้ต่าง ๆ ถือได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่รังสิตครั้งสำคัญยิ่ง การเปลี่ยนแปลงในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 3 เริ่มปรากฏให้เห็นชัดเมื่อเกือบ 20 ปีที่ผ่านมา การมีทางเลือกด้านอาชีพของสมาชิกในครอบครัวเกษตรกรแบบดั้งเดิมมาเป็นการขายแรงงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงในระยะนี้ได้ทำให้พื้นที่รังสิตก้าวเข้าสู่ความเป็นสังคมใหม่ และการขยายเศรษฐกิจและสังคมอย่างรวดเร็ว ทำให้พื้นที่คลองรังสิตมีแนวโน้มต้องประสบกับปัญหาความเสื่อมโทรมของคุณภาพสิ่งแวดล้อม ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อสุขภาพอนามัยและชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนในที่สุด พื้นที่คลองรังสิตมีอัตราการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว ในปี 2532 ประชากรมีรายได้เฉลี่ยจำนวน 100,293 บาท/ปี/คน ซึ่งเพิ่มขึ้นจากปี 2531 คิดเป็นร้อยละ 64 โดยภาคเศรษฐกิจที่สำคัญของพื้นที่ได้แก่ การเกษตรกรรม การอุตสาหกรรม และการพาณิชยกรรม เป็นหลัก

เนื่องจากสภาพพื้นที่คลองรังสิตมีที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพมหานคร ประกอบกับมีเส้นทางคมนาคมสะดวกและอยู่ใกล้สนามบินดอนเมือง ทำให้มีผู้ลงทุนตั้งโรงงานอุตสาหกรรมขึ้นเป็นจำนวนมาก **โดยมีอัตราการเพิ่มของโรงงานอุตสาหกรรม ช่วงปี 2513-2537 เฉลี่ยเพิ่มขึ้นร้อยละ 20 และช่วงที่มีอัตราการเพิ่มมากที่สุด ได้แก่ ช่วงปี 2532-2537 เฉลี่ยเพิ่มขึ้นร้อยละ 64 จากข้อมูลปี 2537 พบว่าพื้นที่คลองรังสิตซึ่งประกอบด้วย 4 อำเภอหลักคือ อำเภอธัญบุรี อำเภอลำลูกกา อำเภอคลองหลวง อำเภอหนองเสือ มีจำนวนโรงงานทั้งสิ้น 737 แห่ง** โดยสามารถจัดหมวดอุตสาหกรรมได้ 9 หมวด คือ หมวดอุตสาหกรรมบริการ ร้อยละ 26.4 หมวดอุตสาหกรรมแปรรูปไม้ประมาณร้อยละ 13.5 หมวดอุตสาหกรรมเคมีและพลาสติก ร้อยละ 9.8 หมวดอุตสาหกรรมเกษตร ร้อยละ 5.6 หมวดอุตสาหกรรมก่อสร้าง ร้อยละ 8.8 หมวดอุตสาหกรรมอาหารและเครื่องดื่ม ร้อยละ 6.9 หมวดอุตสาหกรรมโลหะและอโลหะร้อยละ 8.8 และอุตสาหกรรมอื่น ๆ ร้อยละ 12.9 และการกระจายตัวของโรงงานในเขตพื้นที่คลองรังสิตแสดงไว้ในตารางที่ 4.1 **พื้นที่บริเวณคลองรังสิตยังคงเป็นเขตเกษตรกรรมที่สำคัญ โดยมีพื้นที่การเกษตรกรรมจำนวนทั้งสิ้น** 482,281 **ไร่** มีจำนวนเกษตรกรทั้งสิ้น 74,560 คน จำนวน 14,912 **ครัวเรือน** (ตารางที่ 4.1) การใช้ที่ดินของพื้นที่เป็นลักษณะกสิกรรมโดยแยกเป็นเขตกสิกรรม

ในโครงการชลประทานร้อยละ 80 และเขตกสิกรรมนอกเขตโครงการชลประทาน ร้อยละ 7 เขตที่อยู่อาศัยคิดเป็นร้อยละ 10 และเขตอุตสาหกรรมร้อยละ 2 และพื้นที่ร้อยละ 1

ตารางที่ 4.1

ข้อมูลจำนวนโรงงานอุตสาหกรรม เกษตรกรและพื้นที่การเกษตรของบริเวณคลองรังสิต

พื้นที่คลองรังสิต (อำเภอ)	จำนวนโรงงาน (แห่ง)	พื้นที่การเกษตร (ไร่)	จำนวนเกษตรกร (คน)	จำนวนครัวเรือนเกษตรกร (ครัวเรือน)
คลองหลวง	365	95,469	20,110	4,022
ลำลูกกา	191	125,908	17,720	3,544
ธัญบุรี	172	40,794	5,945	1,1892
หนองเสือ	9	220,110	30,785	6,157
รวม	737	482,281	74,560	14,912

ที่มา: ทำเนียบโรงงานอุตสาหกรรม สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัดปทุมธานี 2537 และ รายงานสำนักงานจังหวัดปทุมธานี 2537

4.7 คุณภาพสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

ข้อมูลด้านสิ่งแวดล้อมในเขตทุ่งรังสิตในอดีตมีน้อยมาก สาเหตุเนื่องมาจากยังไม่มีความตระหนักในด้านนี้เท่าสมัยปัจจุบัน อย่างไรก็ตามในที่นี้จะได้นำเสนอข้อมูลเท่าที่ค้นหามาได้ดังต่อไปนี้

4.7.1 คุณภาพน้ำในแหล่งน้ำผิวดิน

จากผลการติดตามตรวจสอบคุณภาพน้ำในแม่น้ำและลำคลองที่สำคัญในจังหวัดปทุมธานี ระหว่างปี 2535-2537 ดังข้อมูลแสดงในตารางที่ 4.2 และ 4.3 ปรากฏว่าคุณภาพน้ำในแม่น้ำและลำคลองโดยส่วนใหญ่มีลักษณะคงที่แต่มีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงโดยเสื่อมโทรมลงบ้างเล็กน้อย กล่าวคือ ในแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลผ่านช่วงจังหวัดปทุมธานี ค่าอุณหภูมิน้ำ, ความเป็นกรด-ด่าง, ดีโอ* , บีโอดี* และโลหะหนักในช่วงปี 2535-2537 อยู่ในเกณฑ์ได้มาตรฐานระดับคุณภาพน้ำประเภทที่ 3* (ตามประกาศกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและ

---

* สามารถนำมาใช้อุปโภคบริโภคได้ แต่ต้องผ่านกระบวนการฟอกน้ำอย่างดีเป็นพิเศษ

ตารางที่ 4.2

สถานการณ์คุณภาพน้ำในแหล่งต่าง ๆของจังหวัดปทุมธานี ระหว่างปี 2535-2537 (พรทิพย์ และคณะ 2538)

ดัชนีคุณภาพน้ำ		แม่น้ำเจ้าพระยา		คลองซอยรังสิต-นครนายก (คลองหนึ่ง-สิบสี่)		คลองรังสิตประยูรศักดิ์		คลองหกวา		คลองระพีพัฒน์ (คลองหนึ่ง-สิบสี่)		คลองเปรมประชากร	
		2535-36	2537	2535-36	2537	2535-36	2537	2535-36	2537	2535-36	2537	2535-36	2537
ค่าความเป็นกรด-ด่าง		6-7.8	7.3-7.7	5.1-8.1	5.7-8.1	5.7-7.1	5.9-7.5	6.0-7.0	6.4-7.3	5.2-7.8	6.5-7.7	6-7.1	6.8-8.1
ค่าความเค็ม (ppt)		0-0.1	0	0-0.5	0-0.5	0-1	0	0-1	0-0.5	0-0.5	0	0-1	0-0.5
ออกซิเจนละลายในน้ำ (mg/l)		3.6-7.2	2.8-9.0	0.7-12.7	0.7-11.7	1.3-5.4	0.6-4.4	0.2-4.2	1.0-6.6	1.1-8.5	0.6-7.9	0.4-4.6	0-12
ความสกปรกในรูปบีโอดี (mg/l)		0.7-3.6	0.1-0.9	0.5-7.8	3.3-7.5	1.0-6.7	0.4-3.4	0.9-5.7	0.8-3.8	1.2-5.0	1.1-5.7	1.8-6.9	0.5-6.2
Total Coliform (MPN/100)X1000			1.4-7000		5.4-15000		7.9-45000		7.8-780		3.5-1400		13-2100
Fecal Coliform (MPN/100)X1000			.2-1700		.27-9200		068-45000		3.3-220		1.1-1300		6.8-1100
โลหะหนัก	Cd (ppb)	1.0-6.3	ND-0.6	ND-19.0	ND-0.5	ND-5.0	ND-0.7	ND-10.0	ND-0.9	ND-20.0	NF-0.7	ND-10.0	ND-0.5
	Cr (ppb)	3.4-29.0	3.4\0-4.0	ND-24.0	4	ND-3.3	6.0-7.0	ND3.0	5.0-7.0	ND-5.8	4.0-6.0	ND-4.5	Nd-3.0
	Ni (ppb)	ND-13.0	5.0-20.0	ND-33.0	5.0-50.0	ND27.0	5.0-25.0	ND-47.0	5.0-15.0	ND-128.0	5.0-70.0	ND-12.0	ND-20.0
	Pb (ppb)	ND-12.0	ND-41.0	ND-42.0	ND-37.0	ND10.0	ND-33.0	ND-2.6	3.0-70.0	ND	ND-50.0	ND	ND-39.0
	Fe (ppm)	0.36-5.30	3.0-8.0	ND-6.4	0.7-5.0	0.28-3.7	1.0-7.0	ND-1.9	2.0-7.0	ND-13.0	2.0-9.0	0.25-1.0	0.3-5.0
	Mn (ppm)	ND-0.10	0.13-0.2	0.08-2.8	0.17-0.50	.08-.32	0.13-0.50	0.10-1.20	0.21-1.3	ND-0.38	0.25-0.71	0.08-0.44	0.21-0.83

ND* (Cd<0.2 ppb, Cr<2.0 ppb, Ni<2.0 ppb, Pb<2.0 ppb, Fe<0.05 ppm, Mn<0.05 ppm)

ตารางที่ 4.3

สารเคมีกำจัดศัตรูพืชในแหล่งน้ำผิวดินของจังหวัดปทุมธานี 2536 (พรทิพย์ และคณะ 2538)

แม่น้ำเจ้าพระยา	คลองรังสิต - นครนายก (คลองหนึ่ง - สิบสี่)	คลองรังสิตประยูรศักดิ์	คลองหกวา	คลองระพีพัฒน์	คลองเปรมประชากร
ตรวจพบ B-BIIC, D -BIIC = 1.9,1.4 µg/l ตามลำดับ บริเวณเมืองปทุมธานี, DIELD,OP-DDD ENDRI, DDD = 1.6, 1.0, 1.3, 0.82 µg/l ตามลำดับ บริเวณสะพานนวลฉวี	ตรวจพบ DIELD = 0.7, 1.2 µg/l บริเวณคลองหนึ่ง และคลองสาม ตามลำดับ, OP-DD = 1.0, 5.5, 0.69 µg/l บริเวณคลองสี่, ห้า และ สิบสี่ ตามลำดับ, ALDRI = 1.7, 0.44 µg/l บริเวณคลองแปด, สิบสอง ตามลำดับ, PP-DD = 0.58, 0.74 บริเวณคลองสิบสี่, สิบเอ็ด ตามลำดับ, HEP-E = 0.54 µg/l, HEP = 0.68 µg/l และ HCB = 0.83 µg/l บริเวณคลองสิบสี่	ตรวจพบ DIELD = 0.88 µg/l ที่บริเวณคลองหนึ่ง	ตรวจพบ DIELD = 1.0 µg/l ที่บริเวณคลองสอง	ตรวจพบ ALDRI = 1.7, 1.2 µg/l บริเวณคลองแปด	ตรวจพบ DIELD = 1.1, 1.3 µg/l บริเวณสะพานตลาดรังสิต

สิ่งแวดล้อม เรื่องกำหนดมาตรฐานและวิธีการตรวจสอบคุณภาพน้ำในแหล่งผิวดินซึ่งไม่ใช่ทะเล) ส่วนค่าประมาณแบคทีเรียทั้งหมดและฟีคอลโคลิฟอร์มแบคทีเรีย มีค่าสูงเกินมาตรฐานคุณภาพน้ำประเภทที่ 3 ซึ่งเป็นดัชนีที่บ่งบอกว่ามีน้ำเสียจากชุมชนถูกระบายลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาเพิ่มมากขึ้น รวมทั้งตรวจพบสารเคมีที่ใช้ในการกำจัดศัตรูพืชในกลุ่มออร์กาโนคลอรีนรวมอยู่ด้วย ส่วนคุณภาพน้ำในคลองเปรมประชากร คลองหกวา คลองรังสิตประยูรศักดิ์ คลองพระอุดม คลองหลวงเชียงราก และคลองระพีพัฒน์ ก็เช่นกัน คือสังเกตการเปลี่ยนแปลงได้ไม่ชัดเจนแต่มีแนวโน้มที่จะเสื่อมโทรมลงอยู่บ้าง **สารพิษบางชนิด เช่น แคดเมียมและโครเมียมซึ่งเป็นสารที่มาจากกระบวนการผลิตในอุตสาหกรรม บางครั้งมีค่าสูงเกินมาตราฐานคุณภาพน้ำประเภทที่ 3 ด้วย**

คุณภาพน้ำที่ตรวจวัดเป็นดัชนีที่บ่งบอกถึงแหล่งน้ำเสียจากชุมชนและน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมถูกระบายลงสู่ลำคลองดังกล่าวเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่ตั้งของเทศบาลและสุขาภิบาลขนาดใหญ่ ซึ่งมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่น และเป็นพื้นที่เขตอุตสาหกรรมที่มีโรงงานอุตสาหกรรมตั้งอยู่มากแห่งหนึ่ง รวมทั้งเป็นที่ตั้งของนิคมอุตสาหกรรมนวนครและบางกระดี่ด้วย **คุณภาพน้ำในบริเวณดังกล่าวที่มีแนวโน้มเสื่อมลง จะส่งผลกระทบต่อการนำน้ำมาใช้ประโยชน์ด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะบริเวณอำเภอเมืองและคลองหลวง ซึ่งเป็นเขตอนุรักษ์น้ำดิบเพื่อการประปานครหลวง ตามมติ ครม. เมื่อปี 2522 และ 2531 พื้นที่บริเวณดังกล่าวถือได้ว่าเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจ ประกอบกับเป็นพื้นที่ที่มีแหล่งก่อให้เกิดมลพิษต่อแหล่งน้ำมาก ดังนั้นควรดำเนินการวางแผนป้องกันและแก้ไขปัญหาน้ำเสียทั้งจากโรงงานอุตสาหกรรมและชุมชน ตลอดจนต้องมีการติดตามตรวจคุณภาพน้ำในพื้นที่ดังกล่าวเป็นระยะโดยตลอด**

ส่วนคุณภาพน้ำในลำคลองในเขตพื้นที่อื่นมีการเปลี่ยนแปลงไม่มากนัก จากผลการติดตามตรวจสอบ ในช่วงปี 2533-2537 พบว่าค่าดีโอ** และ บีโอดี*** เปลี่ยนแปลงบ้างเล็กน้อยตามฤดูกาล และตรวจพบค่าความเค็มในพื้นที่เกษตรกรรมแต่มีค่าไม่เกิน 1 พีพีที (ส่วนในพัน) อาจจะเกิดจากการใช้เกลือในสวนส้ม รวมทั้งตรวจพบสารเคมีที่ใช้ในการกำจัดศัตรูพืช กลุ่มออร์กาโนคลอรีน ในบางพื้นที่แต่มีค่าไม่สูง

** ดีโอคือ dissolved oxygen หรือออกซิเจนที่ละลายอยู่ในน้ำถ้ามีค่ามากสิ่งมีชีวิตเช่น ปลา, เต่า จะดำรงอยู่ในน้ำได้ดี

*** บีโอดีคือ ค่าที่ใช้วัดปริมาณของสกปรกในรูปสารอินทรีย์ที่มีอยู่ในน้ำ

4.7.2 คุณภาพอากาศ (กรกฎาคม 2535 - เมษายน 2538)

ปัญหามลพิษทางอากาศในปัจจุบันนับว่าเป็นปัญหาที่สำคัญประการหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ที่มีการพัฒนาและการขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว จังหวัดปทุมธานีเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีการขยายตัวของประชากร สภาพเศรษฐกิจ และจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมค่อนข้างรวดเร็ว จึงก่อให้เกิดปัญหามลพิษทางอากาศจากการใช้เชื้อเพลิงทั้งกิจกรรมด้านอุตสาหกรรม และการจราจร สารมลพิษทางอากาศที่สำคัญ ได้แก่ ก๊าซคาร์บอนมอนอกไซด์ ก๊าซซัลเฟอร์ไดออกไซด์ ออกไซด์ของไนโตรเจน ก๊าซโอโซน นันมีเทนไฮโดรคาร์บอน ฝุ่นละออง และโลหะหนักในฝุ่น เช่น สารตะกั่ว เป็นต้น สารมลพิษเหล่านี้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสุขภาพอนามัยของประชาชน และคุณภาพสิ่งแวดล้อม ดังนั้นการติดตามตรวจสอบคุณภาพทางอากาศในพื้นที่จังหวัดปทุมธานีจึงเป็นแผนการที่สำคัญในการนำข้อมูลจากการตรวจวัดมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการประเมินสถานภาพปัญหาในปัจจุบัน โดยเปรียบเทียบกับมาตรฐานคุณภาพอากาศในบรรยากาศ ผลการตรวจวัดคุณภาพอากาศในจังหวัดปทุมธานี แสดงไว้ในตาราง 4.4-4.6

4.7.3 ปัญหาเสียงดังในพื้นที่จังหวัดปทุมธานี

จากการตรวจวัดระดับเสียงเฉลี่ย Leg 10 นาทีประมาณ 120 จุด ทั่วทั้งจังหวัดปทุมธานี ทั้งในช่วงกลางวันและช่วงกลางคืน พบว่าบริเวณริมถนนวิภาวดีรังสิต ถนนพหลโยธิน ถนนลาดหลุมแก้ว และถนนสายสำคัญอื่นๆ ในจังหวัดปทุมธานีมีระดับเสียงเฉลี่ยสูงกว่า 80 เดซิเบล เอ ทั้งในเวลากลางวันและกลางคืน ส่วนบริเวณใกล้เคียงพื้นที่อุตสาหกรรมส่วนใหญ่ระดับเสียงต่ำกว่า 80 เดซิเบล เอ **สำหรับพื้นที่เกษตรกรรมและพื้นที่อื่น ๆ ที่อยู่ห่างไกลเส้นทางจราจรและโรงงานอุตสาหกรรม ยังมีระดับเสียงต่ำมาก**

4.7.4 ปัญหาขยะมูลฝอย

จากการขยายตัวทั้งทางด้านการค้า การอุตสาหกรรม และที่อยู่อาศัยซึ่งเป็นไปอย่างรวดเร็ว มีประชาชนที่เข้ามาอยู่อาศัยในพื้นที่บริเวณคลองรังสิตมากขึ้น ทำให้ชุมชนมีความเจริญหนาแน่นส่งผลให้ปริมาณขยะมูลฝอยในพื้นที่นี้มีปริมาณเพิ่มมากขึ้น ในปัจจุบันปริมาณขยะมูลฝอยที่เกิดขึ้นในเขตเทศบาล และสุขาภิบาล ดังในตารางที่ 4.7 **ขยะในแต่ละวันไม่สามารถถูกเก็บรวม ขนและกำจัดได้หมด โดยขยะทั้ง 4 อำเภอ มีปริมาณรวมทั้งสิ้น 423.3 ตัน/วัน แต่ความสามารถในการเก็บขนได้ในปัจจุบันเพียงประมาณ 215.3 ตัน/วัน นั่นคือ ในวันหนึ่งๆ จะมีปริมาณขยะตกค้างอยู่ในที่ต่างๆประมาณ 208 ตัน การจัดการขยะมูลฝอยในเขตพื้นที่คลองรังสิตพบว่ามีปัญหาคล้ายคลึงกับในที่อื่น ๆ ที่มีการเจริญเติบโตอย่าง**

ตารางที่ 4.4

ผลการตรวจวัดคุณภาพอากาศในจังหวัดปทุมธานี (1) ระหว่าง 11 กรกฎาคม ถึง 5 สิงหาคม 2535 (พรทิพย์ และคณะ 2538)

Parameters	Values of measurement	Locations of Monitoring Sites					
		BHP CO., LTD.	Highway branch office	Pamompan factory	Court of Justice (Pathumthani)	Centaco Co., Ltd.	Nong - sua Hospital
CO(mg/m^3)	average	0.409	0.466	0.288	0.483	0.749	0.416
	max.	1.017	1.017	0.519	1.356	1.496	1.13
	min.	0.214	0.226	0.203	0.226	0.226	0.226
CH_4(ppm)	average	2.14	1.59	2.4	2.15	1.73	1.72
	max.	2.94	2.5	3.28	3	3.5	2.45
	min.	1	0.1	1.86	1.02	0.15	0.1
NMHC(ppm)	average	0.33	0.277	0.388	0.106	0.3	0.082
	max.	1.15	1.5	1.13	0.8	2.3	0.7
	min.	0.013	0.012	0.03	0.01	0.01	0.01
NO(mg/m^3)	average	0.021	0.008	0.012	0.034	0.025	0.016
	max.	0.269	0.037	0.037	0.105	0.111	0.102
	min.	0.003	0.004	0.003	0.003	0.004	0.003
NO_2(mg/m^3)	average	0.008	0.008	0.004	0.003	0.007	0.008
	max.	0.039	0.012	0.01	0.024	0.033	0.148
	min.	0.003	0.004	0.003	0.003	0.004	0.003
NO_x(mg/m^3)	average	0.025	0.015	0.017	0.04	0.03	0.02
	max.	0111	0.139	0.049	0.125	0.111	0.105
	min.	0.003	0.003	0.003	0.003	0.004	0.003
SO_2(mg/m^3)	average	0.01	0.013	0.005	0.005	0.007	0.005
	max.	0.039	0.064	0.051	0.009	0.051	0.026
	min.	0.005	0.005	0.005	0.004	0.004	0.004
THC(ppm)	average	2.067	2.181	2.757	2.187	1.98	2.286
	max.	3.03	3.7	4.55	3.15	4.5	3.25
	min.	1	1.08	1.1	0.9	0.15	1.2
O_3(mg/m^3)	average	NM	NM	NM	0.017	0.015	0.03
	max.	NM	NM	NM	0.96	0.125	0.115
	min.	NM	NM	NM	0.004	0.003	0.003
SPM(mg/m^3)	average	0.958	0.2538	0.0922	0.1954	0.4086	NM
	max.	0.1446	0.6469	0.1158	0.2365	0.5971	NM
	min.	0.0633	0.0816	0.0705	0.1199	0.2713	NM

ตารางที่ 4.5

ผลการตรวจวัดคุณภาพอากาศในจังหวัดปทุมธานี (2) ระหว่าง 3 ถึง 27 ธันวาคม 2535 (พรทิพย์ และคณะ 2538)

Parameters	Values of measurement	Locations of Monitoring Sites					
		BHP CO.,LTD.	Highway branch office	Pamompan factory	Court of Justice (Pathumthani)	Centaco Co., Ltd.	Nong - sua Hospital
CO(mg/m^3)	average	11.76	21.31	11.68	0.757	1.437	0.881
	max.	18.64	40.68	21.47	1.808	3.333	1.615
	min.	1.625	12.43	5.085	0.226	0.858	0.644
CH_4(ppm)	average	2.176	1.744	2.208	2.291	2.379	2.224
	max.	3	3.6	4.73	3.05	3.04	3.47
	min.	1.06	1.06	1.62	2.03	2.04	2.05
NMHC(ppm)	average	0.125	0.168	0.332	0.163	0.455	0.018
	max.	0.3	0.7	0.85	0.75	2.21	0.17
	min.	0.05	0.05	0.1	0.05	0.05	0.05
NO(mg/m^3)	average	0.01	0.014	0.009	0.009	0.019	0.007
	max.	0.057	0.037	0.071	0.067	0.153	0.068
	min.	0.004	0.004	0.004	0.003	0.003	0.003
NO_2(mg/m^3)	average	0.009	0.02	0.009	0.013	0.015	0.01
	max.	0.046	0.93	0.037	0.148	0.061	0.033
	min.	0.003	0.003	0.003	0.003	0.003	0.003
NO_x(mg/m^3)	average	0.018	0.063	0.018	0.021	0.033	0.017
	max.	0.078	0.185	0.129	0.176	0.159	0.176
	min.	0.003	0.003	0.003	0.005	0.003	0.004
SO_2(mg/m^3)	average	0.046	0.11	0.056	0.027	0.016	0.007
	max.	0.212	0.295	0.167	0.048	0.095	0.116
	min.	0.005	0.005	0.005	0.005	0.005	0.005
THC(ppm)	average	2.285	1.993	2.482	2.464	2.799	2.282
	max.	3.24	4.8	3.875	3.27	4.55	3.65
	min.	0.96	1.12	1.875	2.13	2.18	2.04
O_3(mg/m^3)	average	0.119	0.064	0.113	NM	NM	NM
	max.	0.347	0.382	0.386	NM	NM	NM
	min.	0.007	0.004	0.005	NM	NM	NM
SPM(mg/m^3)	average	0.3257	0.58	0.4658	0.3919	0.4615	0.3732
	max.	0.4081	0.7279	0.7665	0.4376	0.6289	0.4278
	min.	0.1561	0.4493	0.3237	0.342	0.3417	0.2543

ตารางที่ 4.6

ผลการตรวจวัดคุณภาพอากาศในจังหวัดปทุมธานี (3) ระหว่าง 29 มีนาคม ถึง 22 เมษายน 2536 (พรทิพย์ และคณะ 2538)

Parameters	Values of measurement	Locations of Monitoring Sites: Tongpoon-utid School	Highway branch office	Centaco Co., Ltd.	Court of Justice (Pathumthani)	Pamompan Factory	Nong - sua Hospital
CO(mg/m^3)	average	1.925	1.77	1.809	0.744	0.469	0.254
	max.	2.847	2.599	2.904	1.808	1.197	0.598
	min.	0.847	1.163	1.209	0.226	0.226	0.226
CH_4(ppm)	average	0.939	0.928	2.109	1.625	1.846	1.8
	max.	1.3	1.7	4.75	2.2	3.4	2
	min.	0.7	0.05	0.05	1.4	1.47	1.6
NMHC(ppm)	average	0.23	0.22	0.47	0.3	0.256	0.13
	max.	0.5	0.6	1.6	1.1	0.8	0.34
	min.	0.05	0.05	0.05	0.05	0.05	0.05
NO(mg/m^3)	average	0.041	0.027	0.041	0.029	0.01	0.006
	max.	0.98	0.185	0.185	0.129	0.083	0.078
	min.	0.003	0.003	0.003	0.003	0.003	0.003
NO_2(mg/m^3)	average	0.021	0.021	0.026	0.014	0.017	0.006
	max.	0.072	0.07	0.148	0.016	0.057	0.024
	min.	0.003	0.003	0.003	0.011	0.003	0.004
NO_x(mg/m^3)	average	0.041	0.046	0.063	0.059	0.026	0.011
	max.	0.138	0.175	0.795	0.148	0.114	0.083
	min.	0.003	0.003	0.005	0.007	0.003	0.003
SO_2(mg/m^3)	average	0.011	0.006	0.012	0.021	0.024	0.022
	max.	0.039	0.018	0.141	0.1	0.113	0.107
	min.	0.005	0.005	0.005	0.005	0.005	0.005
THC(ppm)	average	1.235	1.273	2.616	1.925	2.085	1.965
	max.	1.5	2	4.5	2.9	3.6	2.48
	min.	1.03	1.05	1.25	1.42	1.47	1.7
O_3(mg/m^3)	average	0.017	0.048	0.051	NM	NM	NM
	max.	0.176	0.165	0.19	NM	NM	NM
	min.	0.004	0.005	0.004	NM	NM	NM
SPM(mg/m^3)	average	0.2202	0.247	NM	0.218	0.127	0.048
	max.	0.4253	0.2573	NM	0.2841	0.342	0.115
	min.	0.1065	0.2366	NM	0.2443	0.016	0.016

ตารางที่ 4.7

ข้อมูลการจัดการขยะมูลฝอยในพื้นที่บริเวณคลองรังสิต ปี 2536

พื้นที่คลองรังสิต (อำเภอ)	หน่วยงานรับผิดชอบการ จัดการขยะมูลฝอย	ปริมาณขยะที่เกิดขึ้นทั้งหมด (ตัน / วัน)	ขยะที่เก็บขนได้ตัน/วัน ร้อยละ	วิธีการกำจัดขยะ	พื้นที่กำจัดขยะ(ไร่)	ที่ตั้งสถานที่กำจัดขยะ
คลองหลวง	-สุขาภิบาลคลองหลวง	150 (ไม่รวมจากนิคมอุตสาหกรรมนวนคร)	80-90 50	เทกองและเผากลางแจ้ง	20	ตำบลคลองสอง
ธัญบุรี	-สุขาภิบาลธัญบุรี	34	24 70	เทกองและเผากลางแจ้ง	4	ตำบลรังสิต
	-สุขาภิบาลประชาธิปัตย์	59	50 85	เทกองและเผากลางแจ้ง	12	ตำบลคลองสอง
	-สุขาภิบาลสนั่นรักษ์	20	10 50	เทกองและเผากลางแจ้ง	4	ตำบลบึงสนั่น
ลำลูกกา	-สุขาภิบาลลำลูกกา	6	6 85	เทกองแล้วใช้ดินกลบทับ	80	ตำบลคูคต
	-สุขาภิบาลคูคต	150	31 21	เทกองแล้วใช้ดินกลบทับ	80	ตำบลคูคต
	-สุขาภิบาลลำไทร	2	2 100	เทกองกลางแจ้ง	3	ตำบลลำไทร
หนองเสือ	-สุขาภิบาลหนองเสือ	2.3	2.3 100	เทกองกลางแจ้ง	.25	สุขาภิบาลหนองเสือ

รวดเร็ว คือวิธีการกำจัดขยะมูลฝอยยังไม่ถูกต้องตามหลักวิชาการ ซึ่งส่วนใหญ่นำไปกองทิ้งไว้หรือเผาในที่กลางแจ้งก่อให้เกิดมลพิษกับสิ่งแวดล้อมในด้านต่างๆ การขาดแคลนที่ดินสำหรับกำจัดขยะมูลฝอยเนื่องมาจากที่ดินมีราคาสูง ขาดแคลนอุปกรณ์การกำจัดขยะมูลฝอย (รถเก็บขยะมูลฝอย) และเจ้าหน้าที่เก็บกวาดและเก็บขนขยะมูลฝอย ซึ่งเป็นข้อจำกัดในการจัดการกำจัดขยะมูลฝอย ทำให้ปัญหาขยะมูลฝอยกลายเป็นปัญหาที่สำคัญของพื้นที่คลองรังสิตที่ต้องเร่งดำเนินการแก้ไขต่อไป

4.8 สรุป

ประวัติการพัฒนาที่ดินบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยากับความเปลี่ยนแปลงสภาพนิเวศวิทยามีความน่าสนใจอย่างยิ่ง การศึกษาหาความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติวิทยากับกิจกรรมของมนุษย์เป็นสิ่งที่ควรมีการศึกษาวิจัยกันอย่างจริงจังในประเทศไทย เพราะความรู้เหล่านี้เป็นเหมือนรากฐานทำให้เราเข้าใจขบวนการพัฒนาแบบยั่งยืน (sustainable development) สามารถทำให้มนุษย์สามารถอยู่แบบกลมกลืนกับธรรมชาติให้มากที่สุด บทความฉบับนี้เป็นการรวบรวมข้อมูลทางด้านนิเวศวิทยาในแง่มุมต่างๆ กับการพัฒนาที่ดินบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา โดยได้เน้นการเปลี่ยนแปลงของการพัฒนาในบริเวณทุ่งรังสิตเป็นหลัก ซึ่งพบว่าการเปลี่ยนแปลงและขยายตัวทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างรวดเร็วอย่างที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ กำลังจะปิดฉากความสำคัญและความเป็นมาในอดีตของทุ่งรังสิตอย่างสิ้นเชิง

บรรณานุกรม

Attanandana' T. and Ponnamperuma, F.N. 1972. Amelioration of acid sulphate soils of Thailand. *Journal of Agriculture Science* 5(1),1972, 17-24.

Heide, J.H. van der. *General Report on Irrigation and Drainage in the Lower Menam Valley*. Report to the Ministry of Agriculture, Kingdom of Siam.1903

Heide, J.H. van der. The Economic Development of Siam during the Last Half Century. *Journal of Siam Society*, vol. 3.,1906

Johnston, D.B. *Rural society and the rice economy in Thailand, 1880-1930*. Unpublished Ph.D. dissertation, Yale University.1975.

Kawaguchi, K. and Kyuma, K. *Lowland Rice Soils in Thailand*. Reports on Research in Southeast Asian, natural science Science Series N-4. The center for southeast Asian Studies, Kyoto University.1969

Kevie, W. van der and yenmanas, B. *Detailed reconnaissance soil survey of Southern Central plain area*. Report on Soils Survey No. 89., Department of Land Development. 1972

Moorman, E.R. and Pons, L.J. *Characteristic of mangrove soils in relation to their agricultural landuse potential*. Paper submitted to International Symposium on Biology and Mangrove, Honolulu. 1974.

Pallegoix, J.B. *Description du Royaume Thai ou Siam* In; Reprint Edition, vol. 1, 1969. Farnborough, England: Gregg International Publishers. 1854.

Pendleton, R.L. *Thailand Aspects of Landscape and Life*. Moredith Press, Dos Noines and New York, USA.1962.

Pons, L.J. and Kevie, W. van der. *Acid Sulphate Soils in Thailand: Studies on the morphology, genesis and agricultural potential of soils with cat clay*. Soils Survey Reports No, 81, Land Development Department.1969.

Takaya, Y. and Thiramongkol, N. Chaophraya Delta of Thailand. In; *Asian Rice-Land Inventory: A Descriptive Atlas No.1*. The Center for Southeast Asian Studies, Kyoto University. 1982.

Tanabe, S. Land Reclamation in the Chao Phraya Delta. In; *Thailand: A Rice-Growing Society*, 40-82p. (Edited by Ishii, Y.), Monographs of The Center for Southeast Asian Studies, Kyoto University, English-Language Series No. 12. University of Hawai Press, Honolulu. 1978.

Tjia, H.D. The Sunda Shelf, Southeast Asia. Z. Geomorph. N.F. 24(4),1980, 405-427.

5.2 หลังเปลี่ยนระบอบการปกครอง

หลังจากปี พ.ศ. 2475 ก็ได้มีพัฒนาการด้านการชลประทานอย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ในบทนี้จะได้กล่าวถึงการพัฒนาการเป็นช่วง ๆ ตามลักษณะการพัฒนา ดังนี้

5.2.1 ช่วง พ.ศ. 2476 - 2495

นับจากปี พ.ศ. 2470 เป็นต้นมากรมชลประทานได้ดำเนินการวางแผนและพัฒนาแหล่งน้ำและระบบชลประทานในทุกภาคทั่วประเทศ สำหรับในพื้นที่ราบทุ่งเจ้าพระยานั้นในปีพ.ศ. 2476 ได้ดำเนินการสร้างโครงการชลประทานนครนายก โครงการแม่น้ำสุพรรณ ตอนโครงการสามชุกและมะขามเฒ่า เป็นต้น

การดำเนินการโครงการเหล่านี้นับได้ว่าเป็นการพัฒนาการชลประทานสมัยใหม่มากขึ้น เพราะได้นำเอาเทคนิควิทยาการใหม่มาใช้ในงานวิเคราะห์ทางอุทกวิทยา งานสำรวจธรณีวิทยาและปฐพีวิทยา และงานออกแบบอาคารคอนกรีตเสริมเหล็ก[41] รวมทั้งยังมีส่วนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพการไหลของน้ำในระบบคลองรังสิตมากขึ้น ซึ่งรายละเอียดในส่วนนี้จะได้สรุปวิเคราะห์ตามลำดับต่อไป

ในช่วงปี พ.ศ. 2486-2489 งานพัฒนาในลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งหมดหยุดชะงักลงชั่วคราว เนื่องจากเป็นระยะระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยสรุปเมื่อถึงสิ้นปีพ.ศ. 2492 โครงการพัฒนาแหล่งน้ำ/ชลประทานที่กรมชลประทานดำเนินการแล้วและมีผลเปลี่ยนแปลงระบบการไหลและการควบคุมน้ำในทุ่งเจ้าพระยาตอนล่างได้แก่

- โครงการแม่น้ำสุพรรณ
- ปตร. มะขามเฒ่า (ป ร)[42] พื้นที่ชลประทานประมาณ 75,000 ไร่
- ปตร. สามชุก (ช ร) พื้นที่ชลประทานประมาณ 287,700 ไร่
- ปตร. โพธิ์พระยา (ช ร ป) พื้นที่ชลประทานประมาณ 312,000 ไร่
- โครงการป่าสักใต้ (ช ร) พื้นที่ชลประทานประมาณ 679,700 ไร่[43]
- โครงการภาษีเจริญ - ดำเนินสะดวก (ก) พื้นที่ชลประทานประมาณ 137,000 ไร่
- โครงการเชียงรากน้อย-คลองด่าน (ร ป ก) พื้นที่ชลประทานประมาณ 1,334,600 ไร่

ในบรรดาโครงการดังกล่าวข้างต้น โครงการที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับสภาพการไหลของน้ำในระบบคลองรังสิตได้แก่ โครงการป่าสักใต้ซึ่งนำน้ำเข้าสู่ระบบคลองรังสิตทางเหนือ โดยคลองระพีพัฒน์ และคลองระพีพัฒน์แยกตะวันตกที่ส่งน้ำลงสู่พื้นที่โครงการย่อยด้านใต้ทางคลอง 10 คลอง 6 และคลอง 1 และโครงการเชียงรากน้อย-คลองด่าน และในแง่ของการรับน้ำนองจากแม่น้ำเจ้าพระยาเนื่องจากการสร้างคันกั้นน้ำทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาทำให้มีผลต่อ

ระบบการเก็บกักน้ำและระบายน้ำของพื้นที่คลองรังสิตด้านตะวันตก และการระบายน้ำออกจากพื้นที่ทางด้านทิศใต้ในช่วงเวลาฝนตกหนักและในช่วงเวลาการเก็บเกี่ยว[44]

5.2.2 ช่วง พ.ศ. 2495 - 2519

แผนงานโครงการเจ้าพระยาใหญ่ที่มีเป้าหมายพัฒนาลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นลุ่มน้ำสำคัญที่สุดของประเทศ นับเป็นงานพัฒนาที่มีบทบาทสำคัญยิ่งโครงการหนึ่งที่ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการพัฒนาการสร้างเสริมระบบเศรษฐกิจของประเทศที่เป็นอยู่จนถึงในปัจจุบันนี้ แผนงานดังกล่าวเริ่มต้นมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2492[45] เมื่อกรมชลประทานจัดทำรายงานแผนพัฒนาเสนอรัฐบาลในเดือนสิงหาคม โดยให้เหตุผลจากการศึกษาทบทวนสภาพการใช้น้ำ และปัญหาการตกต่ำของผลิตผลด้านการเกษตรในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาว่ามีสาเหตุหลักเนื่องมาจากการขาดแคลนระบบส่งน้ำที่เพียงพอสม่ำเสมอและเหมาะสม รวมทั้งการเปิดพื้นที่การเกษตรเพิ่มมากขึ้นโดยประโยชน์หลักที่คาดว่าจะได้รับจากโครงการ ได้แก่

1) การเพิ่มผลผลิตเพื่อการส่งออก ข้าว 500,000 ตัน และถั่วเหลือง 100,000 ตัน

2) การคมนาคมขนส่งทางน้ำในลำน้ำเจ้าพระยาตลอดปี

ภายใต้โครงการเจ้าพระยาใหญ่นี้ งานหลักประกอบด้วยการก่อสร้างเขื่อนทดน้ำเจ้าพระยา พร้อมทั้งประตูระบายน้ำและระบบส่งน้ำเพื่อทดและส่งน้ำไปใช้ในทุ่งเจ้าพระยา ในพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 7.65 ล้านไร่ นอกจากนั้นยังประกอบด้วยเขื่อนและอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่บนลำน้ำสาขาตอนบนเพื่อเก็บน้ำที่เหลือใช้ในฤดูฝนไว้ใช้สำหรับการชลประทานบรรเทาอุทกภัยในลุ่มน้ำตอนล่าง ผลิตไฟฟ้าพลังน้ำช่วยผลักดันน้ำเค็มในบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำท่าจีนตอนใกล้ทะเลใช้ในการประปาของชุมชนเมืองที่อยู่ตอนใต้เขื่อนและที่กรุงเทพมหานคร และช่วยให้การคมนาคมขนส่งทางน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาใช้ได้ตลอดปี สำหรับราคาค่าก่อสร้าง โครงการรวมทั้งสิ้นประมาณ 508.6 ล้านบาท (ราคาปีดัชนี 2489) โดยมีส่วนที่เป็นเงินกู้ประมาณ 220 ล้านบาท โครงการเจ้าพระยาใหญ่ในส่วนของเขื่อนทดน้ำและระบบคลองส่งน้ำได้รับอนุมัติจากรัฐบาลให้เริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2495 การก่อสร้างแล้วเสร็จและเริ่มใช้งานในปี พ.ศ. 2500[46]

ในปี พ.ศ. 2496 รัฐบาลได้มอบอำนาจให้กรมชลประทานดำเนินการก่อสร้างแหล่งเก็บกักน้ำหลักบนลำน้ำสาขาทางด้านตอนบนของลุ่มน้ำเจ้าพระยา ได้แก่ เขื่อนภูมิพล (โครงการไฟฟ้าพลังน้ำยันฮี) งานก่อสร้างเริ่มขึ้นจริงในปี พ.ศ. 2501 และเสร็จสิ้นเริ่มปฏิบัติงานในการส่งน้ำให้แก่พื้นที่ในทุ่งราบเจ้าพระยาตอนล่างได้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2507[47]

ปีพ.ศ.2511 งานก่อสร้างโครงการที่สำคัญอีกโครงการหนึ่งในแผนงานพัฒนาลุ่มเจ้าพระยา ที่เริ่มดำเนินการ ได้แก่ เขื่อนเก็บกักน้ำบนแม่น้ำน่านตามโครงการพัฒนาลุ่มน้ำน่าน ระยะที่ 1 ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานนามว่า เขื่อนสิริกิติ์ โครงการก่อสร้างแล้วเสร็จใช้งานได้ในปี พ.ศ. 2515[48]

ในช่วงนี้ปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำปิงมีค่าน้อยกว่าปริมาณน้ำท่าเฉลี่ยรายปี

ช่วงที่ 3 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา ปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำปิงมีค่าสูงกว่าปริมาณน้ำท่าเฉลี่ยรายปี ทั้งนี้เนื่องจากมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนเป็นจำนวนมาก ทำให้ลักษณะการไหลของน้ำ (Flow Regime) ในแม่น้ำปิงเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ดังนั้นการวิเคราะห์ปริมาณน้ำท่าในช่วงนี้จึงต้องพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนด้วย

5.2.3 ช่วง พ.ศ. 2520 - ปัจจุบัน

ปริมาณน้ำท่าในช่วงนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากช่วงที่ 1 และช่วงที่ 2 เป็นอย่างมาก ทั้งนี้เนื่องจากมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนเป็นจำนวนมาก ดังจะเห็นได้จากการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนในช่วงปี พ.ศ. 2520 - 2532 ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากป่าไม้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการวิเคราะห์ปริมาณน้ำท่าในช่วงนี้จึงต้องพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนด้วย

5.2.3.1 ปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำปิงตอนบนที่สถานีวัดน้ำท่าที่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่

ปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำปิงตอนบนที่สถานีวัดน้ำท่าที่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ ในช่วงปี พ.ศ. 2520 - 2532 ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากป่าไม้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการวิเคราะห์ปริมาณน้ำท่าในช่วงนี้จึงต้องพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนด้วย

ปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำปิงตอนบนที่สถานีวัดน้ำท่าที่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ ในช่วงปี พ.ศ. 2520 - 2532 ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากป่าไม้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการวิเคราะห์ปริมาณน้ำท่าในช่วงนี้จึงต้องพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนด้วย

ปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำปิงตอนบนที่สถานีวัดน้ำท่าที่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ ในช่วงปี พ.ศ. 2520 - 2532 ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากป่าไม้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการวิเคราะห์ปริมาณน้ำท่าในช่วงนี้จึงต้องพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนด้วย

ปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำปิงตอนบนที่สถานีวัดน้ำท่าที่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ ในช่วงปี พ.ศ. 2520 - 2532 ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากป่าไม้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการวิเคราะห์ปริมาณน้ำท่าในช่วงนี้จึงต้องพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนด้วย

ปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำปิงตอนบนที่สถานีวัดน้ำท่าที่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ ในช่วงปี พ.ศ. 2520 - 2532 ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากป่าไม้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการวิเคราะห์ปริมาณน้ำท่าในช่วงนี้จึงต้องพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนด้วย

ปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำปิงตอนบนที่สถานีวัดน้ำท่าที่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ ในช่วงปี พ.ศ. 2520 - 2532 ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากป่าไม้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการวิเคราะห์ปริมาณน้ำท่าในช่วงนี้จึงต้องพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนด้วย

ปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำปิงตอนบนที่สถานีวัดน้ำท่าที่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ ในช่วงปี พ.ศ. 2520 - 2532 ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากป่าไม้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการวิเคราะห์ปริมาณน้ำท่าในช่วงนี้จึงต้องพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนด้วย

ปริมาณน้ำท่าในแม่น้ำปิงตอนบนที่สถานีวัดน้ำท่าที่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ ในช่วงปี พ.ศ. 2520 - 2532 ซึ่งได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากป่าไม้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการวิเคราะห์ปริมาณน้ำท่าในช่วงนี้จึงต้องพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในลุ่มน้ำปิงตอนบนด้วย

โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาพระพิมล
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาภาษีเจริญ
โครงการชลประทานเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกตอนบน ประกอบด้วยโครงการย่อย 5 โครงการ
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษามหาราช
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษามโนรมย์
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาช่องแค
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาโคกกระเทียม
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาเริงราง
โครงการชลประทานเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกตอนล่าง ประกอบด้วยโครงการย่อย 6 โครงการ
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาท่าหลวง
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษานครหลวง
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษารังสิตเหนือ
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษารังสิตใต้
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาพระองค์ไชยานุชิต
โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาคลองด่าน[49]

5.2.3.2 ระบบการจัดการน้ำของโครงการเจ้าพระยาใหญ่และความสัมพันธ์กับคลองรังสิต

หน้าที่หลักของเขื่อนเจ้าพระยาในปัจจุบัน คือ การผันน้ำที่ปล่อยมาจากเขื่อนภูมิพลและเขื่อนสิริกิติ์และปริมาณน้ำทางด้านข้าง (Side Flow) ที่ได้เพิ่มระหว่างทางไปใช้เพื่อการชลประทานในฤดูฝนและฤดูแล้งในโครงการเจ้าพระยาใหญ่ นอกจากนั้นยังมีหน้าที่จัดสรรน้ำเพื่อวัตถุประสงค์อื่น ได้แก่

- การคมนาคมทางน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ท้ายเขื่อนเจ้าพระยาจนถึงปากแม่น้ำและในแม่น้ำท่าจีน แม่น้ำน้อย และแม่น้ำป่าสัก (จากท้ายเขื่อนพระรามหก ลงมา)
- ระบายน้ำลงมาเพื่อป้องกันการรุกล้ำของน้ำเค็มจากปากแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำท่าจีน
- แผ่น้ำจากตัวแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าทุ่งเพื่อลดปริมาณน้ำหลาก และเป็นการบรรเทาอุทกภัยในเขตเมือง และชุมชนตอนล่าง
- ส่งน้ำดิบให้กับการประปานครหลวง[50]

ในการดำเนินการจัดสรรการใช้น้ำในระบบนั้น กรมชลประทานได้มีการศึกษาวางแผนการใช้น้ำร่วมกับการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยมาอย่างต่อเนื่อง โดยได้จัดทำแบบจำลองสภาพ

ลุ่มน้ำ (Chao Phraya Basin Simulation Model) เพื่อศึกษาสมดุลของน้ำ (Water Balance)[51] เพื่อกำหนดเกณฑ์ที่เหมาะสมในการแบ่งสรรน้ำระหว่างพื้นที่และโครงการย่อยต่างๆ จากการประเมินการใช้น้ำดังกล่าว มีผลสรุปว่า ในระบบลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้นอุปสงค์มีมากกว่าอุปทาน และปริมาณน้ำที่สามารถควบคุมได้ ได้ถูกจัดสรรหมดแล้ว ผลที่ได้จากการศึกษาคือหลักเกณฑ์ในการจัดสรรน้ำระหว่างผู้ใช้น้ำภาคต่าง ๆ และการเปิดปิดอาคารบังคับน้ำหลักในระบบการกำหนดแผนการเพาะปลูก รวมทั้งข้อปฏิบัติในช่วงการขาดแคลนน้ำ ฯลฯ[52]

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ชัดเจนว่า การจัดการน้ำของระบบคลองรังสิตในปัจจุบันเป็นโครงการย่อย ระบบการไหลของน้ำไม่ว่าจะเป็นในแง่มิติของเวลา สถานที่ ปริมาณ และคุณภาพ อยู่ภายใต้สภาพเงื่อนไขข้อจำกัดและผลกระทบจากการดำเนินการและการจัดการในระบบใหญ่และโครงการข้างเคียง ดังนั้นในการบริหารจัดการน้ำในระบบคลองรังสิตปัจจุบันจึงไม่สามารถพิจารณาหรือตัดสินใจได้โดยลำพัง

5.2.3.3 การใช้ประโยชน์ที่ดินและการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมในเขตโครงการรังสิต

จากข้อมูลรายงานการศึกษาศักยภาพและวางแผนงานพัฒนาลุ่มน้ำเจ้าพระยา[53] ในปัจจุบันพอสรุปได้ว่า จากการศึกษาโดยอาศัยข้อมูลหลักตามแผนที่ภูมิประเทศของโครงการรังสิตใต้ โดยกรมชลประทาน อาจแบ่งประเภทการใช้ที่ดินในปัจจุบันออกได้เป็น 7 ประเภทหลัก เรียงตามปริมาณ สัดส่วนของพื้นที่ คือ

1) นาข้าว
2) บ่อปลาและบ่อกุ้ง
3) ชุมชน
4) สวน
5) โรงงานอุตสาหกรรม
6) ที่จัดสรรสวนเกษตร
7) สนามกอล์ฟ

จากเอกสารรายงานเกี่ยวกับการพัฒนาพื้นที่ในบริเวณคลองรังสิตซึ่งปัจจุบันกล่าวได้ว่าเป็นเขตชานเมืองกรุงเทพมหานครที่มีอัตราการขยายตัวของชุมชนเมืองสูงมาก เฉพาะพื้นที่บริเวณสองฝั่งคลองรังสิตซึ่งมีหมู่บ้านจัดสรรเกิดขึ้นมากมาย นอกจากนั้นยังมีการสร้างโรงงานอุตสาหกรรมและสนามกอล์ฟเกิดขึ้นใหม่อีกมากมีผลทำให้สภาพการใช้ที่ดินซึ่งในอดีตเป็นพื้นที่นาหรือเขตเกษตรกรรมลดน้อยลง อย่างไรก็ตามจากข้อมูลตามรายงานดังกล่าวข้างต้นและการสำรวจภาคสนามเบื้องต้นพบว่า **ในเขตโครงการรังสิตใต้ ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 695,200 ไร่ ยังคงมีพื้นที่ที่มีการทำนาอยู่กว่า 617,800 ไร่ พื้นที่นาเหล่านี้กระจายอยู่ทั่ว**

ไป แม้ว่าในปัจจุบันพื้นที่เหล่านี้ส่วนหนึ่ง (ตั้งแต่บริเวณคลอง 1 ถึง คลอง 6 และเกือบตลอดแนวคลองรังสิต ตั้งแต่ ปตร. จุฬาลงกรณ์ จนถึง ปตร. เสาวภาผ่องศรี) กลายมาเป็นพื้นที่ชุมชน โรงงานอุตสาหกรรม หมู่บ้านจัดสรร เป็นต้น อย่างไรก็ดีในบริเวณทางด้านตะวันออกที่ติดไปทางแม่น้ำนครนายกในบริเวณระหว่างคลอง 14 - คลอง 24 พื้นที่ส่วนใหญ่ยังคงสภาพเป็นพื้นที่เกษตร (ทำนา) พื้นที่สวนมีอยู่ประมาณ 22,500 ไร่ โดยส่วนใหญ่อยู่ในบริเวณที่ติดกับแม่น้ำนครนายกบริเวณปลายคลอง 22 ในเขตโครงการรังสิตใต้มีพื้นที่บ่อปลา - บ่อกุ้งเพียงประมาณ 10,300 ไร่ โดยส่วนใหญ่จะเป็นการทำฟาร์มรวมกับบ่อปลา ซึ่งจะมีอยู่หนาแน่นในช่วงระหว่างคลอง 11 และ คลอง 12 และคลอง 20

ลักษณะการใช้ที่ดินในเขตในโครงการรังสิตใต้ในปัจจุบัน (ข้อมูลปี 2537)

ลักษณะการใช้ที่ดิน	พื้นที่(ตร.กม.)	พื้นที่(ไร่)	ร้อยละของพื้นที่
เกษตร	988.4	617,760	88.9
สวน	36.0	22,520	3.2
บ่อปลา บ่อกุ้ง	16.5	10,300	1.5
สวนเกษตร	7.5	4,670	0.7
ชุมชน	50.0	31,700	4.6
โรงงานอุตสาหกรรม	2.3	1,400	0.2
สนามกอล์ฟ	11.0	6,880	1.0

ที่มา: กรมชลประทาน (2537)

ส่วนพื้นที่ที่มีชุมชนหนาแน่นมากที่สุดอยู่ที่บริเวณตั้งแต่คลอง 1 ถึงคลอง 3 ในเขตอำเภอธัญญบุรี และอำเภอลำลูกกา จังหวัดปทุมธานี สำหรับบริเวณที่หนาแน่นรองลงมาได้แก่พื้นที่ตอนล่างหรือตอนใต้ ตามแนวคลองแสนแสบ ในเขตมีนบุรีและหนองจอก ในบริเวณโครงการรังสิตใต้ในปัจจุบันมีหมู่บ้านจัดสรรเกิดขึ้นอย่างมากมายโดยเฉพาะตามแนวคลองรังสิตตั้งแต่คลอง 1 จนถึง คลอง 12 สำหรับพื้นที่โรงงานอุตสาหกรรมจะมีอยู่หนาแน่นตามแนวคลองรังสิตและคลองหกวาสายล่าง ตั้งแต่ช่วงระหว่างคลอง 1 ถึงคลอง 5[54]

จากข้อมูลที่รวบรวมได้จาก สำนักงานโครงการรังสิตใต้ และการสำรวจเบื้องต้นในสนาม พบว่าในบริเวณพื้นที่โครงการรังสิตใต้มีพื้นที่ที่พัฒนาเป็นสนามกอล์ฟไปแล้วประมาณ 8,400 ไร่ โดยอยู่ตามบริเวณคลอง 2 คลอง 12 และคลอง 21 ช่วงเวลาที่ผ่านมาในช่วงฤดูแล้งมักปรากฏข่าวทางหน้าหนังสือพิมพ์และสื่อมวลชนอื่น ๆ อยู่เสมอ ๆ ว่า สนามกอล์ฟเหล่านี้แย่งน้ำจากภาคเกษตรและเป็นตัวการก่อให้เกิดมลพิษ และทำให้น้ำเสีย เนื่องจากการใช้สารเคมีในการดูแล

รักษาสนาม อย่างไรก็ตามในประเด็นของการแย่งน้ำนั้นจากข้อมูลของสำนักงานโครงการ ยังไม่ปรากฏชัดว่าคำกล่าวข้างต้นเป็นจริงเพียงใด ทั้งนี้เพราะมีข้อมูลว่าสนามทุกแห่งมีสระหรือบ่อเก็บน้ำของตนเอง และไม่มีข้อมูลว่ามีการดึงน้ำจากระบบไปใช้งาน สำหรับในกรณีของคุณภาพน้ำนั้น แม้ว่าสนามกอล์ฟบางแห่งจะมีทางระบายน้ำต่อเชื่อมกับคลองซอย และยังพบมีการทิ้งน้ำเสียจากหมู่บ้านจัดสรรลงสู่คลอง ซึ่งอาจมีผลกระทบในแง่คุณภาพและการระบายน้ำ แต่เนื่องจากในปัจจุบันพบว่าในระบบคลองรังสิต ซึ่งมีประกาศเป็นทางน้ำชลประทาน[55] งานสำรวจติดตามคุณภาพน้ำในส่วนที่ดำเนินการโดยกรมชลประทาน ยังไม่มีระบบเครือข่ายในการตรวจสอบคุณภาพน้ำครอบคลุมทั่วพื้นที่[56] ในชั้นนี้จึงยังไม่มีข้อมูลเพียงพอที่จะวิเคราะห์ปัญหาทั้งหมดได้

5.2.3.4 การทำนาในเขตคลองรังสิต

วิธีการทำนาที่ปฏิบัติอยู่ในพื้นที่คลองรังสิตในปัจจุบันมีอยู่ 3 วิธีคือ

1) **นาหว่านน้ำตม** ซึ่งมีขั้นตอนของการเตรียมดินและส่วนใหญ่จะนิยมหว่านข้าวงอกและควบคุมระดับน้ำตลอดเวลา วิธีการทำนาแบบนี้ใช้แรงงานน้อยกว่าการทำนาดำจึงมีพื้นที่ขยายมากขึ้นเฉพาะในโครงการรังสิตใต้มีมากกว่า 505,000 ไร่

2) **นาหว่านสำรวย** มีขั้นตอนของการไถดะ ไถแปร และการหว่านข้าวแห้งเพื่อรอฝน หรือทำในลักษณะหว่านหนีน้ำ ส่วนใหญ่จะทำในบริเวณที่ลุ่มหรือที่น้ำท่วมเร็วในบริเวณตอนใต้และตะวันออกเฉียงใต้ของพื้นที่โครงการ เฉพาะในโครงการรังสิตใต้มีพื้นที่ประมาณ 57,000 ไร่

3) **นาดำ** ต้องการระบบการควบคุมน้ำในแปลงนาที่ดีและมีขั้นตอนของการตกกล้า เตรียม และปักดำ จึงต้องใช้แรงคนในการดำเนินการมาก ในปัจจุบันเนื่องจากค่าจ้างแรงงานสูงและแรงงานหายากมากขึ้น ดังนั้นการทำนาโดยการปักดำจึงมีพื้นที่ลดน้อยลงและเหลือทำอยู่น้อยมากเมื่อเทียบกับพื้นที่ทำนาหว่าน

ผลผลิตโดยเฉลี่ย ข้าวนาปีและนาปรัง ของโครงการรังสิตใต้

เขตพื้นที่	นาปี (กก./ไร่)	นาปรัง (กก./ไร่)
อ. องครักษ์	460	610
อ. ธัญบุรี	650	700
อ. ลำลูกกา	605	697

ที่มา: กรมส่งเสริมการเกษตร แนวทางการพัฒนาการเกษตรระดับอำเภอ พ.ศ. 2533
รายงานหลักโครงการศึกษาข้อมูลและศักยภาพการพัฒนาลุ่มน้ำเจ้าพระยา มีนาคม 2537

5.2.3.5 ระบบชลประทานและสภาพการไหลของน้ำในเขตคลองรังสิตในปัจจุบัน

ระบบการชลประทานในเขตคลองรังสิตจัดเป็นโครงการประเภทเก็บรักษาน้ำไว้ในทุ่ง (Water Conservation Typed Project) โดยการเก็บกักน้ำไว้ในคลองที่ขุดและคลองธรรมชาติ และแหล่งน้ำอื่น ๆ ในพื้นที่ เช่น หนอง บึง เป็นต้น คลองต่าง ๆ นี้จะใช้งานทั้งในลักษณะของที่เก็บกักน้ำและคลองส่งน้ำไปยังพื้นที่ต่าง ๆ รวมทั้งใช้เป็นคลองระบายน้ำในส่วนที่ไม่ต้องการออกจากโครงการ **ปัญหาที่เกิดขึ้นกับคลองลักษณะนี้คือน้ำที่เก็บไว้ในคลองเป็นแบบที่ศัพท์ทางการชลประทานเรียกว่า "น้ำนอนคลอง" การนำน้ำไปใช้จึงต้องทำโดยการชักน้ำด้วยการวิดหรือการสูบ นอกจากนั้นการระบายน้ำออกจากพื้นที่จะทำได้ไม่ง่ายนักโดยเฉพาะหากต้องระบายน้ำเสียที่ปล่อยจากโรงงานอุตสาหกรรมและน้ำใช้จากแหล่งชุมชน เพราะต้องใช้น้ำดีจำนวนหนึ่งในการไล่น้ำเสียออกไปด้วย**

สภาพการไหลของน้ำในบริเวณทุ่งรังสิตในสมัยยุคบุกเบิกนั้นอาจพิจารณาได้จากข้อสรุปของ วาน เดอร์ ไฮเด ที่ศึกษาจากข้อมูลอัตราการไหลที่ประตูน้ำจุฬาลงกรณ์ซึ่งมีบันทึกไว้ตั้งแต่ ร.ศ. 115 ซึ่งสรุปได้ว่า ตั้งแต่ต้นเดือนพฤษภาคมน้ำในแม่น้ำจะเริ่มมากขึ้นเพราะฤดูฝนของทางเหนือลุ่มน้ำตอนบนเริ่มเร็วกว่าทางใต้ประมาณ 2 - 3 สัปดาห์ แต่ระดับน้ำจะไม่ท่วมจนถึงขีดอันตรายหรือลดลงอย่างรวดเร็วนัก เมื่อสิ้นสุดฤดูฝนไปแล้ว 2-3 สัปดาห์ในราวเดือนพฤศจิกายน ระดับน้ำในแม่น้ำตอนล่างจะท่วมสูงสุด แต่ก็จะท่วมกินช่วงสองสามเวลาเท่านั้น จากนั้นน้ำจะค่อยลดลงและงวดในเดือนกุมภาพันธ์ตลอดไปจนถึงเดือนเมษายน

ในสภาพปัจจุบันนั้นระบบการไหลและการรับน้ำของโครงการรังสิต ทางด้านเหนือจะรับน้ำจากคลองชัยนาท-ป่าสัก และแม่น้ำป่าสักจากคลองระพีพัฒน์ คลองระพีพัฒน์แยกตะวันตกและแยกใต้ ส่วนทางด้านตะวันออกจะรับน้ำจากแม่น้ำนครนายกผ่านทางสถานีสูบน้ำ (ซึ่งจะใช้สูบน้ำออกในกรณีหน้าน้ำ) โดยมีคลองรังสิตเป็นตัวแบ่งจ่ายน้ำสำหรับพื้นที่ตอนกลางและคลองหกวาสายล่างเป็นตัวแบ่งจ่ายน้ำสำหรับพื้นที่ทางตอนล่าง[57]

ในแง่ของงานทางด้านวิศวกรรมที่ดำเนินการอยู่ในปัจจุบัน นอกเหนือไปจากการจัดสรรน้ำภายในพื้นที่โครงการแล้ว กิจกรรมหลักอื่น ๆ ที่ปฏิบัติได้แก่ การซ่อมแซมปรับปรุงประตูระบายน้ำ ประตูเรือ อาคารบังคับน้ำกลางคลอง ถนนบนคันคลอง คันกั้นน้ำ งานขุดคลอง และคันคูน้ำ งานกำจัดผักตบชวา งานติดตั้งสถานีสูบน้ำ เพิ่มเติม และงานติดตามตรวจสอบคุณภาพน้ำ

5.3. บทสรุปและเงื่อนไขของการศึกษาวิเคราะห์โครงการที่จะดำเนินการต่อ

เนื่องจากในสภาพปัจจุบัน ปริมาณน้ำที่เก็บกักได้ในอ่างเก็บน้ำตอนบนของลุ่มน้ำเจ้าพระยามีปริมาณลดน้อยลงเนื่องจากมีการเปิดพื้นที่การเกษตรในพื้นที่บริเวณเหนืออ่างเก็บน้ำมากขึ้นปริมาณน้ำที่จัดสรรสำหรับพื้นที่โครงการเจ้าพระยาตอนล่างจึงลดน้อยลง โดยเฉพาะพื้นที่ที่อยู่ตอนปลายของระบบ เช่น โครงการรังสิตใต้ พระองค์ไชยานุชิต และคลองด่าน จึงมักประสบ

ปัญหาการขาดแคลนน้ำโดยเฉพาะในปีที่มีสภาพแห้งแล้งจัด และมีแนวโน้มว่าปัญหาดังกล่าวจะมีมากขึ้นในอนาคต

จากที่ได้วิเคราะห์มาตั้งแต่ตอนต้นแล้วว่า ในปัจจุบันระบบการไหลของน้ำในคลองรังสิต ไม่ว่าจะเป็นในแง่มิติของเวลา สถานที่ ปริมาณและคุณภาพ รวมทั้งสภาพการใช้ประโยชน์ของที่ดินในบริเวณพื้นที่โครงการรังสิตได้เปลี่ยนแปลงแตกต่างไปจากสภาพเดิมเมื่อเริ่มมีการขุดคลองอย่างสิ้นเชิง ปัจจุบันการบริหารจัดการน้ำของระบบคลองรังสิตเป็นเพียงส่วนหนึ่งของการจัดการน้ำในระบบเจ้าพระยาใหญ่ทั้งหมด และอยู่ภายใต้สภาพเงื่อนไขข้อจำกัดและผลกระทบจากการดำเนินการและการจัดการทรัพยากรในระบบใหญ่โดยรวมและจากโครงการข้างเคียงซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพอุตุ-อุทกวิทยาของลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งตอนบนและตอนล่าง

ดังนั้นการศึกษาวิเคราะห์ในรายละเอียดที่จะดำเนินการต่อไปควรครอบคลุมประเด็นด้านการจัดการน้ำและการชลประทานในระบบคลองรังสิตที่จะมีผลกระทบเนื่องจากหรือผลกระทบต่อพัฒนาการในด้านเศรษฐกิจและสังคม ที่จะดำเนินการต่อไปในปัจจุบันและในอนาคต จึงต้องคำนึงถึงประเด็นในแง่ของความสัมพันธ์ของมิติที่ได้กล่าวมาข้างต้นอย่างรอบคอบ โดยเฉพาะในประเด็นด้านคุณภาพน้ำซึ่งเกี่ยวข้องและอยู่ในความรับผิดชอบของหลายหน่วยงาน อันทำให้ยากต่อการเก็บรวบรวม และปัจจุบัน ข้อมูลที่มีอยู่ก็มีอยู่อย่างจำกัดและไม่ครอบคลุมทั้งพื้นที่

ภาคผนวก 5 ก
นิยามและความหมาย

"กรมคลอง" หมายความถึง ชื่อเดิมของกรมชลประทาน

"การไขน้ำ" หมายความว่า การระบายน้ำ

"การชลประทาน" หมายความว่า กิจการที่กรมชลประทานจัดทำขึ้นเพื่อให้ได้มาซึ่งน้ำหรือเพื่อกักเก็บรักษาควบคุม ส่งระบายหรือแบ่งน้ำเพื่อเกษตรกรรม การพลังงาน การสาธารณูปโภค หรือการอุตสาหกรรมและหมายความรวมถึงการป้องกันความเสียหายอันเกิดจากน้ำกับรวมถึงการคมนาคมทางน้ำซึ่งอยู่ในเขตชลประทานด้วย

"ทางน้ำชลประทาน" หมายความว่า ทางน้ำที่รัฐมนตรีได้ประกาศตามความในมาตรา 5 ว่าเป็นทางน้ำชลประทาน

"เขตชลประทาน" หมายความว่า เขตที่ดินที่ทำการเพาะปลูกซึ่งจะได้รับประโยชน์จากการชลประทาน

"เขตงาน" หมายความว่าเขตที่ดินที่ใช้ในการสร้างและการบำรุงรักษาการชลประทานตามที่เจ้าพนักงานได้แสดงแนวเขตไว้

"คลองเชื่อม" หมายความว่า คลองที่ขุดขึ้นเพื่อเชื่อมต่อระหว่างแม่น้ำ

"ประตูน้ำ" หมายความว่า สิ่งที่สร้างขึ้นในทางน้ำเพื่อให้เรือแพผ่านทางน้ำที่มีระดับต่างกันได้

"ทำนบ" หมายความว่า สิ่งที่สร้างขึ้นในทางน้ำเพื่อกั้นไม่ให้น้ำไหลผ่านหรือข้ามไป

"ทุ่งหลวง" หมายความว่า ชื่อเดิมของทุ่งรังสิต

"ฝาย" หมายความว่า สิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อทดหรือกักน้ำซึ่งจุส่งเข้าสู่เขตชลประทานโดยให้น้ำที่เหลือจากความต้องการ ท้นขึ้นแล้วไหลข้ามไปได้

"เขื่อนระบาย" หมายความว่า สิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อทดหรือกักน้ำในทางน้ำอันเป็นที่มาแห่งน้ำซึ่งจะส่งเข้าสู่เขตชลประทานโดยมีช่องปิดเปิดได้

"ประตูระบาย" หมายความว่า สิ่งที่สร้างขึ้นในทางน้ำ เพื่อทด กัก กั้น หรือระบายน้ำ ณ ที่อื่นอันมิใช่ที่มาแห่งน้ำซึ่งจะส่งเข้าสู่เขตชลประทานโดยมีช่องปิดเปิดได้

"คันคลอง" หมายความว่า มูลดินที่ถมขึ้นเป็นคันยาวไปตามแนวคลอง

"ชานคลอง" หมายความว่า พื้นที่ระหว่างขอบตลิ่งกับเชิงคันคลอง

"พนัง" หมายความว่า สิ่งที่สร้างขึ้นเป็นคันยาวไปตามพื้นดินเพื่อป้องกันอุทกภัย

"ปตน" หมายความว่า ประตูน้ำเพื่อการสัญจร

"ปตร" หมายความว่า ประตูระบายน้ำ

ภาคผนวก 5 ข
มาตราที่สำคัญตามพระราชบัญญัติการชลประทาน 2485 (แก้ไขเพิ่มเติม 2518)

มาตรา 5 เพื่อประโยชน์แห่งพระราชบัญญัตินี้ ทางน้ำชลประทานแบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ

ประเภท 1 ทางน้ำที่ใช้ในการส่ง ระบาย กัก หรือกั้นน้ำ เพื่อการชลประทาน

ประเภท 2 ทางน้ำที่ใช้ในการคมนาคม แต่มีการชลประทานร่วมอยู่ด้วยเฉพาะในเขตที่ได้รับประโยชน์จากการชลประทาน

ประเภท 3 ทางน้ำที่สงวนไว้ใช้ในการชลประทาน

ประเภท 4 ทางน้ำอันเป็นอุปกรณ์แก่การชลประทาน

ให้รัฐมนตรีประกาศในราชกิจจานุเบกษาว่า ทางน้ำใดเป็นทางน้ำชลประทาน และเป็นประเภทใด

มาตรา 8 รัฐมนตรีมีอำนาจเรียกเก็บค่าชลประทานจากเจ้าของหรือผู้ครอบครองที่ดินในเขตชลประทาน หรือจากผู้ใช้น้ำจากทางน้ำชลประทาน ไม่ว่าผู้ใช้น้ำจะอยู่ในหรือนอกเขตชลประทาน โดยออกเป็นกฎกระทรวงกำหนด

(1) ทางน้ำชลประทานแต่ละสายหรือแต่ละเขตที่จะเรียกเก็บค่าชลประทานโดยแสดงแผนที่แนวเขต

(2) เขตและท้องที่ซึ่งเป็นเขตชลประทานที่จะเรียกเก็บค่าชลประทานโดยแสดงแผนที่แนวเขต

(3) อัตราค่าชลประทานที่จะเรียกเก็บจากเจ้าของ หรือผู้ครอบครองที่ดินใจเขตชลประทานหรือจากผู้ใช้น้ำเพื่อเกษตรกรรมนอกเขตชลประทาน

(4) อัตราค่าชลประทานที่จะเรียกเก็บจากผู้ใช้น้ำเพื่อกิจการโรงงานการประปาหรือกิจการอื่นในหรือนอกเขตชลประทาน

(5) หลักเกณฑ์ ระเบียบและวิธีการในการจัดเก็บหรือชำระค่าชลประทาน ตลอดจนการยกเว้น ลดหย่อน หรือวิธีการผ่อนชำระค่าชลประทาน

อัตราค่าชลประทานที่จะเรียกเก็บจากเจ้าของหรือผู้ครอบครองที่ดินในเขตชลประทาน หรือจากผู้ใช้น้ำเพื่อเกษตรกรรมนอกเขตชลประทาน ให้เรียกเก็บได้ไม่เกินไร่ละห้าบาทต่อปี อัตราค่าชลประทานสำหรับการใช้น้ำเพื่อกิจการโรงงาน การประปาหรือกิจการอื่นให้เรียกเก็บได้ไม่เกินลูกบาศก์เมตรละห้าสิบสตางค์

มาตรา 8 ทวิ ให้ตั้งทุนหมุนเวียนขึ้นในกรมชลประทาน เรียกว่า ทุนหมุนเวียนเพื่อการชลประทาน

ค่าชลประทานที่เก็บได้ตามมาตรา 8 ให้นำส่งเข้าบัญชีทุนหมุนเวียนเพื่อการชลประทาน โดยไม่ต้องนำส่งคลังเป็นเงินรายได้แผ่นดิน

การใช้จ่ายเงินของทุนหมุนเวียนเพื่อการชลประทาน ให้กระทำได้เฉพาะการชลประทาน ตามระเบียบที่รัฐมนตรีกำหนด โดยความเห็นชอบจากกระทรวงการคลัง

มาตรา 13 อธิบดีมีอำนาจแต่งตั้งบุคคลซึ่งมิใช่เจ้าหน้าที่ของกรมชลประทาน ให้เป็นเจ้าพนักงาน มีหน้าที่เก็บค่าบำรุงทางน้ำชลประทาน หรือดูแลรักษาน้ำชลประทาน คันคลอง ชานคลอง ทำนบ พนัง หมุดระดับหลักฐาน หรือสิ่งก่อสร้างที่ใช้ในการชลประทานตามที่อธิบดีกำหนด การแต่งตั้งดังกล่าวให้ปิดประกาศไว้ ณ ที่ทำการชลประทานในเขตนั้นด้วย

มาตรา 13 ตรี ให้เจ้าพนักงานซึ่งมีหน้าที่เก็บค่าบำรุงทางน้ำชลประทาน หรือดูแลรักษาทางน้ำชลประทาน คันคลอง ชานคลอง ทำนบ พนัง หมุดระดับหลักฐานหรือสิ่งก่อสร้างที่ใช้ในการชลประทาน มีอำนาจดังต่อไปนี้

(1) สั่งผู้ควบคุมเรือแพ ที่ผ่านหรือจะผ่านทางน้ำชลประทานให้หยุดหรือจอดเรือแพในเมื่อมีเหตุอันควรสงสัยว่าได้มีการกระทำความผิดตามพระราชบัญญัตินี้

(2) ตรวจบัตรค่าบำรุงทางน้ำชลประทาน หรือหนังสือหรือใบอนุญาตเดินเรือในทางน้ำชลประทาน

(3) จับบุคคลขณะกระทำความผิดตามพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 15 เพื่อประโยชน์แก่การชลประทาน อธิบดีมีอำนาจดังต่อไปนี้

(1) ปิด กั้น หรือเปิดน้ำในทางน้ำชลประทาน

(2) ขุดลอก ซ่อมหรือดัดแปลงแก้ไขทางน้ำชลประทานหรือจัดให้มีสิ่งก่อสร้างขึ้นในทางน้ำชลประทาน

(3) ห้ามจำกัดหรือกำหนดเงื่อนไขในการนำเรือ แพ ผ่านทางน้ำชลประทาน ตาม (1) หรือ (2) การใช้อำนาจตามมาตรานี้ให้ปิดประกาศไว้ ณ ที่ชุมชนในท้องถิ่นล่วงหน้าไม่น้อยกว่าเจ็ดวัน เว้นแต่กรณีฉุกเฉิน อธิบดีมีอำนาจดำเนินการไปก่อนได้

มาตรา 16 อธิบดีมีอำนาจห้าม จำกัดหรือกำหนดเงื่อนไขในการใช้เรือ แพ การใช้น้ำ การระบายน้ำหรือการอื่นในทางน้ำชลประทานประเภท 4 โดยประกาศไว้ ณ ที่ชุมชนในท้องถิ่นล่วงหน้าไม่น้อยกว่าเจ็ดวัน

มาตรา 17 กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หรือเทศมนตรี ในท้องที่ซึ่งอยู่ในเขตชลประทานมีหน้าที่ดูแล รักษาคันคลองและทางน้ำชลประทานอันอยู่ในเขตท้องที่หรือเขตเทศบาลนั้น

มาตรา 18 อธิบดีมีอำนาจยกเว้นการเก็บค่าชลประทานแก่กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และเทศมนตรีตามที่บัญญัติไว้ในวรรคก่อน หรือที่กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หรือเทศมนตรีจะได้ระบุนามให้เป็นผู้ได้รับการยกเว้นแทนทั้งหมดหรือแต่บางส่วนในอัตราดังต่อไปนี้

ก. กำนัน และเทศมนตรีคนละห้าสิบไร่

ข. ผู้ใหญ่บ้าน คนละยี่สิบห้าไร่

มาตรา 23 ห้ามมิให้ผู้ใดปลูกสร้าง แก้ไขหรือต่อเติมสิ่งก่อสร้าง หรือปลูกปักสิ่งใดหรือทำการเพาะปลูกรุกล้ำทางน้ำชลประทาน ชานคลอง เขตคันคลอง หรือเขตพนัง เว้นแต่จะได้รับอนุญาตเป็นหนังสือจาก นายช่างชลประทาน ในกรณีที่มีการฝ่าฝืนนอกจากที่ผู้ฝ่าฝืนจะต้องระวางโทษตามพระราชบัญญัตินี้แล้ว เมื่อโจทก์ร้องขอก็ให้ศาลสั่งให้รื้อถอนสิ่งที่รุกล้ำนั้นด้วย

ในกรณีฉุกเฉิน เพื่อป้องกันภยันตรายอันอาจเกิดขึ้นแก่การชลประทาน นายช่างชลประทานมีอำนาจดำเนินการอย่างหนึ่งอย่างใด เพื่อให้สิ่งรุกล้ำพ้นไปจากทางน้ำชลประทาน ชานคลอง เขตคันคลอง หรือเขตพนังได้

มาตรา 25 ห้ามมิให้ผู้ใดกระทำการอันเป็นการกีดขวางทางน้ำชลประทาน เว้นแต่จะได้รับอนุญาติเป็นหนังสือจากนายช่างชลประทาน ในกรณีที่มีการฝ่าฝืน นอกจากที่ผู้ฝ่าฝืนจะต้องระวางโทษตามพระราบบัญญัตินี้แล้วเมื่อโจทก์ร้องขอก็ให้ศาลสั่งให้รื้อถอนสิ่งกีดขวางนั้นด้วย

ในกรณีฉุกเฉินเพื่อป้องกันภยันตรายอันเกิดขึ้นแก่การชลประทาน นายช่างชลประทานมีอำนาจดำเนินการอย่างหนึ่งอย่างใดให้สิ่งกีดขวางพ้นไปจากทางน้ำชลประทานได้

มาตรา 26 ห้ามมิให้ผู้ใดขุดคลองหรือทางน้ำมาเชื่อมกับทางน้ำชลประทาน หรือมาเชื่อมกับทางน้ำอื่นที่เชื่อมกับทางน้ำชลประทาน หรือกระทำการอย่างหนึ่งอย่างใดให้น้ำในทางน้ำชลประทานรั่วไหล อันอาจก่อให้เกิดการเสียหายแก่การชลประทาน เว้นแต่จะได้รับอนุญาตเป็นหนังสือจากอธิบดี หรือผู้ที่อธิบดีมอบหมาย ผู้ฝ่าฝืนนอกจากจะได้รับโทษตามพระราชบัญญัตินี้แล้ว ศาลจะสั่งให้ปิดถมคลองหรือทางน้ำนั้นมิให้รั่วไหลต่อไปก็ได้

เพื่อป้องกันอันตรายอันอาจเกิดแก่การชลประทาน อธิบดีมีอำนาจสั่งให้ผู้กระทำการดังกล่าวในวรรคแรก ปิดถมทางน้ำนั้น หรือกระทำการอย่างหนึ่งอย่างใดเพื่อมิให้รั่วไหลได้ต่อไป หากไม่ปฏิบัติตามคำสั่งให้อธิบดีมีอำนาจสั่งให้เจ้าพนักงานจัดการได้ทันที และถ้าจำเป็นจะต้องใช้ที่ดินเพื่อการนี้ก็ให้มีอำนาจใช้ที่ดินริมคลองหรือริมทางน้ำนั้นได้เท่าที่จำเป็น

ค่าใช้จ่ายในการนี้รวมทั้งค่าเสียหายที่จะต้องชดใช้ให้แก่เจ้าของที่ดินให้คิดเอาจากผู้ฝ่าฝืนทั้งสิ้น คลองหรือทางน้ำใดที่ทำให้น้ำในทางน้ำชลประทานรั่วไหล อันอาจก่อให้เกิดการเสียหายแก่การชลประทานก่อนวันใช้บังคับพระราชบัญญัตินี้ เมื่ออธิบดีเห็นสมควรก็ให้มีอำนาจดำเนินการตามความในวรรค 2 ได้โดยอนุโลม

มาตรา 28 ห้ามมิให้ผู้ใดทิ้งมูลฝอย ซากสัตว์ ซากพืช เถ้าถ่าน หรือสิ่งปฏิกูลลงในทางน้ำชลประทาน หรือทำให้น้ำเป็นอันตรายแก่การเพาะปลูกหรือการบริโภค

ห้ามมิให้ผู้ใดปล่อยน้ำซึ่งทำให้เกิดเป็นพิษแก่น้ำตามธรรมชาติ หรือสารเคมีเป็นพิษลงในทางน้ำชลประทาน จนอาจทำให้น้ำในทางน้ำชลประทานเป็นอันตรายแก่เกษตรกรรม การบริโภคอุปโภคหรือ สุขภาพอนามัย

มาตรา 30 ห้ามมิให้ผู้ใดกระทำการอย่างหนึ่งอย่างใด อันจะทำให้เสียหายแก่คันคลองชานคลอง ทำนบ พนัง หรือหมุดระดับหลักฐานที่ใช้ในการชลประทาน

มาตรา 37 ผู้ใดฝ่าฝืนมาตรา 23 วรรค 1 มาตรา 24 วรรค 1 มาตรา 28 วรรค 1 มาตรา 30 หรือมาตรา 31 ต้องระวางโทษจำคุกไม่เกินสามเดือนหรือปรับไม่เกินสองพันบาท หรือทั้งจำทั้งปรับ

ผู้ใดฝ่าฝืนมาตรา 28 วรรค 2 ต้องระวางโทษจำคุกไม่เกินสองปีหรือปรับไม่เกินหนึ่งแสนบาท หรือทั้งจำทั้งปรับ

มาตรา 41 ผู้ใดฝ่าฝืนมาตรา 32 มาตรา 33 หรือมาตรา 34 มีความผิดต้องระวางโทษปรับไม่เกินหนึ่งหมื่นบาทหรือจำคุกไม่เกินสองปี หรือทั้งปรับทั้งจำ

เชิงอรรถ

1. กรมชลประทาน. *84 ปี กรมชลประทาน* 2529

2. เพิ่งอ้าง

3. สุนทรี อาสะไวย์. *ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431 - 2457* สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2530

4. สุนทรี อาสะไวย์. *การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทย ตั้งแต่พ.ศ. 2431 ถึงพ.ศ. 2493* วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521

5. สุนทรี อาสะไวย์. *คลองรังสิตกับการพัฒนาที่ดินในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย* สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2530.

6. กรมชลประทาน *84 ปีกรมชลประทาน* 2529 ดูแผนที่ แผนการขุดคลองในทุ่งหลวงของบริษัทขุดคลองแลคูสยาม Plan of Canals in Siam ประกอบ

7. วัฒนา ธรรมมงคล และคณะ. *วิวัฒนาการด้านการชลประทานของไทยในรอบ 200 ปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์* จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525

8. กรมชลประทาน *84 ปีกรมชลประทาน* 2529

9. อ้างแล้ว สุนทรี อาสะไวย์. *คลองรังสิตกับการพัฒนาที่ดินในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย*

10. อ้างแล้ว สุนทรี อาสะไวย์. *ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431 - 2457*

11. กรมชลประทาน *84 ปีกรมชลประทาน* 2529

12. สำหรับรายละเอียดทางด้านประวัติศาสตร์เกี่ยวกับความเป็นมาของโครงการขุดคลองรังสิต การตั้งบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ผู้ก่อตั้งและร่วมดำเนินการ พระบรมราชานุญาตขุดคลอง บทบาทของส่วนราชการที่เกี่ยวข้องกับการอนุญาตการให้สัมปทานและการกำกับดูแลการปฏิบัติตามสัญญาตลอดจนปัญหาข้อขัดข้องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามมาในภายหลังรวมทั้งการแก้ไขข้อสัญญาบางประการ ได้มีการศึกษารวบรวมข้อมูล รายละเอียด ไว้อย่างดีแล้วในรายงานวิจัย 3 ฉบับ ของสุนทรี อาสะไวย์และกองจดหมายเหตุแห่งชาติ หนังสือพระบรมราชานุญาตขุดคลอง เอกสาร ร.5/1 น.41.4/3 เล่ม 1 17 มกราคม 2431

13. เนื้อที่ดินริมฝั่งคลองประมาณ 800,000 ไร่-1,500,000 ไร่. วัฒนา ธรรมมงคล และคณะ. *วิวัฒนาการด้านการชลประทานของไทยในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์*

14. สุนทรี อาสะไวย์. *ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431 - 2457*

15. วัฒนา ธรรมมงคล และคณะ. *วิวัฒนาการด้านการชลประทานของไทยในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์*

16.งานวิจัยที่ดำเนินการในที่นี้ได้อาศัยข้อมูลที่ผู้วิจัยเดิมรวบรวมไว้เป็นข้อมูลพื้นฐานผนวกกับข้อมูลด้านการพัฒนาแหล่งน้ำ และการชลประทานที่รวบรวมเพิ่มเติมจากเอกสารของกรมชลประทาน โดยในการศึกษามุ่งเน้นเฉพาะประเด็นและข้อคิดเพิ่มเติมในส่วนของพัฒนาการของงานด้านการพัฒนาแหล่งน้ำและระบบชลประทานที่เกิดขึ้นในพื้นที่คลองรังสิตและทุ่งเจ้าพระยาตอนล่าง

17. วัฒนา ธรรมมงคล และคณะ. *วิวัฒนาการด้านการชลประทานของไทยในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์*

18. สุนทรี อาสะไวย์ *ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431 - 2457*

19. กรมชลประทาน *84 ปีกรมชลประทาน* 2529

20. สุนทรี อาสะไวย์. *การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทย ตั้งแต่พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2493*

21. กรมชลประทาน *84 ปีกรมชลประทาน* 2529

22. Wright A. and O. Breakspear. *Twentieth Century Impressions of Siam: Its History, People, Commerce, Industries, and Resources*. Lloyd's Greater Britain Publishing Co. 1908, reprinted by White Lotus Co. 1994.

23. กระทรวงเกษตราธิการ. *รายงานโครงการทดน้ำไขน้ำสำหรับเขตรที่ราบแห่งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของ มิสเตอร์ เย โฮมาน วาน เดอร์ ไฮเด* 2446

24. วัฒนา ธรรมมงคล และคณะ. *วิวัฒนาการด้านการชลประทานของไทยในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์* 2525

25. กระทรวงเกษตราธิการ *รายงานโครงการทดน้ำไขน้ำสำหรับเขตรที่ราบแห่งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของ มิสเตอร์ เย โฮมาน วาน เดอร์ ไฮเด* 2446

26. กระทรวงเกษตราธิการ *รายงานโครงการทดน้ำไขน้ำสำหรับเขตรที่ราบแห่งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของ มิสเตอร์ เย โฮมาน วาน เดอร์ ไฮเด* 2446 และดูแผนที่ข้อเสนอโครงการเจ้าพระยา Plan to Accompany General Report on Irrigation of the Lower Menam Valley ของนายวาน เดอร์ ไฮเด ประกอบ

27. นายวาน เดอร์ ไฮเด นี้ ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้ากรมคลอง จึงนับเป็นอธิบดีกรมชลประทานคนแรกของประเทศ

28. ในความเห็นของผู้วิจัย รายงานของวาน เดอร์ ไฮเดฉบับดังกล่าวยังปรากฏประเด็นที่ได้กล่าวถึงเกี่ยวกับปัญหา และข้อเสนอแนะด้านการบริหารจัดการระบบแหล่งน้ำ ซึ่งแม้ว่าทั้งหมดจะไม่เกี่ยวข้องโดยเฉพาะกับพื้นที่โครงการคลองรังสิต แต่อาจกล่าวได้ว่ารายงานดังกล่าวเป็นรายงานซึ่งมีคุณค่า มีเนื้อหาและประเด็นครอบคลุม มีความทันสมัยและยังคงสมเหตุสมผลอยู่จนถึงปัจจุบัน ทั้งในแง่ของงานวิศวกรรม การบริหารจัดการ การจัดสรรน้ำและบำรุงรักษา ประเด็นเหล่านี้ ได้แก่

- การตั้งหน่วยงานเพื่อรับผิดชอบดูแลงานชลประทาน(กรมทดน้ำ/กรมชลประทาน)
- การจัดหาผู้เชี่ยวชาญและการฝึกหัดเจ้าหน้าที่พนักงานด้านการชลประทาน
- การบำรุงรักษาและการจัดการผลประโยชน์จากระบบชลประทานที่จัดทำขึ้น
- การตั้งคณะกรรมการดูแลในพื้นที่โครงการย่อย
- การทำอัตรากำลังและประมาณการค่าใช้จ่ายในการดูแลบำรุงรักษาโครงการ การเก็บค่าน้ำ ค่าเดินเรือและค่าประตูน้ำ
- การออกกฎหมายเพื่อควบคุมดูแลกิจกรรมเกี่ยวกับการชลประทาน

29. กรมชลประทาน *84 ปีกรมชลประทาน* 2529

30. กระทรวงเกษตราธิการ *รายงานโครงการทดน้ำไขน้ำสำหรับเขตรที่ราบแห่งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของ มิสเตอร์ เย โฮมาน วาน เดอร์ ไฮเด* 2446

31. Wright A. and O. Breakspear. *Twentieth Century Impressions of Siam: Its History, People, Commerce, Industries, and Resources* 1908

32. สุนทรี อาสะไวย์ *ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431 - 2457*

33. กรมชลประทาน *84 ปีกรมชลประทาน* 2529 และ วัฒนา ธรรมมงคล และคณะ. *วิวัฒนาการด้านการชลประทานของไทยในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์* 2525

34. กรมชลประทาน *84 ปีกรมชลประทาน* 2529

35. Royal Irrigation Department. Administration Report of the Royal Irrigation Department of Siam for the Period 2457 B.E.-2468 B.E. (prepared by C.D.GEE) January 2469 (1927)

36. กรมชลประทาน *84 ปีกรมชลประทาน* 2529

37. เพิ่งอ้าง

38. เพิ่งอ้าง

39. สุนทรี อาสะไวย์ *การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทย ตั้งแต่พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2493* และกรมชลประทาน *รายงานการชลประทานแห่งประเทศสยาม* 2471 และดูแผนที่โครงการป่าสักใต้ แสดงคลองระพีพัฒน์ และคลองจำหน่ายน้ำสายต่างๆประกอบ

40. อ้างแล้ว กรมชลประทาน 2515

41. กรมชลประทาน *84 ปีกรมชลประทาน* 2529

42. ป - ป้องกัน/บรรเทาอุทกภัย

ร ระบายน้ำ

ช ชลประทาน

ก - รับ/เก็บกักน้ำนอง

43. ดูแผนที่ระบบการชลประทานโครงการเจ้าพระยาใหญ่ประกอบโครงการป่าสักใต้ตามการแบ่งเขตและเรียกชื่อในปัจจุบันคือ โครงการนครหลวงและ โครงการรังสิตเหนือ

44. อ้างแล้ว กรมชลประทาน 2515

45. RID. Report on Irrigation Drainage and Water Communication Project of Chao Phya River Plain by M.L. Khambu 1949

46. กรมชลประทาน รายงานการชลประทาน การระบายน้ำและการคมนาคมทางน้ำของโครงการเขื่อนเจ้าพระยา 2492 และกรมชลประทาน การพัฒนาลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยการชลประทานประเภทต่าง ๆ พ.ศ. 2496 - 2507

47. งานสำรวจเบื้องต้นเริ่มมาตั้งแต่ ปี 2494 งานก่อสร้างของผู้รับเหมาเริ่มในปี พ.ศ. 2501 ตั้ง "คณะกรรมการเพื่อการสำรวจค้นคว้าและศึกษาสภาวะธรรมชาติและโบราณคดีในบริเวณอ่างเก็บน้ำเขื่อนภูมิพล" ดำเนินการในปี พ.ศ.2502 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์ เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2504

48. USBR. Thailand: Review of Water Resources Chao Phraya River and Tributaries, 1970

49. ดูแผนที่โครงการเจ้าพระยาใหญ่ประกอบ

50. USBR Thailand : Revies of Water Resources Chao Phraya River and Tributaries 1970

51. ACRES International. Chao Phraya - Meklong Basin Study:Phase 1-3, 1977-1982

52. ibid.

53. รีซอสส์ เอนจีเนียริ่ง คอนซัลแตนทส์. *รายงานหลักโครงการศึกษาข้อมูลและศักยภาพพัฒนาลุ่มน้ำเจ้าพระยา* มีนาคม 2537

54. เพิ่งอ้าง และ ดูแผนที่โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษารังสิตเหนือและโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษารังสิตใต้ประกอบ

55. ดูรายละเอียดนิยามของ "ทางน้ำชลประทาน" ตามที่กำหนดโดย พรบ. ชลประทานหลวงในภาคผนวก

56. กรมชลประทาน. การศึกษาวิเคราะห์และวิจัยความสกปรกของน้ำในทางน้ำชลประทานภาคกลางและภาคตะวันออก พ.ศ.2536 - มิถุนายน 2537 และดูแผนที่ตำแหน่งสนามกอล์ฟและที่ตั้งของสถานีตรวจวัดคุณภาพน้ำของกรมชลประทานประกอบ

57. กรมชลประทาน. การปฏิบัติประสานงานระหว่างเขื่อนภูมิพล เขื่อนสิริกิติ์ และเขื่อนเจ้าพระยา เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการของคณะกรรมการพัฒนาแหล่งน้ำ ตุลาคม 2515 และดูแผนที่โครงการส่งน้ำ และบำรุงรักษารังสิตเหนือและโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษารังสิตใต้ประกอบ

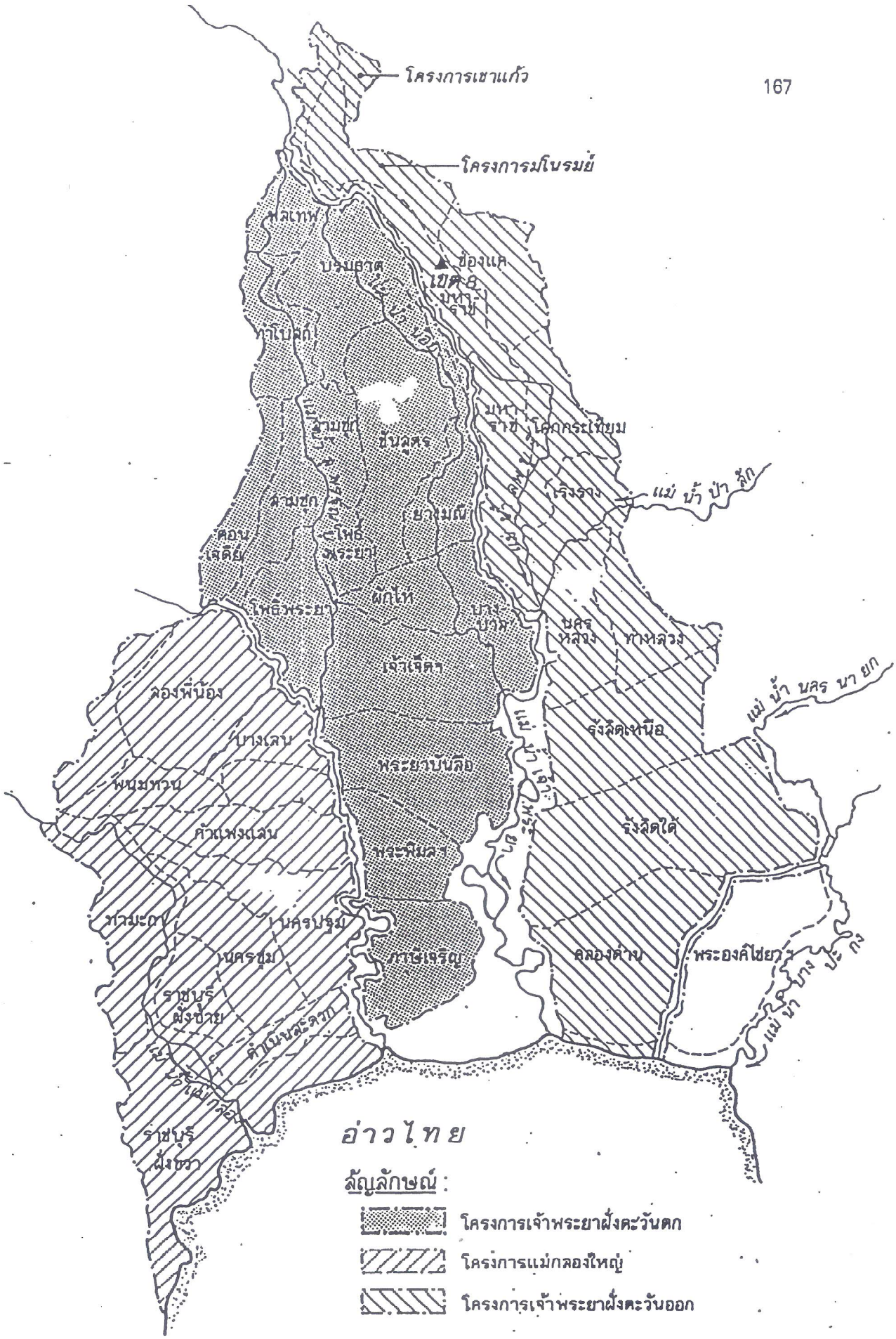

: โครงการชลประทานในลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ที่มา กรมชลประทาน 2516

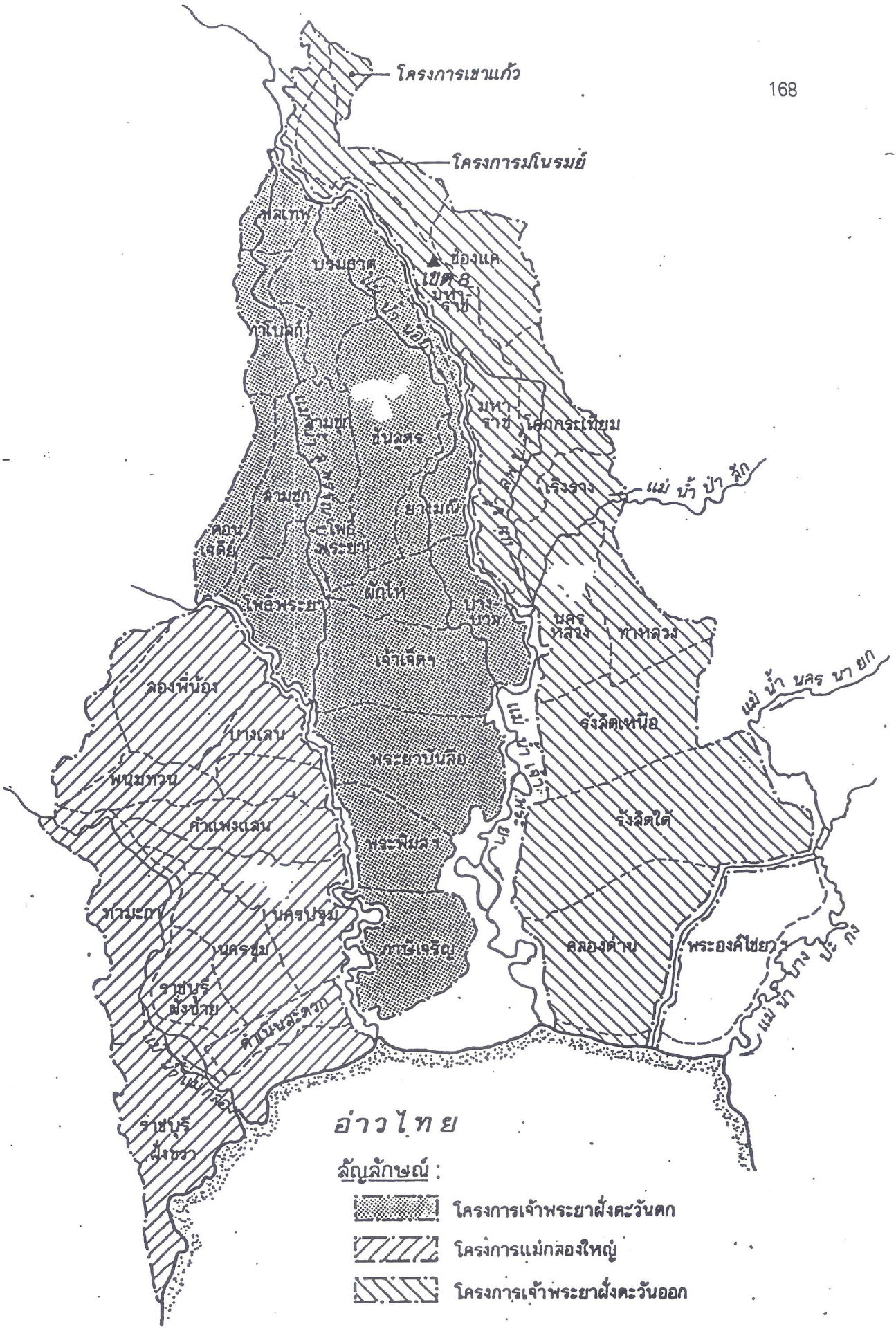

โครงการชลประทานในลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ที่มา กรมชลประทาน 2516

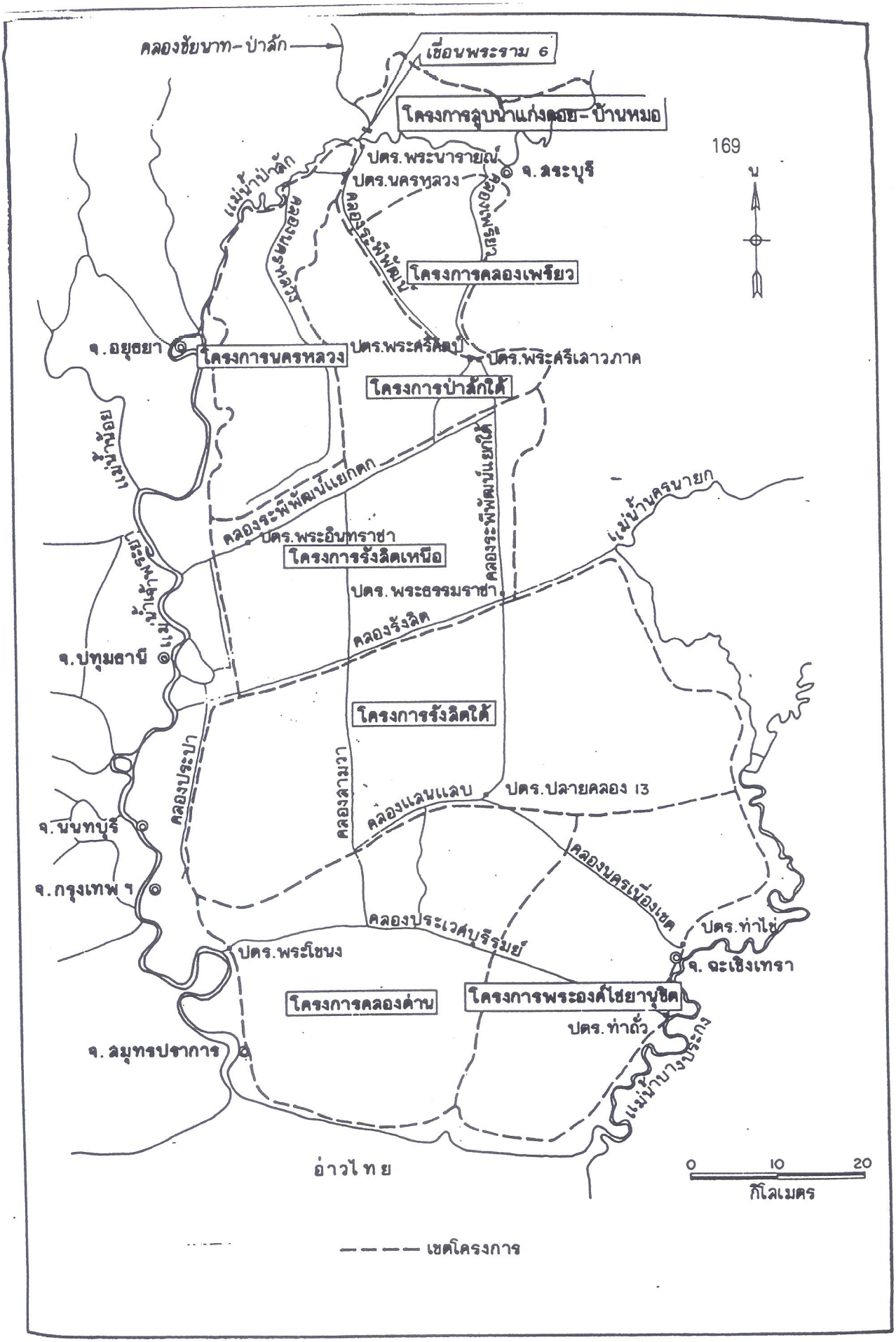

โครงการชลประทานบนพื้นที่ฝั่งตะวันออกตอนล่างของแม่น้ำเจ้าพระยา

ที่มา กรมชลประทาน 2537

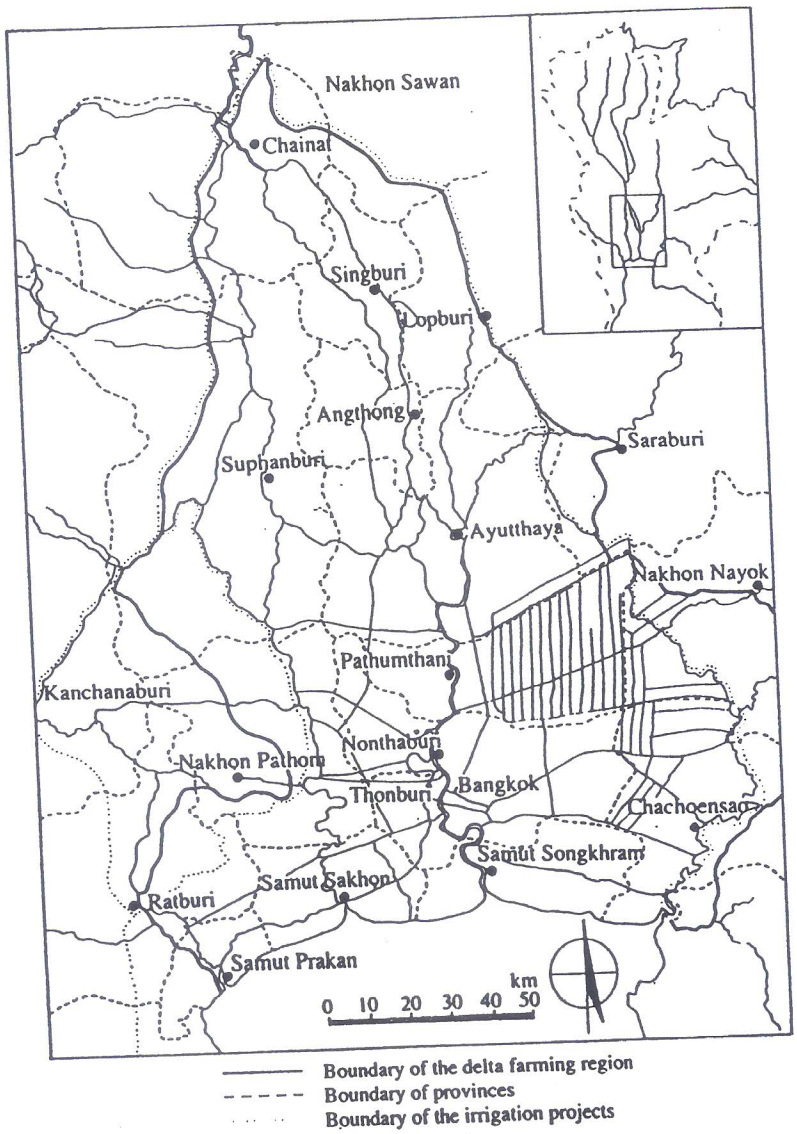

Figure . *Region of the delta farming system*

ที่มา Tanabe S. 1994

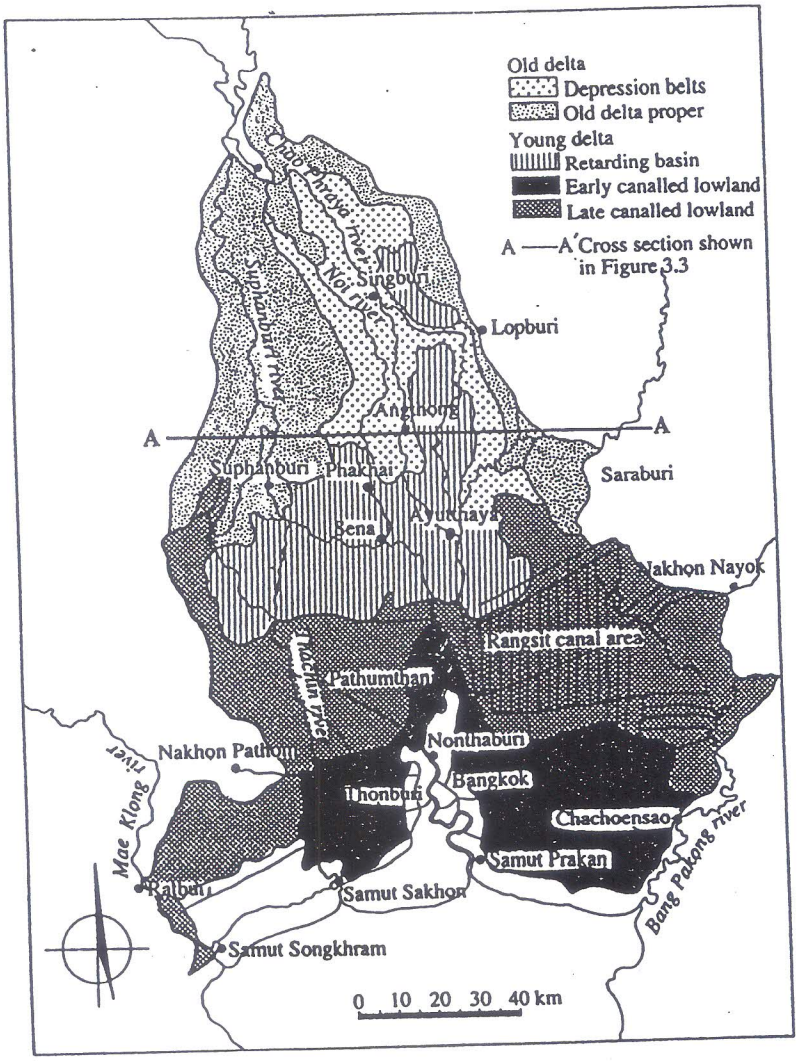

Source: 1974-75 Survey; 1978 Survey; 1979 Survey; Royal Thai Army, Series of Topographical Maps (1: 50,000), surveyed in the 1910s and published in the 1950s.

Figure . *Sub-regions of the delta farming system*

ที่มา Tanabe S. 1994

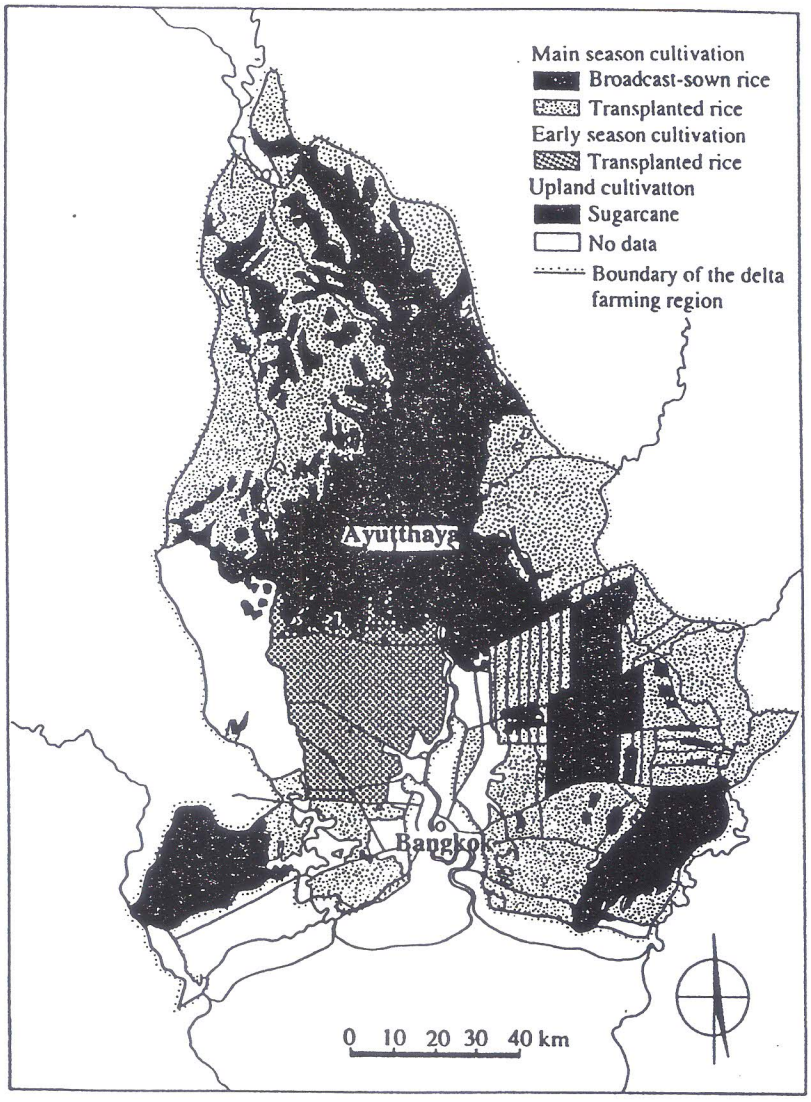

Source: Personal communication with the Royal Irrigation Department, 1978

Figure : *Area of broadcast-sown and transplanted rice in the Chao Phraya delta, 1977-78*

ที่มา Tanabe S. 1994

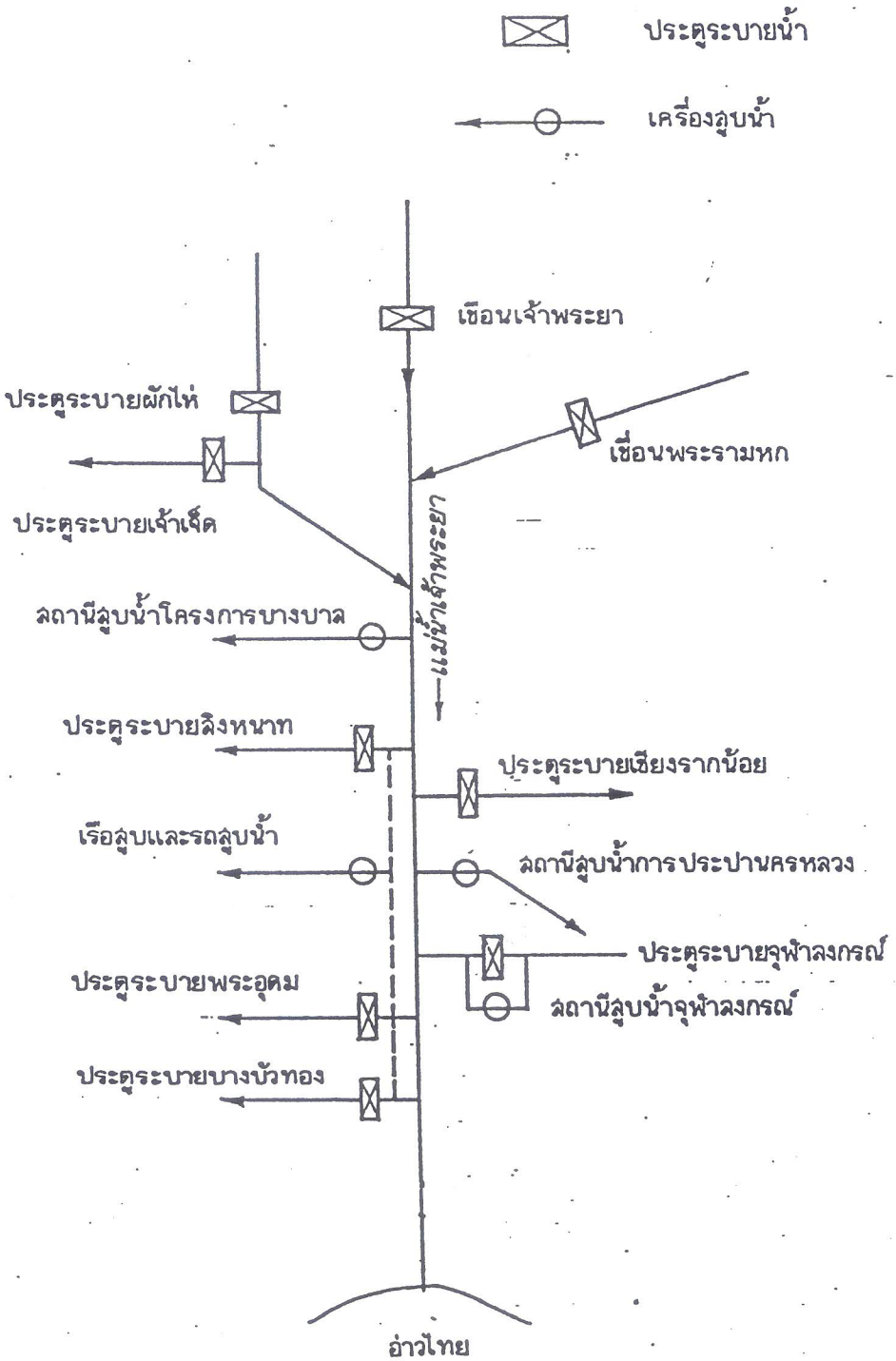

แผนภูมิแสดงการใช้น้ำท้ายเขื่อนเจ้าพระยา

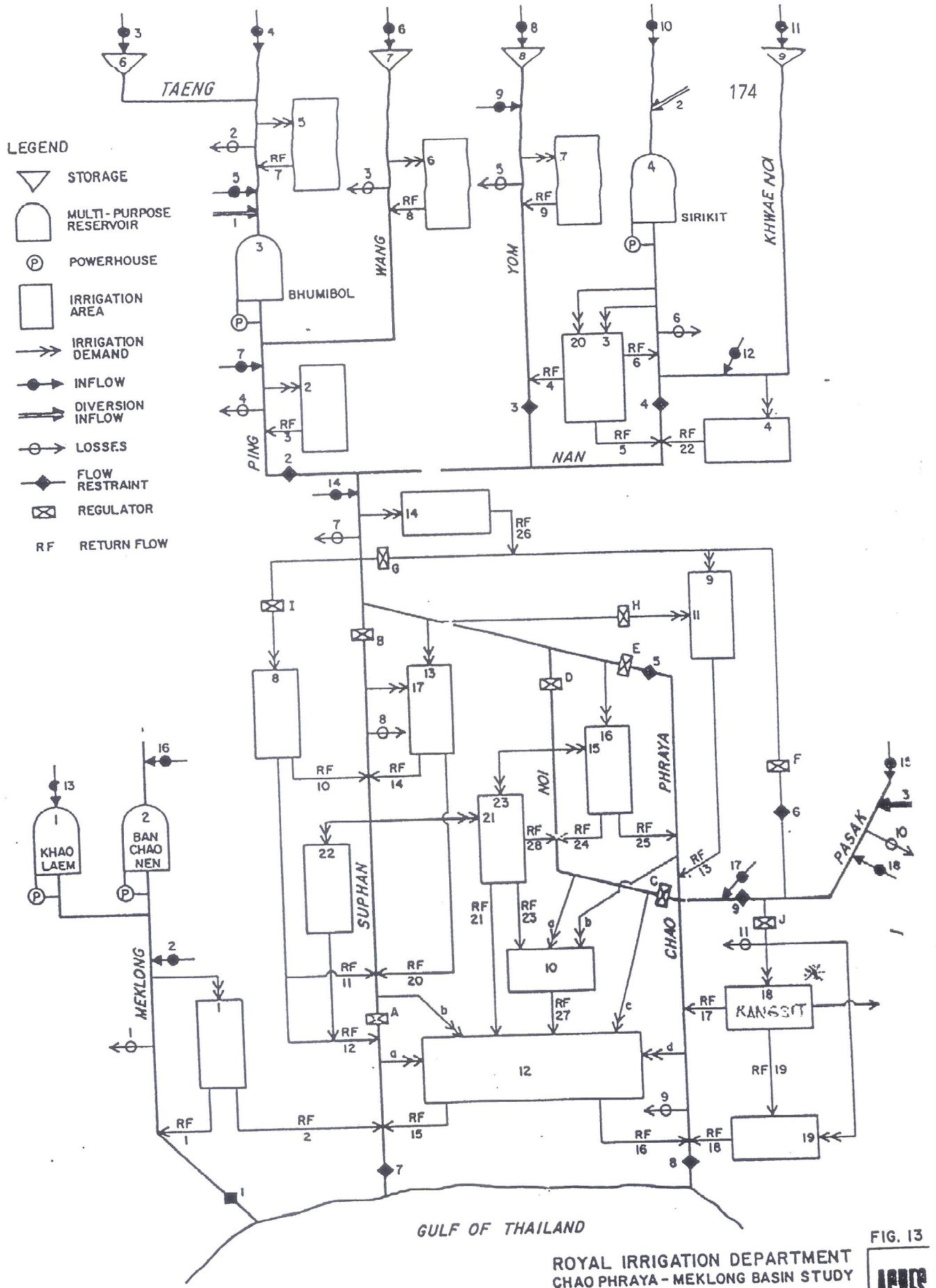

ที่มา ACRES International 1977-1982

บรรณานุกรม

กรมชลประทาน. *รายงานการชลประทานแห่งประเทศสยาม* มกราคม 2471

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. "หนังสือพระบรมราชานุญาตขุดคลอง" เอกสาร ร.5/1 น.41.4/3 เล่ม 1 17 มกราคม พ.ศ. 2431

กระทรวงเกษตราธิการ. *รายงานโครงการทดน้ำไขน้ำสำหรับเขตรที่ราบแห่งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้* ของ มิสเตอร์ เว โฮมาน วาน เดอร์ ไฮเด มิถุนายน 2446

การปฏิบัติประสานงานระหว่างเขื่อนภูมิพล เขื่อนสิริกิติ์ และเขื่อนเจ้าพระยา เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการของคณะกรรมการพัฒนาแหล่งน้ำ ตุลาคม 2515

การพัฒนาลุ่มน้ำเจ้าพระยาโดยการชลประทานประเภทต่าง ๆ พ.ศ. 2496-2507

การศึกษาวิเคราะห์และวิจัยความสกปรกของน้ำในทางน้ำชลประทานภาคกลาง และภาคตะวันออก พ.ศ. 2536 -มิถุนายน 2537

ทางน้ำชลประทาน มกราคม 2511

บทความบางเรื่องของแผนกสถิติวิจัยเล่ม 1 กองแผนงาน มิถุนายน 2515

ผลงานที่กรมชลประทานปฏิบัติไป ปี พ.ศ. 2493

ผลงานที่กรมชลประทานปฏิบัติไป ปี พ.ศ. 2494

แผนที่การชลประทานในประเทศไทย 2516

รายงานการชลประทาน การระบายน้ำและการคมนาคมทางน้ำของโครงการเขื่อนเจ้าพระยา สิงหาคม 2492

รายงานที่ระลึกในการเสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์เขื่อนภูมิพล มิถุนายน 2504

รายงานการปรับปรุงแก้ไขงานชลประทาน โครงการชลประทานทุ่งตะวันออกตอนใต้ 2510

รายงาน 84 ปี ชลประทาน 2529

รีซอสส์ เอนจีเนียริ่ง คอนซัลแตนทส์. *รายงานหลักโครงการศึกษาข้อมูลและศักยภาพการพัฒนาลุ่มน้ำเจ้าพระยา* มีนาคม 2537

วัฒนา ธรรมมงคล และ คณะ. *รายงานการศึกษา วิวัฒนาการด้านการชลประทานของไทยในรอบ 200 ปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์* จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กันยายน 2525

สมาคมศิษย์เก่าวิศวกรรมกรมชลประทาน. *ทิศทางพัฒนาแหล่งน้ำในทศวรรษหน้า* ธันวาคม 2534

สุนทรี อาสะไวย์. *ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457* สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2530

สุนทรี อาสะไวย์. *คลองรังสิตกับการพัฒนาที่ดินในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย* สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ธันวาคม 2530

ACRES Internationnal. Chao Phraya- Meklong Basin Study : Phase 1-3,1977-1982.

Royal Irrigation Department Administration Report of the Royal Irrigation Department of Siam for the Period 2457 B.E.- 2468 B.E. (prepared by Mr. C. D. Gee) January 2469(1927)

Report of the Royal Irrigation Department of Siam on The Benefits which have already accrued to the State by Irrigation Works, January 2471(1929)

Report on Irrigation Drainage and Water Communication Project of Chao Phrya River Plain by M.L. X. Kambhu 1949(2492)

Tanabe S. *Ecology and Practical Technology : Peasant Farming Systems in Thailand*, White Lotus Co., 1994

USBR. *Thailand : Review of Water Resources Chao Phraya River and Tributaries*, 1970

Wright A. and Oliver T. Breakspear. *Twentieth Century Impressions of Siam Its History, People, Commerce, Industries, and Resources*. Lloyd's Greater Britain Publishing Co. 1908, reprinted by White Lotus Co. 1994.

บทที่ 6

การสาธารณสุข*

ภิรมย์ กมลรัตนกุล
บดี ธนะมั่น

การสาธารณสุขเป็นมิติหนึ่งที่น่าสนใจในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์ของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นระยะสั้น ๆ หรือระยะยาว สำหรับโครงการวิจัยร้อยปีรังสิตนี้ การสาธารณสุขมีส่วนสัมพันธ์อย่างมากกับสิ่งแวดล้อมและการประกอบอาชีพ ซึ่งแปรผันไปตามการใช้ที่ดินอันได้เปลี่ยนจากเกษตรกรรมมาเป็นอุตสาหกรรมและที่อยู่อาศัยหนาแน่นเช่นในปัจจุบัน ทั้งนี้ได้มีความพยายามที่จะศึกษาและรายงานลักษณะแนวโน้ม และการกระจายของโรค รวมทั้งปัญหาสาธารณสุขต่าง ๆ บริเวณ "คลองรังสิต" (อำเภอเมือง, อำเภอธัญบุรี, อำเภอคลองหลวง, อำเภอลำลูกกา และอำเภอหนองเสือ จังหวัดปทุมธานี , อำเภอวังน้อย จังหวัดอยุธยา , อำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก , อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา และอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี) ในแง่บุคคล, สถานที่ และห้วงเวลา โดยจะมีการเปรียบเทียบระหว่างยุคต่าง ๆ 3 ยุค อันได้แก่:

---

*ขอขอบคุณคุณเรืองวิทย์ ลิ่มปนาท ในการช่วยรวบรวมข้อมูล ขอขอบคุณคณะเจ้าหน้าที่จากสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี ที่กรุณาให้ความช่วยเหลืออย่างดียิ่งในการให้ข้อมูลต่าง ๆ อันประกอบด้วย น.พ.วีรชัย ปิตะวรรณ นายแพทย์สาธารณสุขจังหวัด นางจิตรา คชคร หัวหน้าฝ่ายควบคุมโรคติดต่อ นักวิชาการควบคุมโรค ได้แก่ นายธรรมศิริ กมุทมาโนชญ์ นางอุดมลักษณ์ เวชชพิทักษ์ และนางสุภาณี ธนสมบัติ นางลมัย ยุวปรีชา หัวหน้าฝ่ายแผนงานและประเมินผล นายนิวัฒน์ บุญให้ นักวิชาการสุขาภิบาล นักวิชาการสาธารณสุขได้แก่ นางยุรดี ศรีบุณยกุล นางนิสากร ไทรแก้วประดับ นางมนัสศรี ไพบูลย์ศิริ นางจารุณี จันทรเพชร พยาบาลวิชาชีพ นางสิริมา กองสมบัติ พยาบาลเทคนิค นางเอื้อมพร สุมบุตร เจ้าพนักงานสาธารณสุขชุมชน นางเพลินตา ใจซื่อสกุล เจ้าพนักงานสถิติ และนางประนอม เค้ากล้า ฝ่ายเภสัชสาธารณสุข

ขอขอบคุณคุณอัจฉรา จรัสสิงห์ และคุณกนิษฐา เลาหัตถพงษ์ภิริ ในการช่วยทบทวนวรรณกรรม คุณสราวุฒิ อยู่ฤทธิ์ คุณสัญญา เวชชศาสตร์ คุณอารย์ศรี ปินะภา ที่ช่วยรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ เพิ่มเติม

ขอขอบคุณคุณสราวุธ อยู่ฤทธิ์ คุณเนาวรัตน์ อินทร์พิบูลย์ คุณสุภาภรณ์ ทองโต ที่ช่วยพิมพ์และจัดทำรายงานการวิจัยจนเสร็จสมบูรณ์

ยุคบุกเบิก (พ.ศ. 2430-2490)
ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 1 (พ.ศ.2490-2520)
ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 2 (พ.ศ.2520-ปัจจุบัน)

พัฒนาการของ "ระบบการให้บริการทางด้านสาธารณสุข" (Health service system) ในบริเวณคลองรังสิต

ข้อมูลดังกล่าวน่าจะได้แนวทางในการวางแผนแก้ปัญหาทางด้านสาธารณสุขให้เป็นระบบ โดยองค์รวม (Holistic approach) ของสาขาวิชาร่วมกันมองและแก้ปัญหาดังกล่าวต่อไป

ใช้รูปแบบการวิจัยเชิงพรรณนา (descriptive studies) โดยรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและข้อมูลบุคคล ทั้งแหล่งข้อมูลปฐมภูมิและทุติยภูมิ เอกสารที่ใช้ในการวิจัยมีทั้งที่ตีพิมพ์แล้วและยังไม่ตีพิมพ์ ได้แก่ เอกสารโต้ตอบทางราชการของกระทรวงมหาดไทย กระทรวงนครบาล กรมสาธารณสุข ซึ่งเอกสารดังกล่าวจัดเก็บอยู่ ณ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ รวมทั้งบันทึกของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการสาธารณสุข ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ตลอดจนประกาศและพระราชบัญญัติต่าง ๆ หนังสือเทศาภิบาล แถลงการณ์สาธารณสุข เวชระเบียนและรายงานประจำปีจากสำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี รายงานประจำปีของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น

6.1 ลักษณะ แนวโน้ม การกระจายของโรค และปัญหาสาธารณสุข

ในหัวข้อนี้จะได้รายงานถึงสิ่งที่เกิดขึ้นในด้านการสาธารณสุขในเขตทุ่งรังสิตในรอบประมาณหนึ่งร้อยปีที่ผ่านมา โดยจะเริ่มตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์มาจนถึงปัจจุบัน

6.1.1 โรคระบาดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ลักษณะการระบาดของโรคส่วนมากในยุคต้น ๆ ของกรุงรัตนโกสินทร์มักจะเป็นการระบาดจากกรุงเทพฯ แล้วแพร่ออกไป เพราะในเขตพระนครเป็นส่วนที่มีการติดต่อกับชาวต่างชาติ เป็นชุมชนที่อยู่กันค่อนข้างหนาแน่นและมีสภาพแวดล้อมที่ไม่ถูกสุขลักษณะ มีการระบาดใหญ่ของอหิวาตกโรคเป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ 2 เมื่อปีมะโรง พ.ศ. 2363 ตามพงศาวดารรัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้ให้รายละเอียดไว้ดังนี้

> *"....ครั้นมาถึงเดือนเจ็ดข้างขึ้น เวลายามเศษ ทิศพายัพ เห็นเป็นแสงเพลิงติดอากาศเรียกว่าทุมเพลิง เกิดไข้ป่วงมาแต่ทะเล ไข้นั้นเกิดมาแต่เมืองเกาะหมากก่อน แล้วข้ามมาหัวเมืองฝ่ายตะวันตก เดินขึ้นมาจนถึงปากน้ำเจ้าพระยา ชาวเมืองสมุทรปราการตายลงเป็นอันมาก ก็พากันอพยพขึ้นมากรุงเทพมหานครบ้าง แยกย้ายไปทิศต่าง ๆ*

บ้าง ที่กรุงเทพฯ ก็เป็นขึ้น ณ วัน ฯ7 ค่ำ ไปถึงวันเพ็ญ คนตายทั้งชายหญิง

ศพที่ป่าช้าศาลาดินในวัดสระเกษ วัดบางลำภู วัดบพิตรพิมุข วัดประทุมคงคา และวัดอื่น ๆ ก่ายกันเหมือนกองฟืน ที่เผาเสียก็มากกว่ามาก..... พระสงฆ์ก็หนีออกจากวัด คฤหัสก็หนีออกจากบ้าน น่าอเนจอนาถนัก ถนนหนทางก็ไม่มีคนเดิน ตลาดก็ไม่ได้ออกซื้อขายกัน ต่างคนต่างรับประทานแต่ปลาแห้ง น้ำในแม่น้ำก็กินไม่ได้ อาเกียรณ์ไปด้วยซากศพ.....”[1]

จำนวนคนที่ตายนั้น ปรากฏในเอกสารซึ่ง จอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawfurd) ชาวอังกฤษ ซึ่งเดินทางเข้ามาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อ พ.ศ. 2364 บันทึกไว้ว่า จำนวนผู้ล้มตายมีถึง 1 ใน 5 ของพลเมือง หรือตามที่ท่านเสนาบดีพูด คือ “ชาวสยาม 2 ใน 10 คนในบางกอก ได้ถูกโรคร้ายนี้กลืนชีวิต....” [2]

ในรัชกาลที่ 3 เกิดอหิวาตกโรคระบาดครั้งใหญ่อีกครั้ง ดังนี้

“..... เมื่อปี ค.ศ. 1841 (พ.ศ. 2384) มีอหิวาตกโรคระบาดอย่างหนักไปทั่วบางกอก ในวันที่สองและสามโรคก็ยิ่งร้ายแรงยิ่งขึ้น จนบรรดาญาติพี่น้องคนเจ็บต่างพากันหนีออกจากบ้านหมด...” [3]

ในปี พ.ศ.2381 (ปลายรัชกาลที่ 3) ได้มีการระบาดของไข้ทรพิษขึ้น ซึ่งเป็นผลให้หมอบรัดเลย์ เริ่มคิดค้นวิธีการปลูกฝี ถัดมาอีกประมาณหนึ่งทศวรรษ (พ.ศ. 2392) ได้เกิดอหิวาตกโรคระบาดร้ายแรงอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งตรงกับการระบาดทั่วโลก ครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2389 - 2405) โรคระบาดเริ่มจากอินเดียไปทั่วยุโรป อเมริกา ระบาดเข้าไทย โดยผ่านทางปัตตานี สงขลา และราว ๆ 3 สัปดาห์ ก็ระบาดโดยทางเรือเข้าสมุทรปราการ และกรุงเทพฯ ระบาดหนักอยู่ในเดือนมิถุนายน - กรกฎาคม ดังมีหลักฐานบันทึกไว้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า

“...ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร เมื่อเดือน 7 แรม 1 ค่ำ เกิดความไข้ป่วงทั้งแผ่นดิน ไข้นั้นเป็นมาแต่ประเทศฝ่ายทะเล เป็นมาแต่เมืองฝ่ายตะวันตกขึ้นมาก่อน ไข้นั้นเป็นขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานครเป็นต้นไปจนถึงเมืองฝ่ายเหนือ..... ความไข้ครั้งนั้นตรวจดูตามบัญชีเบี้ยหวัดที่ยื่นจำหน่ายตายในปีนั้นอยู่ในราว 10 ลด 2 ทุกหมู่ทุกกรม...” [4]

ดร.มัลคอม สมิธ (Dr.Malcom Smith) ได้กล่าวไว้ว่า

> *"...ใน 1 เดือน กล่าวกันว่ามีคนตาย 15,000 ถึง 20,000 คน .... วัดที่ใช้ในการเผาศพมี 3 วัด คือ วัดสระเกศ วัดบางลำภู และวัดตีนเลน (วัดบพิตรพิมุข) ได้บันทึกจำนวนศพไว้ได้ 5,457 คน จำนวนสูงสุดใน 1 วันได้แก่ วันที่ 23 มิถุนายน 696 คน เมืองหลวงดูจะเป็นอัมพาต ธุรกิจต่าง ๆ หยุดชะงัก..."* [5]

นอกจากนี้ยังมีบันทึกไว้ว่า

> ***"...เช่นเดียวกับใน ค.ศ. 1826 (พ.ศ. 2369) โรคนี้เกิดกับทุกคนไม่เลือกชั้นวรรณะ ทั้งคนรวยและคนจน คนตายมากจนไม่มีพอที่จะเผา ศพจำนวนมากถูกโยนทิ้งลงในแม่น้ำเป็นเหตุให้โรคระบาดมากขึ้น คนจน พวกทาส เชลย ดูจะเดือดร้อนมากที่สุด โรคนี้ในที่สุดจะระบาดไปทุกเมืองและหมู่บ้านที่อยู่ถัดเข้าไปภายในประเทศ อาทิ <u>เมืองปทุมธานี</u> ซึ่งมีพลเมือง 1,256 คน ตาย 96 คน ..."***[6]

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เกิดอหิวาตกโรคระบาดขึ้นอีกครั้งเมื่อ พ.ศ. 2403 ซึ่งตรงกับการระบาดใหญ่ทั่วโลกครั้งที่ 3 ตามที่ได้บันทึกไว้ ดังนี้

> *"...ในเดือน 5 นั้น ที่กรุงเทพมหานครเกิดความไข้จับ ไข้ป่วงทั้งสองอย่างเกิดมาแต่เมืองตาก เมืองระแหงก่อน จึงมาถึงกรุงเทพมหานคร ไข้จับนั้นแต่เดิมแรกดูเหมือนไม่ร้ายแรง ครั้นไปได้ 14 วัน 15 วัน ก็มีอาการกระทำให้ท้องลงเป็นโลหิต อยู่ได้ 40 วัน หรือ 40 วันเศษก็ตาย ไม่เห็นผู้ใดรักษาหายแต่สักคน 1 คราวไข้ครั้งนั้น เป็นไม่ยืดยาว สืบข่าวดูก็เสียไปบ้านละคน 2 คน 3 คน ตามบ้านใหญ่บ้านเล็กแล้วก็สงบหายไป..."*[7]

หลังจากนั้น ในพงศาวดารก็มิได้กล่าวถึงการเกิดโรคระบาดอีก มาจนถึงรัชกาลที่ 5 โรคระบาดใหญ่ในปี พ.ศ. 2416 ตรงกับการระบาดทั่วโลกครั้งที่ 4 (พ.ศ. 2406 - 2418) ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงบันทึกไว้ว่า

"...ในปีระกานี้ เกิดอหิวาตกโรคเป็นระบาดขึ้นเมื่อเดือน 7 คนตื่นตกใจกันมาก แต่วิธีที่จัดระงับโรคอหิวาตกโรคในคราวนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้จัดเป็นการรักษาพยาบาลแทนทำพิธีในทางศาสนาเช่นเคยทำแต่ก่อน พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ อธิบดีกรมหมอ คิดปรุงยารักษาโรคเป็นอย่างฝรั่งขึ้นใหม่ 2 ขนาน คือ เอายาวิสัมพญาใหญ่ตามตำราไทยกับแอลกอฮอล์ ทำเป็นยาหยดในน้ำขนานหนึ่ง เอาการบูรทำเป็นยาหยดเช่นนั้นเรียกว่า น้ำการบูร อีกขนาน 1 สำหรับอหิวาตกโรค และแนะนำให้ใช้การบูรโรยเสื้อผ้าเป็นเครื่องป้องกันเชื้อโรคอีกอย่าง 1 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสขอแรงเจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่รับยาหลวงไปตั้งเป็นทำนองโอสถศาลาขึ้น ตามวังและบ้าน หรือตามที่ประชุมชนรักษาราษฎรทั่วทั้งพระนคร แต่โรคอหิวาตกโรคที่เกิดขึ้นครั้งนั้นมีอยู่สักเดือนหนึ่งก็สงบ เมื่อสงบแล้วโปรดให้สร้างเหรียญทำด้วยทองสัมฤทธิ์ด้าน 1 รูปเทวดาถือพวงมาลัย อีกด้านหนึ่งเป็นตัวอักษร ทรงขอบใจ พระราชทานเป็นบำเหน็จ แก่บรรดาผู้ที่รับตั้งโอสถศาลาทั่วหน้ากัน..."[8]

และใน พ.ศ. 2424 ก็ได้เกิดอหิวาตกโรคอย่างรุนแรงอีกครั้งหนึ่งในสยาม ซึ่งเป็นระยะที่เกิดการระบาดครั้งใหญ่ทั่วโลกครั้งที่ 5 (พ.ศ. 2424 - 2439) ด้วยเช่นกัน ในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมหลวงจักรพรรดิพงษ์ พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ กับข้าราชการอื่นอีก 48 คน จัดตั้งโรงรักษาพยาบาลคนเจ็บอหิวาตกโรคขึ้นในกรุงเทพฯ 48 แห่ง นอกจากนี้ยังมีการระบาดของอหิวาตกโรคอีก เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2434 และ พ.ศ. 2443 (ซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือ Mcfarland of Siam)

ในปี พ.ศ. 2456 ได้มีการประกาศพระราชบัญญัติระงับโรคระบาด ซึ่งได้ระบุชื่อโรคไว้ 3 โรค คือ อหิวาตกโรค กาฬโรค และไข้ทรพิษ[9]

ต่อมาในปี พ.ศ. 2465 ในหนังสือเทศาภิบาลจะอธิบายถึงโรคติดต่อไว้ว่ามีทั้งสิ้น 10 โรค คือ อหิวาตกโรค กาฬโรค ไข้ทรพิษ ไข้กาฬนกนางแอ่น โรคลงท้อง ไข้ลากสาด ไข้มาลาเรีย โรคคุดทะราด และโรคเรื้อน โรคปอดอักเสบ ซึ่งรวมทั้งวัณโรคเอาไว้ด้วย[10]

เมื่อถึงปี พ.ศ. 2477 ได้ออกพระราชบัญญัติโรคติดต่อ พ.ศ. 2477 ระบุว่ามีโรคติดต่ออันตราย 5 โรค คือ กาฬโรค อหิวาตกโรค ไข้ทรพิษ ไข้กาฬนกนางแอ่น และไข้เหลือง[11] ซึ่งยังยึดถือกันมาจนถึงในปัจจุบัน

โรคระบาดอีกโรคหนึ่ งซึ่งมีความสำคัญ แต่เกิดในบริเวณที่เป็นป่าเขาคือ "ไข้มาลาเรีย" การระบาดของโรคนี้มีมากขึ้นสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 เพราะผลของสงครามทำให้แพทย์ขาดแคลน รวมทั้งยาควินินก็ขาดแคลนไปด้วย ผลจากการตั้งคณะกรรมาธิการไข้จับสั่นของสันนิบาตทำให้มีความร่วมมือกันกับหน่วยงานของไทย เกิดการปรับปรุงวิธีปฏิบัติเกี่ยวกับการควบคุมไข้จับสั่น นับตั้งแต่ พ.ศ. 2473 เป็นต้นมา[12]

6.1.1.1 การระบาดของกาฬโรคในประเทศไทย

การระบาดครั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการระบาดทั่วโลกครั้งที่ 3 ของ กาฬโรค โดยเริ่มจากยูนนาน ในปี พ.ศ. 2398 แพร่ไปถึงกวางตุ้งและฮ่องกง จากนั้นท่าเรือของจีนตอนใต้กลายเป็นแหล่งแพร่เชื้อไปยังที่ต่าง ๆ ระหว่าง พ.ศ.2437 - 2465 โรคได้แพร่ไปทั่วโลกรวมทั้งในกรุงเทพมหานคร (ในปี พ.ศ. 2447) สองปีต่อมาโรคนี้ได้แพร่ไปที่จังหวัดอื่น ๆ อาทิ ลพบุรี เพชรบุรี สระบุรี นครไชยศรี **สถานที่เกิดกาฬโรคมักเกิดในตลาด สะพาน ทุ่งนา เช่นที่ คลองแสนแสบและธัญญบุรี อุบัติการณ์ที่เด่นชัดเกิดในปี พ.ศ. 2449 - 2451 เกิดไข้กาฬโรคที่เมืองธัญญบุรี นครนายก เป็นเหตุให้ลูกจ้างทำนาในทุ่งรังสิตไม่ยอมรับจ้างทำนา**[13]

การจัดการป้องกันกาฬโรคในหัวเมืองเริ่มขึ้นใน พ.ศ. 2449 โดยพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงพยาบาลใน 5 หัวเมืองที่เกิดกาฬโรคระบาด ได้แก่ นครราชสีมา ลพบุรี สระบุรี เพชรบุรี พระปฐมเจดีย์ ปีที่มีการระบาดของโรคแพร่หลายคือ ปี พ.ศ. 2453 ซึ่งเป็นปีที่มีฝนแล้ง ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ประกอบกับมีปัจจัยพื้นฐานที่เอื้ออำนวยต่อการระบาดของโรคนี้ การระบาดของโรคนี้ยังมีมาตลอดนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2462 รายละเอียดดูได้ในตาราง 6 ข. 1 ในภาคผนวก ข. จนถึง พ.ศ. 2493 โรคนี้จึงสงบลง

6.1.1.2 การระบาดของอหิวาตกโรคในประเทศไทย

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 2) อหิวาตกโรคได้ระบาดเข้ามาในกรุงเทพฯ โดยผ่านปีนังมายังหัวเมืองฝ่ายตะวันตกมาถึงจังหวัดสมุทรปราการ และกรุงเทพฯ มีความรุนแรงมาก

ต่อมาในรัชกาลที่ 3 ได้เกิดระบาดขึ้นอีกในปี พ.ศ. 2363 โดยผ่านเข้ามาทางปัตตานี สงขลา สมุทรปราการ และกรุงเทพฯ มีความรุนแรงมากเช่นกัน

ในรัชกาลที่ 4 โรคได้เกิดระบาดใน พ.ศ. 2403 โดยเริ่มที่เมืองตากก่อนแล้วจึงเข้ามาถึงกรุงเทพฯ มีความรุนแรงไม่มากนัก

ในรัชกาลที่ 5 โรคระบาดตรงกับการระบาดทั่วโลกใน พ.ศ. 2424 แต่ความรุนแรงลดน้อยกว่าคราวก่อน การระบาดของโรคยังมีตลอด เช่น ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2439 ระบาด

19 วัน มีคนป่วยรวม 924 คน ใน พ.ศ. 2450 พบรายงานการป่วยจากโรงพยาบาลต่าง ๆ 120 ราย ตาย 74 ราย และมีรายงานการตายจากวัดอีก 4,714 ราย[14] ตลอดปี พ.ศ. 2450 - 2452 มีรายงานการระบาดของอหิวาตกโรคในช่วงเดือนมีนาคม-พฤษภาคม ในเมืองสุพรรณบุรี เพชรบุรี ราชบุรี ลพบุรี และ เพชรบูรณ์

พ.ศ. 2461 - 2468 มีอหิวาตกโรคระบาดที่จังหวัดตาก โดยผ่านมาจากประเทศพม่ามาตามลำน้ำปิง และลำน้ำเจ้าพระยา มีอัตราตาย 71.3 %

พ.ศ. 2468 - 2472 การระบาดเกิดในกรุงเทพฯ เข้าใจว่ามาจากการที่ผู้โดยสารในเรือสินค้าที่มีผู้ป่วยเป็นอหิวาตกโรคหนีขึ้นบก **ในช่วงนี้ได้มีการเริ่มต้นฉีดวัคซีนป้องกันอหิวาตกโรคตั้งแต่ปี พ.ศ. 2468 อัตราตาย 69%** จำนวนคนป่วยและตายด้วยอหิวาตกโรคระหว่าง พ.ศ. 2462 - 2475 อาจหาดูได้ในตาราง 6 ข. 2 ในภาคผนวก 6 ข.

เนื่องจากอหิวาตกโรคเป็นโรคที่มีน้ำเป็นสื่อพาหะนำโรค ดังนั้นบริเวณสองฝั่งคลองรังสิตจึงเป็นภูมิประเทศที่เอื้ออำนวยต่อการเกิดโรคเป็นอย่างดี จะเห็นได้จากมีการระบาดของโรคนี้ที่เมืองธัญญบุรีในปี พ.ศ. 2450 และ พ.ศ. 2451

6.1.1.3 การระบาดของไข้ทรพิษในประเทศไทย

ไข้ทรพิษ (ฝีดาษ) ได้พบปรากฏในสังคมไทยมานานแล้ว โดยในปี พ.ศ. 2435 ได้มีการระบาดของโรคนี้ระหว่าง วันที่ 16 เมษายนถึง 30 กันยายน ราษฎรป่วยเป็นไข้ทรพิษตาย 48 คน[15]

22 กันยายน พ.ศ.2442 มีรายงานความเจ็บไข้จากมณฑลนครศรีธรรมราชว่ามีไข้ทรพิษชุกชุม

25 - 31 มกราคม พ.ศ. 2447 ราษฎรในตำบลบ้านลาดชิด อำเภอเสนาใหญ่เป็นไข้ทรพิษชุกชุม ราษฎรตายด้วยไข้ทรพิษ 2 คน[16]

19 พฤษภาคม พ.ศ. 2448 ราษฎรเมืองสมุทรสงครามเป็นไข้ทรพิษตาย 119 คน (ชาย 57 คน และหญิง 62 คน)

ระหว่าง พ.ศ. 2448 - 2468 ไม่พบว่าราษฎรบริเวณคลองรังสิตป่วยด้วยไข้ทรพิษ จำนวนคนป่วยและตายด้วยไข้ทรพิษได้แสดงไว้ในตารางที่ 6 ข. 3 ใน ภาคผนวก 6 ข.

ความสำเร็จของการป้องกันไข้ทรพิษ เกิดในช่วง 30 ปีมานี้เอง โดยทางกรมอนามัย มีโครงการปลูกฝีให้แก่ราษฎรทั่วประเทศ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2461 เป็นต้นมา พร้อมกันนั้น ทางองค์การอนามัยโลกได้ให้ประเทศต่าง ๆ ทางภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ได้ร่วมดำเนินการกวาดล้างไข้ทรพิษให้หมดไปพร้อม ๆ กัน มิฉะนั้นแล้วก็อาจจะระบาดจากประเทศหนึ่งไปอีกประเทศหนึ่งได้

6.1.2 โรคระบาดกับผลกระทบต่อสังคมบริเวณคลองรังสิต

การขุดคลองรังสิตเพื่อขยายพื้นที่การเพาะปลูกนั้น นอกจากจะทำให้ได้ผลผลิตเพิ่มแล้ว

ยังทำให้เกิดการอพยพของคนเข้ามาตั้งบ้านเรือนใหม่ในบริเวณนั้นด้วย ดังมีผู้บันทึกไว้ว่า "ในช่วงเวลาแห่งการตื่นตัวของการขุดคลองครั้งมโหฬารนี้ ได้มีการหักล้างถางพง และบ้านเรือนผุดขึ้นมาตามที่ต่าง ๆ" และยังมีบันทึกของนายเจมส์ แมคคาร์ธี ผู้ซึ่งทำการสำรวจที่ดินที่ดินให้รัฐบาลได้จดบันทึกไว้ในปี พ.ศ. 2430 ว่า

> *"...เจ็ดปีมานี้เอง ข้าพเจ้าได้มาในที่เหล่านี้บ้างแล้ว มีความประหลาดในตาอย่างที่สุดที่ได้มาเห็นที่ ๆ เป็นป่าพงมาเป็นทุ่งนาไปหมดนั้น เมื่อข้าพเจ้าออกมาครั้งก่อนที่เหล่านี้ไม่มีสิ่งใดเลย เป็นแต่ป่าพงดงช้างทั้งนั้น และเป็นที่น่ากลัวแก่ชีวิตของผู้ที่ไปตั้งบ้านเรือนตามคลองแสนแสบ.."*[17]

บริเวณที่แมคคาร์ธีกล่าวถึง เป็นพื้นที่แนวยาวจากคลองแสนแสบเข้าสู่ตอนใต้ของเขตสัมปทานรังสิต ระหว่างทศวรรษ 2433 ได้มีประชาชนอพยพเข้ามาสู่บริเวณนี้กว่าแสนคน นอกจากนี้ราษฎรในบริเวณนี้ยังปลูกสร้างบ้านเรือนที่เป็นเพียง "กระท่อมไม้ไผ่หรือฟางหยาบ ๆ ซึ่งดูเหมือนจะสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่อยู่ชั่วคราว"

เนื่องจากจำนวนประชากรที่อพยพเข้ามาเป็นจำนวนมาก ประกอบกับลักษณะการสร้างที่อยู่อาศัยแบบชั่วคราว ที่มิได้มีการวางแผนเกี่ยวกับการรักษาความสะอาดที่ดีพอ ทำให้บริเวณแถบนี้จะเป็นแหล่งเกิดกาฬโรคอีกแหล่งหนึ่ง ดังจะพบรายงานการเกิดการระบาดของกาฬโรคในปี พ.ศ. 2451 (ร.ศ. 126)[18]

6.1.3 บทบาทของรัฐต่อปัญหาสุขภาพของประชาชน

ถ้าจะอธิบายบทบาทของรัฐต่อปัญหาสาธารณสุขเป็นช่วงเวลาก็อาจแบ่งได้เป็น 4 ยุค คือ

6.1.3.1 ยุคก่อน พ.ศ. 2430 (พ.ศ. 2325 - 2430)

บทบาทด้านบริการสุขภาพแก่ประชาชนในยุคก่อน พ.ศ.2430 ยังไม่มีระบบบริหารจัดการที่แน่ชัด การดูแลความเจ็บป่วยจึงมักเป็นหน้าที่ของประชาชนที่จะรับผิดชอบตัวเอง ยกเว้นในกรณีที่มีโรคระบาดร้ายแรงเกิดขึ้น รัฐจึงจะเข้ามาแก้ไข[19] เพราะการเกิดโรคระบาดแต่ละครั้งในสมัยนั้น ทำให้เกิดการสูญเสียกำลังคนในเวลาที่รวดเร็ว ทั้งจากการตายจากโรคระบาดเอง และการอพยพไปยังถิ่นอื่นเพื่อหนีโรคระบาดนั้น ๆ เป็นผลให้ความมั่นคงของรัฐกระเทือนไปได้ ด้วยเหตุนี้ บทบาทของรัฐในยุคนี้จึงมักเป็นการควบคุมโรคระบาด เช่น

ในปี พ.ศ. 2363 (รัชกาลที่ 2) ได้เกิดการระบาดของอหิวาตกโรคประมาณ 2 สัปดาห์ มีผู้ป่วยเสียชีวิตประมาณ 3 หมื่นคน รัฐพยายามใช้พิธีทางศาสนาแต่ไม่เป็นผล[20]

ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2381 (รัชกาลที่ 3) ได้เกิดไข้ทรพิษระบาด หมอบรัดเลย์ได้ทดลองปลูกทรพิษ ปรากฏว่าได้ผลดี รัชกาลที่ 3 จึงโปรดให้หมอหลวง 10 - 12 คน ฝึกปลูกทรพิษกับหมอบรัดเลย์ จากนั้นจึงส่งหมอหลวงออกไปปลูกทรพิษทั้งในเขตพระนครและหัวเมือง และในปี พ.ศ. 2383 จึงเริ่มมีการปลูกฝีแทนปลูกทรพิษ โดยคณะมิชชันนารี[21]

พ.ศ. 2392 ได้เกิดอหิวาตกโรคระบาดอีก โดยระบาดอยู่ 7 เดือน มีประชาชนตายไปไม่ต่ำกว่า 4 หมื่นคน ซึ่งรัฐไม่อาจป้องกันโรคได้ ในครั้งนั้นคณะมิชชันนารีได้ปรุงยารักษาโรคช่วยชีวิตคนไว้ได้บ้าง

พ.ศ. 2416 (รัชกาลที่ 5) ได้เกิดอหิวาตกโรคระบาดอีกครั้ง มีผู้เสียชีวิตราว 6,660 คน ซึ่งน้อยกว่าในครั้งก่อน ทั้งนี้เพราะรัฐได้ใช้วิธีการตามแผนการรักษาของตะวันตก มีการให้บริการรักษาพยาบาล และให้สุขศึกษาแก่ประชาชน[22]

ในปี พ.ศ. 2424 ได้เกิดอหิวาตกโรคระบาดอีก รัชกาลที่ 5 ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการตั้งโรงพยาบาลชั่วคราวขึ้น 48 แห่งทั่วพระนครเพื่อดูแลผู้ป่วย[23]

6.1.3.2 **ช่วงเวลาปี พ.ศ. 2431 - 2449 (รัชกาลที่ 5)**

ได้แยกหน่วยงานที่รับผิดชอบออกเป็นเขตนครบาลและเขตหัวเมือง

ก. <u>เขตนครบาล</u> หน่วยงานที่รับผิดชอบ ได้แก่ กรมพยาบาล กระทรวงธรรมการ กระทรวงมหาดไทย และกรมสุขาภิบาล สังกัดกระทรวงนครบาล

ซึ่งมีบทบาทในการวางแผนและดำเนินการจัดตั้งโรงพยาบาลในเขตพระนครเพื่อให้บริการรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วย และมีการปลูกฝีและให้ยาแก่ประชาชนที่มาขอรับบริการที่โรงพยาบาล[24]

ข. <u>เขตหัวเมือง</u> เป็นหน้าที่โดยตรงของมณฑลนั้น ๆ โดยรัฐให้การสนับสนุน มีบทบาทเกี่ยวกับการปลูกฝี จำหน่ายยาจากโอสถสภาของรัฐ จัดตั้งเขตสุขาภิบาล ดูแลความสะอาดของชุมชนนั้น ๆ

การให้บริการทางด้านสุขภาพของรัฐในระยะแรกนั้นไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร โดยโรงพยาบาลที่จัดตั้งขึ้นไม่เป็นที่นิยมของประชาชน จนโรงพยาบาลบางแห่งต้องเลิกกิจการไป การจำหน่ายยาโอสถสภาในเขตหัวเมืองก็ล้มเหลวจนต้องปิดกิจการ[25] ซึ่งอาจเป็นผลเนื่องมาจากการขาดแคลนบุคลากร ประชาชนไม่นิยมแพทย์แผนตะวันตก การขาดแคลนงบประมาณสนับสนุนจากรัฐ (ต้องพึ่งเงินบริจาค) ระบบราชการที่ยังไม่ลงตัว เนื่องจากการปฏิรูปสังคมของรัชกาลที่ 5 ตลอดจนรัฐให้ความสำคัญด้านบริการด้านสุขภาพน้อยกว่างานด้านการปกครอง ทำให้ขาดอำนาจบารมีในการสั่งการ นอกจากนี้แพทย์ประจำเมือง มีหน้าที่ดูแลเฉพาะข้าราชการและนักโทษเท่านั้น การดูแลสุขภาพของประชาชนเป็นเพียงผลพลอยได้ จนในที่สุดต้องยุบเลิกไป และหน่วยงานต่าง ๆ ก็กระจายไปขึ้นกับกระทรวงนครบาลบ้าง กระทรวงมหาดไทยบ้าง

6.1.3.3 ช่วงเวลาระหว่างปี พ.ศ. 2449 - 2475 (ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง)

มีการจัดตั้งกรม 2 กรม ที่เกี่ยวข้องกับการสาธารณสุข คือ

ก. กรมพยาบาล (สังกัดกระทรวงมหาดไทย) ในปี พ.ศ. 2455 นับเป็นการเริ่มต้นงานบริการสุขภาพในหัวเมืองอย่างเป็นระบบ โดยมีจุดหมายสำคัญ 2 ประการ[26] คือ

(1) ป้องกันโรคระบาด

(2) จัดการสุขาภิบาลในชุมชน

กิจกรรมที่ดำเนินงานประกอบไปด้วยงาน 6 งาน ได้แก่ งานด้านการรักษาพยาบาล งานด้านโอสถศาลา งานป้องกันโรคระบาด งานสุขาภิบาล งานทำวัคซีน หนองฝีและเซรุ่ม ตลอดจนงานด้านกฎหมายสาธารณสุข

ข. กรมประชาภิบาล สังกัดกระทรวงมหาดไทย ในปี พ.ศ. 2459 เป็นการเปลี่ยนชื่อกรมพยาบาลเป็นกรมประชาภิบาล[27] โดยยังทำหน้าที่เช่นเดิม แต่เพิ่มแผนกสุขศึกษาและแผนกชันสูตรยา กรมนี้ดำเนินการเพียง 2 ปี ก็โอนย้ายเป็นกรมสาธารณสุขในปี พ.ศ. 2461[28] ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการปรับปรุงระบบบริหารราชการในสมัยรัชกาลที่ 6 ให้เป็นระบบมุ่งลดค่าใช้จ่ายของรัฐ เพราะเป็นช่วงที่เศรษฐกิจตกต่ำหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 นอกจากนี้ การประชุมสันนิบาตสภากาชาดที่พระนคร เป็นตัวเร่งให้รีบดำเนินการในเรื่องนี้

นโยบายหลักของกรมสาธารณสุขก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475) คือ การป้องกัน ปราบปรามโรคระบาด การรักษาพยาบาลผู้ที่เจ็บป่วย โดยมุ่งเน้นให้เอกชนหรือท้องถิ่นจัดสร้างโรงพยาบาลเองภายในชุมชน นอกจากนี้มีการขยายงานออกสู่ภูมิภาคมากขึ้น โดยจัดตั้งโอสถสภา หรือโอสถศาลาในเขตหัวเมือง มีการจ่ายยาตำราหลวงและตรวจรักษาแบบผู้ป่วยนอก ซึ่งเอื้อประโยชน์ให้กับประชาชนมากโดยใช้งบประมาณไม่มากนัก

ส่วนบริการด้านการป้องกันโรคและส่งเสริมสุขภาพ ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของงานสาธารณสุขในเวลาต่อมา ได้แก่ งานสุขาภิบาล โครงการปราบพยาธิปากขอ (ร่วมกับมูลนิธิร็อคกี้เฟลเล่อร์ ในปี พ.ศ. 2466 - 2471)[29] งานสุขศึกษา การปราบและป้องกันโรคระบาดต่าง ๆ เช่น ปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ การควบคุมสิ่งเสพติดให้โทษ โดยไทยเป็นภาคีอนุสัญญาฝิ่นที่กรุงเฮก เมื่อปี พ.ศ. 2457 โดยทำงานร่วมกับสภากาชาดสยาม

6.1.3.4 การสาธารณสุขหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง คณะราษฎร์ฯต้องประสบกับอุปสรรคนานับประการ ทำให้งานสาธารณสุขไม่ได้รับความสนใจจากรัฐเท่าที่ควร จนมีประกาศพระราชบัญญัติการสาธารณสุข พ.ศ. 2477 ที่มีการยกระดับสุขาภิบาลขึ้นเป็นเทศบาล มีโครงการจัดตั้งโรงพยาบาลจังหวัด โอสถศาลา หรือสุขศาลาในระดับตำบล และการผลิตบุคลากรทางการแพทย์วุฒิต่ำกว่าปริญญาจำนวนมาก เพื่อไปประจำสถานพยาบาลในส่วนภูมิภาค

ผลจากนโยบายทางการเมืองในการเร่งเพิ่มประชากรทั้งปริมาณและคุณภาพ ร่วมกับแรงผลักดันจากฝ่ายวิชาชีพแพทย์ ทำให้มีการจัดตั้งกระทรวงสาธารณสุขขึ้น โดยมีนโยบายหลักในการขยายบริการสู่ภูมิภาคในรูปของโรงพยาบาลจังหวัดและโรงพยาบาลอำเภอ[30] ทำให้บทบาทในด้านการป้องกันและส่งเสริมสุขภาพลดความสำคัญลง

6.1.4 ลักษณะ แนวโน้ม การกระจายของโรค และปัญหาสาธารณสุขบริเวณคลองรังสิต

จะแบ่งการนำเสนอข้อมูลในส่วนนี้ออกเป็น 3 ยุค คือ

ก) ยุคบุกเบิก : พ.ศ. 2430 - 2490 (เป็นเวลา 60 ปี) ตรงกับรัชสมัยของรัชกาลที่ 5 - ต้นรัชกาลที่ 9**

ข) ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 1 : พ.ศ. 2490 - 2520 (30 ปี)

ค) ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 2 : พ.ศ. 2520 - 2530 (10 ปี) ถึงยุคปัจจุบัน : 2530 - ปัจจุบัน

6.1.4.1 ยุคบุกเบิก (พ.ศ. 2430 - 2490)

จะนำเสนอเหตุการณ์สำคัญ ๆ ตามลำดับเวลา ดังนี้

(1) <u>ระหว่างเดือนเมษายน พ.ศ. 2444 - 2445</u>

มีรายงานคนเกิดและคนตายด้วยโรคต่าง ๆ จาก 4 อำเภอของจังหวัด ปทุมธานี อันได้แก่ อำเภอพระยาอรรถศรี อำเภอพริ้ง อำเภอพัน และอำเภอเจ็ก มีคนเกิดในช่วงปีดังกล่าวเพียง 53 คน เป็นชาย 24 คน และหญิง 29 คน คิดเป็นอัตราส่วนระหว่างชาย : หญิง เท่ากับ 1 : 1.2 แต่มีคนตายถึง 139 คน เป็นชาย 95 คน และหญิง 44 คน คิดเป็นอัตราส่วนการตายระหว่างชาย : หญิง เท่ากับ 2.16 : 1 นั่นก็หมายความว่า เพศชายมีอัตราเกิดน้อยกว่าเพศหญิง แต่มีอัตราส่วนการตายมากกว่าเพศหญิง[31]

โรคที่เป็นสาเหตุการตาย พบว่า ส่วนมากยังเป็นโรคของการติดเชื้อและโรคติดต่อ ได้แก่ ตายด้วยโรคฝีในท้อง 39 ราย เป็นแผล 37 ราย อหิวาตกโรค 35 ราย เป็นไข้ 28 ราย

**รัชกาลที่ 5 ครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - พ.ศ. 2453
รัชกาลที่ 6 ครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. 2453 - พ.ศ. 2468
รัชกาลที่ 7 ครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. 2468 - พ.ศ. 2477
รัชกาลที่ 8 ครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. 2477 - พ.ศ. 2489
รัชกาลที่ 9 ครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. 2489 - ปัจจุบัน

(2) <u>รายงานประจำปี (พ.ศ. 2445) ของกองแพทย์สุขาภิบาลครั้งที่ 5</u>

กล่าวถึง การปรับปรุงโรงฆ่าสัตว์ มีการตรวจสัตว์ก่อนเข้าโรงฆ่าแหละ กล่าวถึงทางระบายน้ำเสีย การจัดการควบคุมความสะอาดของตลาด การกำจัดขยะและสิ่งปฏิกูล ห้องปฏิบัติการทางสาธารณสุขในการชันสูตรโรค มีการตั้งโรงวัดอากาศ ทำหน้าที่อุตุนิยมวิทยา[32] มีการระบาดของกาฬโรค ไข้สา อหิวาตกโรค ไข้ทรพิษ ไข้ไตไฟฟีเวอร์ ไข้มาลาเรีย และคางทูม นอกจากนี้มีรายงานผู้ป่วยโรคเหน็บชาจากกลาโหม รวม 22,670 ราย ตาย 1,063 ราย[33]

ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2445 ณ ตำบลคลองรังสิต มีกระบือตายด้วยโรค รินเดอร์แปศ (Rinderpest) 250 ตัว และที่คลอง 3 และคลอง 5 มีกระบือป่วย 62 ตัว[34]

(3) <u>รายงานประจำปี พ.ศ. 2446 ของกรมสุขาภิบาล</u>

มีการกล่าวถึงการขนขยะไปทิ้ง ประมาณ 14 ตัน/วัน ส่วนโรคระบาดที่สำคัญยังเป็นอหิวาตกโรค และมีความเชื่อว่ายิ่งน้ำทะเลปนน้ำในแม่น้ำมากเท่าใด ก็จะมีผลต่อการระบาดของอหิวาตกโรคมากขึ้น นอกจากนี้มีการกล่าวถึงการระบาดของโรคไทฟอยด์และโรคเหน็บชา มีการวิเคราะห์น้ำที่คลองเชียงรากเพื่อหาปริมาณเกลือในน้ำเพื่อจะใช้ทำน้ำประปา[35]

มีรายงานสำมะโนประชากรของราษฎรเมืองปทุมธานีว่าเป็นชาย 13,901 คน หญิง 14,120 คน (รวมทั้งสิ้น 28,021 คน) อัตราส่วนของเพศชาย : หญิง เท่ากับ 1 : 1.02[36]

(4) <u>รายงานประจำปี พ.ศ. 2447 กรมสุขาภิบาล</u>

มีรายงานโรคติดต่อ 2 โรค อันได้แก่ อหิวาตกโรค ไข้ไทฟอยด์ และการระบาดของโรคเหน็บชาเช่นเคย มีการให้คำแนะนำจะเอาน้ำจากบริเวณคลองเชียงรากมาทำน้ำประปา[37]

มีรายงานกระบือตายในเมืองธัญบุรี 109 ตัว แต่ไม่ได้ตายด้วยโรค Rinderpest[38]

(5) <u>รายงานประจำปี พ.ศ. 2448 กรมสุขาภิบาล</u>

โรคติดต่อยังคงเป็น 3 โรคเช่นเดิม และมีรายงานการระบาดของไข้มาลาเรียในปีนี้[39,40] เนื่องจากมีการระบาดของกาฬโรคในกรุงเทพฯ จึงมีประกาศเกี่ยวกับการป้องกันโรคนี้ให้ประชาชนทราบทั่วราชอาณาจักร[41]

ปีนี้เป็นปีแรกที่ระบุว่ามีแพทย์มาประจำที่โรงแพทย์จังหวัดปทุมธานี โดยมีรายงานว่าทำการรักษานักโทษ 9 คน และราษฎร 12 คน[42]

(6) <u>รายงานประจำปี พ.ศ. 2449 กรมสุขาภิบาล</u>[43]

มีรายงานโรคติดต่อ 4 โรค คือ กาฬโรค อหิวาตกโรค ไข้ทรพิษ และเหน็บชา โดยข้าหลวงรักษาราชการเมืองปทุมธานี ได้รายงานการระบาดของโรคอหิวาตกโรคดังนี้[44,45]

เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2449 มีผู้ป่วยตาย 24 คน

เดือนมีนาคม พ.ศ. 2449 มีผู้ป่วยตาย 8 คน (รักษาหาย 3 คน)

และมีรายงานโรงแพทย์เมืองปทุมธานีว่า ให้บริการประชาชน 55 คน และนักโทษ 258 คน[46]

จากข้อมูลสรุปจำนวนประชากร อัตราเกิด อัตราการย้ายเข้า - ย้ายออก จำนวนและสาเหตุการตายของ 3 อำเภอในจังหวัดปทุมธานี ดังแสดงในตารางที่ 6 ข. 4[47] ในภาคผนวก ข. จะเห็นได้ว่าจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นไม่มากนักในแต่ละปี ทั้งนี้เพราะอัตราเกิดไม่สูงนัก (11 - 13/1,000 ประชากร) และอัตราตายค่อนข้างสูง เป็นที่น่าสังเกตว่าอัตราการย้ายเข้า - ย้ายออกในปี พ.ศ. 2447 มีมากกว่าปีอื่น ๆ สาเหตุการตายที่สำคัญ ได้แก่ ไข้พิศม์*** อหิวาตกโรค ฝีในท้อง ส้างแลริดสีดวง และบาดแผล

(7) <u>กาฬโรคที่เมืองธัญญบุรีและนครนายก เมื่อ 2 กันยายน ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) ถึง 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450)</u>

ได้มีรายงานจากนายพันโท พระยาสุรนารถเสนี ผู้ว่าราชการเมืองธัญญบุรี ในขณะนั้นไปยังพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล รวมทั้งรายงานของนายแพทย์เอช แคมเบล ไฮเอต (เจ้ากรมกองแพทย์ศุขาภิบาล)

นายแพทย์มอร์เกน คาร์ทิว (ผู้ออกไปสืบสวนสอบสวนโรค) และนายแพทย์ เอช ดี แมกแคนซ์ ผู้ช่วยเจ้ากรมกองแพทย์ศุขาภิบาลเกี่ยวกับการระบาดของกาฬโรคในบริเวณคลองรังสิตในช่วงปี ร.ศ. 126 โดยเริ่มเมื่อ 15 มีนาคม ร.ศ. 126 ที่โรงสีไฟพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราฯ กับตลาดที่ใกล้เคียง โดยคนลาว จีน ไทย เป็นไข้ขึ้นก่อนที่บริเวณคลอง 13 และคลอง 14 แล้วแพร่กระจายไปตามลำคลอง รายงานว่าร้ายแรงที่สุดที่คลอง 6 ทั้งนี้มีรายงานว่าสัตว์หนูได้ตายลงก่อน แล้วจึงแพร่หลายไปยังฝูงคน

เมื่อวันที่ 6 กรกฎาคม มีรายงานคนไข้ป่วยตายด้วยกาฬโรค 25 คน และยังป่วยอยู่ 5 คน อาการที่รายงานส่วนมากมีบวมที่รักแร้ ไข่ดัน และขากรรไกร

เมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม มีรายงานผู้ป่วยกาฬโรคตายบริเวณคลอง 13 และคลอง 14 รวม 23 คน จากนั้นโรคได้แพร่กระจายไปสู่คลอง 6,9,7,11,10 (รายงานเมื่อ 15 กรกฎาคม) และกระจายไปคลอง 5, 12, 1 (รายงานเมื่อ 19 กรกฎาคม) ทำให้ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก **เดิมชาวบ้านไม่อยากให้เผาคนที่ตายด้วยโรคนี้ แต่ให้เอาไปไว้บนร้านเล็ก ๆ ที่ทุ่งนาให้เน่าเปื่อยไปกับแดด ต่อมาทางราชการจึงสั่งให้เผาให้หมด ประชาชนมีการละทิ้งบ้านช่อง บางรายก็มีการเผาบ้านด้วยความสมัครใจ ถ้ามีคนป่วยด้วยไข้กาฬโรคในบ้าน ทางราชการเองได้แนะนำให้จัดการทำความสะอาดบ้านเรือนและตลาดด้วยน้ำยาโบลิก ซึ่งในตอนแรก ๆ มีบางคนขัดขืนโดยอ้างว่าเหม็นและทำให้ปวดหัว ต่อมามีการนำน้ำยาเปอร์โคลไรด์ออฟเมอร์คิวรีมาใช้แทน มีประชาชนที่ป่วยเป็นจำนวนมากไม่ยอมไปรักษา**

*** *คือ อาการไข้อย่างหนึ่งพิศกล้า, ให้จับเชื่อมซึมไปไม่มีเวลาสร่าง, ดูเหมือนเยาเรือนหมุนไป ไม่รู้ว่ากลางวันกลางคืน ไข้ธรพิศ คือ ไข้ฝีดาษนั่นเอง (จาก อักขราภิธานศรับท์)*

ที่โรงพยาบาล การระบาดแพร่กระจายไปทั่วเมืองธัญญบุรีในการรายงานเมื่อวันที่ 2 สิงหาคม

สรุปการระบาดตั้งแต่ 15 มีนาคม ถึง 9 สิงหาคม พ.ศ. 2450 มีผู้ป่วย กาฬโรคทั้งสิ้น 92 ราย ตาย 79 ราย (85.9%) หาย 13 ราย

อย่างไรก็ตาม หลังจากนั้นก็มีการระบาดประปรายมาโดยตลอด เช่น

วันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2450 รายงานมีการตายด้วยกาฬโรค 4 คน

วันที่ 11 ตุลาคม พ.ศ. 2450 รายงานมีการตายด้วยกาฬโรค 8 คน

วันที่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2450 รายงานมีการตายด้วยกาฬโรค 2 คน

ในการระบาดของกาฬโรคครั้งนั้น ผู้อำนวยการบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามลิมมิดเตด (ม.ร.ว.สุวพรรณ สนิทวงศ์) ได้มีจดหมายลงวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ. 2451 ถึงพระยาศรีสุนทรโวหาร ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตราธิการ ความว่า

> *"ด้วยเดี ยวนี้เกิดโรคกาฬขึ้นชุกชุมที่ตำบลคลองรังสิตตั้งแต่คลอง 5 ไปถึงคลองที่ 10 แลคลองที่ 14 ใต้รังสิตด้วย แรกที่จะเป็นก็มีสัตว์หนูตายมาก แล้วคนก็เปนติดต่อกันตายหลายคนแล้ว โรคกาฬที่ได้เกิดขึ้นนี้ก็มักเกิดขึ้นตามตลาด ซึ่งเป็นที่โสโครกทุกแห่ง เพราะฉนั้นถ้าไม่รีบบังคับให้ชำระตลาดต่าง ๆ ที่มีอยู่ตามปากคลองซอยต่าง ๆ ที่คลองรังสิตและคลองหกวาสายล่างสายบน และที่อื่น ๆโดยเร็วแล้ว ก็จะลุกลามใหญ่ พวกลาวลูกจ้างก็พากันหนีหมด การนาก็จะพลอยยับเยินเสียหายทั้งรัฐบาลแลราษฎร เพราะฉนั้นจึงขอโปรดรีบจัดการเสียโดยเร็วจะเป็นการดีมาก"*[48]

(8) <u>สรุปเหตุการณ์ทางด้านสาธารณสุขในปี พ.ศ. 2451</u>

28 มกราคม พ.ศ.2451 : ผู้ว่าราชการเมืองธัญญบุรี ได้รายงานเสนาบดีกระทรวงนครบาล มีผู้ป่วยเสียชีวิตจากโรคอหิวาตกโรค 4 คน (ชาย 1 คน หญิง 3 คน)[49]

8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451 : ผู้ว่าราชการเมืองธัญญบุรี รายงานกระบือตายด้วยโรคแบกดินเรอร์ 1 ตัว[50]

มีนาคม พ.ศ.2451 มีรายงานการออกตรวจพื้นที่ของข้าหลวงรักษา ราชการเมืองธัญญบุรี ว่ามีคนตายด้วยอหิวาตกโรค 7 คน มีการแจกยาแก้อหิวาตกโรคในพื้นที่ที่มีปัญหา[51]

18 มิถุนายน พ.ศ.2451 ข้าหลวงรักษาราชการเมืองปทุมธานี รายงานผู้ป่วยโรคพิศม์ 18 คน (ชาย 9 คน และหญิง 9 คน เสียชีวิต 11 เป็นชาย 6 คน หญิง 5 คน)[52]

(9) สรุปเหตุการณ์ทางด้านสาธารณสุขในปี พ.ศ. 2452

ข้าหลวงรักษาเมืองปทุม ได้รายงานว่ามีราษฎรเกิดใหม่ 58 คน (ชาย 27 คน หญิง 31 คน) ตาย 15 คน (ชาย 7 คน หญิง 8 คน) มีราษฎรทั้งสิ้น 28,407 คน (เป็นชาย 13,676 คน และหญิง 14,731 คน) มีการจ่ายยาให้ประชาชน 14 คน[53]

(10) สรุปเหตุการณ์ทางด้านสาธารณสุขในปี พ.ศ. 2453

มีรายงานการเกิดโรคระบาดกับกระบือ ทำให้กระบือตาย 10 ตัว โดยจะมีอาการยืนหูตก หางตก น้ำลายไหล ขากรรไกรแข็ง บวมตามคางแล้วจะตายภายใน 6 ชั่วโมง[54]

(11) สรุปเหตุการณ์ทางด้านสาธารณสุขในปี พ.ศ. 2454

ในปีนี้ พบว่าเริ่มมีการรายงานต่าง ๆ ตามปีงบประมาณที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน (เริ่ม 1 ตุลาคม พ.ศ. 2453 - 30 กันยายน พ.ศ. 2454) ดังเช่นรายงานของ กองแพทย์ศุขาภิบาลเกี่ยวกับจำนวนประชากร และจำนวนคนตายด้วยโรคต่าง ๆ ตามที่ปรากฏในตารางที่ 6 ข. 5 ในภาคผนวก 6 ข.[55]

(12) หลังจากสิ้นรัชสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2453) พบว่ารายงานต่าง ๆ มีอยู่เพียงประปราย ดังเช่นรายงานประจำเดือนของอำเภอสามโคก เมื่อปี พ.ศ. 2458 ดังตารางที่ 6.1[56-60]

ตารางที่ 6.1

รายงานประจำเดือนอำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี ปี พ.ศ. 2458

โรค	เดือน			
	มิถุนายน	พฤษภาคม	สิงหาคม	รวม
กาฬโรค	-	-	-	0
อหิวาตกโรค	1	-	-	1
ไข้ทรพิษ	-	-	-	0
ไข้พิศม์	-	3	1	4

(13) ระหว่างปี พ.ศ. 2458 - 2460 มีรายงานการระบาดของกาฬโรค แต่ไม่พบการระบาดบริเวณคลองรังสิต[61]

(14) การระบาดของโรคหวัดในปี พ.ศ. 2461 - 2462

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีรายงานถึงราชเลขานุการ ว่ามีการระบาดของไข้หวัด โดยเริ่มจากภาคใต้ก่อน แล้วแพร่กระจายไปทั่วราชอาณาจักรระหว่างเดือนตุลาคม พ.ศ. 2461 - มีนาคม พ.ศ. 2462 รวม 17 มณฑล มีคนป่วยทั้งสิ้น 2,317,662 คน และเสียชีวิต 80,223 คน[62-65]

ในพื้นที่บริเวณคลองรังสิตนั้น มีรายงานการป่วยและตายจากเหตุการณ์ดังนี้ (ตารางที่ 6.2)

ตารางที่ 6.2

รายงานการป่วยและตายด้วยโรคหวัดบริเวณคลองรังสิต (พ.ศ. 2461 - 2462)

จังหวัด	จำนวนป่วย	ตาย (%)
ปทุมธานี	20,310	195 (0.96)
ธัญญบุรี	15,678	137 (0.87)
พระนครศรีอยุธยา	106,519	1,189 (1.12)
สระบุรี	22,037	53 (2.41)

จะเห็นได้ว่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยามีจำนวนผู้ป่วยมากที่สุดและจำนวนการตายสูงสุด ส่วนที่ธัญญบุรีมีผู้ป่วยน้อยที่สุด และอัตราการตายต่ำสุด ส่วนที่สระบุรีมีอัตราการตายสูงสุด (2.4%) อย่างไรก็ตาม ไม่มีรายงานแยกเป็นอำเภอไว้

(15) เหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2467

ในปีนี้ เริ่มมีแถลงการณ์สาธารณสุข ซึ่งเน้นการรายงานคนป่วยและตายด้วยโรคระบาด มีรายงานการระบาดของไข้หวัด อาหารผิดสำแดงและบิด ที่อำเภอองครักษ์ เพราะกันดารน้ำ ส่วนไข้ป่า และทรางขะโมยพบน้อยกว่าอำเภออื่น ๆ[63]

(16) การระบาดของอหิวาตกโรค ไข้ทรพิษ ในปี พ.ศ. 2468 - 2469 (รัชกาลที่ 7)

จากรายงานในแถลงการณ์สาธารณสุขปีที่ 2 เล่ม 2 (พ.ศ. 2468 - 2469)[66] ได้รายงานการระบาดของโรคอหิวาตกโรค และไข้ทรพิษในเดือนต่าง ๆ ในพื้นที่ศึกษา (ตารางที่ 6.3)

ตารางที่ 6.3

อัตราป่วยและตายในพื้นที่ศึกษา (พ.ศ. 2469)

โรค	ป่วย	ตาย (%)
อหิวาตกโรค	7,293	4,778 (66)
ไข้ทรพิษ	511	196 (38)
กาฬโรค	10	9 (90)
ไข้กาฬนกนางแอ่น	11	7 (64)

หมายเหตุ: รายละเอียดหาดูได้ในตาราง 6ข. 6 ในภาคผนวก 6 ข.

จากตาราง 6 ข.6 พบว่าในปี พ.ศ. 2468 ที่จังหวัดอยุธยามีการระบาดของโรคอหิวาตกโรคมากที่สุด โดยอัตราตายอยู่ระหว่าง 60- 80% รองลงมาคือ ฉะเชิงเทรา ธัญญบุรี สระบุรี ปทุมธานี และนครนายก ส่วนไข้ทรพิษนั้นพบที่ฉะเชิงเทราและสระบุรีมากกว่าที่อื่น แต่มีอัตราตายน้อยกว่าอหิวาตกโรค ไม่พบรายงานการระบาดของกาฬโรค และไข้กาฬนกนางแอ่นในบริเวณคลองรังสิต

ในปี พ.ศ. 2468 โดยมีการรายงานการระบาดในพื้นที่อื่น (ตารางที่ 6.4) พบว่า อหิวาตกโรคระบาดมากตามจังหวัดที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ และระบาดค่อนข้างรุนแรง แม้จะมีการฉีดวัคซีนโดยไม่คิดมูลค่า (กว่า 80,000 ราย) การให้สุขศึกษา (แจกประกาศและใบปลิวกว่า 2 แสนฉบับ) แล้วก็ตาม ทั้งนี้เพราะสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมและสุขวิทยาส่วนบุคคลยังไม่ดีเท่าที่ควร (เช่นการถ่ายอุจจาระลงแม่น้ำ) กองส่งเสริมสุขาภิบาลได้จัดเรือสาธารณะสุข 1 ออกระงับโรคในท้องที่ต่าง ๆ ที่อยู่ริมแม่น้ำ และร่วมกันกับแพทย์ของกรมตำรวจภูธรและพระนครบาล

ส่วนในปี พ.ศ. 2469 นั้น ยังคงพบมีการระบาดมากในจังหวัดอยุธยา สระบุรี และฉะเชิงเทรา และพบประปรายในจังหวัดนครนายก ปทุมธานี และนครนายก ตามลำดับ

ตารางที่ 6.4

จำนวนคนที่ป่วยและตายด้วยโรคระบาดทั่วราชอาณาจักรในปี พ.ศ. 2468

โรค	ป่วย	ตาย (%)	หมายเหตุ
อหิวาตกโรค	5,999	4,034 (67.2)	
ไข้ทรพิษ	577	192 (33.3)	น้อยกว่าปี 2467 ซึ่งมี ผู้ป่วย 1,636 ราย ตาย 192 คน
กาฬโรค	233	175 (75.1)	น้อยกว่าปี 2467 ซึ่งมี ผู้ป่วย 288 ราย ตาย 213 คน
ไข้กาฬนกนางแอ่น	25	20 (80.0)	เท่ากับปี 2467

(17) <u>การระบาดของอหิวาตกโรค ในปี พ.ศ. 2470</u>[67]

ในช่วง 9 เดือน มีรายงานการระบาดของโรคอหิวาตกโรคในบริเวณพื้นที่ที่ศึกษา ดังตารางที่ 6.5

ตารางที่ 6.5

จำนวนผู้ป่วยและผู้เสียชีวิตจากอหิวาตกโรคในปี พ.ศ. 2470

จังหวัด	ป่วย	ตาย (%)
ปทุมธานี	63	39 (61.9)
อยุธยา	101	85 (84.2)
สระบุรี	97	73 (75.3)
ธัญญบุรี	51	37 (72.5)
นครนายก	46	32 (69.6)
ฉะเชิงเทรา	41	34 (82.9)

จากตารางที่ 6.5 จะเห็นได้ว่า พบผู้ป่วยอหิวาตกโรคมากที่สุดที่อยุธยา รองลงมาคือสระบุรีและปทุมธานี โดยที่อัตราการตายจะพบมากที่สุดที่อยุธยาเช่นกัน (84%) มีรายงานการระบาดของไข้ทรพิษที่จังหวัดธัญญบุรี 3 ราย (ไม่มีตาย)

นอกจากนี้ ยังมีรายงานการปลูกฝีในจังหวัดอยุธยา (193 ราย) จังหวัดธัญญบุรี (113 ราย) และจังหวัดปทุมธานี (161 ราย) มีรายงานการทำสัวมหลุมให้ราษฎรที่จังหวัดอยุธยา 937 ที่ และที่จังหวัดสระบุรี 253 ที่

(18) การระบาดของอหิวาตกโรคในปี พ.ศ. 2478 (รัชกาลที่ 8)

มีอหิวาตกโรคระบาดใน 24 จังหวัด มีผู้ป่วย 3,254 ราย ตาย 2,108 คน (64.8%) กรมสาธารณสุขได้เร่งทำการป้องกันโดยฉีดวัคซีนให้แก่ประชาชนและให้สุขศึกษา มีการจัดตั้งโรงพยาบาลเอกเทศขึ้นในจังหวัดราชบุรี สระบุรี อยุธยา สมุทรสาคร และสมุทรปราการ[68]

(19) การระบาดของอหิวาตกโรคในปี พ.ศ. 2488 (ปลายรัชกาลที่ 8)

มีรายงานจากนายกเทศมนตรีนครบาลถึงปลัดกระทรวงมหาดไทยว่า เกิดการระบาดของอหิวาตกโรคในกรุงเทพฯ[69] แต่ไม่มีรายงานการระบาดบริเวณคลองรังสิต

6.1.4.2 ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2490 - 2520)

6.1.4.2.1 จากรายงานสถิติชีพที่สำคัญ ๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2480 - 2504[70] พบว่า

(1) อัตราเกิด ลดจาก 34.9/ประชากร 1,000 คน เหลือ 33.9/ประชากร 1,000 คน

(2) อัตราตาย ลดจาก 17.2/1,000 คน เหลือ 7.8/1,000 คน

(3) อัตราเกิดไร้ชีพ ลดจาก 3.8/1,000 คน เหลือ 2.0/1,000 คน

(4) อัตราเด็กตาย ลดจาก 104.2/1,000 คน เหลือ 50.8/1,000 คน

(5) อัตราแม่ตาย ลดจาก 8.2/1,000 คน เหลือ 4.0/1,000 คน

(6) จำนวนคนตายด้วยไข้จับสั่น จากเดิม (พ.ศ. 2480) 34,695 คน ลดลงเหลือ 6,636 คน ในปี พ.ศ. 2504 หรือลดจาก 237.6/100,000 คน เหลือ 24.5/100,000 คน

(7) จำนวนคนตายด้วยวัณโรค จากเดิม (พ.ศ. 2481) พบ 19,896 คน ลดเหลือ 10,962 คน ในปี พ.ศ. 2504

(8) จำนวนคนป่วยด้วยกามโรค (ระหว่างปี พ.ศ. 2500 - 2504) มี 404 คน

(9) จำนวนคนป่วยด้วยโรคติดต่ออันตราย

ก. กาฬโรค ในปี พ.ศ. 2477 พบ 14 คน และไม่พบอีกเลยนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2496 เป็นต้นมา

ข. ไข้ทรพิษ ลดจาก 174 คน ในปี พ.ศ. 2477 เหลือ 33 คน ในปี พ.ศ. 2504

ค. อหิวาตกโรค พบมีการระบาดรุนแรงอีกครั้งในยุคนี้ ในปี พ.ศ. 2501 มีผู้ป่วย 11,582 คน

ง. ไข้กาฬนกนางแอ่น มีรายงานเพียง 1 ราย ในปี พ.ศ. 2504

6.1.4.2.2 รายงานประจำปี พ.ศ. 2520 ของกองระบาดวิทยา สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข

(1) ผู้ป่วยทั้งสิ้น 370,475 ราย ตาย 4,389 คน

(2) ป่วยด้วยโรคต่าง ๆ 53 โรค เป็นโรคติดต่อ 43 โรค โรคที่สำคัญๆ เช่น

- อุจจาระร่วง 98,662 ราย ตาย 562 คน
- อหิวาตกโรค 383 ราย ตาย 13 คน
- โรคบิดเบซิลลารี 11,796 ราย ตาย 42 คน
- ไข้รากสาดน้อยและไข้รากสาดเทียม 11,901 คน ตาย 79 คน
- พิษจากยาฆ่าแมลง 1,013 คน ยาฆ่าแมลงที่เป็นสาเหตุ สำคัญคือ parathion (พบถึง 20%) โดยภาคกลางพบมากที่สุด[71]

6.1.4.3 ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 2 พ.ศ. 2520 - 2530 ถึง ยุคปัจจุบัน

6.1.4.3.1 ลักษณะทางประชากร

จะเห็นว่าอำเภอเมืองมีประชากรมากที่สุดในปี พ.ศ. 2531 แต่ในปี พ.ศ.2533 อำเภอลำลูกกา อำเภอธัญญบุรี และอำเภอคลองหลวง จะมีจำนวนประชากรมากกว่า ส่วนอำเภอหนองเสือมีประชากรน้อยที่สุดในทุก ๆ ปีที่มีรายงาน ในด้านความหนาแน่นของประชากรนั้น อำเภอเมืองมีความหนาแน่นมากที่สุด ใน 3 ปีที่มีรายงาน (พ.ศ. 2531, พ.ศ. 2533, พ.ศ. 2534) และอำเภอหนองเสือมีความหนาแน่นน้อยที่สุด ในแง่เกี่ยวกับเพศนั้น พบว่าแทบทุกอำเภอ

ส่วนจำนวนหลังคาเรือนนั้น พบว่าในปีแรก ๆ (2531 - 2533) อำเภอคลองหลวงมีจำนวนหลังคาเรือนมากที่สุด ระหว่างปี พ.ศ. 2534 - 2535 อำเภอเมืองกลับมีจำนวนหลังคาเรือนมากที่สุด ส่วนในปี 2537 อำเภอคลองหลวงกลับมีจำนวนมากที่สุด ส่วนที่อำเภอหนองเสือนั้นมีจำนวนหลังคาเรือนน้อยที่สุดมาโดยตลอด

6.1.4.3.2 **สถิติชีพ** (ดูตารางที่ 6 ข. 8)

ข้อมูลสถิติชีพที่ได้มาเป็นภาพรวมของทั้งจังหวัดปทุมธานี ไม่ได้แยกเป็นรายอำเภอ พบว่าจำนวนประชากรกลางปีเพิ่มขึ้นค่อนข้างคงที่ประมาณปีละ 10,000 - 20,000 คน ซึ่งสอดคล้องกับอัตราเพิ่มของประชากรที่ค่อนข้างคงที่ และมากที่สุดในปี พ.ศ. 2537 (1.09/100) ดูตารางที่ 6 ข. 8 ในภาคผนวก 6 ข.

ส่วนอัตราเกิดนั้นลดลงจาก 13/1,000 ในปี พ.ศ. 2525 เหลือ 6 ถึง 8/1,000 ในช่วงปี พ.ศ. 2527 - 2533 แล้วกลับเพิ่มขึ้นเป็น 16/1,000 ในปี พ.ศ. 2534 โดยคงสภาพนี้มาจนถึงปี พ.ศ. 2537

เป็นที่น่าสังเกตว่าอัตราตายค่อนข้างจะคงที่ (ประมาณ 4/1,000) โดยพบมากที่สุดในปี พ.ศ. 2536 (พบ 5.8/1,000) ส่วนอัตราทารกตายพบประมาณ 3 - 4/1,000 ในปี พ.ศ. 2536 - 2537 ตัวเลขอัตราตายในปี พ.ศ. 2532 - 2533 น่าจะต่ำกว่าความเป็นจริง

6.1.4.3.3 **อัตราความครอบคลุมการคุมกำเนิด** (ดูตารางที่ 6.6)

พบว่า อำเภอเมืองมีอัตราความครอบคลุมของการคุมกำเนิดมากที่สุดใน 3 ปีที่มีรายงาน (2529 - 2531) ส่วนอำเภอคลองหลวงมีอัตราความครอบคลุมน้อยที่สุด ในขณะที่อำเภอธัญญบุรี อำเภอลำลูกกา และหนองเสือ มีอัตราความครอบคลุมของการคุมกำเนิดพอ ๆ กัน

ตารางที่ 6.6

อัตราความครอบคลุมการคุมกำเนิด ปี พ.ศ. 2529 - 2531

อำเภอ	2529	2530	2531
เมือง	74.9	76.8	78.8
ธัญญบุรี	63.9	65.2	67.5
คลองหลวง	40.3	41.1	40.9
ลำลูกกา	62.7	64.1	65.3
หนองเสือ	69.4	70.3	68.8

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2529 - 2536 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ: ปี พ.ศ. 2532 - 2537 ไม่มีข้อมูล

6.1.4.3.4 การจัดลำดับสาเหตุการป่วยตามผู้ป่วยนอก (ปี พ.ศ. 2529 - 2536)

พบว่า โรคระบบทางเดินหายใจเป็นโรคที่พบมากที่สุด นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2529 เป็นต้นมา รองลงมาคือ อาการและภาวะที่กำหนดไม่ชัดแจ้ง และโรคระบบย่อยอาหาร ดูรายละเอียดในตาราง 6 ข. 9

6.1.4.3.5 การจัดลำดับสาเหตุการป่วยตามผู้ป่วยใน (ดูตารางที่ 6 ข. 10)

ภาวะในการตั้งครรภ์และการคลอดเป็นสาเหตุสำคัญลำดับแรกของคนไข้ที่รับเข้ารักษาตัวในโรงพยาบาล รองลงมาคือ โรคทางลำไส้เล็กและท้องร่วง และ อุบัติเหตุ

6.1.4.3.6 อัตราป่วยด้วยโรคต่าง ๆ (พ.ศ. 2529 - 2536) (ดู ตารางที่ 6 ข. 11)

โรคท้องร่วงเป็นสาเหตุสำคัญลำดับแรกของจังหวัดปทุมธานี รองลงมาคือ ไข้ไม่ทราบสาเหตุ ในปีหลัง ๆ พบว่าตาแดงเป็นโรคหนึ่งที่พบบ่อย

6.1.4.3.7 อัตราป่วยของประชากรแยกเป็นรายอำเภอ (ตารางที่ 6 ข. 12)

ก. <u>เขตอำเภอเมือง</u> พบอัตราป่วยด้วยโรคอุจจาระร่วงมากที่สุด เช่นกัน รองลงมาคือ ไข้ไม่ทราบสาเหตุ ไข้หวัดใหญ่ ตาแดง และปอดบวม ส่วนโรคพิษจากสารเคมีและอุจจาระร่วงอย่างแรงก็มีพบประปรายทุกปี ในขณะที่กามโรคมีแนวโน้มจะพบลดลง

ข. <u>เขตอำเภอธัญญบุรี</u> พบอัตราป่วยด้วยโรคอุจจาระร่วงมากที่สุดเช่นกัน รองลงมาคือ ไข้ไม่ทราบสาเหตุ อาหารเป็นพิษและไข้หวัดใหญ่ ส่วนโรคอุจจาระร่วงอย่างแรงพบพอ ๆ กับอำเภอเมือง แต่ตาแดงพบน้อยกว่า ส่วนกามโรคพบมากกว่าเขตอำเภอเมือง

ค. <u>เขตอำเภอคลองหลวง</u> โรคอุจจาระร่วง ตาแดง ปอดบวม ไข้ไม่ทราบสาเหตุเป็นสาเหตุการป่วยที่สำคัญ แต่กามโรคมีแนวโน้มจะพบน้อยกว่าในเขตอำเภอเมือง และอำเภอธัญญบุรี

ง. <u>เขตอำเภอลำลูกกา</u> โรคอุจจาระร่วงยังคงเป็นโรคที่พบว่ามีอัตราป่วยสูงสุด รองลงมาคือ ไข้ไม่ทราบสาเหตุ ไข้หวัดใหญ่ ปอดบวม และอาหารเป็นพิษ ส่วนอุจจาระร่วงอย่างแรงพบมากในปี พ.ศ. 2536 (175 ราย) และกามโรคมีแนวโน้มจะพบน้อยกว่าอำเภอคลองหลวง

จ. <u>เขตอำเภอหนองเสือ</u> โรคอุจจาระร่วง ไข้ไม่ทราบสาเหตุ ตาแดง อาหารเป็นพิษ ปอดบวม และพิษจากสารเคมี เป็นสาเหตุการป่วยที่สำคัญ ส่วนอุจจาระร่วงอย่างแรงและกามโรคพบน้อยกว่าที่อื่น ๆ

6.1.4.3.8 สาเหตุการตาย (ปี พ.ศ. 2533 - 2537)

ชราภาพเป็นสาเหตุการตายที่สำคัญ รองลงมาคือ โรคหัวใจล้มเหลว อุบัติเหตุ และมะเร็ง เป็นที่น่าสังเกตว่า การจมน้ำและฆ่าตัวตาย และถูกฆ่าก็เป็นสาเหตุการตายสำคัญในบริเวณนี้โดยถูกจัดอยู่ใน 10 ลำดับแรก (ตารางที่ 6 ข. 13)

6.1.4.3.9 ภาวะทุพโภชนาการในเด็กอายุ 0 - 5 ปี (พ.ศ.2529 -2537)

พบภาวะทุพโภชนาการระดับ 1 ประมาณ 3% ส่วนระดับ 2 พบเล็กน้อย และระดับ 3 แทบไม่พบเลย (ตารางที่ 6 ข. 14)

6.1.4.3.10 โรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์แยกรายอำเภอ (ปี พ.ศ. 2536 - 2537)

พบผู้ป่วยกามโรคและเอดส์มากที่สุดในอำเภอธัญญบุรี น้อยที่สุดที่อำเภอหนองเสือ (ตารางที่ 6 ข. 15) ในบรรดาผู้ติดเชื้อเอดส์นั้น พบมากที่สุดในกลุ่มนักโทษ ผู้ติดยาเสพติด และหญิงโสเภณี ตามลำดับ (ตารางที่ 6 ข. 16)

6.1.4.3.11 พิษจากสารฆ่าแมลง

มีรายงานในปี พ.ศ. 2529 - 2531 พบประมาณ 200 รายต่อปี

6.1.4.3.12 จำนวนโรงงานอุตสาหกรรม

พบมากที่สุดที่อำเภอ คลองหลวง รองลงมาคือ อำเภอเมือง อำเภอธัญญบุรี และอำเภอลำลูกกา ส่วนอำเภอหนองเสือ พบน้อยที่สุด (ตารางที่ 6.7) ส่วนปัญหาสภาพแวดล้อมโรงงานอุตสาหกรรมในปี พ.ศ. 2532 นั้น แสดงไว้ในตารางที่ 6.8 ซึ่งพบว่าอำเภอธัญญบุรีมีแนวโน้มจะมีปัญหามากที่สุด และอำเภอหนองเสือมีปัญหาน้อยที่สุด

ตารางที่ 6.7

จำนวนโรงงานอุตสาหกรรม จำแนกตามอำเภอ ในพื้นที่ที่ศึกษา จังหวัด ปทุมธานี (ปี 2531 - 2536)

อำเภอ	ปี พ.ศ.					
	2531	2532	2533	2534	2535	2536
เมือง	195	M	158	213	M	M
ธัญญบุรี	123	M	132	151	M	M
คลองหลวง	196	M	287	337	M	M
ลำลูกกา	72	M	85	116	M	M
หนองเสือ	3	M	5	4	M	M

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2531 - 2536 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัด ปทุมธานี

หมายเหตุ: M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6.8

ปัญหาสภาวะสิ่งแวดล้อมในโรงงานอุตสาหกรรมของจังหวัดปทุมธานี ประจำปี 2532

ปัญหาที่พบ	อำเภอเมือง	อำเภอธัญญบุรี	อำเภอคลองหลวง	อำเภอลำลูกกา	อำเภอหนองเสือ	รวม
1. สารเคมี	40	62	36	34	1	195
2. ชีวภาพ	0	3	1	12	0	16
3. กายภาพ	20	29	28	30	1	108
4. เครื่องจักรโครงสร้าง	23	25	16	13	0	89
5. เออร์โกโนมิคส์	9	5	20	16	0	56
6. สุขาภิบาล	38	70	31	59	2	215
7. อื่น ๆ	128	73	50	105	9	452

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2532 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

6.1.4.3.13 ผลการสำรวจคลองชลประทาน (คลองรังสิต) 13 สาย ในปี พ.ศ. 2532

สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี ร่วมกับกรมอนามัย ได้ทำการสำรวจคลองรังสิตทั้ง 13 สาย พบว่าคุณภาพน้ำทั้งหมดไม่มีสายใดและที่มีคุณภาพอยู่ในเกณฑ์ **"ดีมาก"** หรือ **"ดี"** ส่วนมากอยู่ในเกณฑ์ไม่ควรใช้ หรือห้ามใช้ [73] (ตารางที่ 6.9)

ตารางที่ 6.9

สรุปผลการสำรวจคลองชลประทาน 13 สาย ในปี พ.ศ. 2532

ชื่อคลอง	จำนวนตัวอย่าง	จำนวนตัวอย่างตามประเภทคุณภาพน้ำ					ดัชนีคุณภาพน้ำ		
		ดีมาก	ดี	พอใช้	ไม่ควรใช้	ห้ามใช้	แบคทีเรีย	บีโอดี	อื่น ๆ
1	10	0	0	0	6	4	6	8	0
2	10	0	0	0	6	4	5	6	1
3	4	0	0	2	0	2	0	3	1
4	5	0	0	0	4	1	3	2	1
5	4	0	0	0	2	2	0	3	2
6	2	0	0	0	0	2	2	2	0
7	2	0	0	0	2	0	1	1	0
8	3	0	0	1	2	0	2	3	0
9	3	0	0	1	1	1	2	2	1
10	3	0	0	1	2	0	3	0	0
11	2	0	0	0	2	0	2	0	0
12	3	0	0	1	2	0	3	0	0
13	3	0	0	3	0	0	3	0	0

แหล่งข้อมูล: ผลการดำเนินงานโครงการสำรวจสภาวะสิ่งแวดล้อมในโรงงานอุตสาหกรรม และสภาวะน้ำเสีย จังหวัดปทุมธานี โดย สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานีร่วมกับกรมอนามัย

6.2 พัฒนาการของระบบการให้บริการทางด้านสาธารณสุขในบริเวณคลองรังสิต

6.2.1 ประวัติการสาธารณสุขในประเทศไทย

เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม 2431 ได้มีการจัดตั้ง "กรมพยาบาล" สังกัดกระทรวงธรรมการเพื่อดูแลกิจการศิริราชพยาบาล จัดการศึกษาวิชาแพทย์ ปลูกฝี เป็นต้น

ปี พ.ศ. 2448 การแพทย์และการสุขาภิบาลดูแลโดยกระทรวงนครบาล

ปี พ.ศ. 2455 ย้ายการแพทย์และการสุขาภิบาลไปขึ้นกับกระทรวงมหาดไทยดูแลเขตหัวเมืองมากขึ้น

วันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ.2461 ได้มีการจัดตั้งกรมสาธารณสุข สังกัดกระทรวงมหาดไทย และถือวันที่ 27 พฤศจิกายน ของทุกปีเป็นวันสถาปนากระทรวงฯ

วันที่ 10 มีนาคม พ.ศ.2485 มีประกาศพระราชกฤษฎีกา ตั้งกระทรวงสาธารณสุขในรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ประกอบด้วย 5 กรม และ 2 สำนักงาน ดังนี้

- สำนักงานเลขานุการรัฐมนตรี
- สำนักงานปลัดกระทรวง
- กรมการแพทย์
- กรมประชาสงเคราะห์
- กรมมหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์
- กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์
- กรมสาธารณสุข

ในปี พ.ศ. 2487 กรมประชาสงเคราะห์ย้ายไปสังกัดกระทรวงมหาดไทย

ในปี พ.ศ. 2502 มหาวิทยาลัยต่าง ๆ ย้ายไปสังกัดสำนักนายกรัฐมนตรี รวมทั้งกรมวิทยาลัยแพทยศาสตร์

พ.ศ. 2515 มีการปรับปรุงโครงสร้างกระทรวงสาธารณสุขครั้งแรก โดยสายบริหารแบ่งเป็น 3 กรม 2 สำนักงาน ได้แก่

- สำนักงานเลขานุการรัฐมนตรี
- สำนักงานปลัดกระทรวง
- กรมการแพทย์และอนามัย
- กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์
- กรมส่งเสริมสาธารณสุข

และในปีเดียวกันนี้เริ่มมีระเบียบเรื่องการให้แพทย์จบใหม่ต้องไปทำงานใช้ทุนเป็นครั้งแรก *(รุ่นที่ 1)*

ปี พ.ศ. 2517 มีการปรับปรุงโครงสร้างกระทรวงสาธารณสุข โดยแยกกรมการแพทย์และกรมอนามัย ยุบกรมส่งเสริมสาธารณสุข และมีการเพิ่มกรมควบคุมโรคติดต่อและสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา โดยมีสายบริการงาน 4 กรม 3 สำนักงาน ดังนี้

- สำนักงานเลขานุการรัฐมนตรี
- สำนักงานปลัดกระทรวง
- กรมการแพทย์
- กรมอนามัย
- กรมควบคุมโรคติดต่อ
- กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์
- สำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา

6.2.2 ประวัติจังหวัดปทุมธานี[74]

จังหวัดปทุมธานี แต่เดิมอยู่ตำบลสามโคก คือ ตอนเหนือของวัดสะแก และใต้วัดตำหนัก อำเภอสามโคก และรามัญ (มอญ) ให้ชื่อว่า "บ้านตองเปอะ" ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เรียกตามชื่อสามัญว่า "บ้านสามโคก" ครั้นต่อมาในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พระเจ้าช้างเผือก) ได้ทรงยกฐานะขึ้นเป็นตำบลสามโคกและได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ครอบครัวมอญไปตั้งหลักฐานบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลสามโคก และคลองคูจามซึ่งใกล้กับวัดตองปุ อยุธยา ต่อมาในปี 2203 หัวหน้ารามัญ (มอญ) ผู้หญิงชื่อ สมิงปอได้จับสมิงนันทมิตร ซึ่งเป็นพระเจ้าอาของพระเจ้าอังวะมาถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ความดีความชอบของสมิงปอครั้งนี้ สมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงมีพระการุณยภาพตรัสให้สมองปอกับพรรคพวก ประมาณ 10,000 คน ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลสามโคก พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาตำบลสามโคกขึ้นเป็นเมืองสามโคก นับตั้งแต่นั้นมาจนถึงรัชกาลที่ 2 คือ สมเด็จพระพุทธเลิศหน้านภาลัยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้เสด็จประพาสเมืองสามโคก ราษฎรชาวรามัญ (มอญ) ทั้งหลายที่มีความจงรักภักดีได้นำเอาดอกบัวหลวงมาทูลถวายพระเจ้าแผ่นดินอย่างมากมาย อันเป็นบุพนิมิตร โดยเหตุนี้เอง พระองค์ฯ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามเมืองสามโคกเสียใหม่ให้ชื่อว่า "ประทุมธานี" ครั้นต่อมาพระยาพิทักษ์ทวยหาญ ผู้ว่าราชการเมืองปทุมธานี มีความเห็นว่า ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งอยู่ตรงกันข้าม เป็นที่ว่างเปล่า ล้วนแต่เป็นพงแขม ต้นอ้อ กอบัว..เดิมเรียกว่า "บ้านตอไม้" จึงสั่งให้ย้ายจวนผู้ว่าราชการเมือง (สมัยโบราณนั้น ถ้าบ้านผู้ว่าราชการเมืองอยู่ที่ใด ที่นั่นก็เป็นที่ทำงานของเมืองนั้น ไม่เหมือนในปัจจุบัน) โดยเหตุที่เมืองปทุมธานีเป็นเมืองเล็ก ๆ ไม่เหมือนราชธานีอื่น ๆ เช่น เมืองกาญจนบุรี หรือเมืองจันทบุรี จึงไม่มีศาลาว่าการเมือง ต่อมาพระยาพิทักษ์ทวยหาญได้ถวายจวนที่พักนั้นเป็นอารามขึ้น และขอพระราชทานนามจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "วัดปทุมทอง" และได้สร้างจวนที่พักขึ้นใหม่อยู่ทางด้านเหนือของวัดปทุมทองประมาณ 5 เส้น สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ยกฐานะเป็นเมืองตรี ต่อมาพระยาพิทักษ์ทวยหาญได้ถึงแก่กรรม บุตรเขยของท่านซึ่งรับตำแหน่งเป็นปลัดเมืองอยู่ระหว่างนั้นก็ได้รับพระราชทานให้ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองแทนและได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระพิทักษ์ทวยหาญ (ทองดี) จึงได้ย้ายที่ทำการเมืองปทุมธานี ไปตั้งขึ้นที่ตำบลบางหลวงไหว้พระเพราะบ้านเดิมของพระพิทักษ์ทวยหาญอยู่ตำบลนี้ ครั้นต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โดยมีกรมพระนเรศวรฤทธิ์ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้แต่งตั้งพระอารักษ์ เป็นเจ้าเมืองประทุมธานี พระอารักษ์จึงได้ย้ายที่ทำการไปตั้งอยู่ที่บ้านเดิมของท่านที่ตำบลกระแชงมอญ คือ ใต้วัดไก่เตี้ยในบัดนี้ ในสมัยพระอารักษ์เป็นเจ้าเมืองนี้เอง รัฐบาลได้จัดสร้างตัวเมืองและที่ทำการของรัฐบาลขึ้นที่โคกชาพลู เมื่อปี พ.ศ. 2439 และเมื่อพระอารักษ์พักราชการแล้วก็ได้ออกอุปสมบทที่วัดสำแล ต่อมารัฐบาลได้แต่งตั้งพระยาประทุมธานีมหาปัทยเขตเป็นเจ้าเมือง และมีความเห็นว่าที่ตั้งเมืองประทุมธานีขณะนั้น เป็นที่ไม่เหมาะสมกับภูมิประเทศที่เป็นที่ลุ่ม หน้าน้ำ น้ำท่วมทุกปี ไม่เป็นการสะดวกในการสัญจรไปมา จึงได้ทำรายงาน ทูลเกล้า ฯ ถวายขอย้ายที่ทำการเมืองไปตั้งขึ้นใหม่ที่ตำบลบางปรอก ท้องที่อำเภอเมืองปทุมธานีปัจจุบัน เมื่อปี พ.ศ. 2460 จึงเป็นที่ทำการจังหวัดปทุมธานีสืบมาทุกวันนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 6 คือ พระบาทสมเด็จพระมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงเปลี่ยนชื่อ "ประทุมธานี" มาเป็น "ปทุมธานี" เมื่อ พ.ศ. 2462 เพื่อให้พ้องนามเดิมของวัด ปทุมทอง และต่อมารัชกาลที่ 7 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยุบจังหวัดธัญญบุรี รวมขึ้นกับจังหวัดปทุมธานี ในปี พ.ศ. 2474 จนถึงทุกวันนี้

การแบ่งการปกครองของ 5 อำเภอในพื้นที่ที่ศึกษาได้แสดงไว้ในตารางที่ 6.10 ซึ่งจะเห็นว่า อำเภอหนองเสือมีเนื้อที่มากที่สุด

ตารางที่ 6.10

การแบ่งการปกครองของ 5 อำเภอ ในพื้นที่ที่ศึกษา

อำเภอ	เนื้อที่ (ตร.กม.)	ตำบล	หมู่บ้าน	เทศบาล	สุขาภิบาล
เมือง	119	14	81	1	1
ธัญญบุรี	111	6	28	1	2
คลองหลวง	298	7	106	0	1
ลำลูกกา	199	8	126	0	3
หนองเสือ	412	7	69	0	1
รวม	1139	42	410	2	8

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2536 ฝ่ายแผนงานและประเมินผล สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

6.2.3 สถานบริการทางการแพทย์และสาธารณสุข (ปี พ.ศ. 2531 - 2537)

จากตารางที่ 6.11 จะเห็นได้ว่า โรงพยาบาลทั่วไป โรงพยาบาลสังกัดกรมการแพทย์ และโรงพยาบาลสังกัดทบวงฯ มีจำนวนคงเดิมในช่วงเวลาดังกล่าว แต่โรงพยาบาลชุมชนเพิ่มจาก 4 โรงเป็น 5 โรง ในปี พ.ศ. 2534 และเป็น 6 โรง ในปี พ.ศ. 2537 ส่วนสถานีอนามัยเพิ่มขึ้นจาก 62 แห่ง ในปี พ.ศ. 2531 เป็น 70 แห่งในปัจจุบัน

ถ้าดูเฉพาะในพื้นที่ที่ทำการศึกษา (ตารางที่ 6 ข. 17) ในปี พ.ศ. 2537 จะเห็นได้ว่าทุกแห่งมีโรงพยาบาลของรัฐ บางอำเภอ (ธัญญบุรี) มี 2 โรงพยาบาล ส่วนมากแล้วโรงพยาบาลในจังหวัดปทุมธานีเป็นโรงพยาบาลชุมชนขนาดเล็ก (10 เตียง)

6.2.4 สถานบริการสาธารณสุขของเอกชน

อัตราการเพิ่มสถานบริการของเอกชนค่อนข้างมาก (ตารางที่ 6 ข. 18) โรงพยาบาลเอกชนมีเพียง 1 โรง (30 เตียง) ในปี พ.ศ. 2531 ได้ขยายเพิ่มเป็น 8 โรง มีเตียงรวมกันถึง 600 เตียง ในปี พ.ศ. 2531 ซึ่งคล้ายกับการขยายตัวของสถานพยาบาลสาขาเวชกรรมชั้น 1 และคลินิกทันตกรรม รวมทั้งร้านขายยาแผนปัจจุบัน ถ้าแยกเป็นรายอำเภอได้แสดงไว้ในตารางที่ 6 ข. 19 ในภาคผนวก 6 ข. จะเห็นได้ว่าอำเภอเมือง อำเภอธัญญบุรี และอำเภอคลองหลวง มีการขยายตัวมากกว่าอีก 2 อำเภอ

6.2.5 จำนวนเจ้าหน้าที่ทางการแพทย์และสาธารณสุข

จำนวนเจ้าหน้าที่ใน 4 อำเภอของจังหวัดปทุมธานี ได้แสดงไว้ในตารางที่ 6 ข. 20 จำนวนยังมีไม่มากนักในทุก ๆ ประเภทของเจ้าหน้าที่ ถ้าพิจารณาอัตราส่วนระหว่างประชากรต่อเจ้าหน้าที่ (ตารางที่ 6 ข. 21) แยกเป็นรายอำเภอแล้ว จะพบว่า ยังมีอัตราค่อนข้างสูงในทุกประเภท โดยเฉพาะอำเภอคลองหลวง และอำเภอลำลูกกา

ตารางที่ 6.11

สถานบริการทางการแพทย์และสาธารณสุขของจังหวัดปทุมธานี (ปี 2531 - 2537)

ประเภทสถานบริการ	พ.ศ. 2531	พ.ศ. 2533	พ.ศ. 2534	พ.ศ. 2536	พ.ศ. 2537
	จำนวน สถานบริการ(เตียง)	จำนวน สถานบริการ(เตียง)	จำนวน สถานบริการ(เตียง)	จำนวน สถานบริการ(เตียง)	จำนวน สถานบริการ(เตียง)
โรงพยาบาลทั่วไป	1 (165)	1 (M)	1 (M)	1	1
โรงพยาบาลชุมชน	4 (40)	4 (M)	5 (M)	5	6
โรงพยาบาลสาขา	3 (0)	3 (M)	2 (M)	2	1
สถานีอนามัย	62 (0)	66 (M)	68 (M)	70	70
รพ.สังกัดกรมการแพทย์	1 (M)	M (M)	1 (M)	1 (690)	1 (690)
รพ.สังกัดทบวงมหาวิทยาลัย	1 (M)	M (M)	1 (M)	1 (109)	1 (109)
อัตราส่วนประชากร: เตียง	M	2,187	1,673	M	M

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2531 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ: ปี 2532 และ ปี 2535 ไม่มีข้อมูล

M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

6.2.6 งบประมาณทางด้านสาธารณสุข

พบว่าในปี พ.ศ. 2534 อำเภอที่ได้งบประมาณสาธารณสุขมากที่สุด คือ อำเภอเมือง น้อยที่สุดคือ อำเภอธัญญบุรี ส่วนอำเภอหนองเสือ ได้งบประมาณด้านสาธารณสุขเพิ่มขึ้นมากในปี พ.ศ. 2538 (ตารางที่ 6.12)

ตารางที่ 6.12

งบประมาณของอำเภอที่ศึกษา (พ.ศ. 2534 - 2538)

อำเภอ	ปี พ.ศ				
	2534	2535	2536	2537	2538
เมือง	312,860	317,000	316,600	495,580	569,380
ธัญญบุรี	88,640	88,300	89,400	116,870	144,074
คลองหลวง	195,280	198,100	166,800	228,560	297,960
ลำลูกกา	247,060	252,000	259,800	410,920	429,220
หนองเสือ	145,260	149,000	148,200	237,300	541,700

6.3 การอภิปรายผล

6.3.1 ลักษณะ แนวโน้มและการกระจายของโรค ตลอดจนปัญหาสาธารณสุขในภาพรวมของประเทศ

จากรายงานต่าง ๆ พออนุมานได้ว่า โรคที่เป็นปัญหาสำคัญทางสาธารณสุขในยุคต้น ๆ ของกรุงรัตนโกสินทร์ คือ โรคระบาด โดยลักษณะการระบาดของโรคส่วนมากมักจะเป็นการระบาดจากกรุงเทพฯ แล้วแพร่ออกไป เพราะในเขตพระนครเป็นส่วนที่มีการติดต่อกับชาวต่างชาติ เป็นชุมชนที่อยู่กันค่อนข้างหนาแน่นเมื่อเทียบกับพื้นที่อื่น ๆ และมีสภาพแวดล้อมที่ไม่เหมาะสม ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 - รัชกาลที่ 4 โรคระบาดที่สำคัญคือ อหิวาตกโรค ซึ่งเกิดการระบาดครั้งแรกในรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2363) และมีรายงานการระบาดเรื่อยมา ในรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2384, พ.ศ. 2392) ในรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2403) และระบาดสองครั้งในสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2416, พ.ศ. 2424) และรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2461 - 2468 และ พ.ศ. 2468 - 2472) ซึ่งการระบาดใหญ่แต่ละครั้งมักตรงกับการระบาดทั่วโลก โดยในยุคแรก ๆ (ก่อนรัชกาลที่ 5) มักแก้ปัญหาโดยทำพิธีทางศาสนา นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เริ่มใช้วิธีการสมัยใหม่ตามแพทย์แผนตะวันตก ทำให้การระบาดในยุคหลัง ๆ สงบลงค่อนข้างจะรวดเร็ว และอัตราตายจะต่ำกว่าในยุคแรก ๆ

โรคระบาดอีก 2 โรคที่เป็นปัญหาสาธารณสุขในยุคต้น ๆ (ก่อนปี พ.ศ. 2456) คือ ไข้ทรพิษ และกาฬโรค โดยไข้ทรพิษนั้นมีรายงานการระบาดของโรคหลายครั้ง เช่น ในปี พ.ศ.2435 พ.ศ. 2442 พ.ศ. 2447 พ.ศ. 2448 และรายงานการระบาดประปรายนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2463 เป็นต้นมา ความสำเร็จของการป้องกันไข้ทรพิษได้เกิดขึ้นในช่วง 30 ปีมานี้เอง โดยโครงการปลูกฝีให้กับราษฎรทั่วประเทศจึงสามารถกวาดล้างโรคนี้ออกไปได้

ส่วนกาฬโรคนั้น เริ่มมีการระบาดในกรุงเทพมหานคร ในปี พ.ศ. 2447 และมีรายงานการระบาดประปรายมาโดยตลอดนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2462 - 2475

ในยุคต่อมา (ประมาณปี พ.ศ. 2477) ได้ระบุโรคติดต่ออันตรายเพิ่มขึ้นอีก 2 โรค คือ ไข้กาฬนกนางแอ่น และไข้เหลือง

โรคติดต่ออื่น ๆ ที่เป็นปัญหาทางสาธารณสุข ได้แก่ ไข้รากสาด ไข้มาลาเรีย โรคคุดทะราด โรคเรื้อน และปอดอักเสบ (ซึ่งรวมวัณโรคเอาไว้ด้วย)

โรคระบาดนับว่ามีผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อสังคมไทย เพราะการระบาดแต่ละครั้งในยุคแรก ๆ ทำให้เกิดการสูญเสียกำลังคนในเวลาที่รวดเร็ว ทั้งจากการตาย จากโรคระบาดเอง และการอพยพไปยังถิ่นอื่นเพื่อหนีโรคระบาดนั้น ๆ เป็นผลให้ความมั่นคงของรัฐกระเทือนไปได้ ดังนั้น บทบาทของรัฐในยุคแรก ๆ นี้ จึงเป็นการควบคุมโรคระบาดเป็นสำคัญ

โรคทุพโภชนาการที่มีรายงานตั้งแต่ในยุคแรก ๆ คือ โรคเหน็บชา โดยสาเหตุสำคัญเนื่องมาจากการขาดวิตามินบี - 1 ซึ่งไม่น่าจะเกิดขึ้น เพราะประชาชนคนไทยกินข้าว (ที่อุดมไปด้วยวิตามินบี - 1) เป็นอาหารหลัก ทั้งนี้อาจจะเนื่องจากการกินข้าวที่สีขัด การหุงข้าวแบบเช็ดน้ำ การหุงต้มที่ใช้ความร้อนสูง หรือบริโภคอาหารบางประเภทที่มีฤทธิ์ทำลายวิตามินบี - 1

ในยุคแรก ๆ นั้น จะเห็นว่าจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นไม่มากนักในแต่ละปี ทั้งนี้คงเนื่องมาจากอัตราเกิดไม่สูงและอัตราตายค่อนข้างสูงตั้งแต่แรกคลอดจนถึงระยะขวบปีแรก และการตายเนื่องจากการระบาดของโรคติดต่อดังกล่าวมาแล้ว

ในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2490 ถึง พ.ศ. 2520) จะเห็นว่า อัตราเกิดลดลงเล็กน้อย แต่อัตราตายลดลงมาก (จาก 17.2/1,000 เหลือ 7.8/1,000) ทั้งนี้คงเนื่องมาจากการลดอัตราตายในทุกกลุ่มอายุ ไม่ว่าจะเป็น อัตราเกิดไร้ชีพ อัตราเด็กตาย อัตราแม่ตาย และการตายด้วยโรคต่าง ๆ ลดลง

6.3.2 ลักษณะ แนวโน้ม และการกระจายของโรค ตลอดจนปัญหาสาธารณสุข บริเวณคลองรังสิต

ความหนาแน่นของประชากร (ต่อ ตร.กม.) นั้น ในภาพรวมของประเทศเมื่อปี พ.ศ. 2533 เท่ากับ 109.7 และในปี พ.ศ. 2534 เพิ่มเป็น 111 ซึ่งจะเห็นว่า **ความหนาแน่นของประชากร**

ใน 4 อำเภอของจังหวัดปทุมธานีที่นำมาศึกษา (ยกเว้นอำเภอหนองเสือ) มีความหนาแน่นของประชากรมากกว่าเกณฑ์เฉลี่ยของประเทศทั้งสิ้น

ในแง่สถิติชีพของจังหวัดปทุมธานี พบว่าอัตราเกิดในช่วงปี พ.ศ. 2535 - 2537 อยู่ระหว่าง 6 - 15/1,000 คน ซึ่งต่ำกว่าภาพรวมของประเทศในปีเดียวกัน ส่วนอัตราตายระหว่างปี พ.ศ. 2525 - 2535 จะอยู่ระหว่าง 3 - 4/1,000 คน ซึ่งต่ำกว่าภาพรวมของประเทศเช่นกัน แต่มีแนวโน้มว่าในปี พ.ศ. 2536 อัตราตายค่อนข้างสูงกว่าปีอื่น ๆ

อัตราเพิ่มของประชากรในภาพรวมของประเทศอยู่ระหว่าง 1.36% (ในปี 2462) ถึง 3.22% (ในปี 2503) ซึ่งสูงกว่าของจังหวัดปทุมธานีเช่นกัน

อัตราทารกตายของจังหวัดปทุมธานีก็มีแนวโน้มต่ำกว่าสถิติในภาพรวมของประเทศเช่นกัน

การขุดคลองรังสิตเพื่อขยายพื้นที่การเพาะปลูกนั้น ก่อให้เกิดการอพยพของคนเข้ามาตั้งบ้านเรือนใหม่เป็นจำนวนมาก ประกอบกับลักษณะการสร้างที่อยู่อาศัยแบบชั่วคราว มิได้มีการวางแผนเกี่ยวกับการรักษาความสะอาดที่ดีพอ ทำให้บริเวณแถบนี้เป็นแหล่งเกิดโรคระบาดหลายครั้ง ดังจะเห็นได้ว่าในยุคบุกเบิก (พ.ศ. 2430 - 2490) นั้น ประชาชนในบริเวณคลองรังสิตต้องเผชิญกับโรคระบาด โดยเฉพาะอหิวาตกโรค ซึ่งเป็นโรคติดต่อที่มีน้ำเป็นพาหะสำคัญในการนำโรค (Water-borne infectious disease) อยู่หลายครั้ง รวมทั้งโรคติดต่ออันตรายอื่น ๆ อันได้แก่ กาฬโรค (โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2449 - 2450) และไข้ทรพิษ จนทำให้มีผู้คนเจ็บป่วยล้มตายลงเป็นจำนวนมาก มีการอพยพย้ายถิ่นเพื่อหนีโรคภัยนี้ จนมีผลกระทบโดยตรงต่อเศรษฐกิจในบริเวณนั้น ดังจะเห็นได้จากจดหมายของผู้อำนวยการบริษัทขุดคลองฯ และโรคติดต่อร้ายแรงดังกล่าวได้ลดลงมากในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 1 และบางโรค (กาฬโรคและไข้ทรพิษ) สูญหายไปในที่สุดในยุคนี้ ส่วนอหิวาตกโรคนั้นยังพบประปราย ล่วงเลยมาจนถึงยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2520 ถึงปัจจุบัน) พบว่าโรคทางเดินหายใจเป็นโรคที่พบมากที่สุดเมื่อพิจารณาจากผู้ป่วยนอก ส่วนโรคลำไส้อักเสบและท้องร่วงเป็นสาเหตุสำคัญในบรรดาผู้ป่วยใน ส่วนสาเหตุการตายในยุคปัจจุบัน ได้แก่ ชราภาพ หัวใจล้มเหลว อุบัติเหตุ มะเร็ง โดยสาเหตุดังกล่าวทั้งหมดไม่ใช่โรคติดต่อ (Non-communicable diseases) ซึ่งจะเห็นว่า เปลี่ยนรูปแบบไปโดยสิ้นเชิงจากยุคก่อน ๆ ซึ่งมักเสียชีวิตจากโรคติดเชื้อ (Communicable diseases) และเนื่องจากบริเวณนั้นเป็นคลอง จึงพบสาเหตุจากการจมน้ำเป็นสาเหตุการตายสำคัญอีกประการหนึ่ง ซึ่งแปลกไปกว่าบริเวณอื่น

เมื่อพิจารณาถึงอัตราป่วย (ต่อประชากรแสนคน) ของจังหวัดปทุมธานี ในปี 2535 สามารถเปรียบเทียบกับภาพรวมของประเทศได้ ดังนี้ (ตารางที่ 6.13)

ตารางที่ 6.13

เปรียบเทียบอัตราป่วย (ต่อประชากรแสนคน) ของจังหวัดปทุมธานีกับของประเทศ

ลำดับที่	อัตราป่วย (ต่อประชากรแสนคน) ปี พ.ศ. 2535	
	จังหวัดปทุมธานี	ภาพรวมของประเทศ
ลำดับที่ 1	อุจจาระร่วง	อุจจาระร่วง
ลำดับที่ 2	ไข้ไม่ทราบสาเหตุ	ปอดบวม
ลำดับที่ 3	ตาแดง	บิด
ลำดับที่ 4	บิด	มาลาเรีย
ลำดับที่ 5	อาหารเป็นพิษ	โรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์
ลำดับที่ 6	ไข้หวัดใหญ่	ไข้เลือดออก
ลำดับที่ 7	ปอดบวม	วัณโรค

จะเห็นได้ว่า โรคที่เป็นสาเหตุการป่วยลำดับแรกเหมือนกับภาพรวมของประเทศและโรคที่พบบ่อยในจังหวัดปทุมธานีแต่ไม่ปรากฏใน 10 ลำดับแรกของประเทศ คือ ไข้ไม่ทราบสาเหตุ ตาแดง และไข้หวัดใหญ่

เป็นที่น่าสังเกตว่าการฆ่าตัวตายและถูกฆ่าก็เป็นสาเหตุการตายที่สำคัญ ซึ่งอาจเนื่องจากสาเหตุหลายประการ อาทิ ปัญหาเรื่องที่ดิน การทำมาหากิน เป็นต้น และมีแนวโน้มว่าโรคทางสังคมและสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ เช่น กามโรค เอดส์ และโรคจากมลพิษจากยาฆ่าแมลงซึ่งใช้ในการเกษตร และโรคจากมลพิษเนื่องจากโรงงานอุตสาหกรรมน่าจะทวีมากขึ้นในอนาคตอันใกล้ เพราะมีโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ มากมาย ทุกขนาดตั้งเรียงรายอยู่ตามชายฝั่งคลองไม่น้อยกว่า 1,100 โรง ปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นในขณะนี้ คือ ปัญหาน้ำเสีย อันเป็นผลเนื่องมาจากการปนเปื้อนของสารเคมีจากโรงงานอุตสาหกรรม ซึ่งเป็นปัญหาเร่งด่วนที่จำเป็นต้องรีบดำเนินการ

การระบาดของโรคหวัดอย่างรุนแรงในบริเวณคลองรังสิต ระหว่างปี พ.ศ. 2461 - 2462 ทำให้มีอัตราตายสูง (ประมาณ 10 - 20/1,000) ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นการระบาดของไข้หวัดใหญ่ (Influenza) ร่วมกับการมีภาวะแทรกซ้อน

เมื่อเปรียบเทียบสาเหตุการตาย 10 อันดับแรกของจังหวัดปทุมธานี กับ 10 อันดับแรกของภาพรวมของประเทศในปี พ.ศ. 2535 จะได้ผลดังนี้ (ตารางที่ 6.14)

ตารางที่ 6.14

เปรียบเทียบสาเหตุการตาย 10 ลำดับแรกของจังหวัดปทุมธานีกับ ภาพรวมของประเทศ

ลำดับที่	อัตราตายด้วยสาเหตุสำคัญต่อประชากร 100,000 คน (2535)	
	จังหวัดปทุมธานี	ภาพรวมของประเทศ
ลำดับที่ 1	ชรา	โรคหัวใจ
ลำดับที่ 2	หัวใจล้มเหลว	อุบัติเหตุและการเป็นพิษ
ลำดับที่ 3	อุบัติเหตุ	มะเร็งทุกชนิด
ลำดับที่ 4	มะเร็ง	ความดันโลหิตสูง/ หลอดเลือดสมอง
ลำดับที่ 5	ไม่ทราบสาเหตุ	การบาดเจ็บ/ถูกฆ่า/ฆ่าตัวตาย
ลำดับที่ 6	เป็นลม	โรคเกี่ยวกับตับและตับอ่อน
ลำดับที่ 7	จมน้ำ	ปอดอักเสบ
ลำดับที่ 8	ถูกฆ่า	ไตอักเสบ ไตพิการ
ลำดับที่ 9	เลือดคั่งในสมอง	วัณโรคทุกชนิด
ลำดับที่ 10	วัณโรค	อัมพาตทุกชนิด

จะเห็นได้ว่า ไม่สอดคล้องกันในหลาย ๆ สาเหตุ และบางสาเหตุอาจมีปัญหาในการวินิจฉัย เช่น ชรา หัวใจล้มเหลว ไม่ทราบสาเหตุ เป็นลม เลือดคั่งในสมอง ส่วนที่เหลือมีความสอดคล้องกัน

6.3.3 พัฒนาการของระบบการให้บริการด้านสาธารณสุขในบริเวณคลองรังสิต

ในยุคบุกเบิกระบบการให้บริการทางด้านสาธารณสุขยังถูกจำกัดด้วยความรู้และทัศนคติที่ไม่ถูกต้อง ทำให้เมื่อมีการระบาดของโรคแล้ว จึงมีผู้คนเจ็บป่วยล้มตายเป็นจำนวนมาก จนเมื่อมีแพทย์แผนตะวันตก ตลอดจนทัศนวิสัยที่กว้างไกลในสมัยรัชกาลที่ 5 ระบบต่าง ๆ จึงเข้ารูปเข้ารอยมากขึ้น ข้อมูลในส่วนนี้มักจะได้เป็นภาพรวม ๆ ของประเทศ โดยยากที่จะเจาะออกมาเป็นเฉพาะพื้นที่บริเวณคลองรังสิตได้

เป็นที่น่าสังเกตว่าการเติบโตทางด้านสถานบริการและจำนวนบุคลากรในภาครัฐเป็นไปอย่างช้า ๆ ในขณะที่ภาคเอกชนมีการก้าวกระโดดค่อนข้างเร็ว

เมื่อทำการเปรียบเทียบอัตราส่วนระหว่างประชากรต่อเจ้าหน้าที่บางประเภทของจังหวัดปทุมธานีกับกรุงเทพมหานคร และภาพรวมของประเทศในปี พ.ศ. 2535 จะได้ดังตารางที่ 6.15

ตารางที่ 6.15
เปรียบเทียบอัตราประชากรต่อเจ้าหน้าที่ 1 คนของจังหวัดปทุมธานี กรุงเทพมหานคร และภาพรวมทั้งประเทศ พ.ศ.2535

อัตราประชากร ต่อเจ้าหน้าที่ 1 คน	ทั้งประเทศ	กรุงเทพ-มหานคร	ปทุมธานี
ประชากร : แพทย์	4,295	914	13,766
ประชากร : ทันตแพทย์	21,561	4,182	30,113
ประชากร : เภสัชกร	12,462	2,070	40,151
ประชากร : พยาบาล	1,065	884	3,030

ถ้าตัวเลขดังกล่าวถูกต้อง ก็พออนุมานได้ว่า จังหวัดปทุมธานีแม้จะอยู่ติดกับกรุงเทพมหานคร ความเจริญต่าง ๆ กำลังทะลักเข้ามามากมาย แต่เจ้าหน้าที่สาธารณสุขเมื่อเทียบกับประชากรยังมีไม่มากนัก แม้แต่เปรียบเทียบกับภาพรวมทั้งหมดของประเทศ

6.3.4 งานวิจัยทางด้านสาธารณสุขบริเวณคลองรังสิตในอนาคต

หลังจากการรวบรวม (Review) วิเคราะห์ (Analysis) และสังเคราะห์ (Synthesis) รายงานและการวิจัยต่าง ๆ ในบริเวณคลองรังสิตในช่วง 100 ปีที่ผ่านมา สรุปได้ว่า มีคำถามการวิจัยบางอย่างที่น่าสนใจ

6.3.4.1 ลักษณะ แนวโน้ม และการกระจายของโรคในยุคปัจจุบัน

สภาพคลองรังสิตได้เปลี่ยนไปอย่างสิ้นเชิง จากสังคมชนบทมาเป็นสังคมเมือง และจากการประกอบอาชีพเกษตรกรรมมาเป็นอุตสาหกรรมแทบทุกประเภท การผุดขึ้นของหมู่บ้านจัดสรรต่าง ๆ

6.3.4.2 การศึกษาวิจัยในอนาคต

ควรมีการเจาะศึกษาปัญหาสาธารณสุขที่สำคัญบางอย่างที่กำลังทวีความรุนแรงอยู่ในขณะนี้ เช่น ปัญหาจากพิษยาฆ่าแมลงในสวนส้มและสวนเกษตรอื่น ๆ ปัญหาอนามัยสิ่งแวดล้อมและโรคที่เกิดจากการประกอบอาชีพทางด้านอุตสาหกรรมต่าง ๆ ทั้งนี้ควรศึกษาให้ครบวงจร ทั้งปัญหาสุขภาพกายและสุขภาพจิต รวมทั้งปัญหาทางสังคมเพื่อหามาตรการในการวางแผนแก้ไขต่อไป

6.3.4.3 **น่าจะมีการวิจัยหารูปแบบ (Model)**

การให้บริการทางสาธารณสุขที่เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพของปัญหาในบริเวณคลองรังสิตที่รวบรวมมาได้จากหลาย ๆ ด้าน

6.3.5 **ข้อจำกัดของงานวิจัยนี้**

ข้อมูลที่ได้ส่วนมากจากแหล่งทุติยภูมิ ซึ่งมีข้อจำกัดในแง่คุณภาพของการเก็บข้อมูล นอกจากนี้ข้อมูลส่วนมากเป็นภาพรวมของประเทศ หรือของมณฑล หรือของจังหวัด มีอยู่หลายกรณีที่ไม่สามารถเจาะลึกให้เฉพาะเจาะจงไปในบริเวณคลองรังสิตโดยตรง ทำให้การอนุมานผลต่าง ๆ มีข้อจำกัด ประกอบกับมีการขาดหายของรายงานเป็นช่วง ๆ ซึ่งยากต่อการคาดการณ์เหตุการณ์ในช่วงดังกล่าวว่ามีอะไรเกิดขึ้น

อนึ่ง ข้อมูลจากผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informants) นั้น มีความหลากหลาย และไม่สามารถชี้ถึงการเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจนเฉพาะเจาะจงในบริเวณคลองรังสิตได้ จึงไม่ได้นำมาวิเคราะห์ร่วมด้วย

เชิงอรรถ

1. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2* (พระนคร : คุรุสภา, 2504), หน้า 115-116.

2.จอห์น ครอว์เฟิร์ด, *เอกสารครอว์เฟิร์ด* แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2515).

3. เฟรเดอริค อาเธอร์ นีล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ.2383-2384* แปลโดย ลินจง สุวรรณานนท์(กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2525), หน้า 78-79.

4. กรมศิลปากร, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับหอสมุดแห่งชาติ* (ธนบุรี : ป.พิศนาคะการพิมพ์, 2506), หน้า 327-328.

5. Malcom Smith, *A Physician at the court of Siam* (Kuala Lumpur :Oxford University press, 1982), p.18.

6. ประเมิน จันทวิมล, *"ประวัติการควบคุมโรคติดต่ออันตรายในประเทศไทย" ในอนุสรณ์กระทรวงสาธารณสุขครบรอบ 20 ปี*(พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเขษม, 2505), หน้า 588.

7. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3* , (พระนคร : คุรุสภา, 2504) หน้า 571.

8. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ* (พระนคร : ศิลปบรรณาคาร, 2511), หน้า 271-273.

9. วรนารถ แก้วคีรี. *โรคระบาดในชุมชนภาคกลางของไทย พ.ศ.2440-2475* :การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535

10. *เทศาภิบาล* เล่มที่ 26 แผ่นที่ 141 พ.ศ.2465, หน้า 264.

11. นพ.ประเมิน จันทวิมล *"ประวัติการควบคุมโรคติดต่ออันตรายในประเทศไทย" ในอนุสรณ์ 20 ปี กระทรวงสาธารณสุข*, หน้า 582

12. พิชาญ พัฒนา, *ความเป็นมาของการแพทย์เมืองไทย*, หน้า 353.

13. หจช. ร.5 น. 5.7ก/34 รายงานโรคและบาญชีไข้กาฬโรคเมืองธัญบุรี นครนายก (2 ก.ย. 125-15 พ.ย. 125)

14. Highet HC. "Health and Hospitals : Climate and Health of Bangkok", *Twentieth Century Impressions of Siam* (London : Lloyd's Greater Britain Publishing, 1908), p.133.

15. หจช. ร.5 ม.12 แผนกสาธารณสุข(อนามัย) ร.ศ.110-118.

16. หจช.ศธ. 8.4 ก/76 ราษฎรในตำบลบ้านลาดชิด อำเภอเสนาใหญ่ มณฑลกรุงเก่า เป็นไข้ทรพิษ 25-31 ม.ค. 2447.

17. เดวิด บรูซ จอห์นสตัน, *"สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473"* แปลโดย พรภิรมย์ เอี่ยมธรรมและคนอื่นๆ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 55.

18. กจช. ร.5 น. 5.7 ก/34 กาฬโรคเมืองธัญบุรี รศ.126.

19. ยอร์ช ฮอว์ เฟลตัส, *หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4* (แปล), กองคริสเตียนศึกษาสภาคริสตจักรในประเทศ, คศ.1961, หน้า 45.

20. กระทรวงสาธารณสุข, *บริรักษ์เวชการอนุสรณ์* , พระนคร : ไทยเขษม, 2511, หน้า 82.

21. มนัสวี อุณหนันท์, *"ประวัติการแพทย์มิชชั่นนารีในประเทศไทย"*, อนุสรณ์กระทรวงสาธารณสุข ครบรอบ 20 ปี(พ.ศ.2485-2505)~, พระนครไทยเขษม,2505

22. ชัย เรืองศิลป์, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453(ด้านเศรษฐกิจ)*, กทม.: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522.

23. ยุวดี ตปนียากร, *วิวัฒนาการของการแพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตสาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

24. ชัยอนันต์ สมุทวณิช และขัตติยา กรรณสูตร, *เอกสารการเมืองการปกครองไทยสมัย พ.ศ.2417-2477*, พระนคร : ไทยวัฒนาพาณิช, 2518.

25. วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ่องสกุล, (บรรณาธิการ), *มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ* , เอกสารทางวิชาการ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2524

26. กจช. ร.6 ม. 12 2/2, ประกาศแก้ไข พ.ร.บ.จัดการสุขาภิบาลหัวเมือง (20-28 ธันวาคม พ.ศ.2458)

27. กระทรวงสาธารณสุข, *อนุสรณ์กระทรวงสาธารณสุข ครบรอบ 15 ปี(พ.ศ.2485-2500)* พระนคร : โรงพิมพ์อุดม, 2500

28. ชื่อ "กรมสาธารณสุข" พระราชทานตั้งโดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ดังในพระราชหัตถเลขาตอบเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (อนุสรณ์กระทรวงสาธารณสุขครบรอบ 15 ปี)

29. กระทรวงสาธารณสุข, *อนุสรณ์กระทรวงสาธารณสุข ครบรอบ 20 ปี(พ.ศ.2485-2505)* 2505.

30. กองสุขศึกษา, *ประวัติศาสตร์การสาธารณสุขของประเทศไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 7 หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ถึง มีนาคม 2524.*

31. ร.5 น. 3.5 ฌ/1 เอกสารรัชกาลที่ 5 บาญชีคนถึงแก่กำม์ เมืองปทุมธานี(เมษายน รศ. 119-11 เมษายน รศ.120)

32. ร.5 น. 5.5/7 เอกสารรัชกาลที่ 5 รายงานประจำเดือน ศ.ก.120 (รศ.120-9 ก.ย.121)

33. ร.5 น. 5.1/45 เอกสารรัชกาลที่ 5 บาญชีจำนวนคนเป็นแลตายด้วยโรคเหน็บชา (รศ. 120-127)

34. ร.5น.5.7/8 เอกสารรัชกาลที่ 5 รินเดอร์แบสเป็นโรคติดต่อในโคกระบือ โดยเสนาบดี กระทรวงนครบาล (14 มกราคม รศ.115)

35. ร.5 น. 5.5/8 เอกสารรัชกาลที่ 5 รายงานประจำปี กรมสุขาภิบาล ศก 121 (รศ.120-9 ก.ย.121)

36. ร.5 น. 3.5/จ/17 เอกสารรัชกาลที่ 5 บาญชีสำมะโนครัวราษฎร ประจำเดือน ศ.ก.121

37. ร.5 น. 5.5/11 เอกสารรัชกาลที่ 5 รายงานประจำปี กรมสุขาภิบาล(25 ก.ย. 122-2 ม.ค. 122)

38. ร.5 น.5.7/15 เอกสารรัชกาลที่ 5 บาญชีกระบือที่เป็นโรคต่างๆตาย เมืองธัญบุรี (25 ก.ค.122-5 ส.ค.122)

39. ร.5 น. 5.5/15 เอกสารรัชกาลที่ 5 รายงานกรมสุขาภิบาล ประจำศก 126 (22 มีนาคม 123)

40. ร.5 น. 5.6/8 เอกสารรัชกาลที่ 5 รายงานประจำปีกองแพทย์สุขาภิบาล ศก123 (รศ. 123)

41. ร.5 น. 5.7 ก/11 เอกสารรัชกาลที่ 5 รายงานเรื่องไข้กาฬโรค (8 ก.พ.123- 27 พ.ค. 124)

42. ร.5 น. 3.5 ฌ/3 เอกสารรัชกาลที่ 5 รายงานจำนวนนักโทษที่ป่วยในเดือนมิถุนายน ศก.123 โรงแพทย์เมืองประทุมธานี

43. ร.5 น. 5.5/14 เอกสารรัชกาลที่ 5 รายงานประจำปีกรมสุขาภิบาล (1 เมษายน 123-31 มีนาคม 124)

44. ร.5 น. 5.1/110 เอกสารรัชกาลที่ 5 กองแพทย์สุขาภิบาล ประกาศการควบคุมป้องกัน อะหิวาตะกะโรค(12 ก.ย. 124)

45. ร.5 น. 3.5 ก/69 เอกสารรัชกาลที่ 5 บาญชีคนป่วยตายด้วยอะหิวาตะกะโรคเมืองประทุมธานี (1 มกราคม 124-10 เมษายน 125)

46. ร.5 น. 3.5 ฌ/4 เอกสารรัชกาลที่ 5 บาญชีราษฎรและนักโทษป่วยของเมืองปทุมธานีประจำเดือนมีนาคม รศ.124(เมษ. 124-13 พ.ค.125)

47. ร.5 น. 35 ฌ/2 เอกสารรัชกาลที่ 5 รายงานเขตรแขวงเมืองปทุมธานี,บาญชีไพร่พลเมือง (เมษายน รศ.122-2 เมษายน รศ.123), รศ.124, รศ.125.

48. ร.5 น. 5.7 ก/34 รายงานโรคและบาญชีไข้กาฬโรคเมืองธัญญบุรี นครนายก (2 ก.ย. 125-15 พ.ย. 126)

49.ร.5น.3.2 ฑ/5 เอกสารรัชกาลที่ 5 ศาลาว่าการเมืองธัญญบุรี, โรคอหิวาตกโรคระบาดในแขวง เมืองธัญญบุรี(21 ม.ค.-3 ก.พ.126)

50. ร.5 น. 3.2 ฑ/6 เอกสารรัชกาลที่ 5 ศาลาว่าการเมืองธัญญบุรี, กระบือเป็นโรคแบกดินเรอร์ (7- 8 ก.พ.126)

51. ร.5 น. 3.5 ช/13 เอกสารรัชกาลที่ 5 ศาลาว่าการเมืองธัญญบุรี, แขวงเมืองปทุมธานี, รายงาน การตรวจการปกครอง (29 ม.ค.-26 มี.ค. รศ.126)

52. ร.5 น. 3.5 ก/90 เอกสารรัชกาลที่ 5 เมืองประทุม, บาญชีราษฎรที่ป่วยเป็นไข้พิศม์ (15 มิ.ย. 126)

53. ร.5 น. 3.5 ก/107 เอกสารรัชกาลที่ 5 บาญชีให้ทานแก่ราษฎรผู้ป่วยไข้ในแขวงเมืองประทุมธานี ประจำเดือนมิถุนายน รศ.127 (16 พ.ค.-9 ก.ค.127)

54. ร.5 น. 3.2 ฑ/7 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่องกระบือเป็นโรคระบาดตายแผนกปกครองเมืองธัญญบุรี 8 ส.ค. รศ.128 (8-10 ส.ค.128)

55. ร.5 น. 30/11 เอกสารรัชกาลที่ 5 บาญชีจำนวนคนตายด้วยโรคต่างๆ ตั้งแต่เดือนต.ค. รศ.128-ก.ย. รศ.129 กองแพทย์ศุขาภิบาล

56. ร.6 น. 10.3 จ/น. เอกสารรัชกาลที่ 6 รายงานประจำเดือน อ.สามโคก เมืองปทุมธานี (พ.ค.-10 มิ.ย.2458)

57. ร.6 น. 10.3จ/6 เอกสารรัชกาลที่ 6 รายงานประจำเดือน อ.สามโคก เมืองปทุมธานี (1 มิ.ย. 2458)

58. ร.6 น. 10.3 จ/10 เอกสารรัชกาลที่ 6 รายงานประจำเดือน อ.สามโคก เมืองปทุมธานี (ก.ค.-7 ส.ค.2458)

59. ร.6 น. 10.3 จ/14 เอกสารรัชกาลที่ 6 รายงานประจำเดือน อ.สามโคก เมืองปทุมธานี (ส.ค.-7 ก.ย.2458)

60. ร.6 น. 10.3 จ/15 เอกสารรัชกาลที่ 6 รายงานประจำเดือน อ.สามโคก เมืองปทุมธานี (ก.ย.-6 ต.ค.2458)

61. ร.6 น. 7.3/4 เอกสารรัชกาลที่ 6 ประกาศแจ้งความกาฬโรค 29 ม.ค.รศ.125

62. ร.6 น. 7-11/2 เอกสารรัชกาลที่ 6 บาญชีคนป่วยและตายด้วยไข้หวัดจำนวน 17 มณฑลกระทรวงมหาดไทย (26 ต.ค.-มี.ค.2461)

63. รายงานคนป่วยและตายด้วยโรคระบาทว์ในอาณาเขตร์ แถลงการณ์สาธารณสุข เล่ม 1 พ.ศ.2467-68 กรมสาธารณสุข 1-22 พ.ย.2467

64. รายงานผู้ป่วยตายด้วยโรคระบาทว์ในพระราชาอาณาเขต แถลงการณ์สาธารณสุข เล่ม 3 พ.ศ.2469-70, กรมสาธารณสุข 11 ก.ย.-2 ต.ค.2469

65. ข่าวการสาธารณสุขและการแพทย์ในพระราชอาณาจักร ประจำเดือนเมษายน พ.ศ. 2470 แถลงการณ์สาธารณสุข เล่ม 3 พ.ศ.2469-70

66. แถลงการณ์สาธารณสุข ปีที่ 2 เล่ม 2 พ.ศ.2468-2469

67. แถลงการณ์สาธารณสุข ปีที่ 4 พ.ศ.2470-2471

68. สร.0201.27.1/3 แถลงการณ์เรื่องอหิวาตกโรค (26 มี.ค.2478-23 ก.ค.2480)

69. ปท.0201.2.1.10/5, ประเทศเทศบาลนครกรุงเทพ, การฉีดวัคซีนป้องกันอหิวาตกโรค (พ.ศ.2488)

70. น1/759 กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข รายงานประจำปี พ.ศ.2505

71. น1/544 กองระบาดวิทยา สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงสาธารณสุข รายงานประจำปี 2520

72. รายงานประจำปี สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

73. สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี. ผลการดำเนินงานโครงการสำรวจสภาวะสิ่งแวดล้อมในโรงงานอุตสาหกรรมและสภาวะน้ำเสีย จังหวัดปทุมธานี (เอกสารเย็บเล่ม)

74. รายงานกิจกรรมประจำปี พ.ศ.2505 ของที่ทำการอนามัยจังหวัดปทุมธานี

ภาคผนวก

ตารางที่ 6 ข. 1

จำนวนป่วยตายด้วยกาฬโรคทั่วประเทศในช่วง พ.ศ. 2462 - 2475

พ.ศ.	ป่วย	ตาย	อัตราการตาย (คิดเป็นร้อยละ)
2462	277	266	96
2463	195	150	77
2464	191	150	79
2465	179	141	79
2466	211	178	84
2467	288	213	74
2468	235	176	75
2469	42	33	79
2470	119	89	75
2471	121	104	86
2472	93	70	75
2473	108	94	87
2474	25	17	68
2475	68	29	43

หมายเหตุ: อนุสรณ์กระทรวงสาธารณสุข ครบ 20 ปี, หน้า 610.

ตารางที่ 6 ข. 2

จำนวนคนป่วยและตายด้วยอหิวาตกโรคระหว่าง พ.ศ. 2462 - 2475

พ.ศ.	ป่วย	ตาย	อัตราการตาย (คิดเป็นร้อยละ)
2462	14,814	9,913	67
2463	3,926	2,550	65
2464	147	55	37
2465	135	73	54
2466	225	11	49
2467	91	61	67
2468	6,220	4,235	68
2469	8,929	6,241	70
2470	1,795	1,280	71
2471	2,230	1,566	70
2472	2,409	1,580	66
2473	154	84	54
2474	22	9	41
2475	16	13	81

ตารางที่ 6 ข. 3

จำนวนป่วยตายจากไข้ทรพิษในระหว่าง พ.ศ. 2462 - 2475

พ.ศ.	ป่วย	ตาย	อัตราการตาย (คิดเป็นร้อยละ)
2462	-	-	-
2463	89	27	30
2464	337	90	25
2465	367	84	23
2466	1,636	705	43
2467	383	142	37
2468	579	190	33
2469	867	317	37
2470	368	183	50
2471	98	14	14
2472	387	88	23
2473	19	8	42
2474~	38	5	13
2475	8	3	38

ตารางที่ 6. ข. 4 : จำนวนประชากร, อัตราการเกิด, อัตราการย้ายเข้า - ย้ายออก, อัตราการตาย, และสาเหตุการตายของประชาชน ในอำเภอเมืองนายชั้นกรมการอำเภอ (อ. เมือง), ชุนชำนาญรักษาราษฎ์อำเภอ (อ. เชียงราก) และ นายเหมกรมการอำเภอ (ต.สามโคก) พ.ศ. 2447 - 2449

พ.ศ. (ร.ศ.)	จำนวนประชากรกลางปี	จำนวนเกิด (อัตราการเกิดต่อ 1,000 คน)	จำนวนย้ายเข้า (อัตราการย้ายเข้าต่อ) (1,000 คน)	จำนวนย้ายออก (อัตราการย้ายออกต่อ (1,000 คน)	สาเหตุการตาย												คนตาย			
					ชราแฉลม		ไข้พิศม์		อหิวาต์ฯ		ฝีในท้อง		ล้างและริดสีดวง		บาดแผล					
					ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	รวม	อัตรา (ต่อ 1,000)
2447 (122)	29,383	353 (12.0)	2020 (68.7)	387 (13.2)	30	24	48	38	13	29	11	8	23	44	17	3	142	146	288	9.8
2447 (123)	29,745	322 (10.8)	112 (3.8)	184 (6.2)	8	17	33	39	1	1	7	1	13	20	5	1	67	79	146	4.9
2449 (124)	29,828	392 (13.1)	97 (3.3)	120 (4.0)	17	25	92	103	28	24	16	14	27	19	5	2	185	187	372	12.5

แหล่งข้อมูล : ร. 5น. 3.5 ฌ/2 เอกสารรัชกาลที่ 5 รายงานเขตรแขวงเมืองปทุมธานี, บาญชีไพร่พลเมือง (เมษายน รศ. 122 - 2 เมษายน รศ. 123), รศ. 124, รศ. 125

ตารางที่ 6 ข. 5

จำนวนประชากรและจำนวนคนตายด้วยโรคต่าง ๆ ในปีงบประมาณ 2454

เดือน	พ.ศ.	จำนวนประชากร			จำนวนคนที่เป็นโรค
		ชาย	หญิง	รวม	
ตุลาคม	2453	444	268	712	38
พฤศจิกายน	2453	425	258	683	42
ธันวาคม	2453	482	287	769	36
มกราคม	2454	448	269	717	39
กุมภาพันธ์	2454	453	287	740	39
มีนาคม	2454	522	323	845	40
เมษายน	2454	730	413	1,143	40
พฤษภาคม	2454	1,055	450	1,505	39
มิถุนายน	2454	633	313	946	37
กรกฎาคม	2454	538	311	849	35
สิงหาคม	2454	584	329	913	39
กันยายน	2454	632	332	964	38
รวม		6,946	3,840	10,786	462

แหล่งข้อมูล: รัชกาลที่ 5 หน้า 30/11 เอกสารรัชกาลที่ 5 บาญชีจำนวนคนตายด้วย โรคต่าง ๆ ตั้งแต่เดือนตุลาคม ร.ศ. 128 - กันยายน ร.ศ. 129 กองแพทย์ศุขาภิบาล

ตารางที่ 6. ข. 6 : จำนวนคนที่ป่วยและตายด้วยโรคระบาดในพื้นที่ที่ศึกษา ปี พ.ศ. 2468

สถานที่	7 - 28 พ.ย.		5 - 16 ก.ค.		2 - 23 ม.ค.				30 ม.ค. - 20 ก.พ.				27 ก.พ. - 20 มี.ค.			
	อหิวาตกโรค		อหิวาตกโรค		อหิวาตกโรค		ไข้ทรพิษ		อหิวาตกโรค		ไข้ทรพิษ		อหิวาตกโรค		ไข้ทรพิษ	
	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	ตาย (%)
อยุธยา	65	46 (70)	79	68 (86)	53	32 (60)	0	0	19	11 (58)	2	2 (100)	123	72 (59)	4	0 (0)
ปทุมธานี	4	4 (100)	7	7 (100)	3	2 (67)	0	0	12	9 (75)	12	8 (67)	0	0	0	0 (0)
ธัญญบุรี	18	10 (55)	28	14 (50)	14	8 (57)	0	0	1	1 (100)	0	0	0	0	0	0 (0)
ฉะเชิงเทรา	30	20 (67)	70	42 (60)	27	18 (67)	27	22 (81)	8	7 (88)	17	5 (29)	25	22 (88)	1	0 (0)
สระบุรี	11	8 (73)	50	30 (60)	79	51 (65)	0	0	33	22 (67)	8	1 (12)	35	17 (49)	44	12 (27)
นครนายก	0	0 (0)	39	21 (54)	19	10 (53)	0	0	2	2 (100)	0	0	0	0	33	9 (27)

แหล่งข้อมูล : แถลงการณ์สาธารณสุข ปีที่ 2 เล่ม 2 พ.ศ. 2468 - 2469

ตารางที่ 6.ข. 6 : จำนวนคนที่ป่วยและตายด้วยโรคระบาดในพื้นที่ที่ศึกษา ปี พ.ศ. 2469

สถานที่	1 ม.ค. - 17 เม.ย.				24 เม.ย. - 15 พ.ค.				22 พ.ค. - 12 มิ.ย.				19 มิ.ย. - 10 ก.ค.				17 ก.ค. - 25 ธ.ค.			
	อหิวาตกโรค		ไข้ทรพิษ		อหิวาตกโรค		ไข้ทรพิษ		อหิวาตกโรค		ไข้ทรพิษ		อหิวาตกโรค		ไข้ทรพิษ		อหิวาตกโรค		ไข้ทรพิษ	
	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	ตาย (%	ป่วย	ตาย (%	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	ตาย (%	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	ตาย (%)	ป่วย	าย (%	ป่วย	ตาย (%)
อยุธยา	116	10 (71)	1	0 (0)	23	22 (96)	5	1 (20)	0	0 (0)	36	4 (11)	0	0 (0)	0	0 (0)	9	2 (22)	7	2 (28)
ปทุมธานี	17	12 (71)	0	0	13	12 (92)	0	0	7	6 (86)	0	0	5	5 (100)	5	2 (40)	0	0	38	6 (16)
ราชบุรี	5	4 (80)	21	8 (38)	2	1 (50)	0	0	8	7 (88)	0	0	0	0 (0)	0	0 (0)	0	0	0	0
ฉะเชิงเทรา	32	28 (88)	0	0	28	11 (39)	0	0	11	11 (100)	0	0	18	15 (83)	0	0 (0)	15	13 (87)	0	0
สระบุรี	39	18 (46)	15	3 (20)	69	55 (80)	3	1 (32)	31	25 (81)	16	4 (25)	6	4 (67)	11	3 (27)	1	1 (100)	1	1 (100)
นครนายก	18	10 (56)	8	0 (0)	4	3 (75)	10	4 (40)	12	8 (67)	10	4 (40)	0	0 (0)	2	1 (50)	0	0	12	5 (42)

แหล่งข้อมูล : แถลงการณ์สาธารณสุข ปีที่ 2 เล่ม 2 พ.ศ. 2468 - 2469

รวมจากต้นปีถึงบัดนี้

	ป่วย	ตาย (%)
อหิวาตกโรค	7,293	4,778 (66)
ไข้ทรพิษ	511	196 (38)
กาฬโรค	10	9 (90)
ไข้กาฬ นกนางแอ่น	11	7(64)

ตารางที่ 6. ข. 7 : จำนวนประชากรและหลังคาเรียน จำแนกตามอำเภอที่ศึกษา จ. ปทุมธานี (2531 - 2536)

อำเภอ	พ.ศ. 2531					พ.ศ. 2533				
	จำนวนประชากร			หลังคาเรือน	ความหนาแน่น	จำนวนประชากร			หลังคาเรือน	ความหนาแน่น
	ชาย	หญิง	รวม			ชาย	หญิง	รวม		
เมือง	42,627	42,301	84,928	15,233	708	36,461	37,742	74,203	14,534	753
ธัญบุรี	38,603	39,698	78,301	14,785	700	40,362	41,963	82,325	16,044	736
คลองหลวง	37,088	37,379	74,467	16,455	249	38,961	39,856	78,817	18,776	264
ลำลูกกา	37,839	37,623	75,462	12,506	251	41,469	41,362	82,831	16,765	276
หนองเสือ	19,620	19,219	38,839	7,741	94	20,140	19,888	40,028	8,058	97

แหล่งข้อมูล : ที่ทำการปกครองจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ : M = Missing

ปี พ.ศ. 2532 ไม่มีข้อมูล

ตารางที่ 6. ข. 7 : จำนวนประชากรและหลังคาเรียน จำแนกตามอำเภอที่ศึกษา จ. ปทุมธานี (2531 - 2536)

อำเภอ	พ.ศ. 2534					พ.ศ. 2535				
	จำนวนประชากร					จำนวนประชากร				
	ชาย	หญิง	รวม	หลังคาเรือน	ความหนาแน่น	ชาย	หญิง	รวม	หลังคาเรือน	ความหนาแน่น
เมือง	M	M	76,683	24,635	777	39,081	40,732	79,813	25,132	M
ธัญบุรี	M	M	84,235	16,924	753	46,018	47,020	93,038	17,248	M
คลองหลวง	M	M	81,013	20,159	271	44,635	45,587	90,222	22,055	M
ลำลูกกา	M	M	87,050	19,353	290	44,942	45,598	90,540	20,544	M
หนองเสือ	M	M	40,230	8,120	98	20,517	20,742	41,259	8,183	M

หมายเหตุ : M = Missing

ตารางที่ 6. ข. 7 : จำนวนประชากรและหลังคาเรียน จำแนกตามอำเภอที่ศึกษา จ. ปทุมธานี (2531 - 2536)

อำเภอ	พ.ศ. 2536					พ.ศ. 2537				
	จำนวนประชากร					จำนวนประชากร				
	ชาย	หญิง	รวม	หลังคาเรือน	ความหนาแน่น	ชาย	หญิง	รวม	หลังคาเรือน	ความหนาแน่น
เมือง	40,761	42,500	83,261	M	M	42,991	44,724	87,715	34,431	M
ธัญบุรี	46,982	48,145	95,127	M	M	45,116	45,756	90,872	26,053	M
คลองหลวง	15,304	46,300	91,604	M	M	43,184	44,356	87,550	37,051	M
ลำลูกกา	45,421	46,202	91,623	M	M	49,291	49,683	98,974	32,567	M
หนองเสือ	21,166	21,022	42,188	M	M	20,773	21,011	41,784	8,565	M

หมายเหตุ : M = Missing

ตารางที่ 6 ข. 8

สถิติชีพของจังหวัดปทุมธานี ประจำปี 2525 - 2537

พ.ศ.	ประชากรกลางปี	อัตราเกิด (ต่อ 1,000 คน)	อัตราตาย (ต่อ 1,000คน)	อัตราเพิ่ม (ต่อ 100 คน)	อัตราทารกตาย (ต่อ 1,000 คน)
2525	337,123	13.49	4.51	0.89	M
2526	347,509	12.61	4.81	0.78	M
2527	362,674	8.45	4.11	0.43	M
2528	366,767	8.20	3.70	0.45	M
2529	397,046	7.92	3.55	0.44	M
2530	407,532	6.10	3.52	0.26	M -
2531	425,258	6.32	3.07	0.33	M
2532	M	7.25	4.23	0.30	0.05
2533	448,431	7.37	3.79	0.36	0.05
2534	460,055	16.0	4.80	M	M
2535	481,808	M	M	M	M
2536	491,917	15.64	5.80	0.98	3.56
2537	500,086	15.75	4.76	1.09	4.48

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2529 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ: M = Missing

ตารางที่ 6. ข. 9 : การจัดลำดับสาเหตุการป่วยของผู้ป่วยนอกตามอัตราป่วย (ต่อประชากร 1,000 คน) (ปี พ.ศ. 2529 - 2536)

กลุ่มโรค	ลำดับความสำคัญในปี 2529	ลำดับความสำคัญในปี 2530	ลำดับความสำคัญในปี 2531	ลำดับความสำคัญในปี 2532	ลำดับความสำคัญในปี 2533	ลำดับความสำคัญในปี 2534	ลำดับความสำคัญในปี 2535	ลำดับความสำคัญในปี 2536	ลำดับความสำคัญในปี 2537
1. โรคระบบหายใจ	1	1	1	M	1	1	1	1	1
2. อาการและภาวะที่ไม่ชัดแจ้ง	2	2	2	M	2	3	2	2	-
3. โรคระบบย่อยอาหาร	3	3	4	M	5	5	4	4	2
4. อุบัติเหตุการถูกพิษและพลวเหตุ	4	4	3	M	4	4	3	3	-
5. โรคติดเชื้อและปรสิต	5	5	5	M	6	6	5	5	3
6. โรคผิวหนังและเนื้อใต้ผิวหนัง	6	6	6	M	7	7	6	6	4
7. ระบบประสาทและอวัยวะสัมผัส	7	-	8	M	9	9	9	9	10

แหล่งข้อมูล : รายงานประจำปี 2529 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ : M = Missing

ตารางที่ 6. ข. 9 : การจัดลำดับสาเหตุการป่วยของผู้ป่วยนอกตามอัตราป่วย (ต่อประชากร 1,000 คน) (ปี พ.ศ. 2529 - 2536) (ต่อ)

กลุ่มโรค	ลำดับความสำคัญในปี 2529	ลำดับความสำคัญในปี 2530	ลำดับความสำคัญในปี 2531	ลำดับความสำคัญในปี 2532	ลำดับความสำคัญในปี 2533	ลำดับความสำคัญในปี 2534	ลำดับความสำคัญในปี 2535	ลำดับความสำคัญในปี 2536	ลำดับความสำคัญในปี 2537
8. โรคระบบไหลเวียนเลือด	8	7	-	M	8	8	7	7	15
9. โรคระบบอวัยวะสืบพันธุ์ร่วมปัสสาวะ	9	9	7	M	-	-	-	-	-
10. โรคเกี่ยวกับต่อมไร้ท่อโภชนาการและเมตะบัลลิซึม	10	10	9	M	10	10	10	10	7
11. ระบบกล้ามเนื้อโครงร่างและเนื้อติดเสริม	-	8	-	M	-	8	8	8	6
12. ภาวะแทรกซ้อนในการตั้งครรภ์ การคลอดระยะอยู่ไฟ	-	-	10	M	-	-	-	12	-

ตารางที่ 6. ข. 10 : แสดงการจัดลำดับสาเหตุการป่วยของผู้ป่วยใน ตามอัตราป่วย (ต่อประชากร 1,000 คน) ของจังหวัดปทุมธานี (ในปี 2530 - 2536)

กลุ่มโรค	ลำดับความสำคัญในปี 2530	ลำดับความสำคัญในปี 2531	ลำดับความสำคัญในปี 2533	ลำดับความสำคัญในปี 2534	ลำดับความสำคัญในปี 2535	ลำดับความสำคัญในปี 2536
1. ภาวะในการตั้งครรภ์, การคลอด	1	1	1	1	1	1
2. ลำไส้เล็กอับเสบและท้องร่วง	2	2	3	3	3	2
3. อุบัติเหตุ	3	3	4	4	5	4
4. อาการและภาวะที่กำหนดไม่แจ้ง	4	4	5	5	4	3
5. หลอดลมอักเสบ, หลอดลมพอง, หืด	5	7	7	7	7	7
6. อุบัติเหตุยานยนต์	6	6	6	6	6	5
7. ไข้ไม่ทราบสาเหตุ	7	5	8	8	-	-
8. ไข้เลือดออก	8	-	-	-	-	-
9. แผลเปื่อย, เป็บติด	9	8	10	-	-	-
10. การเป็นพิษจากสารเคมี & ยาศัตรูพืช	10	9	-	-	-	-
11. ความดันโลหิตสูง	-	10	9	9	9	-
12. โรคติดเชื้อและปรสิต	-	-	-	10	8	6
13. ภาวะแทรกซ้อนจากการคลอดฉ	-	-	-	-	10	8

แหล่งข้อมูล : รายงานประจำปี 2530 - 2536 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ : ปี 2532 ไม่มีข้อมูล

ตารางที่ 6. ข. 11 : แสดงจำนวนและอัตราป่วย (ต่อประชากรแสนคน) ของจังหวัดปทุมธานี (2529 - 2536)

ชื่อโรค	ปี 2529			ปี 2530			ปี 2531		
	จำนวนป่วย	อัตราป่วย	ลำดับความสำคัญ	จำนวนป่วย	อัตราป่วย	ลำดับความสำคัญ	จำนวนป่วย	อัตราป่วย	ลำดับความสำคัญ
1. อุจจาระร่วง	4456	1128.28	1	5988	1469.33	1	5936	1395.15	1
2. ไข้ไม่ทราบสาเหตุ	1829	460.65	2	2549	625.47	2	2157	507.22	2
3. ไข้หวัดใหญ่	791	199.22	3	1039	254.94	4	921	216.57	4
4. บิด	564	142.05	4	681	167.1	5	576	135.45	5
5. กามโรค	527	132.73	6	517	126.86	7	447	105.11	7
6. อาหารเป็นพิษ	432	108.8	5	566	138.88	6	511	120.16	6
7. ตาแดง	393	98.98	9	409	100.36	3	1834	431.26	3
8. ปอดบวม	202	50.88	10	329	80.73	8	307	72.19	8
9. หัด	153	38.53	8	430	105.51	10	183	43.033	10
10. วัณโรค	139	35.01	-	-	-	-	-	-	-
11. ไข้เลือดออก	-	-	7	485	119.01	-	-	-	-
12. ถูกพิษสารฆ่าแมลง	-	-	-	-	-	9	267	62.79	9

แหล่งข้อมูล : รายงานประจำปี 2529 - 2536 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ : ปี 2532 ไม่มีข้อมูล

ตารางที่ 6. ข. 11 : แสดงจำนวนและอัตราป่วย (ต่อประชากรแสนคน) ของจังหวัดปทุมธานี (2529 - 2536) (ต่อ)

ชื่อโรค	ปี 2533			ปี 2534			ปี 2535		
	จำนวนป่วย	อัตราป่วย	ลำดับความสำคัญ	จำนวนป่วย	อัตราป่วย	ลำดับความสำคัญ	จำนวนป่วย	อัตราป่วย	ลำดับความสำคัญ
1. อุจจาระร่วง	5172	1153.35	1	5385	1200.82	1	7020	1457.01	1
2. ไข้ไม่ทราบสาเหตุ	1951	435.07	2	2061	459.6	2	1464	303.85	2
3. ไข้หวัดใหญ่	788	175.72	3	828	184.64	3	482	100.03	6
4. บิด	360	80.28	8	366	81.62	8	546	113.32	4
5. กามโรค	490	109.27	5	537	119.75	4	M	M	M
6. อาหารเป็นพิษ	501	111.72	4	520	115.96	5	539	111.87	5
7. ตาแดง	362	80.73	7	379	84.52	7	1047	217.3	3
8. ปอดบวม	387	86.3	6	411	81.65	6	295	61.22	7
9. หัด	M	M	M	183	43.033	-	M	M	M
10. วัณโรค	M	M	M	M	M	M	M	M	M
11. ไข้เลือดออก	310	69.13	9	3133	69.8	9	M	M	M
12. ถูกพิษสารฆ่าแมลง	236	52.63	10	242	59.97	10	M	M	M

ตารางที่ 6 ข. 11

แสดงจำนวนและอัตราป่วย (ต่อประชากรแสนคน) ของจังหวัดปทุมธานี (พ.ศ. 2529 - 2536)

ชื่อโรค	ปี 2536		
	จำนวนป่วย	อัตราป่วย	ลำดับความสำคัญ
1. อุจจาระร่วง	8413	1710.25	1
2. ไข้ไม่ทราบสาเหตุ	1561	317.33	2
3. ไข้หวัดใหญ่	607	123.39	4
4. บิด	360	80.28	7
5. กามโรค	371	75.42	8
6. อาหารเป็นพิษ	579	117.70	5
7. ตาแดง	687	139.666	3
8. ปอดบวม	504	102.46	6
9. หัด	M	M	M
10. วัณโรค	M	M	M
11. ไข้เลือดออก	M	M	M
12. ถูกพิษสารฆ่าแมลง	M	M	M

ตารางที่ 6. ข. 12 : อัตราป่วยของประชากร (ต่อประชากรแสนคน) ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี (พ.ศ. 2518 - 2537)

ลำดับที่	โรค	ปี พ.ศ.																			
		2518	2519	2520	2521	2522	2523	2524	2525	2526	2527	2528	2529	2530	2531	2532	2533	2534	2535	2536	2537
1	อาหารเป็นพิษ	M	M	M	M	34	41	25	58	77	15	59	57	106	84	96	91	82	103	106	150
2	ปอดบวม	M	M	M	M	0	0	0	32	46	40	73	14	120	72	77	115	100	57	151	315
3	อุจจาระร่วงอย่างแรง	M	M	M	M	13	31	M	4	9	4	4	6	30	18	30	71	115	87	170	M
4	บิด	M	M	M	M	91	68	95	90	130	94	125	129	145	105	76	62	90	72	89	107
5	อุจจาระร่วง	M	M	M	M	518	558	530	739	1055	938	897	1160	1175	1265	1303	1330	1495	1620	1915	2650
6	ตาแดง	M	M	M	M	24	32	112	154	90	101	477	138	122	509	137	119	92	244	178	325
7	ไข้หวัดใหญ่	M	M	M	M	418	475	504	474	295	312	390	293	283	164	122	180	187	175	325	303
8	ไข้ไม่ทราบสาเหตุ	M	M	M	M	194	238	130	198	72	363	429	448	510	411	510	466	388	463	573	868
9	วัณโรคปอด	M	M	M	M	6	M	1	2	M	8	21	26	44	36	13	14	21	21	30	45
10	คางทูม	8	0	M	4	7	5	8	22	27	7	59	67	10	10	42	34	18	34	13	45
11	ตับอักเสบ	0	0	0	0	32	32	25	21	22	24	16	22	30	19	27	29	25	13	17	27
12	ไข้เลือดออก	28	4	38	13	M	71	22	24	28	91	48	31	108	34	60	80	21	20	67	46
13	มาลาเรีย	7	2	6	3	10	16	17	23	16	12	7	13	13	3	10	27	6	7	15	15
14	หัด	15	9	34	20	23	31	34	34	47	193	61	23	121	53	23	26	71	17	39	3
15	Enteric Fever	M	M	M	M	81	110	104	57	29	36	40	18	12	3	4	4	8	6	8	6
16	พิษจากสารเคมี	3	3	10	5	14	3	17	18	9	9	14	13	15	9	3	10	3	8	M	11
17	กามโรค	M	M	M	M	M	M	11	34	26	53	123	123	144	110	114	111	158	103	39	21

แหล่งข้อมูล : สรุปรายงานอัตราป่วยและอัตราตายของประชากร สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ : M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6. ข. 12 : อัตราป่วยของประชากร (ต่อประชากรแสนคน) ในเขตอำเภอธัญบุรี จังหวัดปทุมธานี (พ.ศ. 2518 - 2537) (ต่อ)

ลำดับที่	โรค	ปี พ.ศ.																			
		2518	2519	2520	2521	2522	2523	2524	2525	2526	2527	2528	2529	2530	2531	2532	2533	2534	2535	2536	2537
1	อาหารเป็นพิษ	M	M	M	M	0	7	5	3	14	93	59	77	128	125	177	189	148	133	107	115
2	ปอดบวม	M	M	M	M	0	0	0	7	27	18	26	26	56	66	44	117	168	81	79	97
3	อุจจาระร่วงอย่างแรง	M	M	M	M	2	46	M	3	2	4	1	0	18	15	33	56	70	109	174	50
4	บิด	M	M	M	M	2	20	46	94	91	73	91	178	186	179	76	118	99	105	59	M
5	อุจจาระร่วง	M	M	M	M	60	154	242	461	539	567	640	659	1244	1323	1254	1245	1239	1127	1291	1451
6	ตาแดง	M	M	M	M	0	20	177	69	77	145	413	55	60	426	75	91	104	206	81	53
7	ไข้หวัดใหญ่	M	M	M	M	6	22	4	93	72	129	87	51	63	145	216	202	75	64	25	105
8	ไข้ไม่ทราบสาเหตุ	M	M	M	M	7	17	28	41	26	76	93	70	111	219	168	241	87	82	68	118
9	วัณโรคปอด	M	M	M	M	M	0	1	3	5	4	6	30	160	29	21	26	23	21	35	76
10	คางทูม	M	0	M	M	0	0	2	9	18	6	7	16	24	26	22	37	26	18	12	9
11	ตับอักเสบ	0	0	0	0	2	8	2	18	6	6	6	10	41	10	6	27	20	4	11	12
12	ไข้เลือดออก	6	7	36	12	0	18	42	19	33	27	10	35	14	29	51	83	24	8	18	14
13	มาลาเรีย	1	0	2	1	2	4	15	17	5	7	4	3	114	7	11	4	6	8	10	7
14	หัด	4	6	24	15	16	3	11	11	32	69	34	10	4	20	25	30	49	6	12	1
15	Enteric Fever	M	M	M	M	2	10	29	31	20	57	68	14	69	26	17	66	9	11	3	5
16	พิษจากสารเคมี	M	M	M	0	0	2	5	3	1	12	9	47	38	37	42	34	17	9	M	13
17	กามโรค	M	M	M	M	M	M	M	17	14	74	174	165	30	111	130	202	287	219	167	43

หมายเหตุ : M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6. ข. 12 : อัตราป่วยของประชากร (ต่อประชากรแสนคน) ในเขตอำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี (พ.ศ. 2518 - 2537) (ต่อ)

ลำดับที่	โรค	ปี พ.ศ.																			
		2518	2519	2520	2521	2522	2523	2524	2525	2526	2527	2528	2529	2530	2531	2532	2533	2534	2535	2536	2537
1	อาหารเป็นพิษ	M	M	M	M	5	53	5	28	60	61	52	49	70	62	48	39	28	39	23	40
2	ปอดบวม	M	M	M	M	0	0	0	5	17	15	26	26	39	33	35	53	53	25	56	122
3	อุจจาระร่วงอย่างแรง	M	M	M	M	4	38	0	0	6	1	1	5	34	34	30	34	83	88	89	54
4	บิด	M	M	M	M	6	11	42	54	48	41	52	77	112	65	52	32	57	55	52	M
5	อุจจาระร่วง	M	M	M	M	71	103	139	244	366	547	553	478	747	705	680	705	713	947	1048	1229
6	ตาแดง	M	M	M	M	1	7	56	27	52	65	178	41	60	222	34	49	37	160	52	140
7	ไข้หวัดใหญ่	M	M	M	M	18	12	17	35	37	20	31	33	53	54	62	52	34	22	8	19
8	ไข้ไม่ทราบสาเหตุ	M	M	M	M	1	4	3	45	5	95	86	61	104	163	197	283	282	275	151	115
9	วัณโรคปอด	M	M	M	M	M	0	2	1	0	1	0	35	24	14	24	28	20	17	26	34
10	คางทูม	M	0	M	M	1	1	0	0	0	6	1	15	8	17	8	9	15	11	8	10
11	ตับอักเสบ	0	0	0	0	3	3	2	3	3	5	2	3	6	2	31	40	13	5	13	12
12	ไข้เลือดออก	10	4	30	14	0	5	9	1	4	31	14	15	58	5	20	62	12	2	11	17
13	มาลาเรีย	0	0	3	1	0	3	7	19	4	1	1	3	1	7	7	2	2	3	5	6
14	หัด	1	3	13	8	3	6	7	7	23	56	20	19	54	18	6	20	27	9	6	1
15	Enteric Fever	M	M	M	M	5	6	18	13	13	30	28	6	4	3	6	17	4	5	0	2
16	พิษจากสารเคมี	M	M	M	0	0	0	0	2	3	10	1	4	12	38	23	14	6	2	M	3
17	กามโรค	M	M	M	M	M	M	M	12	6	41	125	123	103	84	135	78	48	27	12	26

หมายเหตุ : M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6. ข. 12 : อัตราป่วยของประชากร (ต่อประชากรแสนคน) ในเขตอำเภอหนองเสือ จังหวัดปทุมธานี (พ.ศ. 2518 - 2537) (ต่อ)

ลำดับที่	โรค	ปี พ.ศ.																			
		2518	2519	2520	2521	2522	2523	2524	2525	2526	2527	2528	2529	2530	2531	2532	2533	2534	2535	2536	2537
1	อาหารเป็นพิษ	M	M	M	M	0	38	36	38	93	78	62	81	73	112	52	82	52	151	128	94
2	ปอดบวม	M	M	M	M	0	0	0	2	15	8	14	14	19	16	15	25	34	65	23	46
3	อุจจาระร่วงอย่างแรง	M	M	M	M	2	8	M	0	1	0	0	0	4	1	1	1	6	3	7	22
4	บิด	M	M	M	M	4	11	11	23	32	20	13	33	70	52	56	48	28	46	49	M
5	อุจจาระร่วง	M	M	M	M	44	71	109	180	290	324	367	511	871	907	656	585	714	1053	1072	981
6	ตาแดง	M	M	M	M	1	2	23	15	9	27	71	32	18	242	12	25	27	91	63	183
7	ไข้หวัดใหญ่	M	M	M	M	6	10	17	30	35	32	65	54	71	51	48	43	26	14	22	25
8	ไข้ไม่ทราบสาเหตุ	M	M	M	M	11	245	167	300	208	498	353	149	286	240	119	176	208	215	218	123
9	วัณโรคปอด	M	M	M	M	M	1	1	3	2	2	1	8	4	7	10	17	9	7	11	9
10	คางทูม	M	0	M	M	0	0	0	0	3	2	0	8	4	28	8	12	16	5	1	10
11	ตับอักเสบ	0	0	0	0	1	2	4	1	7	6	3	5	9	8	3	9	4	5	2	0
12	ไข้เลือดออก	13	8	15	2	0	7	12	2	4	29	5	3	44	8	6	16	4	1	5	29
13	มาลาเรีย	2	5	5	2	2	2	3	2	5	6	2	5	2	6	3	5	3	4	3	4
14	หัด	3	M	14	2	4	11	2	2	15	13	7	6	61	14	4	10	18	5	22	0
15	Enteric Fever	M	M	M	M	1	6	8	17	6	22	5	5	15	15	16	24	12	7	4	16
16	พิษจากสารเคมี	M	M	M	0	2	10	0	9	7	19	7	27	99	152	156	119	89	118	M	45
17	กามโรค	M	M	M	M	M	M	M	3	2	14	22	25	14	36	21	17	23	15	2	4

หมายเหตุ : M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6. ข. 12 : อัตราป่วยของประชากร (ต่อประชากรแสนคน) ในเขตอำเภอลำลูกกา จังหวัดปทุมธานี (พ.ศ. 2518 - 2537) (ต่อ)

ลำดับที่	โรค	ปี พ.ศ.																			
		2518	2519	2520	2521	2522	2523	2524	2525	2526	2527	2528	2529	2530	2531	2532	2533	2534	2535	2536	2537
1	อาหารเป็นพิษ	M	M	M	M	0	2	23	9	16	13	16	25	49	34	53	37	26	43	62	84
2	ปอดบวม	M	M	M	M	0	0	0	0	17	10	12	12	22	60	32	36	56	57	73	114
3	อุจจาระร่วงอย่างแรง	M	M	M	M	4	6	M	1	5	0	2	4	28	7	7	14	58	95	175	22
4	บิด	M	M	M	M	6	20	55	48	59	37	30	46	50	55	32	22	12	51	48	M
5	อุจจาระร่วง	M	M	M	M	51	180	216	221	534	631	698	640	718	741	565	625	869	993	1498	1757
6	ตาแดง	M	M	M	M	0	13	47	14	23	24	118	26	15	51	42	25	44	148	173	70
7	ไข้หวัดใหญ่	M	M	M	M	0	53	24	45	31	56	62	35	101	140	127	125	167	68	173	134
8	ไข้ไม่ทราบสาเหตุ	M	M	M	M	5	185	124	102	20	46	56	74	182	262	183	252	305	168	243	177
9	วัณโรคปอด	M	M	M	M	M	1	0	0	6	0	1	17	18	13	7	16	14	14	36	42
10	คางทูม	M	0	M	M	0	5	4	2	2	1	12	10	5	2	3	2	13	12	30	38
11	ตับอักเสบ	0	0	0	0	2	9	2	10	7	10	8	14	2	2	2	15	21	2	23	9
12	ไข้เลือดออก	5	4	22	15	0	12	15	6	5	34	9	10	29	3	7	25	9	3	17	21
13	มาลาเรีย	1	0	2	0	0	3	4	5	5	4	2	2	3	2	2	0	1	2	6	8
14	หัด	8	4	21	7	4	1	22	22	32	59	28	38	50	11	10	7	42	15	15	2
15	Enteric Fever	M	M	M	M	0	6	33	45	25	50	14	18	20	8	6	24	4	2	1	5
16	พิษจากสารเคมี	M	M	M	0	0	2	18	21	7	3	7	3	25	17	45	35	7	2	M	5
17	คามโรค	M	M	M	M	M	M	M	4	8	21	38	34	42	21	41	18	23	10	2	12

หมายเหตุ : M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6 ข. 13

แสดงสาเหตุการตาย 10 อันดับแรกของจังหวัดปทุมธานี (ปี 2533 -2537)

สาเหตุการตาย	ปี 2533		ปี 2534		ปี 2535		ปี 2536		ปี 2537	
	อัตรา	ลำดับที่	อัตรา	ลำดับที่	อัตรา	ลำดับที่	อัตรา	ลำดับที่	อัตรา	ลำดับที่
1. ชรา	26.34	1	M	1	76.79	1	M	1	123.57	1
2. หัวใจล้มเหลว	12.65	2	M	2	36.94	2	M	2	102.18	2
3. อุบัติเหตุ	11.18	3	M	3	34.66	3	M	3	80.98	3
4. มะเร็ง	4.41	4	M	4	12.03	4	M	5	22.99	4
5. เป็นลม	4.24	5	M	8	7.05	6	M	4	19.79	5
6. ขาดสารอาหาร	2.94	6	M	6	M	-	M	-	M	-
7. จมน้ำ	1.88	7	M	9	4.15	7	M	6	7.59	8
8. ไม่ทราบสาเหตุ	1.76	8	M	5	8.09	5	M	7	5.99	10
9. ฆ่าตัวตาย	1.71	9	M	-	M	-	M	9	5.79	-
10. เลือดคั่งในสมอง	1.41	10	M	-	3.52	9	M	-	4.19	-
11. ถูกฆ่า	M	-	M	7	3.73	8	M	8	6.99	9
12. ติดเชื้อ	M	-	M	10	M	-	M	10	10.19	7
13. วัณโรค	M	-	M	-	3.32	10	M	-	M	-

แหล่งข้อมูล: สูติบัตร - มรณบัตร

หมายเหตุ: M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6 ข. 14

แสดงร้อยละของภาวะโภชนาการเด็กอายุ 0 - 5 ปี จังหวัดปทุมธานี ปีงบประมาณ 2529 - 2537

ระดับของการขาดสารอาหาร	ปี								
	2529	2530	2531	2532	2533	2534*	2535	2536	2537**
ระดับ 1	3.89	2.32	2.28	M	3.31	M	3.18	3.0	2.37
ระดับ 2	0.26	0.12	0.01	M	0.05	0	0.03	0.03	0.03
ระดับ 3	0	0	0	M	0	0	0	0	0.004

แหล่งข้อมูล: วิเคราะห์สถานภาพสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี ปี 2529 - 2531

สรุปผลการดำเนินงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี ประจำปี 2533

รายงานประจำปี 2534 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ: M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

* ปีรณรงค์ปีทองของเด็กไทย

** 2537 สำรวจโรคขาดสารไอโอดีนในเด็กนักเรียนชั้นประถม

คลองหลวง พบขาดสารไอโอดีน ระดับ 1A 11 คน (0.82%)

หนองเสือ พบขาดสารไอโอดีน ระดับ 1A 316 คน (9.64%)

ตารางที่ 6 ข. 15

แสดงจำนวนป่วยด้วยโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ ปี 2536 - 2537

อำเภอ	ปี 2536			ปี 2537		
	ผู้ป่วยเอดส์	HIV	กามโรค	ผู้ป่วยเอดส์	HIV	กามโรค
เมือง	8	M	60	30	16	18
ธัญญบุรี	12	M	201	34	7	39
คลองหลวง	1	M	30	7	7	19
ลำลูกกา	6	M	16	19	8	10
หนองเสือ	0	M	7	5	2	4

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2536 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ: M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6 ข. 16

แสดงอัตราความชุกผู้ติดเชื้อเอดส์จังหวัดปทุมธานี (ปี 2533 - 2534)

กลุ่มเสี่ยง	2533	2534
กลุ่มนักโทษ	21.69	22.5
กลุ่มนักเรียน นักศึกษา	0.3	0.30
หญิงโสเภณี	12.21	15.60
พนักงานโรงงาน	0.09	0.23
ข้าราชการ	0.17	0.33
ผู้ติดยาเสพติด	19.72	18.99
ประชาชนทั่วไป	6.50	M
ทารกติดเชื้อจากมารดา	M	M
ผู้บริจาคโลหิต	0.80	0.23
ผู้ฝากครรภ์	1.90	1.66

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2533 - 2534 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ: M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ปีอื่น ๆ ไม่มีข้อมูล

ตารางที่ 6 ข. 17

ข้อมูลสถานบริการสาธารณสุขใน 4 จังหวัดที่ศึกษา เมื่อสิ้นปีงบประมาณ

จังหวัด	อำเภอ	ลักษณะของโรงพยาบาล (จำนวนเตียง)	จำนวนสถานีอนามัย (แห่ง)	หมายเหตุ
ปทุมธานี	เมือง	โรงพยาบาลทั่วไป (224 เตียง)	16	
	ธัญญบุรี	รพช.ธัญญบุรี (10 เตียง) (ต.รังสิต) รพช.ประชาธิปัตย์ (10 เตียง) (ต.ประชาธิปัตย์)	5	เปิดดำเนินการ พ.ศ. 2517 กำลังขยายเป็น 30 เตียง เปิดดำเนินการ พ.ศ. 2512
	คลองหลวง	รพ.สาขาคลองหลวง (0)	8	เปิดดำเนินการ พ.ศ. 2515 กำลังขยายเป็น 10 เตียง
	หนองเสือ	รพช.หนองเสือ (10 เตียง) (ต.บึงกาสาม)	6	เปิดดำเนินการ พ.ศ. 2530
	ลำลูกกา	รพช.ลำลูกกา (10 เตียง) (ต.ลำไทร)	12	เปิดดำเนินการ พ.ศ. 2510
อยุธยา	วังน้อย	รพช.วังน้อย (10 เตียง) (ต.ลำไทร)	10	เปิดดำเนินการ พ.ศ. 2527 กำลังขยายเป็น 30 เตียง
นครนายก	องครักษ์	รพช.องครักษ์ (60 เตียง) (ต.องครักษ์)	12	เปิดดำเนินการ พ.ศ. 2511
สระบุรี	หนองแค	รพช.หนองแค (30 เตียง) (ต.หนองแค)	17	เปิดดำเนินการ พ.ศ. 2510

แหล่งข้อมูล: รายชื่อสถานบริการสาธารณสุขระดับอำเภอ ตำบลและหมู่บ้าน กองสาธารณสุขภูมิภาค สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข

หมายเหตุ: รพช. หมายถึง โรงพยาบาลชุมชน

ตารางที่ 6. ข. 18 : แสดงสถานบริการสาธารณสุขของเอกชน จังหวัดปทุมธานี (ภาพรวมทั้งจังหวัด) (พ.ศ. 2531 - 2537)

ประเภทสถานบริการ	พ.ศ. 2531		พ.ศ. 2533		พ.ศ. 2534		พ.ศ. 2536		พ.ศ. 2537	
	จำนวนสถานบริการ	จำนวนเตียง	จำนวนสถานบริการ	จำนวนเตียง	จำนวนสถานบริการ	จำนวนเตียง	จำนวนสถานบริการ	จำนวนเตียง	จำนวนสถานบริการ	จำนวนเตียง
โรงพยาบาลเอกชน	1	(30)	4	(M)	9	(M)	7	(480)	8	(596)
สถานพยาบาลสาขาเวชกรรมชั้น 1	42	(0)	57	(M)	65	(M)	64	(M)	86	(M)
สถานพยาบาลสาขาเวชกรรมชั้น 2	3	(10)	M	(M)	M	(M)	M	(M)	M	(M)
คลินิกทันตกรรมชั้น 1	7	(0)	M	(M)	13	(M)	16	(M)	12	(M)
คลินิกทันตกรรมชั้น 2	6	(0)	M	(M)	M	(M)	M	(M)	M	(M)
การผดุงครรภ์ชั้น 1	6	(0)	10	(M)	8	(M)	6	(M)	10	(M)
การผดุงครรภ์ชั้น 2	1	(0)	M	(M)	M	(M)	M	(M)	M	(M)
ร้านขายยาแผนปัจจุบัน	M		42		87		70		79	
ร้านขายยาแผนปัจจุบันเฉพาะบรรจุเสร็จ	M		M		43		69		45	
ร้านขายยาแผนโบราณ	M		21		21		21		18	

แหล่งข้อมูล : รายงานประจำปี 2531 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ : ปี 2532 และ ปี 2532 ไม่มีข้อมูล

M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6.ข.19 : แสดงจำนวนสถานพยาบาลและสถานที่ขายยาของเอกชนใน 5 อำเภอที่ศึกษา จังหวัดปทุมธานี

ประเภทสถานพยาบาล	พ.ศ.2535					พ.ศ.2536					พ.ศ.2538				
	อำเภอ					อำเภอ					อำเภอ				
	เมือง	ธัญบุรี	คลองหลวง	ลำลูกกา	หนองเสือ	เมือง	ธัญบุรี	คลองหลวง	ลำลูกกา	หนองเสือ	เมือง	ธัญบุรี	คลองหลวง	ลำลูกกา	หนองเสือ
1.สถานพยาบาล															
1.1 ที่มีเตียงรับผู้ป่วยไว้ค้างคืน															
- เวชกรรม	16	4	3	0	0	3	3	3	1	0	0	3	4	1	0
- ผดุงครรภ์	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0
- เวชกรรมโบราณ	3	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0
1.2 ที่ไม่มีเตียงรับผู้ป่วยไว้ค้างคืน															
- เวชกรรม	0	21	22	7	1	16	21	23	7	2	17	22	24	13	2
- ทันตกรรมชั้นหนึ่ง	0	5	3	0	0	2	5	3	0	0	2	5	4	2	0
- ทันตกรรมชั้นสอง	0	2	0	0	0	3	2	0	0	0	3	2	0	0	0
- ผดุงครรภ์ชั้นหนึ่ง	0	0	2	0	0	0	0	2	0	0	0	0	3	0	0
- ผดุงครรภ์ชั้นสอง	0	1	2	1	1	0	1	2	1	1	0	1	2	2	1
- เวชกรรมโบราณ	2	2	2	0	0	2	0	2	0	0	2	0	0	0	0
- ผดุงครรภโบราณ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0
2. สถานที่ขายยา															
2.1 แผนปัจจุบัน	16	32	9	13	0	18	32	13	17	0	17	37	14	19	0
2.2 แผนปัจจุบัน(บรรจุเสร็จ)	5	19	9	1	2	6	18	10	7	2	6	19	10	6	2
2.3 แผนปัจจุบัน(สำหรับสัตว์)	0	0	1	0	0	0	0	3	0	0	0	0	4	0	0
2.4 แผนโบราณ	1	1	1	1	0	0	8	1	7	0	0	7	1	7	0

แหล่งข้อมูล : บัญชีรายชื่อสถานบริการที่ขอจดทะเบียนฝากเภสัชกรรม สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ : ไม่มีสถานพยาบาลกายภาพบำบัด และเทคนิคการแพทย์

ตารางที่ 6.ข. 20 : แสดงจำนวนเจ้าหน้าที่ทางการแพทย์และสาธารณสุขใน 4 อำเภอของจังหวัดปทุมธานี (พ.ศ. 2531 - 2537)

ประเภทเจ้าหน้าที่	ปี พ.ศ. 2531				ปี พ.ศ. 2532				ปี พ.ศ. 2533				ปี พ.ศ. 2534				ปี พ.ศ. 2535				ปี พ.ศ. 2536				ปี พ.ศ. 2537			
	ธัญบุรี	คลองหลวง	ลำลูกกา	หนองเสือ	ธัญบุรี	คลองหลวง	ลำลูกกา	หนองเสือ	ธัญบุรี	คลองหลวง	ลำลูกกา	หนองเสือ	ธัญบุรี	คลองหลวง	ลำลูกกา	หนองเสือ	ธัญบุรี	คลองหลวง	ลำลูกกา	หนองเสือ	ธัญบุรี	คลองหลวง	ลำลูกกา	หนองเสือ	ธัญบุรี	คลองหลวง	ลำลูกกา	หนองเสือ
แพทย์	5	0	2	2	1	1	2	2	1	1	2	2	1	1	2	2	1	1	2	2	3	2	2	2	5	1	1	2
ทันตแพทย์	1	0	0	0	1	1	2	1	1	1	2	1	1	1	2	1	1	1	2	1	1	1	3	1	3	1	4	1
ทันตาภิบาล	1	0	0	0	1	0	1	1	1	0	1	1	1	0	1	1	1	0	1	1	1	0	1	1	3	1	1	2
เภสัชกร	1	0	0	0	1	0	1	1	1	0	1	1	1	0	1	1	1	0	1	1	1	0	0	1	2	0	0	0
พยาบาล	12	0	4	7	6	4	9	3	6	4	9	3	6	4	0	0	6	4	9	3	13	8	10	8	35	9	12	10
พยาบาลเทคนิค	18	0	7	11	10	2	3	6	10	2	3	6	10	2	3	6	10	2	3	6	19	3	4	4	17	4	7	6
ผู้ช่วยพยาบาล	13	0	2	1	4	0	1	0	4	0	1	0	4	0	1	0	4	0	1	0	3	1	1	0	4	1	1	0
ผดุงครรภ์	3	6	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
พนักงานอนามัย	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
รวม	54	6	20	22	24	8	19	14	24	8	19	11	24	8	19	14	24	8	19	14	41	15	21	17	69	17	26	21

แหล่งข้อมูล : รายงานประจำปี 2531 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ : อ. เมือง ไม่มีข้อมูล

ตารางที่ 6 ข. 21

จำนวนเจ้าหน้าที่ (จนท.) สาธารณสุข และอัตราส่วนระหว่าง ประชากร (ปชก.) ต่อเจ้าหน้าที่อำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี (พ.ศ. 2531 - 2537)

เจ้าหน้าที่สาธารณสุข	ปี พ.ศ. 2537			
	จำนวนจนท.	จำนวนปชก.	อัตราส่วน ปชก. : จนท.	
			อ.เมือง	ทั้งจังหวัด
แพทย์	2	87715	43858	8476
ทันตแพทย์	1	87715	87715	29417
ทันตาภิบาล	3	87715	29238	M
เภสัชกร	3	87715	29238	35720
พยาบาล	14	87715	6265	1946
พยาบาลเทคนิค	4	87715	21928	2733
ผู้ช่วยพยาบาล	2	87715	43858	M
ผดุงครรภ์	0	87715	-	M
พนักงานอนามัย	0	87715	-	M
รวม	29			

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2531 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ: M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6 ข. 21 (ต่อ)

จำนวนเจ้าหน้าที่ (จนท.) สาธารณสุข และอัตราส่วนระหว่าง ประชากร (ปชก.) ต่อเจ้าหน้าที่อำเภอธัญญบุรี จังหวัดปทุมธานี (พ.ศ. 2531 - 2537)

เจ้าหน้าที่สาธารณสุข	ปี พ.ศ. 2537			
	จำนวนจนท.	จำนวนปชก.	อัตราส่วน ปชก. : จนท.	
			อ.ธัญญบุรี	ทั้งจังหวัด
แพทย์	5	90872	18178	8476
ทันตแพทย์	3	90872	30291	29417
ทันตาภิบาล	3	90872	30290	M
เภสัชกร	2	90872	45436	35720
พยาบาล	35	90872	4596	1946
พยาบาลเทคนิค	17	90872	5345	2733
ผู้ช่วยพยาบาล	4	90872	22718	M
ผดุงครรภ์	0	90872	-	M
พนักงานอนามัย	0	90872	-	M
รวม	69			

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2531 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6 ข. 21 (ต่อ)

จำนวนเจ้าหน้าที่ (จนท.) สาธารณสุข และอัตราส่วนระหว่าง ประชากร (ปชก.) ต่อเจ้าหน้าที่อำเภอคลองหลวง จังหวัด ปทุมธานี (พ.ศ. 2531 - 2537)

เจ้าหน้าที่สาธารณสุข	ปี พ.ศ. 2537			
	จำนวนจนท.	จำนวนปชก.	อัตราส่วน ปชก. : จนท.	
			อ.คลองหลวง	ทั้งจังหวัด
แพทย์	1	87550	87550	8476
ทันตแพทย์	1	87550	87550	29417
ทันตาภิบาล	1	87550	87550	M
เภสัชกร	0	87550	-	35720
พยาบาล	9	87550	9728	1946
พยาบาลเทคนิค	4	87550	21887	2733
ผู้ช่วยพยาบาล	1	87550	87550	M
ผดุงครรภ์	0	87550	-	M
พนักงานอนามัย	0	87550	-	M
รวม	17			

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2531 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ: M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6 ข. 21 (ต่อ)

จำนวนเจ้าหน้าที่ (จนท.) สาธารณสุข และอัตราส่วนระหว่าง ประชากร (ปชก.)
ต่อเจ้าหน้าที่อำเภอลำลูกกา จังหวัด ปทุมธานี (พ.ศ. 2531 - 2537)

เจ้าหน้าที่สาธารณสุข	ปี พ.ศ. 2537			
	จำนวนจนท.	จำนวนปชก.	อัตราส่วน ปชก. : จนท.	
			อ.ลำลูกกา	ทั้งจังหวัด
แพทย์	1	98974	98974	8476
ทันตแพทย์	4	98974	24744	29417
ทันตาภิบาล	1	98974	98974	M
เภสัชกร	0	98974	-	35720
พยาบาล	12	98974	8248	1946
พยาบาลเทคนิค	7	98974	14139	2733
ผู้ช่วยพยาบาล	1	98974	98974	M
ผดุงครรภ์	0	98974	-	M
พนักงานอนามัย	0	98974	-	M
รวม	17			

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2531 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ: M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

ตารางที่ 6 ข. 21 (ต่อ)

จำนวนเจ้าหน้าที่ (จนท.) สาธารณสุข และอัตราส่วนระหว่าง ประชากร (ปชก.) ต่อเจ้าหน้าที่อำเภอหนองเสือ จังหวัด ปทุมธานี (พ.ศ. 2531 - 2537)

เจ้าหน้าที่สาธารณสุข	ปี พ.ศ. 2537			
	จำนวนจนท.	จำนวนปชก.	อัตราส่วน ปชก. : จนท.	
			อ.หนองเสือ	ทั้งจังหวัด
แพทย์	2	41784	20892	8476
ทันตแพทย์	1	41784	41784	29417
ทันตาภิบาล	2	41784	20892	M
เภสัชกร	0	41784	-	35720
พยาบาล	10	41784	4178	1946
พยาบาลเทคนิค	6	41784	6964	2733
ผู้ช่วยพยาบาล	0	41784	-	M
ผดุงครรภ์	0	41784	-	M
พนักงานอนามัย	0	41784	-	M
รวม	21			

แหล่งข้อมูล: รายงานประจำปี 2531 - 2537 สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปทุมธานี

หมายเหตุ: M = Missing (ไม่มีข้อมูล)

บทที่ 7

ประชากรของเขตรังสิต

เพ็ญพร ธีระสวัสดิ์

7.1 คำนำ

การศึกษาด้านประชากรของเขตรังสิตในครั้งนี้จะแบ่งเขตรังสิตออกเป็น 2 ส่วน คือ (1) เขตรังสิตชั้นใน ซึ่งครอบคลุมอำเภอในจังหวัดปทุมธานี 4 อำเภอ คือ อำเภอคลองหลวง อำเภอธัญบุรี อำเภอลำลูกกา และอำเภอหนองเสือ และ (2) เขตรังสิตชั้นนอก ซึ่งครอบคลุมอำเภอที่มีพื้นที่ต่อเนื่องกับอำเภอทั้ง 4 ข้างต้น ได้แก่ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา อำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก อำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี ดังแสดงในแผนที่ที่ 1

เขตรังสิตครอบคลุมพื้นที่ทั้งสิ้น 2,656 ตารางกิโลเมตร (ตารางที่ 1) โดยเขตรังสิตชั้นในครอบคลุมพื้นที่ 1,121 ตารางกิโลเมตรหรือร้อยละ 42.2 ของพื้นที่ทั้งหมด และเขตรังสิตชั้นนอกครอบคลุมพื้นที่ที่เหลือ (1,535 ตารางกิโลเมตรหรือร้อยละ 57.8 ของพื้นที่ทั้งหมด)

เมื่อพิจารณาเฉพาะเขตรังสิตชั้นในพบว่าอำเภอหนองเสือครอบคลุมพื้นที่กว้างใหญ่กว่าอำเภออื่นๆ (413 ตารางกิโลเมตร) รองลงไปคืออำเภอคลองหลวงและอำเภอลำลูกกาซึ่งครอบคลุมพื้นที่ในขนาดที่ใกล้เคียงกัน (คือประมาณ 300 ตารางกิโลเมตร) และอำเภอธัญบุรีครอบคลุมพื้นที่น้อยที่สุด (112 ตารางกิโลเมตร) เมื่อคำนวณเป็นอัตราร้อยละพบว่าอำเภอเหล่านี้ครอบคลุมพื้นที่เป็นสัดส่วนเท่ากับร้อยละ 36.8, 26.7, 26.5 และ 10.0 ของพื้นที่ของเขตรังสิตชั้นใน

สำหรับเขตรังสิตชั้นนอกพบว่าอำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายกครอบคลุมพื้นที่มากที่สุดถึง 553 ตารางกิโลเมตร รองลงไปคือ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา (499 ตารางกิโลเมตร) อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี (263 ตารางกิโลเมตร) และอำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยาครอบคลุมพื้นที่น้อยที่สุด (220 ตารางกิโลเมตร) อำเภอเหล่านี้ครอบคลุมพื้นที่เป็นสัดส่วนเท่ากับร้อยละ 36.0, 32.5, 17.1 และ 14.3 ของพื้นที่ของเขตรังสิตชั้นนอก

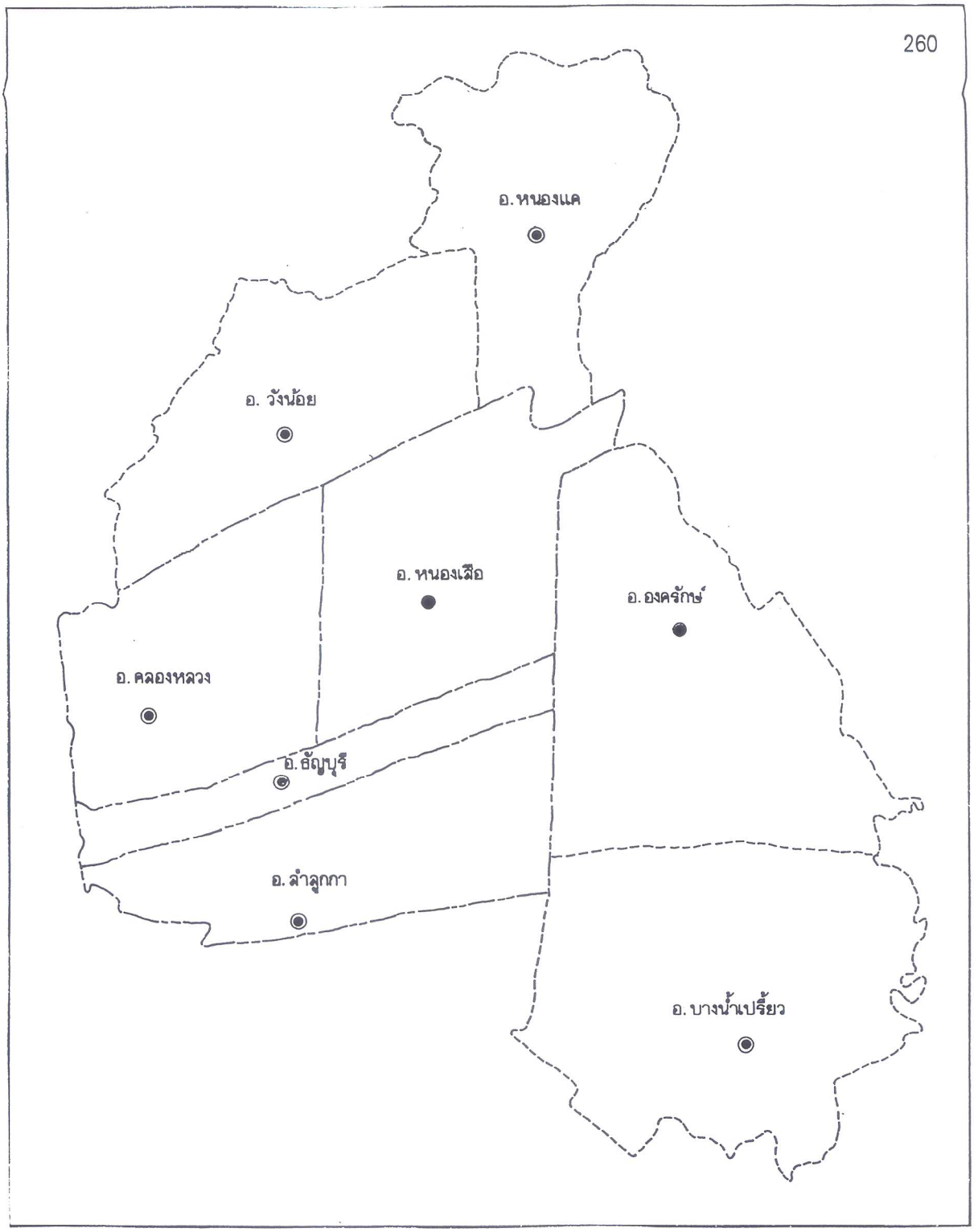

แผนที่ที่ 1 แผนที่ของเขตรังสิต

การศึกษาด้านประชากรของเขตรังสิตในครั้งนี้จะวิเคราะห์ข้อมูลจากทะเบียนราษฎรและข้อมูลจากสำมะโนประชากรเป็นหลัก ข้อมูลจากทะเบียนราษฎรที่นำมาศึกษาเป็นข้อมูล ณ เดือนธันวาคมของทุกปี ตั้งแต่ปี พ.ศ.2507 ถึงปี พ.ศ.2537 ส่วนข้อมูลจากสำมะโนประชากรมาจากสำมะโนประชากร 5 ครั้ง คือ สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

7.2 ประชากรในปัจจุบัน

ข้อมูลจากทะเบียนราษฎร ณ เดือนธันวาคม พ.ศ.2537 แสดงว่าเขตรังสิตมีประชากรรวมทั้งสิ้น 587,632 คน โดยเขตรังสิตชั้นในมีประชากรอาศัยอยู่ 331,943 คน คิดเป็นร้อยละ 56.5 ของประชากรทั้งหมด และที่เหลืออีก 255,689 คน (ร้อยละ 43.5) อาศัยอยู่ในเขตรังสิตชั้นนอก (ตารางที่ 2)

เมื่อพิจารณาเฉพาะเขตรังสิตชั้นในพบว่าอำเภอลำลูกกามีประชากรอาศัยอยู่มากกว่าอำเภออื่นๆ (104,606 คน หรือร้อยละ 31.5 ของประชากรของเขตรังสิตชั้นใน) รองลงไปคือ อำเภอธัญบุรีและอำเภอคลองหลวง ซึ่งมีประชากรอาศัยอยู่ในจำนวนใกล้เคียงกัน (คือ 93,739 คน หรือร้อยละ 28.2 และ 91,215 คน หรือร้อยละ 27.5 ตามลำดับ) และอำเภอหนองเสือมีประชากรอาศัยอยู่น้อยที่สุด (42,383 คน หรือร้อยละ 12.8)

สำหรับเขตรังสิตชั้นนอกพบว่าอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี มีประชากรอาศัยอยู่มากที่สุด (81,086 คน) รองลงไปคืออำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา (77,864 คน) อำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก (50,878 คน) และอำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (45,861 คน) ตามลำดับ เมื่อคำนวณเป็นอัตราร้อยละพบว่ามีประชากรอาศัยอยู่ในอำเภอเหล่านี้ในสัดส่วนเท่ากับร้อยละ 31.7, 30.5, 19.9 และ 17.9 ของประชากรของเขตรังสิตชั้นนอก

ข้อมูลเกี่ยวกับความหนาแน่นของประชากรในปี พ.ศ.2537 แสดงว่าเขตรังสิตมีประชากรอาศัยอยู่ค่อนข้างหนาแน่น คือ 221 คนต่อตารางกิโลเมตร ในขณะที่ประเทศไทยโดยรวมมีความหนาแน่นเท่ากับ 115 คนต่อตารางกิโลเมตร (ตารางที่ 2) เมื่อเปรียบเทียบเขตรังสิตชั้นในกับเขตรังสิตชั้นนอกพบว่าเขตรังสิตชั้นในมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นกว่าเขตรังสิตชั้นนอกค่อนข้างมาก โดยเขตรังสิตชั้นในมีความหนาแน่นสูงถึง 296 คนต่อตารางกิโลเมตร ในขณะที่เขตรังสิตชั้นนอกมีความหนาแน่นเท่ากับ 167 คนต่อตารางกิโลเมตร อย่างไรก็ดี เมื่อเปรียบเทียบกับความหนาแน่นของประเทศไทยโดยรวมก็จะกล่าวได้ว่าเขตรังสิตชั้นนอกมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นพอสมควร

ข้อมูลในตารางที่ 2 แสดงว่าในจำนวนอำเภอต่าง ๆ ในเขตรังสิตชั้นในนั้น อำเภอธัญบุรีมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นกว่าอำเภออื่นๆ (837 คนต่อตารางกิโลเมตร) ในขณะที่อำเภอหนองเสือมีประชากรอาศัยอยู่เบาบางกว่าอำเภออื่น (103 คนต่อตารางกิโลเมตร) ส่วนอำเภอลำลูกกาและอำเภอคลองหลวงมีความหนาแน่นของประชากรไม่แตกต่างกันมากนัก คือ 352 และ 305 คนต่อตารางกิโลเมตร ตามลำดับ

7.3 ประชากรในอดีต

ในการศึกษาแนวโน้มในอดีตของประชากรของเขตรังสิตในครั้งนี้จะแบ่งวิเคราะห์ข้อมูล ออกเป็น 4 ส่วน คือ (1) ขนาดของประชากร (2) การกระจายตัวของประชากรตามพื้นที่ (3) โครงสร้างของประชากร และ (4) การย้ายถิ่นของประชากร การวิเคราะห์ข้อมูลแต่ละส่วนมีรายละเอียดดังนี้

7.3.1 ขนาดของประชากร

ข้อมูลจากทะเบียนราษฎรแสดงว่าประชากรของเขตรังสิตเพิ่มขึ้นโดยลำดับจาก 270,377 คนในปี พ.ศ.2507 เป็น 587,632 คนในปี พ.ศ.2537 (ตารางที่ 3) กล่าวคือ ในช่วง 30 ปีดังกล่าวนี้ ประชากรของเขตรังสิตเพิ่มขึ้นกว่า 2 เท่า เมื่อเปรียบเทียบอัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตกับอัตราการเพิ่มของประชากรทั่วราชอาณาจักรพบว่าต่างก็มีอัตราการเพิ่มขึ้นๆลงๆ (ตารางที่ 4) อย่างไรก็ดี แนวโน้มที่ปรากฏก็คือในช่วง 15 ปีแรก (ระหว่างปี พ.ศ.2508 ถึงปี พ.ศ.2522) ประชากรของเขตรังสิตเพิ่มขึ้นในอัตราที่ต่ำกว่าอัตราการเพิ่มของประชากรรวมของประเทศอยู่หลายปี แต่ตั้งแต่ปี พ.ศ.2523 เป็นต้นมาพบว่าประชากรของเขตรังสิตมีอัตราการเพิ่มสูงกว่าประชากรรวมของประเทศค่อนข้างมาก (ยกเว้นปี พ.ศ.2532) เมื่อพิจารณาอัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตชั้นในกับประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกพบว่าส่วนใหญ่แล้วประชากรของเขตรังสิตชั้นในมีอัตราการเพิ่มสูงกว่าประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกค่อนข้างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่ปี พ.ศ.2524 เป็นต้นมา แสดงว่าเขตรังสิตชั้นในมีการขยายตัวอย่างรวดเร็วในช่วง 10 ถึง 15 ปีที่ผ่านมานี้

หากพิจารณาเฉพาะเขตรังสิตชั้นใน (ตารางที่ 5) พบว่าประชากรของเขตนี้เพิ่มขึ้นจาก 113,646 คนในปี พ.ศ.2507 เป็น 331,943 คนในปี พ.ศ.2537 หรือเพิ่มขึ้นถึงเกือบ 3 เท่าภายในระยะเวลา 30 ปี เมื่อเปรียบเทียบอัตราการเพิ่มของประชากรของอำเภอต่างๆในเขตรังสิตชั้นใน (ตารางที่ 6) ปรากฏว่าอำเภอคลองหลวงมีอัตราการเพิ่มสูงกว่าอำเภออื่นๆในช่วงปี พ.ศ.2512 ถึงปี พ.ศ.2519 อำเภอธัญบุรีมีอัตราการเพิ่มสูงกว่าอำเภออื่นๆในช่วงปี พ.ศ.2520 ถึงปี พ.ศ.2529 และอำเภอลำลูกกามีอัตราการเพิ่มสูงกว่าอำเภออื่นๆตั้งแต่ปี พ.ศ.2528 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน และเมื่อพิจารณาเฉพาะเขตรังสิตชั้นนอก (ตารางที่ 7) พบว่าประชากรของเขตนี้เพิ่มขึ้นจาก 156,731 คนในปี พ.ศ.2507 เป็น 255,689 คนในปี พ.ศ.2537 หรือเพิ่มขึ้นถึง 1.6 เท่าภายในระยะเวลา 30 ปี เมื่อเปรียบเทียบอัตราการเพิ่มของประชากรของอำเภอต่างๆ ในเขตรังสิตชั้นนอก (ตารางที่ 8) พบว่าโดยรวมแล้วประชากรของอำเภอต่างๆ ในเขตนี้เพิ่มขึ้นในอัตราที่ค่อนข้างต่ำเมื่อเทียบกับประชากรของเขตรังสิตชั้นใน และปรากฏว่าอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรีมีอัตราการเพิ่มสูงกว่าอำเภออื่นๆ ในช่วงปี พ.ศ.2508 ถึงปี พ.ศ.2528 และในช่วง 10 ปีที่ผ่านมานี้พบว่าอำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยามีอัตราการเพิ่มสูงกว่าอำเภออื่นๆ

ข้อมูลจากสำมะโนประชากรก็แสดงแนวโน้มการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตในทำนองเดียวกันนี้ ข้อมูลในตารางที่ 9 แสดงว่าประชากรของเขตรังสิตเพิ่มขึ้นจาก 208,828 คนในปี พ.ศ. 2490 เป็น 505,491 คนในปี พ.ศ.2533 นั่นคือ ในช่วง 43 ปีดังกล่าวนี้ประชากรของเขตรังสิตเพิ่มขึ้น 2.4 เท่า เมื่อพิจารณาอัตราการเพิ่มของประชากรในช่วงการสำมะโนแต่ละช่วงจะเห็นว่าอัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตเพิ่มขึ้นโดยลำดับ (ตารางที่ 10) จากร้อยละ 1.46 ต่อปีในช่วงปี พ.ศ.2490 ถึงปี พ.ศ.2503 เป็นร้อยละ 2.18 ต่อปีในช่วงปี พ.ศ.2513 ถึงปี พ.ศ.2523 และลดลงเล็กน้อยเป็นร้อยละ 2.11 ต่อปีในช่วงปี พ.ศ.2523 ถึงปี พ.ศ.2533 เป็นที่น่าสังเกตว่าในช่วงสำมะโน 2 ช่วงแรกประชากรของเขตรังสิตมีอัตราการเพิ่มต่ำกว่าประชากรโดยรวมของประเทศ แต่ในช่วงสำมะโนประชากร 2 ช่วงหลัง ประชากรของเขตรังสิตกลับมีอัตราการเพิ่มสูงกว่าอัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมของประเทศ ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการย้ายถิ่นของประชากรจากเขตพื้นที่อื่นเข้ามาอาศัยอยู่ในเขตรังสิต

หากพิจารณาเฉพาะเขตรังสิตชั้นในพบว่าประชากรของเขตนี้เพิ่มขึ้นจาก 78,199 คนในปี พ.ศ.2490 เป็น 271,551 คนในปี พ.ศ.2533 (ตารางที่ 9) หรือเพิ่มขึ้นถึง 3.5 เท่าภายในระยะเวลา 43 ปี เมื่อเปรียบเทียบอัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตชั้นในกับอัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมของประเทศพบว่าในช่วงปี พ.ศ.2490 ถึงปี พ.ศ.2503 ประชากรของเขตรังสิตชั้นในมีอัตราการเพิ่มต่ำกว่าประชากรโดยรวมของประเทศค่อนข้างมาก คือ ร้อยละ 2.30 ต่อปี เปรียบเทียบกับร้อยละ 3.17 ต่อปี (ตารางที่ 10) หากตั้งข้อสมมุติว่าเขตพื้นที่ระดับย่อยในประเทศไทยมีอัตราการเพิ่มของประชากรเท่ากัน (ซึ่งก็คือเท่ากับอัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมของประเทศ) ก็จะกล่าวได้ว่าในช่วง 13 ปีดังกล่าวนี้ประชากรของเขตรังสิตชั้นในมีการย้ายถิ่นออกสุทธิประมาณร้อยละ 0.87 ต่อปี) แต่ในช่วงสำมะโนถัดมา (ปี พ.ศ.2503 ถึงปี พ.ศ.2513) พบว่าประชากรของเขตรังสิตชั้นในมีอัตราการเพิ่มใกล้เคียงกับประชากรโดยรวมของประเทศ (ร้อยละ 2.74 ต่อปี เปรียบเทียบกับร้อยละ 2.72 ต่อปี) และในช่วงสำมะโนประชากร 2 ช่วงหลัง พบว่าอัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตชั้นในเพิ่มสูงเป็น 1.5 เท่าของอัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมของประเทศ คือ ร้อยละ 3.90 ต่อปีเปรียบเทียบกับร้อยละ 2.65 ต่อปีในช่วงปี พ.ศ.2513 ถึงปี พ.ศ.2523 และร้อยละ 2.87 ต่อปีเปรียบเทียบกับร้อยละ 1.96 ต่อปีในช่วงปี พ.ศ.2523 ถึงปี พ.ศ.2533) แสดงว่าเขตรังสิตชั้นในมีการขยายตัวอย่างมากในช่วงดังกล่าว และมีการย้ายถิ่นของประชากรจากเขตพื้นที่อื่นเข้ามาอาศัยอยู่ในเขตนี้ค่อนข้างมาก (ประมาณร้อยละ 1.25 ต่อปีในช่วงปีพ.ศ.2513 ถึงปี พ.ศ.2523 และร้อยละ 0.90 ต่อปี ในช่วงปี พ.ศ.2523 ถึงปี พ.ศ. 2533)

เมื่อพิจารณาอัตราการเพิ่มของประชากรของอำเภอต่าง ๆ ในเขตรังสิตชั้นใน พบว่า ใน*ช่วงสำมะโนประชากร 2 ช่วงแรกนั้นอำเภอธัญบุรีมีอัตราการเพิ่มสูงกว่าอำเภออื่นๆ รองลงไปคือ* อำเภอคลองหลวง อำเภอหนองเสือ และอำเภอลำลูกกา ตามลำดับ (ตารางที่ 10) *แต่ในช่วงสำมะโนถัดไป* (ปี พ.ศ.2513 ถึงปี พ.ศ.2523) พบว่าอำเภอคลองหลวงมีอัตราการเพิ่มสูงเป็นอันดับ

1 แทนที่อำเภอธัญบุรี ซึ่งมีอัตราการเพิ่มสูงเป็นอันดับที่ 2 โดยอำเภอทั้ง 2 นี้มีอัตราการเพิ่มสูงมากถึงร้อยละ 5.84 ต่อปีและร้อยละ 4.08 ต่อปี ตามลำดับ ในขณะที่ประชากรโดยรวมของประเทศมีอัตราการเพิ่มเท่ากับร้อยละ 2.65 ต่อปี และในช่วงสำมะโนปี พ.ศ.2523 ถึงปี พ.ศ.2533 พบว่าอำเภอลำลูกกามีอัตราการเพิ่มสูงเป็นอันดับ 1 (ร้อยละ 4.46 ต่อปี) รองลงไปคืออำเภอธัญบุรีและอำเภอคลองหลวง (ร้อยละ 2.79 และร้อยละ 2.56 ต่อปี ตามลำดับ) ในขณะที่ประชากรโดยรวมของประเทศมีอัตราการเพิ่มเท่ากับร้อยละ 1.96 ต่อปี

กล่าวโดยสรุป คือข้อมูลจากสำมะโนแสดงนัยว่ามีการย้ายถิ่นของประชากรจากเขตพื้นที่อื่นเข้ามาอาศัยอยู่ในอำเภอต่างๆ ในเขตรังสิตชั้นใน โดยเริ่มจากอำเภอธัญบุรี (ในช่วงปี พ.ศ. 2490 ถึงปี พ.ศ.2513 จากนั้นจึงขยายไปที่อำเภอคลองหลวง (ช่วงปี พ.ศ.2513 ถึงปี พ.ศ.2523) และอำเภอลำลูกกา (ช่วงปี พ.ศ.2523 ถึงปี พ.ศ.2533) ตามลำดับ เป็นที่น่าสังเกตว่าอำเภอหนองเสือมีอัตราการเพิ่มของประชากรต่ำกว่าอัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมของประเทศ และประชากรของอำเภอนี้เพิ่มขึ้นในอัตราที่ลดลงโดยลำดับ แสดงว่าประชากรของอำเภอนี้มีการย้ายถิ่นออกสุทธิมาโดยตลอด

เมื่อเปรียบเทียบอัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตชั้นในกับอัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกจะเห็นว่าเขตรังสิตชั้นในมีการเจริญเติบโตรวดเร็วกว่าเขตรังสิตชั้นนอกอย่างมาก โดยเฉพาะในช่วง 20 ปีที่ผ่านมานี้ซึ่งประชากรของเขตรังสิตชั้นในมีอัตราการเพิ่มสูงกว่าประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกถึงกว่า 1 เท่า และเมื่อเปรียบเทียบกับอัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกกับอัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมของประเทศพบว่าอัตราการเพิ่มของประชากรทุกอำเภอในเขตรังสิตชั้นนอกต่ำกว่าอัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมของประเทศทุกช่วงสำมะโน ยกเว้นอำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในช่วงปี พ.ศ.2523 ถึงปี พ.ศ.2533 แสดงว่าประชากรของทุกอำเภอในเขตรังสิตชั้นนอกมีการย้ายถิ่นออกสุทธิมาโดยตลอด ยกเว้นอำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยาในช่วงดังกล่าวที่มีการย้ายถิ่นเข้าสุทธิประมาณร้อยละ 0.59 ต่อปี

7.3.2 การกระจายตัวของประชากรตามพื้นที่

โดยที่ประชากรของเขตรังสิตชั้นในเพิ่มขึ้นรวดเร็วกว่าประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกค่อนข้างมากดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นผลให้การกระจายตัวของประชากรของเขตรังสิตเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ทั้งข้อมูลจากทะเบียนราษฎรและข้อมูลจากสำมะโนประชากรต่างแสดงว่าแต่เดิมนั้นเขตรังสิตชั้นนอกมีประชากรอาศัยอยู่มากกว่าเขตรังสิตชั้นใน แต่ในปัจจุบันนี้เขตรังสิตชั้นในมีประชากรอาศัยอยู่มากกว่าเขตรังสิตชั้นนอก

ข้อมูลจากทะเบียนราษฎร (ตารางที่ 11) แสดงว่าเมื่อปี พ.ศ.2507 ร้อยละ 42.0 ของประชากรของเขตรังสิตอาศัยอยู่ในเขตรังสิตชั้นใน สัดส่วนดังกล่าวนี้เพิ่มขึ้นโดยลำดับเป็นร้อยละ

56.5 ในปัจจุบัน (พ.ศ.2537) เมื่อพิจารณาเฉพาะเขตรังสิตชั้นใน (ตารางที่ 12) ก็พบว่าการกระจายตัวของประชากรของเขตนี้เปลี่ยนแปลงอย่างมาก ในช่วง 10 ปีแรก (ปี พ.ศ.2507 ถึงปี พ.ศ.2516) ประชากรของเขตรังสิตชั้นในอาศัยอยู่ในอำเภอลำลูกกามากที่สุด (เกือบร้อยละ 30) ในช่วง 10 ปีถัดมา (ปี พ.ศ.2517 ถึงปี พ.ศ.2526) และในช่วง 5 ปีถัดมา (ปี พ.ศ.2528 ถึงปี พ.ศ.2532) ประชากรของเขตรังสิตชั้นในอาศัยอยู่ในอำเภอคลองหลวงและอำเภอธัญบุรีมากที่สุดตามลำดับ และในช่วง 5 ปีที่ผ่านมา (ปี พ.ศ.2533 ถึงปี พ.ศ.2537) ประชากรของเขตรังสิตชั้นในอาศัยอยู่ในอำเภอลำลูกกามากที่สุด อนึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าอำเภอหนองเสือเป็นอำเภอที่ประชากรของเขตรังสิตชั้นในอาศัยอยู่น้อยที่สุดมาโดยตลอด และสัดส่วนของประชากรของเขตรังสิตชั้นในที่อาศัยอยู่ในอำเภอนี้ลดลงโดยลำดับ จากร้อยละ 20.2 ในปี พ.ศ.2507 เป็นร้อยละ 12.8 ในปี พ.ศ. 2537 ทั้งนี้เพราะอำเภอหนองเสือมีอัตราการขยายตัวต่ำกว่าอำเภออื่น ๆ มาโดยตลอด สำหรับเขตรังสิตชั้นนอกพบว่าในช่วง 9 ปีแรก (ปี พ.ศ.2507 ถึงปี พ.ศ.2515) ประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกอาศัยอยู่ในอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรามากที่สุด (ตารางที่ 13) แต่หลังจากนั้นจนถึงปัจจุบันปรากฏว่าประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกอาศัยอยู่ในอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรีมากที่สุด แสดงว่าอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรีมีอัตราการขยายตัวสูงกว่าอำเภออื่นๆ ในขณะที่อำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายกมีอัตราการขยายตัวต่ำกว่าจังหวัดอื่นๆ เป็นผลให้สัดส่วนของประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกที่อาศัยอยู่ในอำเภอนี้ค่อยๆ ลดลงโดยลำดับ จาก 22.0 ในปี พ.ศ. 2507 เป็นร้อยละ 19.9 ในปี พ.ศ.2537

ข้อมูลจากสำมะโนประชากรก็แสดงผลในทำนองเดียวกัน ข้อมูลในตารางที่ 14 แสดงว่าเมื่อปี พ.ศ.2490 ร้อยละ 37.4 ของประชากรของเขตรังสิตอาศัยอยู่ในเขตรังสิตชั้นใน สัดส่วนดังกล่าวนี้เพิ่มขึ้นโดยลำดับเป็นร้อยละ 41.7, 44.7 และ 49.8 ในปี พ.ศ.2503, พ.ศ.2513 และ 2523 ตามลำดับ และข้อมูลจากสำมะโนประชากรครั้งล่าสุด (พ.ศ.2533) พบว่าสัดส่วนของประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตรังสิตชั้นในเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 53.7

เมื่อพิจารณาเฉพาะเขตรังสิตชั้นในก็พบว่าการกระจายตัวของประชากรของเขตนี้เปลี่ยนแปลงอย่างมากเช่นกัน (ตารางที่ 15) ข้อมูลจากสำมะโนประชากร พ.ศ.2490 แสดงว่าประชากรของเขตรังสิตชั้นในอาศัยอยู่ในอำเภอลำลูกกามากที่สุด (ร้อยละ 33.4) รองลงไปคือ อำเภอคลองหลวง อำเภอธัญบุรี และอำเภอหนองเสือ (ร้อยละ 24.9, 21.9 และ 19.8 ตามลำดับ) แต่ข้อมูลจากสำมะโนประชากรครั้งล่าสุด (พ.ศ.2533) พบว่าอำเภอคลองหลวงมีประชากรอาศัยอยู่มากที่สุด (ร้อยละ 31.8) ส่วนอำเภอธัญบุรีและอำเภอลำลูกกามีประชากรอาศัยอยู่ในสัดส่วนที่ใกล้เคียงกัน (ร้อยละ 28.1 และ 27.8 ตามลำดับ) และอำเภอหนองเสือยังคงมีประชากรอาศัยอยู่น้อยที่สุด (เพียงร้อยละ 12.3)

หากพิจารณาเป็นรายอำเภอจะเห็นว่าสัดส่วนของประชากรที่อาศัยอยู่ในอำเภอคลองหลวงเพิ่มขึ้นโดยลำดับ จากร้อยละ 24.9 ในปี พ.ศ.2490 เป็นร้อยละ 32.8 ในปี พ.ศ.2523 แล้วลดลงเล็กน้อย เป็นร้อยละ 31.8 ในปี พ.ศ.2533 ในขณะที่สัดส่วนของประชากรที่อาศัยอยู่ใน

อำเภอหนองเสือลดลงโดยลำดับ จากร้อยละ 19.8 ในปี พ.ศ.2490 เป็นร้อยละ 12.3 ในปี พ.ศ. 2533 ทั้งนี้เป็นเพราะประชากรของอำเภอหนองเสือมีอัตราการเพิ่มต่ำกว่าอัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมของเขตรังสิตชั้นใน ในขณะที่อำเภอคลองหลวงมีอัตราการเพิ่มสูงกว่าอัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมของเขตรังสิตชั้นในมาโดยตลอด ยกเว้นในช่วงปี พ.ศ.2523 ถึงปี พ.ศ. 2533 อันเป็นช่วงที่ประชากรของอำเภอคลองหลวงเพิ่มขึ้นในอัตราที่ลดลง

ข้อมูลเกี่ยวกับความหนาแน่นของประชากรแสดงว่าทั้งเขตรังสิตชั้นในและเขตรังสิตชั้นนอกมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นขึ้นโดยลำดับ ข้อมูลจากทะเบียนราษฎรและข้อมูลจากสำมะโนประชากรต่างก็แสดงว่าแต่เดิมนั้นเขตรังสิตชั้นในและเขตรังสิตชั้นนอกมีความหนาแน่นของประชากรไม่แตกต่างกันมากนัก แต่ในปัจจุบันนี้เขตรังสิตชั้นในมีความหนาแน่นของประชากรสูงกว่าเขตรังสิตชั้นนอกค่อนข้างมาก (ตารางที่ 16 และตารางที่ 19)

ข้อมูลจากสำมะโนประชากรแสดงว่าความหนาแน่นของประชากรของเขตรังสิตเพิ่มขึ้นจาก 79 คนต่อตารางกิโลเมตรในปี พ.ศ.2490 เป็น 190 คนต่อตารางกิโลเมตรในปี พ.ศ.2533 (ตารางที่ 19) แต่เมื่อเปรียบเทียบเขตรังสิตชั้นในกับเขตรังสิตชั้นนอกพบว่าแต่เดิมนั้น (ปี พ.ศ. 2490) เขตรังสิตชั้นนอกมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นกว่าเขตรังสิตชั้นใน (85 เปรียบเทียบกับ 70 คนต่อตารางกิโลเมตร) และเขตพื้นที่ทั้ง 2 นี้มีความหนาแน่นของประชากรใกล้เคียงกันในปี พ.ศ.2503 (96 และ 94 คนต่อตารางกิโลเมตร ตามลำดับ) แต่โดยเหตุที่เขตรังสิตชั้นในมีอัตราการขยายตัวสูงกว่าเขตรังสิตชั้นนอก ดังนั้น ถึงแม้ว่าทั้ง 2 เขตต่างก็มีความหนาแน่นของประชากรเพิ่มขึ้น แต่เขตรังสิตชั้นในมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นกว่าเขตรังสิตชั้นนอกมากยิ่งขึ้นโดยลำดับ ดังจะเห็นว่าในปี พ.ศ.2533 นั้นเขตรังสิตชั้นนอกมีความหนาแน่นเท่ากับ 152 คนต่อตารางกิโลเมตร ในขณะที่เขตรังสิตชั้นในมีความหนาแน่นสูงกว่ามาก ถึง 242 คนต่อตารางกิโลเมตร

ในจำนวนอำเภอต่างๆ ในเขตรังสิตชั้นใน 4 อำเภอนั้น อำเภอธัญบุรีมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นกว่าอำเภออื่นๆ มาตลอดระยะเวลาที่ศึกษา (ตารางที่ 17 และตารางที่ 19) ในขณะที่อำเภอหนองเสือมีประชากรอาศัยอยู่เบาบางกว่าอำเภออื่นๆ มาโดยตลอดเช่นกัน ส่วนอำเภอคลองหลวงและอำเภอลำลูกกามีความหนาแน่นของประชากรค่อนข้างใกล้เคียงกัน ข้อมูลจากสำมะโนประชากรแสดงว่าในช่วงสำมะโน 2 ช่วงแรกอำเภอลำลูกกามีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นกว่าอำเภอคลองหลวง แต่ในช่วงสำมะโน 2 ช่วงหลังอำเภอคลองหลวงกลับมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นกว่าอำเภอลำลูกกา ทั้งนี้เป็นเพราะอำเภอคลองหลวงมีอัตราการเพิ่มของประชากรสูงมากในช่วงปี พ.ศ. 2513 ถึงปี พ.ศ.2523

7.3.3 โครงสร้างของประชากร

ข้อมูลจากสำมะโนประชากร 5 ครั้งที่นำมาศึกษาในครั้งนี้แสดงว่าในช่วง 43 ปีที่ผ่านมานี้ (ระหว่างปี พ.ศ.2490 ถึงปี พ.ศ.2533) การกระจายตัวด้านอายุและเพศของประชากรของประเทศ

ไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก โดยโครงสร้างของประชากรในปี พ.ศ.2490 มีลักษณะเป็นพีระมิดรูปเจดีย์ (ตารางที่ 20 และรูปที่ 1) ซึ่งแสดงว่าในช่วงเวลาก่อนปี พ.ศ.2490 นั้นประชากรของประเทศไทยมีภาวะเจริญพันธุ์และภาวะการตายในระดับสูงและสามารถลดอัตราการตายลงได้อย่างรวดเร็วในขณะที่อัตราเจริญพันธุ์ยังคงสูงอยู่ ดังจะเห็นได้จากการที่พีระมิดประชากร พ.ศ. 2503 และ พ.ศ.2513 มีฐานกว้างขึ้น ประชากรมีสัดส่วนของเด็กเพิ่มสูงขึ้นจากร้อยละ 42.3 ในปี พ.ศ.2490 เป็นร้อยละ 43.2 และร้อยละ 45.1 ในปี พ.ศ.2503 และปี พ.ศ.2513 ตามลำดับ (ตารางที่ 21) แสดงว่าในช่วง 23 ปีดังกล่าวนี้ ภาวะเจริญพันธุ์ของประเทศไทยยังคงอยู่ในระดับสูง

เมื่อรัฐประกาศนโยบายประชากรในปี พ.ศ.2513 อันเป็นนโยบายที่มุ่งลดอัตราการเพิ่มของประชากรโดยการสนับสนุนการวางแผนครอบครัวเพื่อลดอัตราเจริญพันธุ์ เป็นผลให้อัตราเจริญพันธุ์ลดต่ำลงโดยลำดับจนถึงระดับที่มีจำนวนการเกิดน้อยลงกว่าปีก่อนๆ เป็นผลให้มีสัดส่วนของประชากรวัยเด็กลดลงโดยลำดับ จากร้อยละ 45.1 ในปี พ.ศ.2513 เป็นร้อยละ 38.3 และร้อยละ 29.2 ในปี พ.ศ.2523 และปี พ.ศ.2533 ตามลำดับ (ตารางที่ 21) โครงสร้างของประชากรของประเทศไทยจึงเริ่มเปลี่ยนจากพีระมิดรูปเจดีย์เป็นพีระมิดรูปเจดีย์ฐานสอบตั้งแต่ปี พ.ศ.2523 (รูปที่ 1)

ข้อมูลจากสำมะโนประชากรแสดงว่า แต่เดิมนั้นประชากรของเขตรังสิตมีโครงสร้างประชากรคล้ายคลึงกับโครงสร้างประชากรโดยรวมของประเทศ และเริ่มแตกต่างจากโครงสร้างประชากรของประเทศในปี พ.ศ.2523 และแตกต่างมากยิ่งขึ้นในปี พ.ศ.2533 (ตารางที่ 22 เปรียบเทียบกับตารางที่ 20 และรูปที่ 2 เปรียบเทียบกับรูปที่ 1) กล่าวคือ เขตรังสิตมีสัดส่วนของผู้ที่อยู่ในวัยแรงงานสูงกว่าประชากรโดยรวมของประเทศ โดยเฉพาะในกลุ่มอายุ 20-24 ปีและกลุ่มอายุ 25-29 ปี ทั้งนี้เพราะในช่วง 20 ปีที่ผ่านมานี้เขตรังสิตมีการขยายตัวด้านอุตสาหกรรม และมีแหล่งงานที่จะรองรับแรงงานเพิ่มขึ้นมาก จึงมีผู้ที่อยู่ในวัยแรงงานย้ายถิ่นเข้าไปอาศัยอยู่ในเขตนี้เป็นจำนวนมาก

สำหรับเขตรังสิตชั้นในซึ่งเป็นจุดสนใจของการศึกษาครั้งนี้พบว่าโครงสร้างประชากรของเขตนี้ก็มีรูปแบบของการเปลี่ยนแปลงทำนองเดียวกันกับเขตรังสิตดังกล่าวข้างต้น แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เด่นชัดกว่า กล่าวคือโครงสร้างประชากรของเขตรังสิตชั้นในปี พ.ศ.2490 มีลักษณะเป็นพีระมิดรูปเจดีย์เช่นเดียวกันกับโครงสร้างประชากรโดยรวมของประเทศ แต่โครงสร้างประชากรของเขตรังสิตชั้นในในปี พ.ศ.2533 แตกต่างจากโครงสร้างประชากรโดยรวมของประเทศอย่างมาก (ตารางที่ 23 เปรียบเทียบกับตารางที่ 20 และรูปที่ 3 เปรียบเทียบกับรูปที่ 1) ประชากรของเขตรังสิตชั้นในมีสัดส่วนของผู้ที่อยู่ในวัยแรงงานสูงกว่าประชากรโดยรวมของประเทศ โดยเฉพาะในกลุ่มอายุ 20-24 ปีและกลุ่มอายุ 25-29 ปี และเป็นที่น่าสังเกตว่าประชากรเพศหญิงของเขตรังสิตชั้นในมีสัดส่วนของผู้ที่อยู่ในช่วงต้นของวัยแรงงาน (อายุ 15-29 ปี) สูงกว่าประชากรเพศชาย ทั้งนี้น่าจะเป็นเพราะอุตสาหกรรมในเขตรังสิตชั้นในเป็นอุตสาหกรรมที่ต้องการแรงงานเพศหญิงมากกว่าแรงงานเพศชาย

เมื่อเปรียบเทียบโครงสร้างประชากรของอำเภอต่างๆในเขตรังสิตชั้นในกับโครงสร้างประชากรโดยรวมของประเทศ จะเห็นภาพผลกระทบของภาวะเจริญพันธุ์และการย้ายถิ่นที่มีต่อประชากรของแต่ละอำเภออย่างชัดเจน (ตารางที่ 25 ถึงตารางที่ 28 เปรียบเทียบกับตารางที่ 20 และรูปที่ 5 ถึงรูปที่ 8 เปรียบเทียบกับรูปที่ 1) ที่เห็นได้ชัดเจนมากคืออำเภอคลองหลวงซึ่งมีสัดส่วนของประชากรเพศหญิงในกลุ่มอายุต้นวัยแรงงาน (กลุ่มอายุ 15 - 34 ปี) สูงกว่าประชากรเพศหญิงโดยรวมของประเทศในกลุ่มอายุเดียวกันอย่างมาก โดยเฉพาะกลุ่มอายุ 20-24 ปีนั้นอำเภอคลองหลวงมีสัดส่วนของประชากรเพศหญิงในกลุ่มอายุนี้สูงกว่าประชากรเพศหญิงโดยรวมของประเทศถึง 1 เท่า แสดงว่ามีการย้ายถิ่นของแรงงานหญิงเข้าไปทำงานและอาศัยอยู่ในอำเภอนี้ค่อนข้างมาก

อำเภอธัญบุรีและอำเภอลำลูกกาในปี พ.ศ.2533 ก็มีโครงสร้างประชากรที่แสดงผลกระทบของการย้ายถิ่นเข้าสู่อำเภอทั้ง 2 นี้เช่นกัน แต่เป็นการย้ายถิ่นของประชากรในวัยแรงงานที่อยู่ในกลุ่มอายุ 20-24 ปีถึงกลุ่มอายุ 35-39 ปี ข้อมูลดังกล่าวนี้แสดงนัยว่าสาเหตุของการเพิ่มของประชากรของอำเภอทั้ง 2 นี้แตกต่างไปจากสาเหตุการเพิ่มของประชากรของอำเภอคลองหลวง กล่าวคือการเพิ่มของประชากรของอำเภอธัญบุรีและอำเภอลำลูกกาเป็นผลมาจากการขยายตัวด้านที่อยู่อาศัยเป็นหลัก ในขณะที่การเพิ่มของประชากรของอำเภอคลองหลวงเป็นผลมาจากการขยายตัวด้านอุตสาหกรรมเป็นหลัก

ส่วนโครงสร้างประชากรของอำเภอหนองเสือในปี พ.ศ.2533 พบว่ามีลักษณะไม่แตกต่างจากโครงสร้างประชากรโดยรวมของประเทศมากนัก แต่ก็พบว่าประชากรของอำเภอหนองเสือมีสัดส่วนของประชากรวัยเด็ก (กลุ่มอายุ 0-4 ปีและกลุ่มอายุ 5-9 ปี) ต่ำกว่าประชากรโดยรวมของประเทศเล็กน้อย และมีสัดส่วนของประชากรในกลุ่มอายุ 10-14 ปีถึงกลุ่มอายุ 20-24 ปีสูงกว่าประชากรโดยรวมของประชากรเล็กน้อย แสดงว่าการพัฒนาด้านอุตสาหกรรมและการพัฒนาด้านที่อยู่อาศัยยังไม่ขยายตัวไปถึงอำเภอหนองเสือเช่นเดียวกันกับอำเภออื่นๆ ในเขตรังสิตชั้นนอก

7.3.4 การย้ายถิ่นของประชากร

โดยที่ไม่มีข้อมูลเกี่ยวกับการย้ายถิ่นของประชากรในระดับอำเภอ การศึกษาครั้งนี้จึงต้องประมาณการย้ายถิ่นของประชากรโดยวิธีอ้อม โดยการคำนวณผลต่างระหว่างอัตราการเพิ่มของประชากรของอำเภอต่างๆ ในเขตรังสิตกับอัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมของประเทศ ทั้งนี้โดยมีข้อสมมติว่าอัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมของประเทศเป็นอัตราการเพิ่มตามธรรมชาติ (คือเป็นอัตราที่เป็นผลต่างระหว่างอัตราการเกิดกับอัตราการตาย) และอำเภอต่างๆ ในเขตรังสิตมีอัตราการเพิ่มตามธรรมชาติเท่ากับอัตราระดับประเทศ ดังนั้น หากผลต่างที่คำนวณได้มีค่าเป็นบวกก็แสดงว่าอำเภอนั้นมีการย้ายถิ่นเข้าสุทธิ (คือมีการย้ายถิ่นเข้ามากกว่าการย้ายถิ่นออก) และ

รูปที่ 1 โครงสร้างประชากรของประเทศไทย พ.ศ.2490 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

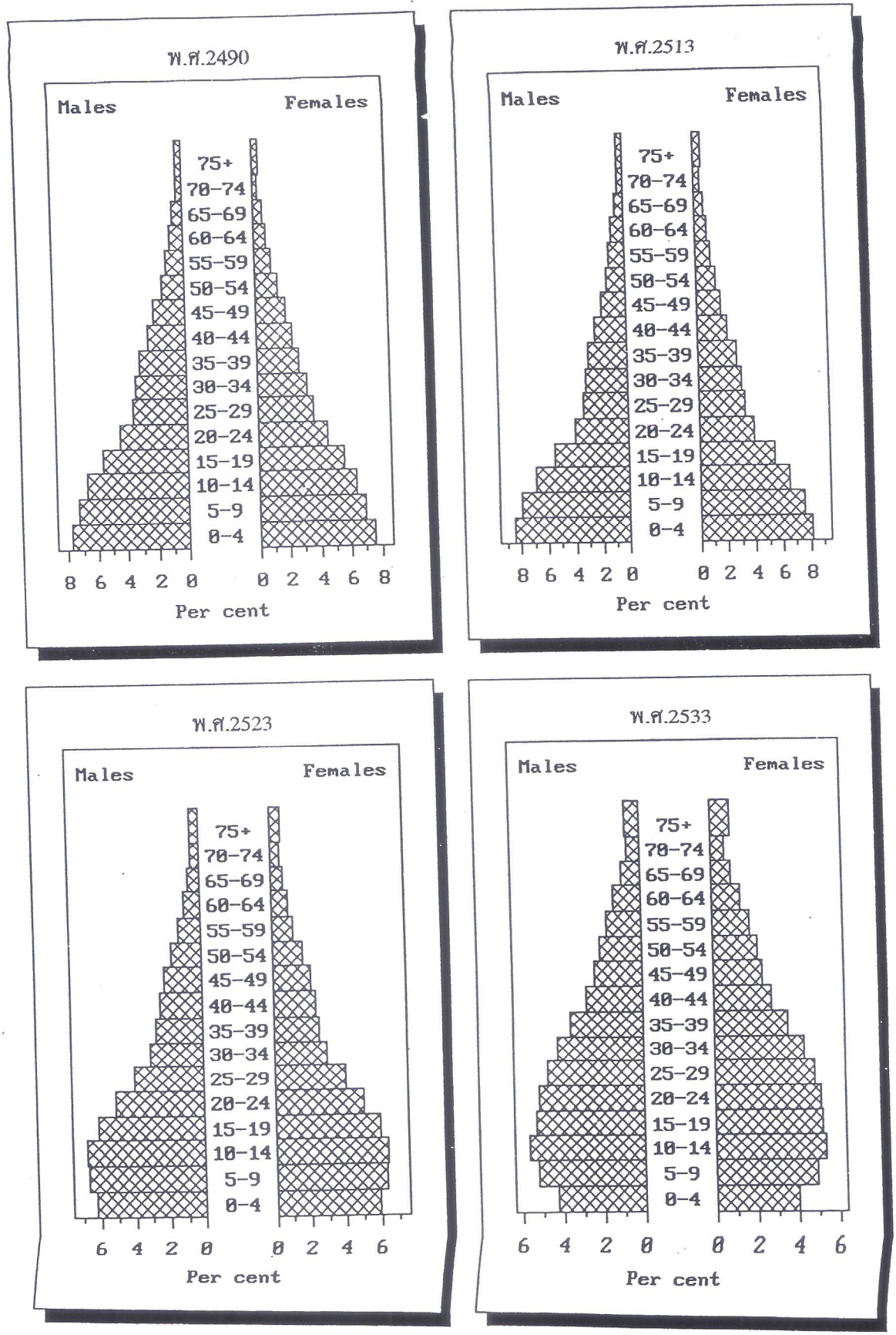

ขุดคลองก็จะพิจารณาคืนให้ ในส่วนที่ราษฎรถูกฟ้องร้องต่อโรงศาลโดยไม่เป็นธรรม ก็ให้มีการไต่สวนใหม่ และให้ปรับผู้มีบรรดาศักดิ์เป็นข้อละเมิดตามบรรดาศักดิ์

คดียังไม่อาจยุติลงได้ เนื่องจากหลวงวาทิศและพวกได้ถวายฎีกาอีก ในวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ.2438 กล่าวโทษการตัดสินของคณะกรรมการว่าไม่ยุติธรรม เพราะเชื่อคำแนะนำของบริษัท[50] ในครั้งนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีสภาเข้ามาตรวจฎีกาและคำตัดสินของคณะกรรมการอีกครั้งหนึ่ง แต่ในที่สุดเสนาบดีสภาได้ลงความเห็นยืนตามคำตัดสินของคณะกรรมการเดิม ทว่าความยุ่งยากที่สืบเนื่องมาจากคดีนี้ก็มิได้หมดไป คำตัดสินของคณะกรรมการและเสนาบดีสภาเองจะก่อให้เกิดปัญหาใหม่ขึ้นมาอีก นั่นคือ การบังคับผู้แพ้คดีออกจากที่นา เพราะคำตัดสินมิได้มีการกำหนดแน่ชัดว่าที่ใดบ้างที่มีคดีความ มีจำนวนมากน้อยเพียงใด และการขับไล่ก็มิได้คำนึงว่าตัวผู้แพ้คดีเป็นเจ้าของที่นาอยู่ที่กรุงเทพฯ ขณะที่ที่ดินเหล่านั้นราษฎรเช่าทำและผู้ทำนามิได้ทำผิดร่วมด้วยเสมอไปทุกคน การบังคับให้ผู้แพ้คดีออกจากที่นาในทางปฏิบัติจึงทำความเดือดร้อนให้ราษฎร การวิวาทและการร้องทุกข์จึงเกิดขึ้น[51]

นอกเหนือจากปัญหาวิวาทแย่งชิงที่ดิน ปัญหาอีกด้านหนึ่งที่เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างแพร่หลายในเขตรังสิต เช่นเดียวกับที่เกิดในเขตบุกเบิกใหม่อื่น ๆ ก็คือ ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายและอาชญากรรม จากการที่ผู้คนหลั่งไหลมาจากทั่วสารทิศ โดยที่ยังไม่มีการจัดการด้านกฎระเบียบภายในสังคม ความยั่วยวนใจจากโอกาสทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นเนื่องจากการเติบโตของเศรษฐกิจข้าว เปิดโอกาสให้เกิดการกระทำที่ผิดกฎหมาย นอกเหนือจากคดีโจรผู้ร้ายลักขโมยควายซึ่งเป็นเครื่องมือหากินของชาวนาที่เกิดขึ้นเป็นประจำแล้ว คดีโจรผู้ร้ายเข้าปล้นครั้งใหญ่ก็เกิดขึ้นหลายครั้งในเขตรังสิต

คดีร้ายแรงครั้งหนึ่งเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2439 เมื่อกลุ่มโจรจำนวน 30 คน ได้บุกเข้าปล้นในที่นาผืนใหญ่ของกรมหลวงพิชิตปรีชากร บรรดาบ่าวไพร่ได้เข้าต่อสู้และขับไล่พวกโจรออกไปได้ แต่โจรได้รวมตัวกันเข้าโจมตีอีกครั้งหนึ่งในคืนเดียวกัน ต่อมาเกิดการปล้นครั้งใหญ่ที่สุดในฤดูแล้งปี พ.ศ.2443 คือ การปล้นตลาดบนที่ดินของกรมหลวงพิชิตปรีชากรอีกเช่นกัน[52] การปล้นครั้งหลังสุดและใหญ่ที่สุดมีจุดหมายที่จะเข้าปล้นโรงฝิ่นที่ผู้ผูกขาดฝิ่นในท้องถิ่นเป็นเจ้าของ ในครั้งนั้นมีจำนวนโจรเข้าปล้นถึง 40 คน และมีจำนวนอย่างน้อย 5 คนที่ได้รับบาดเจ็บ ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายและอาชญากรรมได้สร้างความหวาดกลัวให้แก่ชาวนาที่รังสิต แม้แต่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามเอง ก็ได้แสดงความหวาดวิตกต่อปัญหานี้ไว้ในรายงานที่เสนอต่อรัฐบาล เพราะโจรผู้ร้ายไม่เพียงแต่คุกคามราษฎรธรรมดา แต่ได้คุกคามต่อเจ้าหน้าที่ของบริษัทด้วยเช่นกัน

1.8 รัฐบาลกับการจัดการปัญหาที่ดิน และการจัดตั้งเมืองธัญญบุรี

โดยทั่วไปการพิจารณาคดีวิวาทที่ดิน ที่มีการฟ้องร้องในเขตรังสิตก่อนปี พ.ศ.2438 เป็นหน้าที่ของศาลกระทรวงยุติธรรม ส่วนการระงับเหตุวิวาทและตรวจสอบที่นาวิวาทเป็นหน้าที่ของ

กระทรวงนครบาล เพราะเขตรังสิตรวมอยู่ในมณฑลกรุงเทพ ฯ แต่การดำเนินงานของหน่วยงานทั้งสองไม่สำเร็จลุล่วงไปได้ มีงานคั่งค้างมากทำให้การวิวาทไม่อาจสงบลง ในปี พ.ศ.2437 ในสมัยที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตร ได้เสนอให้กระทรวงเกษตรเข้ามาจัดการกับปัญหานี้ แต่ฝ่ายนครบาลไม่เห็นด้วย เห็นว่าเป็นการปลูกศาลเตี้ยขึ้นซำระความ แต่ในที่สุดก็ตกลงกันได้โดยจัดตั้งผู้พิจารณาตัดสินในรูปของคณะกรรมการ ซึ่งมีตัวแทนจาก 3 ฝ่ายเข้าร่วม คือ ฝ่ายกระทรวงยุติธรรม-นครบาล และเกษตร ในปี พ.ศ.2438[53]

นอกเหนือจากการพิจารณาตัดสินคดีวิวาทที่เกิดขึ้นในเขตรังสิต รัฐบาลได้ดำเนินมาตรการอีกหลายประการเพื่อจัดการปัญหาที่ดินในเขตนี้ เริ่มจากในปีพ.ศ.2441 ในช่วงที่มีการยุบกระทรวงเกษตรและพานิชการลงเป็นกรมเกษตรการขึ้นกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยามหาโยธา (นกแก้ว) ราชทูตจากเบอร์ลิน เป็นข้าหลวงจัดการที่นาไปออกโฉนดตราจองในบริเวณคลองประเวศบุรีรมย์ และคลองรังสิต สำหรับที่ดินในทุ่งรังสิตนั้น ได้แก่อาณาบริเวณที่บริษัทได้ขุดคลองและจำหน่ายให้แก่ผู้ซื้อแล้ว แต่ยังมิได้หักโอนให้แก่ผู้ซื้อเป็นการเด็ดขาด การออกโฉนดในครั้งนั้นพระยาวิสูตรเกษตรศิลป์บันทึกไว้ว่า เป็นการออกโฉนดตราจองตามแผนที่ของบริษัท มิได้มีการรังวัด เมื่อบริษัทได้รับโฉนดตราจองแล้วก็ไปทำหนังสือสัญญาขายให้แก่ผู้รับซื้อต่อกรมการอำเภอท้องที่ มิได้ทำต่อข้าหลวงหรือเจ้าพนักงานของกระทรวง

มาตรการสำคัญในการคลี่คลายปัญหาวิวาทแย่งชิงที่นาเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2442 เมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการที่ได้จัดตั้งขึ้นใหม่ กระทรวงเกษตรได้ทำความตกลงกับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามปรากฏออกมาเป็น "ประกาศบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม" ลงวันที่ 29 กันยายน พ.ศ.2442 จุดมุ่งหมายของประกาศดังกล่าวระบุว่า

> *"พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ได้ทรงพระราชดำริที่จะอุดหนุนการของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามซึ่งติดขัดข้องอยู่กับราษฎรต้องเป็นถ้อยความกันจนถึงทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาเป็นการยุ่งยากกันมาช้านาน ได้รับความเดือดร้อนเสียผลประโยชน์มาด้วยกันทั้งสองฝ่ายนั้น ให้ได้ดำเนินไปโดยทางชอบธรรม เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่บริษัทแลราษฎรกับทั้งการเพาะปลูกในพระราชอาณาเขตร จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการปฤกษากับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม เพื่อให้ผ่อนผันให้บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ทำการได้โดยสดวก*

บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ยอมตกลงกับเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ (มีข้อความดังต่อไปนี้...)"[54]

ประกาศฉบับนี้มีข้อความที่สำคัญที่จะเป็นการแก้ปัญหาวิวาทเกี่ยวกับที่ดินที่มีอยู่แต่เดิมให้หมดไปกล่าวคือประกาศข้อ 4 ได้ระบุว่าที่ดินสองฝั่งของคลองรังสิตและคลองแยกจากคลองรังสิตฝั่งใต้นั้น อนุญาตให้ว่าบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามเป็นผู้หวงห้ามเหมือนดังได้จับจองไว้ตั้งแต่วันที่ 30 มกราคม พ.ศ.2433 ถ้าที่นารายใดมีใบจอง (คือ หนังสือสำคัญ หรือ โฉนดสำหรับที่ดิน) ถูกต้องตามกฎหมายได้จองไว้ก่อนวันที่ 30 มกราคม พ.ศ.2433 ให้ที่นาเป็นสิทธิแก่ผู้ซึ่งมีหลักฐานตามที่ศาลจะพิจารณาเห็นสมควร บริษัทจะเรียกร้องเอาเงินค่าที่นั้นไม่ได้ ส่วนที่ดินคลองแยกฝั่งเหนือของคลองรังสิตนั้น อนุญาตให้บริษัทหวงห้ามไว้ได้ ตั้งแต่ พ.ศ.2435 ถ้าที่นารายใดมีใบจองถูกต้องตามกฎหมายก่อน พ.ศ.2435 ก็ให้ที่นาเป็นสิทธิแก่ผู้มีหลักฐานตามที่ศาลจะพิจารณาเห็นสมควร บริษัทจะเรียกร้องเอาค่าที่ไม่ได้ ประกาศข้อ 5 กำหนดให้ราษฎรซึ่งทำนาโดยไม่มีหนังสือใบจองมีเพียงใบเหยียบย่ำหรือใบเสร็จค่านาต้องเสียค่าที่ให้แก่บริษัท ประกาศข้อ 9 กำหนดว่า ที่ดินทั้งหมดในทุ่งหลวงซึ่งบริษัทยังขุดคลองไม่ถึงก็ให้ถือเป็นของบริษัท ราษฎรจะจับจองต้องขอตรอกจากบริษัท หรือจะขอจับจองต่อผู้ว่าราชการเมืองก็ได้ แต่ต้องให้บริษัทรู้เห็น และเมื่อบริษัทขุดคลองไปถึงจะต้องเสียค่าที่ให้บริษัท และข้อ 10 ให้ยกเลิกใบจองที่ออกโดยพระเสวีนรานุการ ข้าหลวงเสนาที่ได้ออกไว้ในเขตเมืองปทุมธานีและนนทบุรี ประกาศฉบับนี้จะเป็นการแก้ปัญหาข้อสัญญาและความตกลงระหว่างรัฐบาลกับบริษัท ที่ก่อนหน้านั้นมีความคลุมเครือ และก่อให้เกิดข้อถกเถียงในเรื่องสิทธิในการจับจองที่ดิน ซึ่งในแง่หนึ่งเป็นการรักษาสิทธิของบริษัท แต่ในอีกแง่หนึ่งก็ทำให้บริษัทค่อนข้างได้เปรียบทั้งรัฐบาลและราษฎร

หลังจากออกประกาศ บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม พ.ศ.2442 กระทรวงเกษตรก็ได้จัดตั้งข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการออกโฉนดตราจองและพิจารณาคดีวิวาท เพื่อให้เป็นไปตามประกาศดังกล่าว ตามประกาศตั้งข้าหลวงพิเศษจัดการที่นาในตำบลทุ่งหลวง และคลองประเวศบุรีรมย์ วันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ.2442[55] ข้าหลวงพิเศษในครั้งนี้มีด้วยกัน 2 ตำแหน่ง คือ ข้าหลวงเกษตราธิการ และข้าหลวงยุติธรรม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระยามหาโยธา เป็นข้าหลวงเกษตราธิการ และหลวงเมธีนฤปกรณ์ ต่อมาคือ เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ดั่น บุนนาค) เป็นข้าหลวงยุติธรรม ให้ทำการออกตราจองได้ในบริเวณที่ไม่มีคดีวิวาท ส่วนที่มีคดีวิวาทให้ทำการพิจารณาและตัดสินคดีได้ แต่ถ้าคู่ความไม่พอใจก็ให้ทูลเกล้าถวายฎีกาทีเดียว จะอุทธรณ์มิได้[56] ข้าหลวงได้จัดการไต่สวนและปักหลักเขตตั้งแต่ปากคลองรังสิตเข้าไปจนถึงคลองเปรม และต่อมาก็มีประกาศตั้งข้าหลวงกองแยก ทำการเพิ่มเติมจากพระยามหาโยธาอีก 3 ครั้ง โดยมี นายโต มหาดเล็ก (ภายหลังเป็นหลวงเขตตานุรักษ์) กับนายแป๊ะ เป็นข้าหลวงกองแยกทำการในเขตนี้

อย่างไรก็ตามการออกตราจองโดยข้าหลวงพิเศษในครั้งนี้ก็มิได้กระทำโดยราบรื่น ได้เกิดความขัดแย้งขึ้นกับบริษัทอีก จนถึงกับบริษัททูลเกล้าฯถวายฎีกา กล่าวโทษทั้งเสนาบดีกระทรวง

รูปที่ 2 โครงสร้างประชากรของเขตพื้นที่รังสิต พ.ศ.2490 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

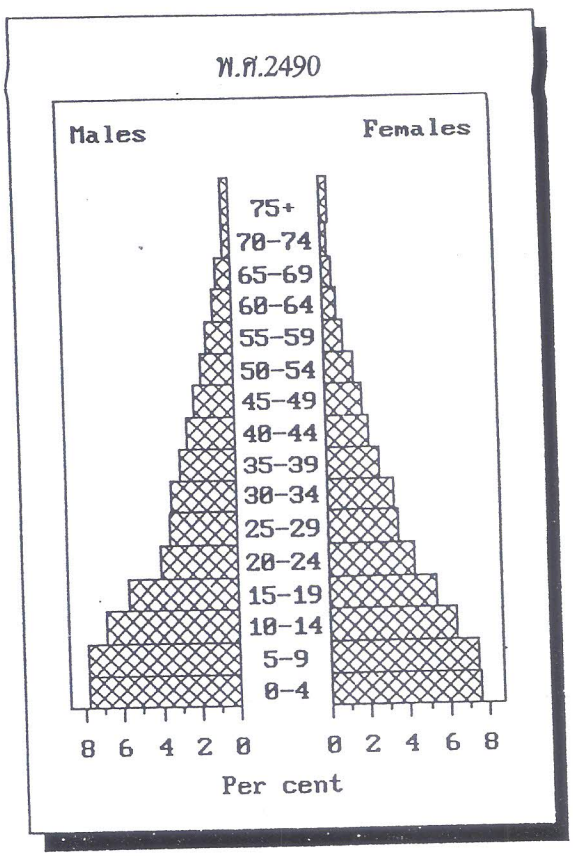

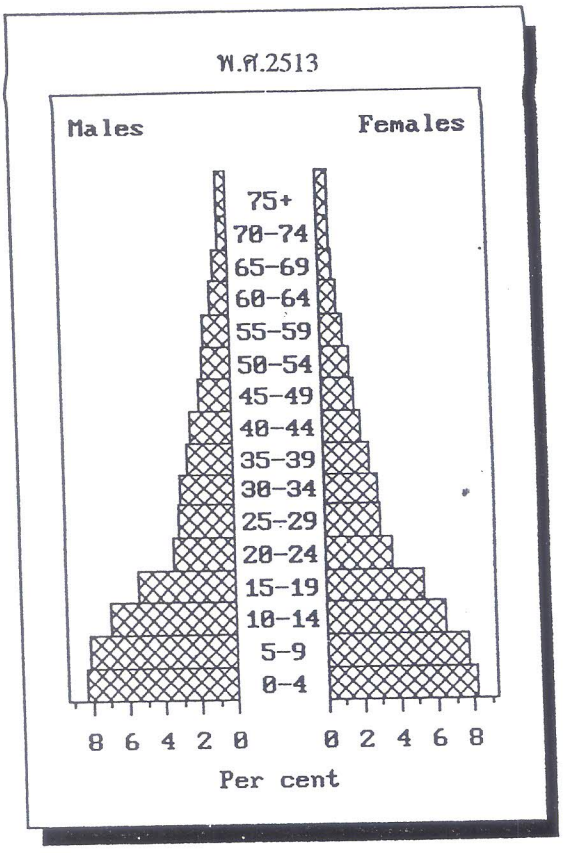

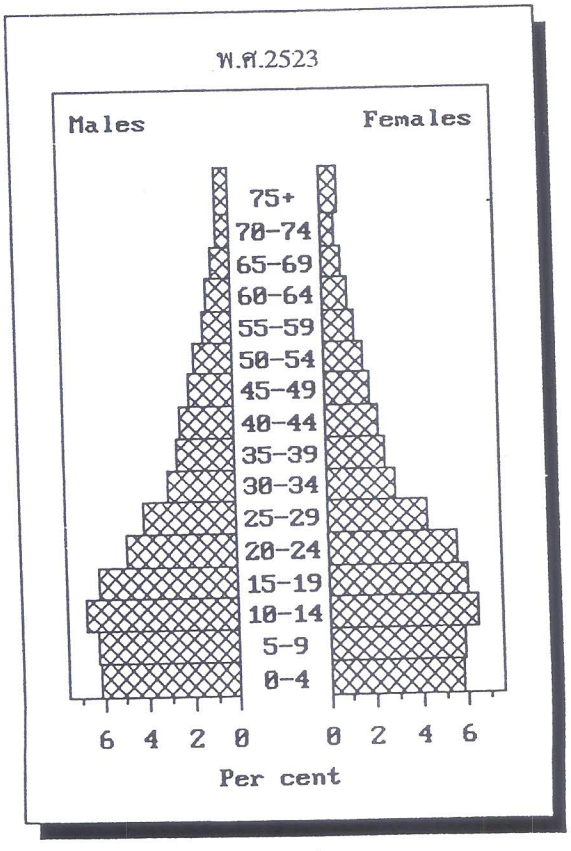

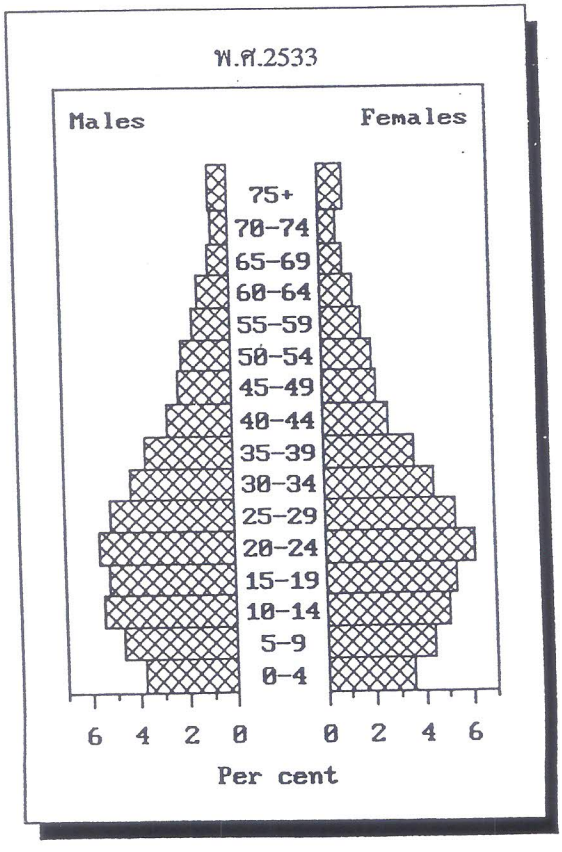

รูปที่ 3 โครงสร้างประชากรของเขตชั้นใน พ.ศ.2490 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

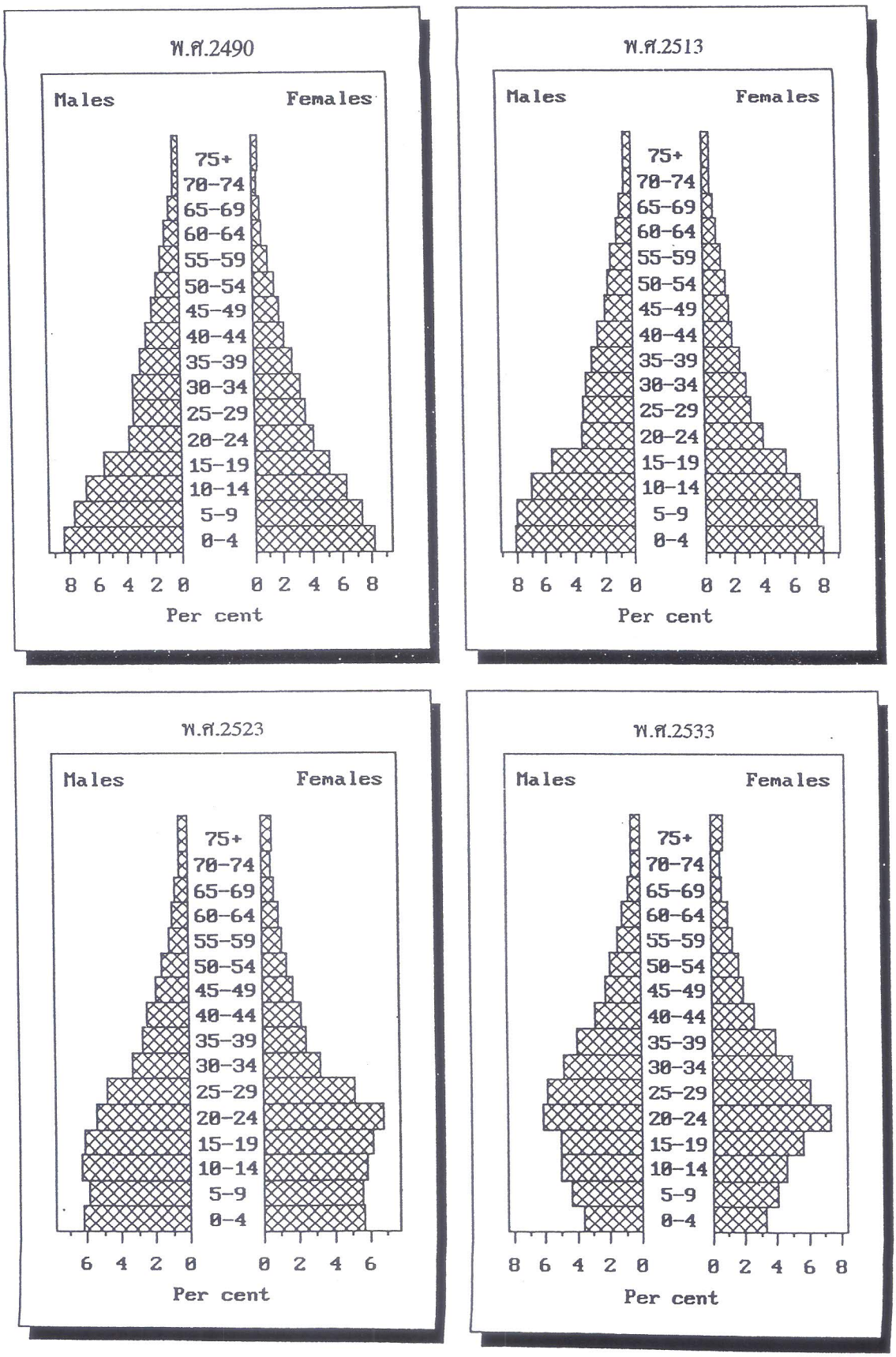

รูปที่ 4 โครงสร้างประชากรของเขตชั้นนอก พ.ศ.2490 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

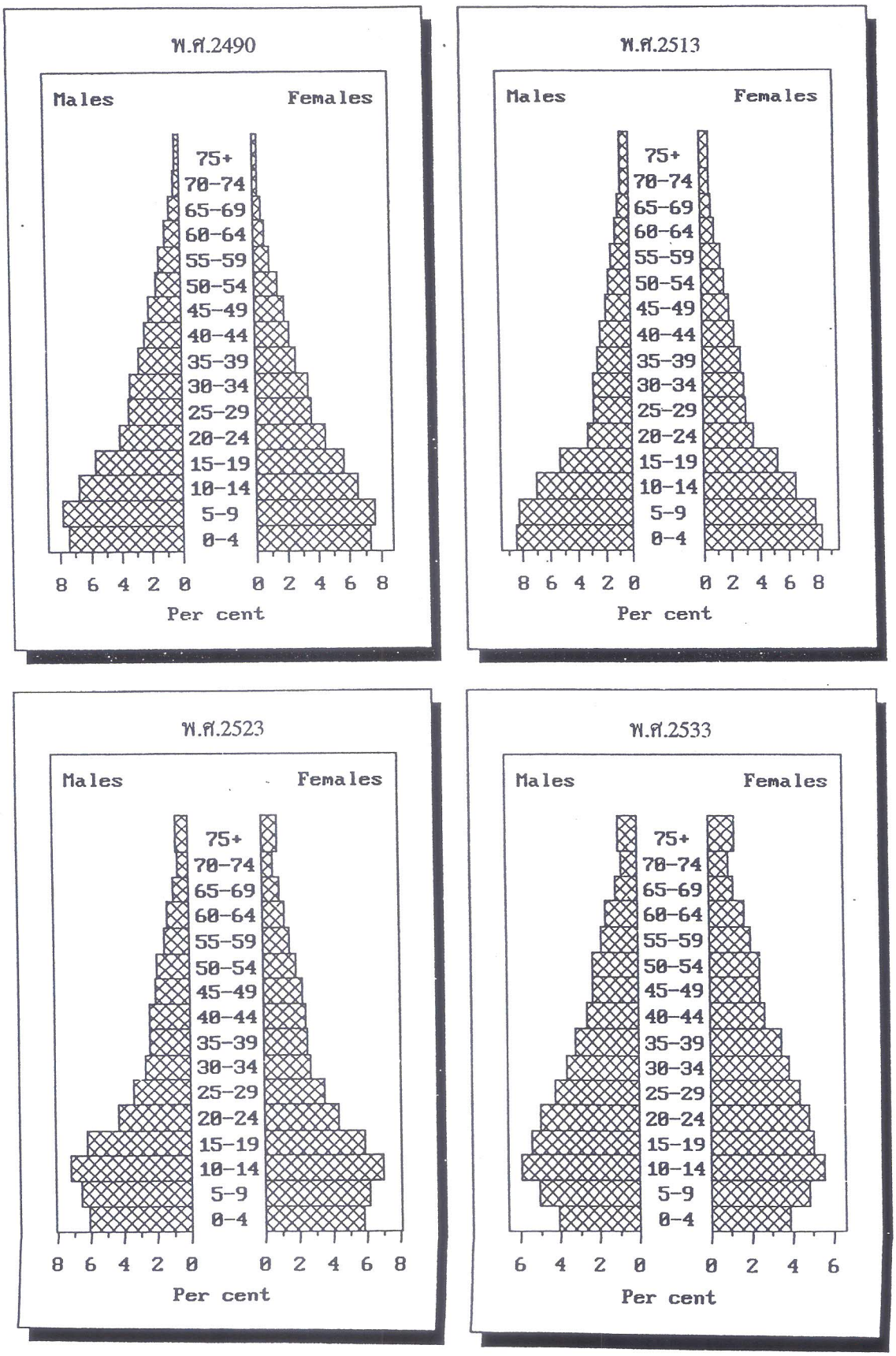

รูปที่ 5 โครงสร้างประชากรของอำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี พ.ศ.2490 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

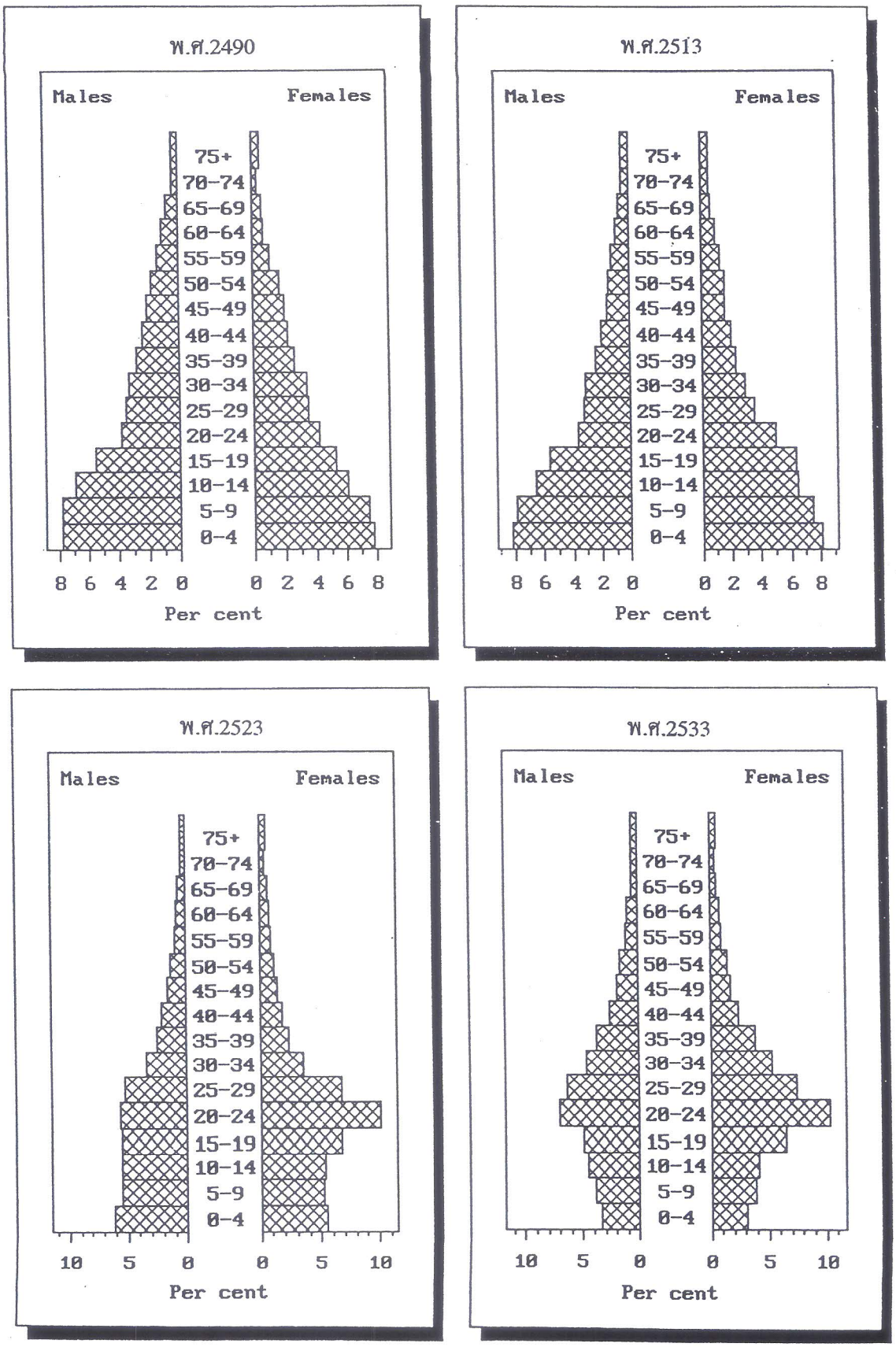

รูปที่ 6 โครงสร้างประชากรของอำเภอธัญบุรี จังหวัดปทุมธานี พ.ศ.2490 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

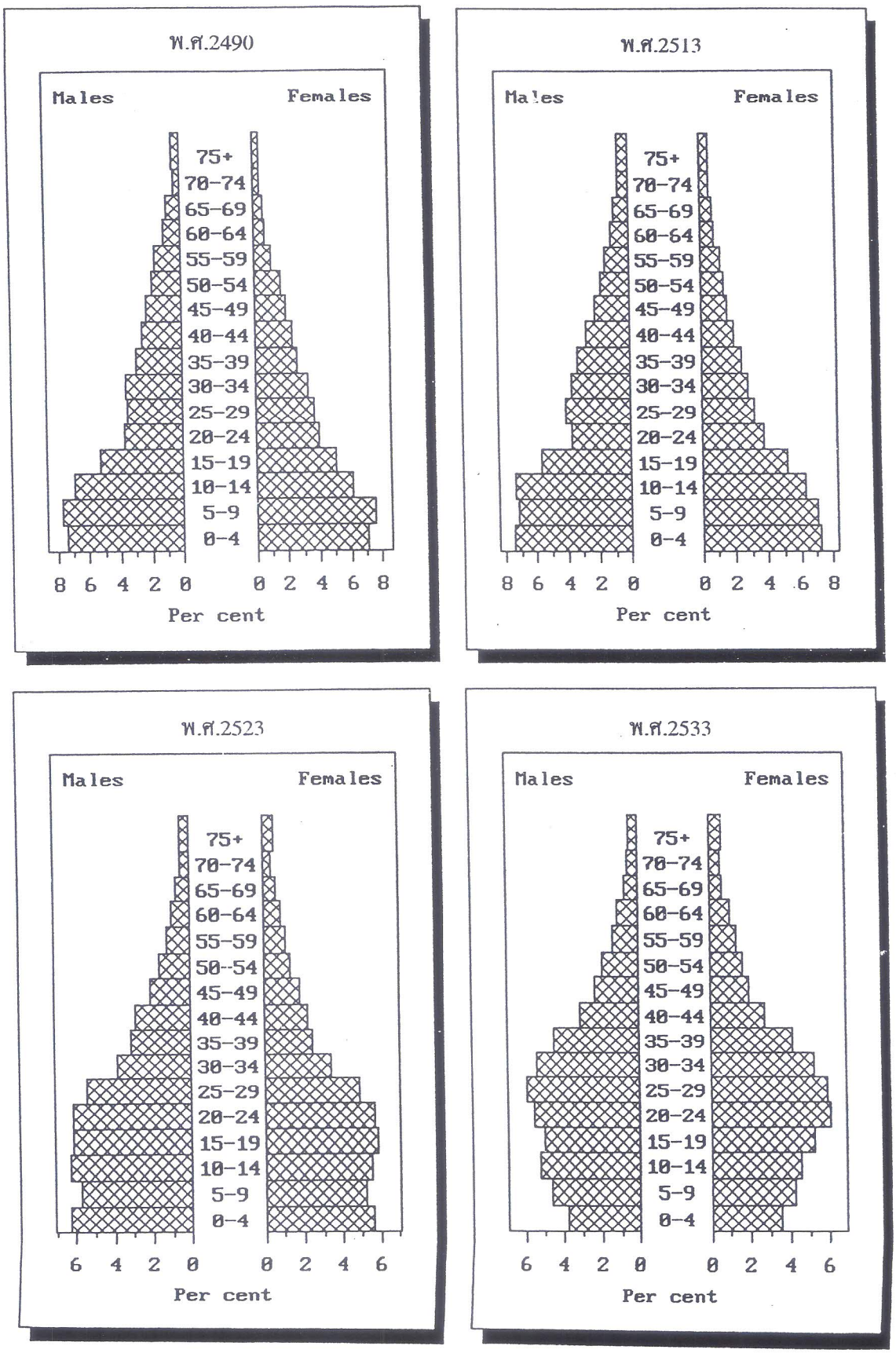

รูปที่ 7 โครงสร้างประชากรของอำเภอลำลูกกา จังหวัดปทุมธานี พ.ศ.2490 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

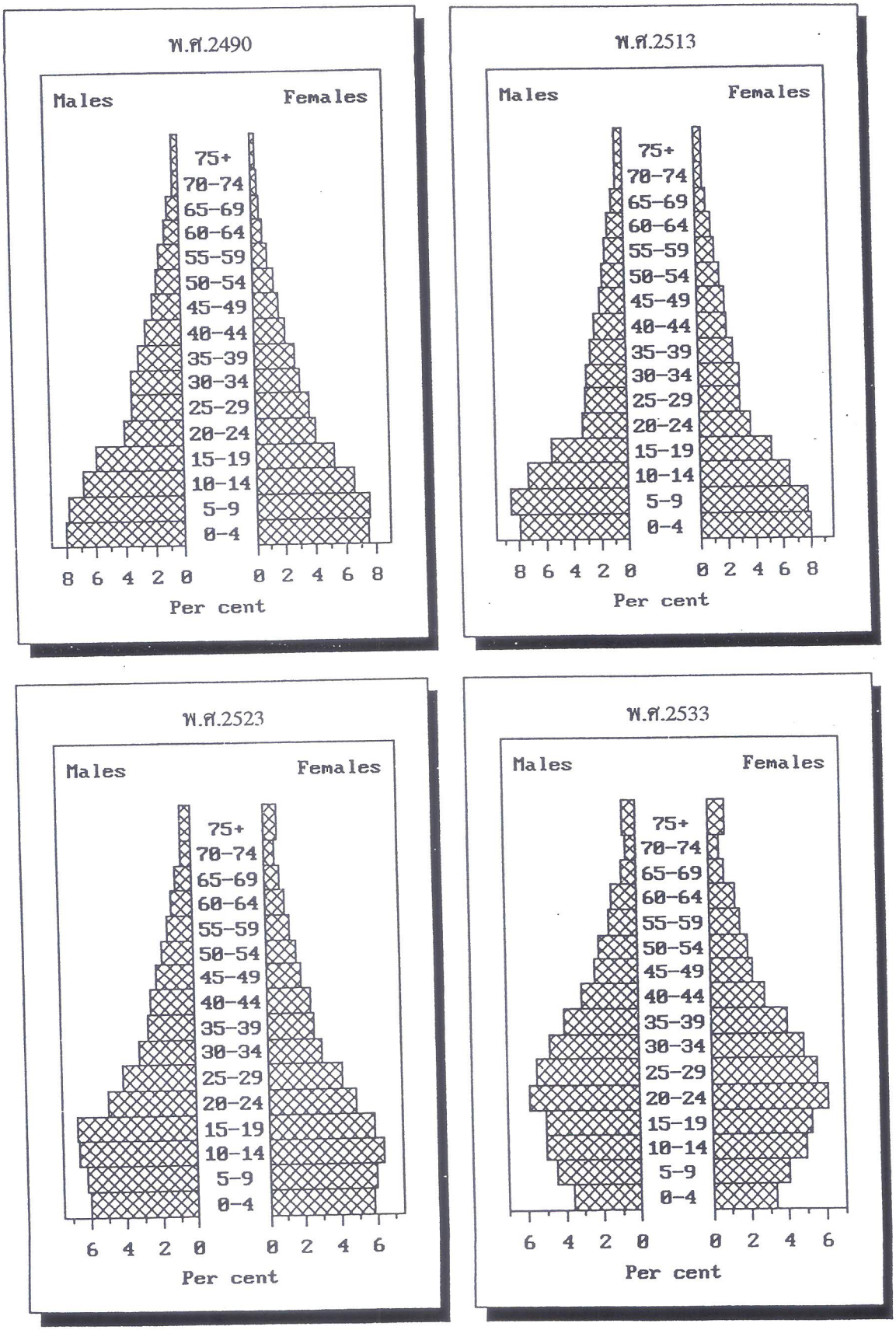

รูปที่ 8 โครงสร้างประชากรของอำเภอหนองเสือ จังหวัดปทุมธานี พ.ศ.2490 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

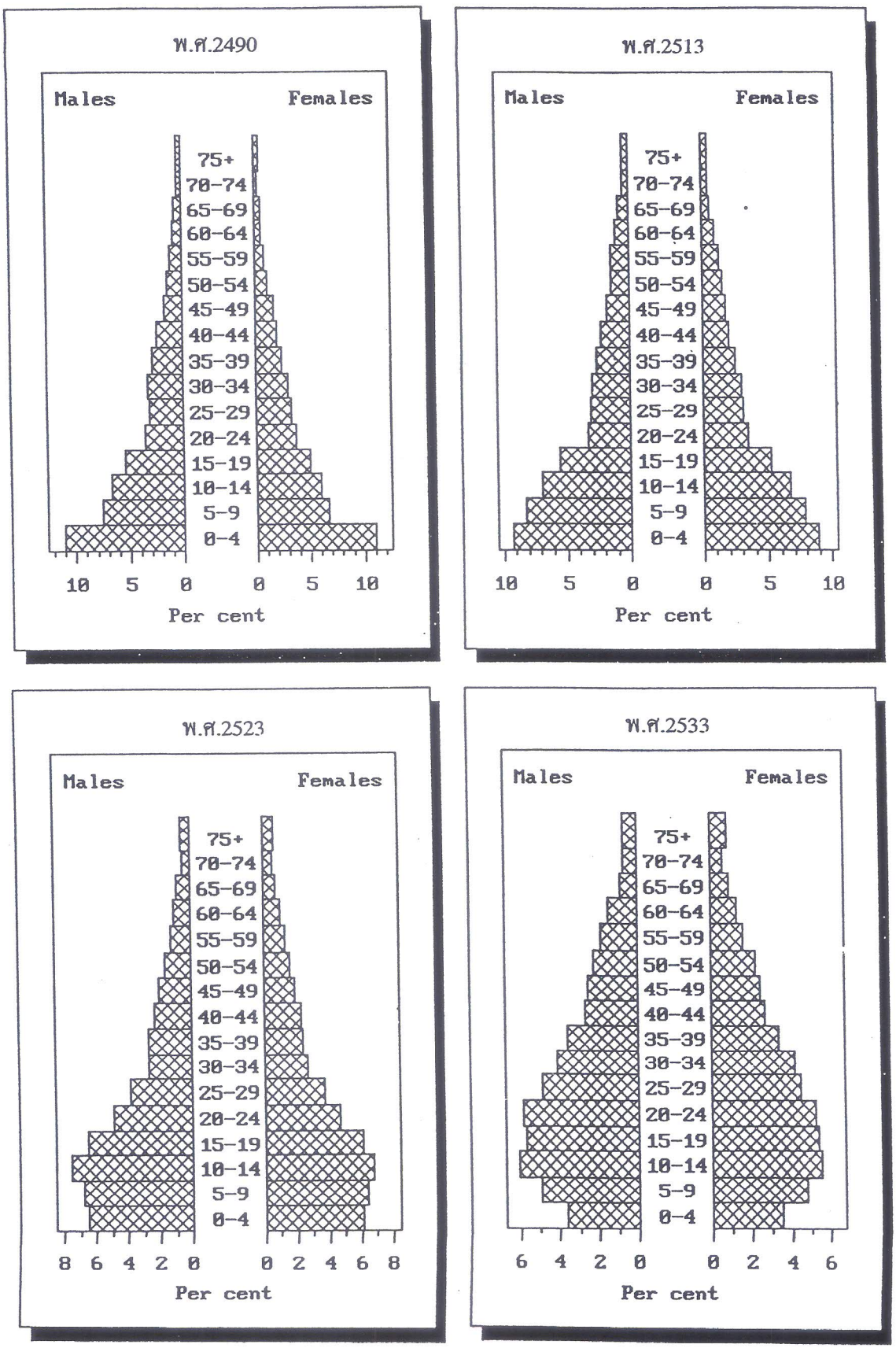

หากผลต่างที่คำนวณได้มีค่าเป็นลบก็แสดงว่าอำเภอนั้นมีการย้ายถิ่นออกสุทธิ (คือมีการย้ายถิ่นออกมากกว่าการย้ายถิ่นเข้า)

ข้อมูลในตารางที่ 30 แสดงว่าเขตรังสิตมีการย้ายถิ่นออกสุทธิในช่วงสำมะโนประชากร 2 ช่วงแรก และมีการย้ายถิ่นเข้าสุทธิในช่วงสำมะโนประชากร 2 ช่วงหลัง แต่เมื่อแยกพิจารณาเป็นเขตรังสิตชั้นในและเขตรังสิตชั้นนอก จะเห็นว่าเขตรังสิตชั้นนอกมีการย้ายถิ่นออกสุทธิมาตลอดระยะเวลา 43 ปีที่ศึกษา ในขณะที่เขตรังสิตชั้นในมีการย้ายถิ่นออกสุทธิในช่วงปี พ.ศ.2490 ถึงปี พ.ศ.2503 เท่านั้น และในช่วงปี พ.ศ.2513 ถึงปี พ.ศ.2523 เป็นช่วงที่เขตรังสิตชั้นในมีการย้ายถิ่นเข้าสุทธิสูงมาก (ร้อยละ 1.25 ต่อปี)

เมื่อพิจารณาเขตรังสิตชั้นในเป็นรายอำเภอพบว่าอำเภอธัญบุรีมีการย้ายถิ่นเข้าสุทธิตลอดช่วงเวลา 43 ปีที่ศึกษา ในขณะที่อำเภอคลองหลวงมีการย้ายถิ่นเข้าสุทธิในช่วงสำมะโน 3 ช่วงหลัง อำเภอลำลูกกามีการย้ายถิ่นเข้าสุทธิในช่วงสำมะโนช่วงหลังสุดเท่านั้น และอำเภอหนองเสือมีการย้ายถิ่นออกสุทธิโดยตลอด ข้อมูลจำนวนการย้ายถิ่นสุทธิและอัตราการย้ายถิ่นสุทธิของประชากรของเขตรังสิตชั้นใน ดังแสดงในตารางที่ 19 ทำให้สรุปได้ว่าอำเภอธัญบุรีมีการขยายตัวอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด แต่ในช่วงปี พ.ศ.2513 ถึงปี พ.ศ.2523 และในช่วงปี พ.ศ.2523 ถึงปี พ.ศ.2533 อำเภอธัญบุรีขยายตัวในระดับต่ำกว่าอำเภอคลองหลวงและอำเภอลำลูกกาอย่างมาก กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ อำเภอคลองหลวงเป็นศูนย์กลางการขยายตัวของเขตรังสิตชั้นในในช่วงปี พ.ศ.2513 ถึงปี พ.ศ.2523 และอำเภอลำลูกกาเป็นศูนย์กลางของการขยายตัวของเขตรังสิตชั้นในในช่วงปี พ.ศ.2523 ถึงปี พ.ศ.2533 ทั้งนี้น่าจะเป็นเพราะอำเภอธัญบุรีอิ่มตัวแล้ว ดังจะเห็นได้จากการที่อำเภอนี้มีความหนาแน่นของประชากรสูงกว่าอำเภออื่นๆ มาโดยตลอด และมีความหนาแน่นสูงถึงกว่า 500 คนต่อตารางกิโลเมตรมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2523

7.4 สรุป

ประชากรของเขตรังสิตเพิ่มจำนวนขึ้นโดยลำดับ โดยเฉพาะประชากรของเขตรังสิตชั้นในซึ่งเพิ่มขึ้นในอัตราที่สูงมากเมื่อเทียบกับประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกหรือประชากรของประเทศโดยรวม ทั้งนี้เนื่องจากเขตรังสิตชั้นในมีการขยายตัวด้านอุตสาหกรรมและด้านที่อยู่อาศัยอย่างรวดเร็วในช่วง 10 ถึง 15 ปีที่ผ่านมา เป็นผลให้มีการย้ายถิ่นของประชากรจากเขตพื้นที่อื่นเข้าสู่อำเภอต่างๆ ในเขตรังสิตชั้นในในอัตราที่ค่อนข้างสูง โดยเฉพาะอำเภอคลองหลวง อำเภอธัญบุรี และอำเภอลำลูกกา เป็นผลสืบเนื่องให้อำเภอเหล่านี้มีโครงสร้างประชากรที่แตกต่างไปจากโครงสร้างประชากรของประเทศโดยรวม โดยโครงสร้างประชากรของอำเภอคลองหลวงแสดงผลกระทบของการขยายตัวด้านอุตสาหกรรมที่รับแรงงานเพศหญิงเป็นหลัก ส่วนโครงสร้างประชากรของอำเภอธัญบุรีและอำเภอลำลูกกาแสดงผลกระทบของการขยายตัวด้านที่อยู่อาศัยเป็นหลัก

ภาคผนวก

ตารางที่ 1
ขนาดของพื้นที่ของเขตรังสิตจำแนกตามอำเภอ

อำเภอและจังหวัด	ขนาดของพื้นที่ (ตร.กม.)	อัตรา ร้อยละ	อัตรา ร้อยละ (เขตย่อย)
เขตชั้นใน	*1,121*	*42.2*	*100.0*
คลองหลวง ปทุมธานี	299	11.3	26.7
ธัญบุรี ปทุมธานี	112	4.2	10.0
ลำลูกกา ปทุมธานี	297	11.2	26.5
หนองเสือ ปทุมธานี	413	15.5	36.8
เขตชั้นนอก	*1,535*	*57.8*	*100.0*
บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	499	18.8	32.5
องครักษ์ นครนายก	553	20.8	36.0
วังน้อย พระนครศรีอยุธยา	220	8.3	14.3
หนองแค สระบุรี	263	9.9	17.1
เขตรังสิต	*2,656*	*100.0*	
ทั่วราชอาณาจักร	*512,994*		

แหล่งข้อมูล: กองการปกครองท้องที่ กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย

ตารางที่ 2

จำนวนประชากรของเขตรังสิตจำแนกตามอำเภอ พ.ศ.2537

อำเภอและจังหวัด	จำนวนประชากร	อัตราร้อยละ	อัตราร้อยละ (เขตย่อย)	ความหนาแน่น (ตร.กม.)
เขตชั้นใน	*331,943*	*56.5*	*100.0*	*296*
คลองหลวง ปทุมธานี	91,215	15.5	27.5	305
ธัญบุรี ปทุมธานี	93,739	16.0	28.2	837
ลำลูกกา ปทุมธานี	104,606	17.8	31.5	352
หนองเสือ ปทุมธานี	42,383	7.2	12.8	103
เขตชั้นนอก	*255,689*	*43.5*	*100.0*	*167*
บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	77,864	13.3	30.5	156
องครักษ์ นครนายก	50,878	8.7	19.9	92
วังน้อย พระนครศรีอยุธยา	45,861	7.8	17.9	208
หนองแค สระบุรี	81,086	13.8	31.7	308
เขตรังสิต	*587,632*	*100.0*		*221*
ทั่วราชอาณาจักร	*59,095,419*			*115*

แหล่งข้อมูล: กองการทะเบียน และกองการปกครองท้องที่ กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย

ตารางที่ 3

จำนวนประชากรของเขตรังสิตและจำนวนประชากรทั่วราชอาณาจักรพ.ศ.2507-2537

ปี	เขตรังสิต			ทั่วราช อาณาจักร
	เขตชั้นใน	เขตชั้นนอก	รวม	
2507	113,646	156,731	270,377	29,555,198
2508	119,065	162,981	282,046	30,572,834
2509	123,013	167,095	290,108	31,482,496
2510	126,209	171,636	297,845	32,468,953
2511	134,819	176,186	311,005	33,552,269
2512	137,721	180,281	318,002	34,523,122
2513	140,959	182,760	323,719	35,550,105
2514	148,225	186,572	334,797	36,820,097
2515	150,409	190,250	340,659	38,359,008
2516	153,942	195,790	349,732	39,950,306
2517	163,382	199,007	362,389	41,334,152
2518	167,761	203,499	371,260	42,391,454
2519	173,404	205,966	379,370	43,213,711
2520	177,613	208,830	386,443	44,272,693
2521	182,936	211,612	394,548	45,221,625
2522	188,922	210,693	399,615	46,113,756
2523	194,145	217,304	411,449	46,961,338
2524	199,421	219,333	418,754	47,875,002
2525	206,045	221,644	427,689	48,846,927
2526	219,250	226,152	445,402	49,515,074
2527	224,542	219,677	444,219	50,583,105
2528	238,208	225,198	463,406	51,795,651
2529	250,381	229,773	480,154	52,969,204
2530	259,409	232,385	491,794	53,873,172
2531	274,362	237,373	511,735	54,960,917
2532	278,993	240,213	519,206	55,888,393
2533	287,175	243,163	530,338	56,303,273
2534	296,721	246,748	543,469	56,961,030
2535	308,354	246,639	554,993	57,788,965
2536	319,180	252,809	571,989	58,336,072
2537	331,943	255,689	587,632	59,095,419

แหล่งข้อมูล: กองการทะเบียน กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย

ตารางที่ 4

อัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตและอัตราการเพิ่มของประชากรทั่วราชอาณาจักร พ.ศ.2507-2537

ปี	เขตรังสิต			ทั่วราชอาณาจักร
	เขตชั้นใน	เขตชั้นนอก	รวม	
2508	4.66	3.91	4.23	3.39
2509	3.26	2.49	2.82	2.93
2510	2.56	2.68	2.63	3.09
2511	6.60	2.62	4.32	3.28
2512	2.13	2.30	2.22	2.85
2513	2.32	1.37	1.78	2.93
2514	5.03	2.06	3.36	3.51
2515	1.46	1.95	1.74	4.09
2516	2.32	2.87	2.63	4.06
2517	5.95	1.63	3.56	3.41
2518	2.64	2.23	2.42	2.53
2519	3.31	1.21	2.16	1.92
2520	2.40	1.38	1.85	2.42
2521	2.95	1.32	2.08	2.12
2522	3.22	-0.44	1.28	1.95
2523	2.73	3.09	2.92	1.82
2524	2.68	0.93	1.76	1.93
2525	3.27	1.05	2.11	2.01
2526	6.21	2.01	4.06	1.36
2527	2.39	-2.90	-0.27	2.13
2528	5.91	2.48	4.23	2.37
2529	4.98	2.01	3.55	2.24
2530	3.54	1.13	2.40	1.69
2531	5.60	2.12	3.97	2.00
2532	1.67	1.19	1.45	1.67
2533	2.89	1.22	2.12	0.74
2534	3.27	1.46	2.45	1.16
2535	3.85	-0.04	2.10	1.44
2536	3.45	2.47	3.02	0.94
2537	3.92	1.13	2.70	1.20

หมายเหตุ: คำนวณจากข้อมูลในตารางที่ 3

ตารางที่ 5

จำนวนประชากรของเขตรังสิตชั้นในจำแนกตามอำเภอ พ.ศ.2507-2537

ปี	คลองหลวง	ธัญบุรี	ลำลูกกา	หนองเสือ	รวม
2507	28,348	28,059	34,250	22,989	113,646
2508	29,796	29,720	35,566	23,983	119,065
2509	30,681	30,824	36,780	24,728	123,013
2510	31,477	31,595	37,802	25,335	126,209
2511	32,714	37,272	38,791	26,042	134,819
2512	33,683	37,856	39,558	26,624	137,721
2513	34,768	38,676	40,381	27,134	140,959
2514	35,660	41,850	43,182	27,533	148,225
2515	39,925	38,396	44,151	27,937	150,409
2516	40,838	39,738	45,054	28,312	153,942
2517	48,052	40,730	45,991	28,609	163,382
2518	49,741	41,932	46,871	29,217	167,761
2519	51,979	44,350	47,333	29,742	173,404
2520	53,334	45,799	48,057	30,423	177,613
2521	54,507	48,162	48,959	31,308	182,936
2522	56,397	50,520	49,580	32,425	188,922
2523	58,260	52,326	50,099	33,460	194,145
2524	59,838	54,506	50,932	34,145	199,421
2525	61,557	56,703	52,970	34,815	206,045
2526	63,079	59,377	62,261	34,533	219,250
2527	62,952	62,670	64,025	34,895	224,542
2528	66,153	68,795	67,118	36,142	238,208
2529	69,782	72,915	70,193	37,491	250,381
2530	72,180	75,679	73,158	38,392	259,409
2531	76,160	79,894	78,842	39,466	274,362
2532	77,479	81,130	80,690	39,694	278,993
2533	79,788	83,029	84,311	40,047	287,175
2534	82,080	84,916	89,235	40,490	296,721
2535	84,292	89,280	93,508	41,274	308,354
2536	87,550	90,872	98,974	41,784	319,180
2537	91,215	93,739	104,606	42,383	331,943

แหล่งข้อมูล: กองการทะเบียน กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย

ตารางที่ 6

อัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตชั้นในจำแนกตามอำเภอ

พ.ศ.2507-2537 (ร้อยละ)

ปี	คลองหลวง	ธัญบุรี	ลำลูกกา	หนองเสือ	รวม
2508	4.98	5.75	3.77	4.23	4.66
2509	2.93	3.65	3.36	3.06	3.26
2510	2.56	2.47	2.74	2.43	2.56
2511	3.85	16.52	2.58	2.75	6.60
2512	2.92	1.55	1.96	2.21	2.13
2513	3.17	2.14	2.06	1.90	2.32
2514	2.53	7.89	6.71	1.46	5.03
2515	11.30	-8.61	2.22	1.46	1.46
2516	2.26	3.44	2.02	1.33	2.32
2517	16.27	2.47	2.06	1.04	5.95
2518	3.45	2.91	1.90	2.10	2.64
2519	4.40	5.61	0.98	1.78	3.31
2520	2.57	3.21	1.52	2.26	2.40
2521	2.18	5.03	1.86	2.87	2.95
2522	3.41	4.78	1.26	3.51	3.22
2523	3.25	3.51	1.04	3.14	2.73
2524	2.67	4.08	1.65	2.03	2.68
2525	2.83	3.95	3.92	1.94	3.27
2526	2.44	4.61	16.16	-0.81	6.21
2527	-0.20	5.40	2.79	1.04	2.39
2528	4.96	9.32	4.72	3.51	5.91
2529	5.34	5.82	4.48	3.66	4.98
2530	3.38	3.72	4.14	2.37	3.54
2531	5.37	5.42	7.48	2.76	5.60
2532	1.72	1.54	2.32	0.58	1.67
2533	2.94	2.31	4.39	0.89	2.89
2534	2.83	2.25	5.68	1.10	3.27
2535	2.66	5.01	4.68	1.92	3.85
2536	3.79	1.77	5.68	1.23	3.45
2537	4.10	3.11	5.53	1.42	3.92

หมายเหตุ: คำนวณจากตารางที่ 5

ตารางที่ 7

จำนวนประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกจำแนกตามอำเภอ พ.ศ.2507-2537

ปี	บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	องครักษ์ นครนายก	วังน้อย พระนครศรีอยุธยา	หนองแค สระบุรี	รวม
2507	50,773	34,434	25,000	46,524	156,731
2508	52,710	35,399	26,341	48,531	162,981
2509	53,922	36,251	27,398	49,524	167,095
2510	55,153	37,560	28,106	50,817	171,636
2511	56,451	38,566	28,796	52,373	176,186
2512	57,649	39,264	29,516	53,852	180,281
2513	58,138	39,612	30,237	54,773	182,760
2514	58,734	40,057	32,066	55,715	186,572
2515	58,866	40,369	32,588	58,427	190,250
2516	59,583	43,143	33,560	59,504	195,790
2517	60,746	43,544	34,111	60,606	199,007
2518	61,626	44,144	34,955	62,774	203,499
2519	62,366	42,110	33,218	68,272	205,966
2520	63,447	42,575	33,548	69,260	208,830
2521	63,797	43,367	33,701	70,747	211,612
2522	64,391	43,819	34,060	68,423	210,693
2523	64,647	44,022	34,481	74,154	217,304
2524	65,126	44,126	34,783	75,298	219,333
2525	65,503	44,641	34,995	76,505	221,644
2526	65,711	44,845	37,311	78,285	226,152
2527	66,298	44,860	37,371	71,148	219,677
2528	68,035	45,873	37,948	73,342	225,198
2529	69,460	46,477	38,968	74,868	229,773
2530	70,039	46,664	39,946	75,736	232,385
2531	71,342	47,416	41,295	77,320	237,373
2532	71,707	48,371	41,811	78,324	240,213
2533	72,660	48,899	42,649	78,955	243,163
2534	73,519	49,176	43,655	80,398	246,748
2535	75,817	49,142	44,703	76,977	246,639
2536	77,233	50,336	45,072	80,168	252,809
2537	77,864	50,878	45,861	81,086	255,689

แหล่งข้อมูล: กองการทะเบียน กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย

ตารางที่ 8

อัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกจำแนกตามอำเภอ

พ.ศ.2507-2537 (ร้อยละ)

ปี	บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	องครักษ์ นครนายก	วังน้อย พระนครศรีอยุธยา	หนองแค สระบุรี	รวม
2508	3.74	2.76	5.23	4.22	3.91
2509	2.27	2.38	3.93	2.03	2.49
2510	2.26	3.55	2.55	2.58	2.68
2511	2.33	2.64	2.43	3.02	2.62
2512	2.10	1.79	2.47	2.78	2.30
2513	0.84	0.88	2.41	1.70	1.37
2514	1.02	1.12	5.87	1.71	2.06
2515	0.22	0.78	1.61	4.75	1.95
2516	1.21	6.65	2.94	1.83	2.87
2517	1.93	0.93	1.63	1.84	1.63
2518	1.44	1.37	2.44	3.51	2.23
2519	1.19	-4.72	-5.10	8.40	1.21
2520	1.72	1.10	0.99	1.44	1.38
2521	0.55	1.84	0.46	2.12	1.32
2522	0.93	1.04	1.06	-3.34	-0.44
2523	0.40	0.46	1.23	8.04	3.09
2524	0.74	0.24	0.87	1.53	0.93
2525	0.58	1.16	0.61	1.59	1.05
2526	0.32	0.46	6.41	2.30	2.01
2527	0.89	0.03	0.16	-9.56	-2.90
2528	2.59	2.23	1.53	3.04	2.48
2529	2.07	1.31	2.65	2.06	2.01
2530	0.83	0.40	2.48	1.15	1.13
2531	1.84	1.60	3.32	2.07	2.12
2532	0.51	1.99	1.24	1.29	1.19
2533	1.32	1.09	1.98	0.80	1.22
2534	1.18	0.56	2.33	1.81	1.46
2535	3.08	-0.07	2.37	-4.35	-0.04
2536	1.85	2.40	0.82	4.06	2.47
2537	0.81	1.07	1.74	1.14	1.13

หมายเหตุ: คำนวณจากตารางที่ 7

ตารางที่ 9

จำนวนประชากรของเขตรังสิตจำแนกตามอำเภอ

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อำเภอและจังหวัด	2490	2503	2513	2523	2533
เขตชั้นใน	*78,19*	*105,19*	*138,02*	*203,85*	*271,55*
คลองหลวง ปทุมธานี	19,49	26,61	37,27	66,84	86,37
ธัญบุรี ปทุมธานี	17,14	26,49	38,35	57,65	76,21
ลำลูกกา ปทุมธานี	26,10	31,69	37,14	48,38	75,60
หนองเสือ ปทุมธานี	15,45	20,39	25,25	30,96	33,35
เขตชั้นนอก	*130,62*	*146,92*	*170,81*	*205,35*	*233,94*
บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	37,38	47,95	53,34	58,40	68,74
องครักษ์ นครนายก	23,58	32,14	36,71	45,17	47,24
วังน้อย พระนครศรีอยุธยา	14,74	21,83	26,70	33,13	42,76
หนองแค สระบุรี	54,91	44,99	54,04	68,64	75,18
เขตรังสิต	*208,82*	*252,12*	*308,83*	*409,21*	*505,49*
ทั่วราชอาณาจักร	*17,442,68*	*26,257,91*	*34,397,37*	*44,824,54*	*54,548,53*

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 10

อัตราการเพิ่มของประชากรของเขตรังสิตจำแนกตามอำเภอ

พ.ศ.2490-2503 พ.ศ.2503-2513 พ.ศ.2513-2523 และพ.ศ.2523-2533

อำเภอและจังหวัด	2490-2503	2503-2513	2513-2523	2523-2533
เขตชั้นใน	*2.30*	*2.74*	*3.90*	*2.87*
คลองหลวง ปทุมธานี	2.41	3.39	5.84	2.56
ธัญบุรี ปทุมธานี	3.37	3.73	4.08	2.79
ลำลูกกา ปทุมธานี	1.50	1.60	2.64	4.46
หนองเสือ ปทุมธานี	2.15	2.15	2.04	0.74
เขตชั้นนอก	*0.91*	*1.52*	*1.84*	*1.30*
บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	1.93	1.07	0.91	1.63
องครักษ์ นครนายก	2.40	1.34	2.07	0.45
วังน้อย พระนครศรีอยุธยา	3.04	2.03	2.16	2.55
หนองแค สระบุรี	-1.54	1.85	2.39	0.91
เขตรังสิต	*1.46*	*2.04*	*2.81*	*2.11*
ทั่วราชอาณาจักร	*3.17*	*2.72*	*2.65*	*1.96*

หมายเหตุ: คำนวณจากข้อมูลในตารางที่ 11

ตารางที่ 11

การกระจายตัวของประชากรของเขตรังสิต พ.ศ.2507-2537

ปี	จำนวน			อัตราร้อยละ		
	เขตชั้นใน	เขตชั้นนอก	รวม	เขตชั้นใน	เขตชั้นนอก	รวม
2507	113,646	156,731	270,377	42.0	58.0	100.0
2508	119,065	162,981	282,046	42.2	57.8	100.0
2509	123,013	167,095	290,108	42.4	57.6	100.0
2510	126,209	171,636	297,845	42.4	57.6	100.0
2511	134,819	176,186	311,005	43.3	56.7	100.0
2512	137,721	180,281	318,002	43.3	56.7	100.0
2513	140,959	182,760	323,719	43.5	56.5	100.0
2514	148,225	186,572	334,797	44.3	55.7	100.0
2515	150,409	190,250	340,659	44.2	55.8	100.0
2516	153,942	195,790	349,732	44.0	56.0	100.0
2517	163,382	199,007	362,389	45.1	54.9	100.0
2518	167,761	203,499	371,260	45.2	54.8	100.0
2519	173,404	205,966	379,370	45.7	54.3	100.0
2520	177,613	208,830	386,443	46.0	54.0	100.0
2521	182,936	211,612	394,548	46.4	53.6	100.0
2522	188,922	210,693	399,615	47.3	52.7	100.0
2523	194,145	217,304	411,449	47.2	52.8	100.0
2524	199,421	219,333	418,754	47.6	52.4	100.0
2525	206,045	221,644	427,689	48.2	51.8	100.0
2526	219,250	226,152	445,402	49.2	50.8	100.0
2527	224,542	219,677	444,219	50.5	49.5	100.0
2528	238,208	225,198	463,406	51.4	48.6	100.0
2529	250,381	229,773	480,154	52.1	47.9	100.0
2530	259,409	232,385	491,794	52.7	47.3	100.0
2531	274,362	237,373	511,735	53.6	46.4	100.0
2532	278,993	240,213	519,206	53.7	46.3	100.0
2533	287,175	243,163	530,338	54.1	45.9	100.0
2534	296,721	246,748	543,469	54.6	45.4	100.0
2535	308,354	246,639	554,993	55.6	44.4	100.0
2536	319,180	252,809	571,989	55.8	44.2	100.0
2537	331,943	255,689	587,632	56.5	43.5	100.0

แหล่งข้อมูล: กองการทะเบียน กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย

ตารางที่ 12

การกระจายตัวของประชากรของเขตรังสิตชั้นในจำแนกตามอำเภอ

พ.ศ.2507-2537 (อัตราร้อยละ)

ปี	คลองหลวง	ธัญบุรี	ลำลูกกา	หนองเสือ	รวม
2507	24.9	24.7	30.1	20.2	100.0
2508	25.0	25.0	29.9	20.1	100.0
2509	24.9	25.1	29.9	20.1	100.0
2510	24.9	25.0	30.0	20.1	100.0
2511	24.3	27.6	28.8	19.3	100.0
2512	24.5	27.5	28.7	19.3	100.0
2513	24.7	27.4	28.6	19.2	100.0
2514	24.1	28.2	29.1	18.6	100.0
2515	26.5	25.5	29.4	18.6	100.0
2516	26.5	25.8	29.3	18.4	100.0
2517	29.4	24.9	28.1	17.5	100.0
2518	29.6	25.0	27.9	17.4	100.0
2519	30.0	25.6	27.3	17.2	100.0
2520	30.0	25.8	27.1	17.1	100.0
2521	29.8	26.3	26.8	17.1	100.0
2522	29.9	26.7	26.2	17.2	100.0
2523	30.0	27.0	25.8	17.2	100.0
2524	30.0	27.3	25.5	17.1	100.0
2525	29.9	27.5	25.7	16.9	100.0
2526	28.8	27.1	28.4	15.8	100.0
2527	28.0	27.9	28.5	15.5	100.0
2528	27.8	28.9	28.2	15.2	100.0
2529	27.9	29.1	28.0	15.0	100.0
2530	27.8	29.2	28.2	14.8	100.0
2531	27.8	29.1	28.7	14.4	100.0
2532	27.8	29.1	28.9	14.2	100.0
2533	27.8	28.9	29.4	13.9	100.0
2534	27.7	28.6	30.1	13.6	100.0
2535	27.3	29.0	30.3	13.4	100.0
2536	27.4	28.5	31.0	13.1	100.0
2537	27.5	28.2	31.5	12.8	100.0

หมายเหตุ: คำนวณจากตารางที่ 4

ตารางที่ 13

การกระจายตัวของประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกคิดเป็นร้อยละพ.ศ.2507-2537

ปี	บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	องครักษ์ นครนายก	วังน้อย พระนครศรี อยุธยา	หนองแค สระบุรี	รวม
2507	32.4	22.0	16.0	29.7	100.0
2508	32.3	21.7	16.2	29.8	100.0
2509	32.3	21.7	16.4	29.6	100.0
2510	32.1	21.9	16.4	29.6	100.0
2511	32.0	21.9	16.3	29.7	100.0
2512	32.0	21.8	16.4	29.9	100.0
2513	31.8	21.7	16.5	30.0	100.0
2514	31.5	21.5	17.2	29.9	100.0
2515	30.9	21.2	17.1	30.7	100.0
2516	30.4	22.0	17.1	30.4	100.0
2517	30.5	21.9	17.1	30.5	100.0
2518	30.3	21.7	17.2	30.8	100.0
2519	30.3	20.4	16.1	33.1	100.0
2520	30.4	20.4	16.1	33.2	100.0
2521	30.1	20.5	15.9	33.4	100.0
2522	30.6	20.8	16.2	32.5	100.0
2523	29.7	20.3	15.9	34.1	100.0
2524	29.7	20.1	15.9	34.3	100.0
2525	29.6	20.1	15.8	34.5	100.0
2526	29.1	19.8	16.5	34.6	100.0
2527	30.2	20.4	17.0	32.4	100.0
2528	30.2	20.4	16.9	32.6	100.0
2529	30.2	20.2	17.0	32.6	100.0
2530	30.1	20.1	17.2	32.6	100.0
2531	30.1	20.0	17.4	32.6	100.0
2532	29.9	20.1	17.4	32.6	100.0
2533	29.9	20.1	17.5	32.5	100.0
2534	*29.8*	*19.9*	*17.7*	*32.6*	*100.0*
2535	30.7	19.9	18.1	31.2	100.0
2536	30.5	19.9	17.8	31.7	100.0
2537	30.5	19.9	17.9	31.7	100.0

หมายเหตุ: คำนวณจากตารางที่ 5

ตารางที่ 14

จำนวนและอัตราร้อยละของประชากรของเขตรังสิตจำแนกตามเขตพื้นที่ พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

เขตพื้นที่	2490	2503	2513	2523	2533
จำนวน					
เขตรังสิต	*208,828*	*252,121*	*308,832*	*409,210*	*505,491*
เขตชั้นใน	78,199	105,192	138,022	203,854	271,551
เขตชั้นนอก	130,629	146,929	170,810	205,356	233,940
อัตราร้อยละ					
เขตรังสิต	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*
เขตชั้นใน	37.4	41.7	44.7	49.8	53.7
เขตชั้นนอก	62.6	58.3	55.3	50.2	46.3

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 15

การกระจายอัตราร้อยละของประชากรของเขตชั้นในและเขตชั้นนอกจำแนกตามอำเภอ พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อำเภอและจังหวัด	2490	2503	2513	2523	2533
เขตชั้นใน	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*
คลองหลวง ปทุมธานี	24.9	25.3	27.0	32.8	31.8
ธัญบุรี ปทุมธานี	21.9	25.2	27.8	28.3	28.1
ลำลูกกา ปทุมธานี	33.4	30.1	26.9	23.7	27.8
หนองเสือ ปทุมธานี	19.8	19.4	18.3	15.2	12.3
เขตชั้นนอก	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*
บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	28.6	32.6	31.2	28.4	29.4
องครักษ์ นครนายก	18.1	21.9	21.5	22.0	20.2
วังน้อย พระนครศรีอยุธยา	11.3	14.9	15.6	16.1	18.3
หนองแค สระบุรี	42.0	30.6	31.6	33.4	32.1

หมายเหตุ: คำนวณจากข้อมูลในตารางที่ 11

ตารางที่ 16

ความหนาแน่นของประชากรของเขตรังสิตและความหนาแน่นของประชากรทั่วราชอาณาจักร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ปี	เขตรังสิต			ทั่วราชอาณาจักร
	เขตชั้นใน	เขตชั้นนอก	รวม	
2507	101	102	102	58
2508	106	106	106	60
2509	110	109	109	61
2510	113	112	112	63
2511	120	115	117	65
2512	123	117	120	67
2513	126	119	122	69
2514	132	122	126	72
2515	134	124	128	75
2516	137	128	132	78
2517	146	130	136	81
2518	150	133	140	83
2519	155	134	143	84
2520	158	136	145	86
2521	163	138	149	88
2522	169	137	150	90
2523	173	142	155	92
2524	178	143	158	93
2525	184	144	161	95
2526	196	147	168	97
2527	200	143	167	99
2528	212	147	174	101
2529	223	150	181	103
2530	231	151	185	105
2531	245	155	193	107
2532	249	156	195	109
2533	256	158	200	110
2534	265	161	205	111
2535	275	161	209	113
2536	285	165	215	114
2537	296	167	221	115

หมายเหตุ: คำนวณจากข้อมูลในตารางที่ 1 และตารางที่ 3

ตารางที่ 17

ความหนาแน่นของประชากรของเขตรังสิตชั้นในจำแนกตามอำเภอ

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ปี	คลองหลวง	ธัญบุรี	ลำลูกกา	หนองเสือ	รวม
2507	95	251	115	56	101
2508	100	265	120	58	106
2509	103	275	124	60	110
2510	105	282	127	61	113
2511	109	333	131	63	120
2512	113	338	133	64	123
2513	116	345	136	66	126
214	119	374	145	67	132
2515	134	343	149	68	134
2516	137	355	152	69	137
2517	161	364	155	69	146
2518	166	374	158	71	150
2519	174	396	159	72	155
2520	178	409	162	74	158
2521	182	430	165	76	163
2522	189	451	167	79	169
2523	195	467	169	81	173
2524	200	487	171	83	178
2525	206	506	178	84	184
2526	211	530	210	84	196
2527	211	560	216	84	200
2528	221	614	226	88	212
2529	233	651	236	91	223
2530	241	676	246	93	231
2531	255	713	265	96	245
2532	259	724	272	96	249
2533	267	741	284	97	256
2534	275	758	300	98	265
2535	282	797	315	100	275
2536	293	811	333	101	285
2537	305	837	352	103	296

หมายเหตุ: คำนวณจากข้อมูลในตารางที่ 1 และตารางที่ 5

ตารางที่ 18

ความหนาแน่นของประชากรของเขตรังสิตชั้นนอกจำแนกตามอำเภอ

ปี	บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	องครักษ์ นครนายก	วังน้อย พระนครศรีอยุธยา	หนองแค สระบุรี	รวม
2507	102	62	114	177	102
2508	106	64	120	185	106
2509	108	66	125	188	109
2510	111	68	128	193	112
2511	113	70	131	199	115
2512	116	71	134	205	117
2513	117	72	137	208	119
2514	118	72	146	212	122
2515	118	73	148	222	124
2516	119	78	153	226	128
2517	122	79	155	230	130
2518	123	80	159	239	133
2519	125	76	151	260	134
2520	127	77	152	263	136
2521	128	78	153	269	138
2522	129	79	155	260	137
2523	130	80	157	282	142
2524	131	80	158	286	143
2525	131	81	159	291	144
2526	132	81	170	298	147
2527	133	81	170	271	143
2528	136	83	172	279	147
2529	139	84	177	285	150
2530	140	84	182	288	151
2531	143	86	188	294	155
2532	144	87	190	298	156
2533	146	88	194	300	158
2534	147	89	198	306	161
2535	152	89	203	293	161
2536	155	91	205	305	165
2537	156	92	208	308	167

หมายเหตุ: คำนวณจากข้อมูลในตารางที่ 1 และตารางที่ 7

ตารางที่ 19

ความหนาแน่นของประชากรของเขตรังสิตจำแนกตามอำเภอ พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อำเภอและจังหวัด	2490	2503	2513	2523	2533
เขตชั้นใน	*70*	*94*	*123*	*182*	*242*
คลองหลวง ปทุมธานี	65	89	125	224	289
ธัญบุรี ปทุมธานี	153	237	342	515	681
ลำลูกกา ปทุมธานี	88	107	125	163	255
หนองเสือ ปทุมธานี	37	49	61	75	81
เขตชั้นนอก	*85*	*9*	*111*	*134*	*152*
บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	75	96	107	117	138
องครักษ์ นครนายก	43	58	66	82	85
วังน้อย พระนครศรีอยุธยา	67	99	121	151	194
หนองแค สระบุรี	209	171	205	261	286
เขตรังสิต	*79*	*95*	*116*	*154*	*190*
ทั่วราชอาณาจักร	*34*	*51*	*67*	*88*	*107*

หมายเหตุ: คำนวณจากข้อมูลในตารางที่ 1 และตารางที่ 9

ตารางที่ 20

โครงสร้างประชากรของประเทศไทย

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

	พ.ศ.2490		พ.ศ.2503		พ.ศ.2513		พ.ศ.2523		พ.ศ.2533	
อายุ	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
0-4	7.6	7.5	8.2	8.0	8.3	8.1	6.2	5.9	4.2	4.0
5-9	7.2	7.0	7.7	7.6	7.8	7.6	6.6	6.4	5.1	4.9
10-14	6.6	6.4	6.0	5.8	6.7	6.6	6.7	6.5	5.6	5.3
15-19	5.5	5.6	4.8	4.7	5.3	5.5	6.0	6.0	5.2	5.2
20-24	4.3	4.5	4.6	4.6	3.8	4.0	5.0	5.1	5.1	5.1
25-29	3.5	3.7	3.9	4.0	3.2	3.3	3.9	4.0	4.6	4.8
30-34	3.3	3.3	3.4	3.3	3.0	3.1	3.0	3.0	4.1	4.3
35-39	3.0	2.8	2.6	2.6	2.8	2.8	2.6	2.6	3.5	3.6
40-44	2.4	2.4	2.2	2.2	2.3	2.2	2.4	2.5	2.7	2.8
45-49	2.0	2.0	1.9	1.8	1.7	1.7	2.1	2.2	2.3	2.4
50-54	1.4	1.5	1.5	1.6	1.4	1.4	1.7	1.7	2.0	2.2
55-59	1.2	1.1	1.2	1.3	1.1	1.2	1.2	1.3	1.7	1.8
60-64	0.8	0.8	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9	1.0	1.3	1.4
65-69	0.6	0.6	0.6	0.6	0.6	0.7	0.7	0.7	0.9	0.9
70-74	0.3	0.4	0.3	0.4	0.4	0.5	0.5	0.6	0.6	0.7
75+	0.3	0.4	0.3	0.5	0.4	0.5	0.5	0.7	0.7	0.9
รวม	50.0	50.0	50.1	49.9	49.8	50.2	49.8	50.2	49.6	50.4
(จำนวน)	(17,442,689)		(26,257,916)		(34,397,374)		(44,824,540)		(54,548,530)	

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 21

โครงสร้างด้านอายุของประชากรทั่วราชอาณาจักร และโครงสร้างด้านอายุของประชากรของเขตรังสิตจำแนกตามเขตพื้นที่

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

เขตพื้นที่และอายุ	2490	2503	2513	2523	2533
ทั่วราชอาณาจักร	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*
0-14	42.3	43.2	45.1	38.3	29.2
15-64	55.1	54.0	51.8	58.2	66.1
65 &+	2.6	2.8	3.1	3.6	4.7
เขตรังสิต	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*
0-14	43.6	43.4	45.5	37.0	26.8
15-64	53.8	53.2	50.6	58.8	68.3
65 &+	2.6	3.4	3.9	4.2	4.9
เขตชั้นใน	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*
0-14	44.3	43.4	44.7	35.2	24.8
15-64	52.8	53.2	51.6	61.3	71.5
65 &+	2.9	3.4	3.7	3.5	3.7
เขตชั้นนอก	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*	*100.0*
0-14	43.1	43.4	46.2	38.9	29.1
15-64	54.4	53.2	49.8	56.3	64.6
65 &+	2.5	3.4	4.1	4.9	6.3

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 22

โครงสร้างประชากรของเขตรังสิต

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อายุ	พ.ศ.2490		พ.ศ.2503		พ.ศ.2513		พ.ศ.2523		พ.ศ.2533	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
0-4	7.7	7.6	8.1	7.8	8.2	8.2	6.1	5.8	3.7	3.6
5-9	7.7	7.5	7.6	7.7	8.0	7.7	6.2	5.9	4.6	4.4
10-14	6.7	6.4	6.2	5.9	6.9	6.5	6.7	6.4	5.4	5.1
15-19	5.5	5.5	5.1	4.8	5.3	5.4	6.1	6.1	5.1	5.4
20-24	3.9	4.3	4.3	4.4	3.2	3.7	4.8	5.6	5.5	6.2
25-29	3.4	3.6	3.4	3.6	3.0	3.1	4.0	4.4	5.0	5.3
30-34	3.3	3.4	3.0	3.1	2.9	2.9	2.9	3.0	4.2	4.5
35-39	2.8	2.7	2.4	2.6	2.5	2.6	2.5	2.5	3.5	3.7
40-44	2.4	2.2	2.2	2.3	2.2	2.2	2.4	2.4	2.7	2.7
45-49	2.0	1.9	2.0	2.0	1.8	1.9	1.9	2.0	2.2	2.2
50-54	1.6	1.5	1.6	1.6	1.6	1.6	1.7	1.7	2.0	2.1
55-59	1.3	1.1	1.4	1.3	1.4	1.3	1.2	1.4	1.5	1.7
60-64	0.9	0.7	1.1	1.0	1.0	1.0	1.1	1.1	1.3	1.4
65-69	0.7	0.5	0.8	0.7	0.8	0.8	0.8	0.9	0.8	1.0
70-74	0.3	0.3	0.4	0.5	0.5	0.6	0.5	0.6	0.6	0.8
75+	0.3	0.4	0.4	0.5	0.5	0.6	0.6	0.8	0.7	1.0
รวม	50.3	49.7	50.0	50.0	49.7	50.3	49.4	50.6	49.0	51.0
(จำนวน)	(208,828)		(252,121)		(308,832)		(409,210)		(505,491)	

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 23

โครงสร้างประชากรของเขตชั้นใน

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อายุ	พ.ศ.2490		พ.ศ.2503		พ.ศ.2513		พ.ศ.2523		พ.ศ.2533	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
0-4	8.3	8.2	8.1	7.9	8.0	8.0	6.1	5.7	3.5	3.3
5-9	7.6	7.4	7.8	7.7	7.8	7.5	5.8	5.6	4.3	4.1
10-14	6.7	6.3	6.1	5.9	6.9	6.5	6.2	5.9	4.9	4.7
15-19	5.4	5.2	5.2	4.7	5.5	5.5	6.0	6.2	5.0	5.7
20-24	3.7	4.0	4.4	4.4	3.4	4.0	5.4	6.8	6.0	7.4
25-29	3.3	3.6	3.6	3.5	3.3	3.2	4.7	5.2	5.7	6.1
30-34	3.3	3.2	3.0	3.0	3.1	2.9	3.3	3.2	4.7	5.0
35-39	2.8	2.7	2.4	2.5	2.7	2.5	2.7	2.5	3.9	3.9
40-44	2.4	2.2	2.2	2.2	2.2	2.0	2.4	2.2	2.8	2.7
45-49	1.9	1.9	2.0	2.0	1.8	1.8	1.8	1.8	2.1	2.0
50-54	1.6	1.5	1.7	1.6	1.5	1.6	1.5	1.5	1.8	1.8
55-59	1.3	1.1	1.5	1.2	1.3	1.3	1.1	1.2	1.3	1.4
60-64	1.0	0.7	1.1	1.0	1.0	1.0	0.9	1.0	1.1	1.1
65-69	0.7	0.6	0.7	0.7	0.8	0.8	0.7	0.7	0.7	0.7
70-74	0.3	0.4	0.4	0.5	0.5	0.6	0.4	0.5	0.5	0.6
75+	0.4	0.4	0.4	0.5	0.5	0.6	0.5	0.7	0.5	0.8
รวม	50.8	49.2	50.6	49.4	50.3	49.7	49.4	50.6	48.8	51.2
(จำนวน)	(78,199)		(105,192)		(138,022)		(203,854)		(271,551)	

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 24

โครงสร้างประชากรของเขตชั้นนอก

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อายุ	พ.ศ.2490		พ.ศ.2503		พ.ศ.2513		พ.ศ.2523		พ.ศ.2533	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
0-4	7.3	7.3	8.0	7.8	8.4	8.3	6.1	5.8	4.0	3.8
5-9	7.7	7.6	7.6	7.7	8.1	7.9	6.5	6.3	5.0	4.8
10-14	6.7	6.5	6.3	6.0	6.9	6.6	7.2	7.0	5.9	5.6
15-19	5.5	5.7	5.0	4.8	5.2	5.2	6.1	5.9	5.4	5.1
20-24	4.0	4.5	4.2	4.5	3.1	3.5	4.2	4.4	4.9	4.8
25-29	3.4	3.6	3.3	3.7	2.7	3.1	3.3	3.6	4.2	4.4
30-34	3.3	3.4	3.0	3.2	2.8	2.9	2.6	2.8	3.6	3.8
35-39	2.7	2.6	2.4	2.6	2.4	2.7	2.3	2.6	3.1	3.5
40-44	2.3	2.2	2.2	2.3	2.2	2.3	2.4	2.5	2.5	2.7
45-49	2.0	1.9	2.0	2.0	1.7	1.9	2.0	2.3	2.2	2.5
50-54	1.6	1.5	1.6	1.6	1.6	1.6	1.9	1.9	2.2	2.5
55-59	1.3	1.1	1.4	1.3	1.4	1.4	1.4	1.6	1.8	2.0
60-64	0.9	0.7	1.1	1.1	1.0	1.1	1.2	1.3	1.6	1.7
65-69	0.7	0.5	0.8	0.8	0.8	0.8	0.9	1.0	1.0	1.2
70-74	0.3	0.3	0.4	0.5	0.5	0.7	0.6	0.7	0.8	1.0
75+	0.3	0.4	0.4	0.5	0.5	0.7	0.7	1.0	0.9	1.3
รวม	50.1	49.9	49.7	50.3	49.2	50.8	49.3	50.7	49.2	50.8
(จำนวน)	(130,629)		(146,929)		(170,810)		(205,356)		(233,940)	

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 25

โครงสร้างประชากรของอำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อายุ	พ.ศ.2490		พ.ศ.2503		พ.ศ.2513		พ.ศ.2523		พ.ศ.2533	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
0-4	7.7	7.7	8.1	8.1	8.1	8.1	6.0	5.5	3.2	3.1
5-9	7.7	7.4	7.6	7.9	7.8	7.5	5.3	5.2	3.8	3.8
10-14	6.7	6.1	6.0	6.1	6.4	6.5	5.4	5.3	4.4	4.1
15-19	5.4	5.3	5.1	4.9	5.5	6.4	5.4	6.8	4.8	6.5
20-24	3.7	4.2	4.5	4.4	3.6	5.0	5.5	10.1	6.8	0.3
25-29	3.4	3.5	3.6	3.4	3.1	3.5	5.1	6.7	6.2	7.4
30-34	3.2	3.4	2.8	3.0	3.1	2.9	3.3	3.5	4.5	5.3
35-39	2.7	2.6	2.3	2.4	2.3	2.3	2.4	2.4	3.6	3.8
40-44	2.3	2.2	2.1	2.4	2.0	2.0	2.1	1.9	2.4	2.4
45-49	2.1	2.0	1.9	2.0	1.5	1.7	1.5	1.5	1.8	1.8
50-54	1.7	1.7	1.6	1.6	1.4	1.6	1.3	1.3	1.5	1.5
55-59	1.3	1.2	1.4	1.2	1.2	1.3	0.9	1.0	1.0	1.0
60-64	1.0	0.8	1.1	1.0	0.9	0.9	0.8	0.9	0.8	0.9
65-69	0.7	0.6	0.8	0.8	0.7	0.7	0.6	0.6	0.5	0.6
70-74	0.3	0.4	0.4	0.6	0.4	0.6	0.4	0.5	0.4	0.5
75+	0.4	0.6	0.4	0.6	0.4	0.6	0.4	0.6	0.4	0.6
รวม	50.4	49.6	49.7	50.3	48.4	51.6	46.2	53.8	46.3	53.7
(จำนวน)	(19,499)		(26,616)		(37,271)		(66,849)		(86,375)	

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 26

โครงสร้างประชากรของอำเภอธัญบุรี จังหวัดปทุมธานี

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อายุ	พ.ศ.2490		พ.ศ.2503		พ.ศ.2513		พ.ศ.2523		พ.ศ.2533	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
0-4	7.3	7.1	8.0	7.8	7.4	7.3	6.2	5.6	3.7	3.6
5-9	7.6	7.6	7.7	7.7	7.1	7.1	5.6	5.2	4.5	4.2
10-14	6.8	6.2	5.7	5.4	7.2	6.3	6.2	5.5	5.2	4.6
15-19	5.2	5.1	5.1	4.3	5.5	5.2	6.0	5.8	4.9	5.3
20-24	3.6	4.0	4.3	4.3	3.6	3.8	6.0	5.8	5.5	6.1
25-29	3.5	3.7	3.7	3.6	3.9	3.2	5.3	4.9	5.9	6.0
30-34	3.5	3.4	3.2	3.0	3.6	2.8	3.7	3.4	5.3	5.2
35-39	2.9	2.7	2.7	2.5	3.2	2.5	3.0	2.5	4.4	4.2
40-44	2.5	2.4	2.5	2.2	2.7	2.0	2.8	2.2	3.0	2.7
45-49	2.1	2.0	2.3	1.9	2.1	1.7	2.0	1.8	2.2	2.0
50-54	1.8	1.7	1.9	1.4	1.8	1.4	1.5	1.4	1.8	1.6
55-59	1.6	1.1	1.7	1.3	1.4	1.2	1.1	1.2	1.3	1.4
60-64	1.0	0.7	1.3	1.0	1.1	0.9	0.9	0.9	1.0	1.0
65-69	0.8	0.7	0.8	0.8	0.9	0.8	0.6	0.7	0.6	0.7
70-74	0.3	0.4	0.5	0.5	0.6	0.6	0.4	0.5	0.5	0.6
75+	0.4	0.4	0.5	0.5	0.6	0.6	0.4	0.6	0.4	0.7
รวม	50.8	49.2	51.8	48.2	52.6	47.4	52.0	48.0	50.2	49.8
(จำนวน)	(17,146)		(26,490)		(38,358)		(57,657)		(76,219)	

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 27

โครงสร้างประชากรของอำเภอลำลูกกา จังหวัดปทุมธานี

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อายุ	พ.ศ.2490		พ.ศ.2503		พ.ศ.2513		พ.ศ.2523		พ.ศ.2533	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
0-4	7.9	7.4	8.1	7.6	7.7	7.9	5.9	5.8	3.5	3.3
5-9	7.6	7.5	7.7	7.7	8.4	7.8	6.1	6.0	4.3	4.0
10-14	6.6	6.6	6.3	6.1	7.2	6.5	6.5	6.4	4.9	5.0
15-19	5.8	5.3	5.3	4.9	5.4	5.2	6.6	5.9	4.9	5.3
20-24	3.8	4.1	4.3	4.4	3.2	3.6	4.8	4.9	5.7	6.2
25-29	3.4	3.6	3.4	3.4	3.0	3.0	4.0	4.2	5.4	5.6
30-34	3.4	3.1	2.9	3.0	2.8	3.0	3.0	3.0	4.7	4.9
35-39	2.8	2.8	2.4	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6	3.9	4.1
40-44	2.4	2.1	2.2	2.2	2.2	2.1	2.4	2.5	3.0	2.9
45-49	1.9	1.8	1.9	1.9	1.8	2.0	2.0	2.0	2.2	2.2
50-54	1.6	1.5	1.7	1.7	1.6	1.6	1.7	1.7	2.0	2.0
55-59	1.4	1.0	1.4	1.3	1.4	1.4	1.4	1.4	1.5	1.6
60-64	1.0	0.7	1.1	1.0	1.1	1.1	1.1	1.1	1.3	1.4
65-69	0.7	0.6	0.8	0.7	0.8	0.8	0.9	0.9	0.8	0.8
70-74	0.4	0.4	0.5	0.5	0.5	0.6	0.6	0.6	0.5	0.6
75+	0.3	0.4	0.5	0.5	0.5	0.6	0 5	0.8	0.6	0.9
รวม	51.0	49.0	50.4	49.6	50.2	49.8	50.1	49.9	49.2	50.8
(จำนวน)	(26,101)		(31,696)		(37,141)		(48,381)		(75,604)	

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 28

โครงสร้างประชากรของอำเภอหนองเสือ จังหวัดปทุมธานี

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อายุ	พ.ศ.2490		พ.ศ.2503		พ.ศ.2513		พ.ศ.2523		พ.ศ.2533	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
0-4	10.9	11.0	8.2	8.4	9.1	8.9	6.4	6.1	3.6	3.5
5-9	7.3	6.7	8.1	7.6	8.1	7.8	6.7	6.4	4.8	4.8
10-14	6.5	6.0	6.1	5.8	6.8	6.7	7.4	6.8	6.0	5.5
15-19	5.3	4.9	5.3	4.9	5.4	5.2	6.4	6.1	5.6	5.4
20-24	3.4	3.7	4.4	4.5	3.2	3.5	4.8	4.7	5.8	5.2
25-29	3.0	3.3	3.6	3.7	3.0	3.1	3.8	3.7	4.8	4.5
30-34	3.1	3.1	3.1	3.0	2.8	3.0	2.7	2.7	4.1	4.2
35-39	2.7	2.5	2.2	2.3	2.5	2.5	2.6	2.5	3.5	3.4
40-44	2.3	2.1	2.1	2.2	2.1	2.0	2.3	2.3	2.6	2.7
45-49	1.7	1.7	2.0	2.0	1.6	1.8	2.0	2.0	2.4	2.5
50-54	1.4	1.1	1.5	1.6	1.4	1.6	1.6	1.7	2.1	2.2
55-59	1.0	0.9	1.4	1.2	1.4	1.3	1.1	1.3	1.8	1.7
60-64	0.8	0.7	0.9	0.8	1.0	1.0	1.0	1.1	1.4	1.3
65-69	0.7	0.6	0.6	0.7	0.7	0.7	0.8	0.8	0.8	0.9
70-74	0.3	0.3	0.4	0.5	0.4	0.5	0.4	0.6	0.6	0.7
75+	0.4	0.4	0.4	0.5	0.4	0.5	0.5	0.7	0.7	0.9
รวม	50.8	49.2	50.3	49.7	49.9	50.1	50.6	49.4	50.6	49.4
(จำนวน)	(15,453)		(20,390)		(25,252)		(30,967)		(33,353)	

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 29

โครงสร้างด้านอายุของประชากรของเขตชั้นในจำแนกตามอำเภอ

พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อำเภอ จังหวัด และอายุ	2490	2503	2513	2523	2533
เขตชั้นใน	*100.*	*100.*	*100.*	*100.*	*100.*
0-14	44.	43.	44.	35.	24.
15-64	52.	53.	51.	61.	71.
65 &+	2.	3.	3.	3.	3.
คลองหลวง ปทุมธานี	*100.*	*100.*	*100.*	*100.*	*100.*
0-14	43.	43.	44.	32.	22.
15-64	53.	52.	52.	64.	74.
65 &+	3.	3.	3.	3.	3.
ธัญบุรี ปทุมธานี	*100.*	*100.*	*100.*	*100.*	*100.*
0-14	42.	42.	42.	34.	25.
15-64	54.	54.	53.	62.	70.
65 &+	3.	3.	4.	3.	3.
ลำลูกกา ปทุมธานี	*100.*	*100.*	*100.*	*100.*	*100.*
0-14	3.	43.	45.	36.	25.
15-64	53.	52.	50.	58.	70.
65 &+	2.	3.	3.	4.	4.
หนองเสือ ปทุมธานี	*100.*	*100.*	*100.*	*100.*	*100.*
0-14	48.	44.	47.	39.	28.
15-64	48.	52.	49.	56.	67.
65 &+	2.	2.	3.	3.	4.

แหล่งข้อมูล: สำมะโนประชากร พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

ตารางที่ 30

อัตราการย้ายถิ่นสุทธิและจำนวนการย้ายถิ่นสุทธิของประชากรของเขตรังสิต จำแนกตามอำเภอ พ.ศ.2490 พ.ศ.2503 พ.ศ.2513 พ.ศ.2523 และ พ.ศ.2533

อำเภอและจังหวัด	2490-2503	2503-2513	2513-2523	2523-2533
อัตราการย้ายถิ่นสุทธิ	*-1.7*	*-0.6*	*0.1*	*0.1*
เขตชั้นใน	*-0.8*	*0.0*	*1.2*	*0.9*
คลองหลวง ปทุมธานี	-0.7	0.6	3.1	0.6
ธัญบุรี ปทุมธานี	0.2	1.0	1.4	0.8
ลำลูกกา ปทุมธานี	-1.6	-1.1	-0.0	2.5
หนองเสือ ปทุมธานี	-1.0	-0.5	-0.6	-1.2
เขตชั้นนอก	*-2.2*	*-1.2*	*-0.8*	*-0.6*
บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	-1.2	-1.6	-1.7	-0.3
องครักษ์ นครนายก	-0.7	-1.3	-0.5	-1.5
วังน้อย พระนครศรีอยุธยา	-0.1	-0.6	-0.4	0.5
หนองแค สระบุรี	-4.7	-0.8	-0.2	-1.0
จำนวนการย้ายถิ่นสุทธิ	-62,24	-21,44	6,75	7,50
เขตชั้นใน	*12,52*	*22*	*23,99*	*23,47*
คลองหลวง ปทุมธานี	-2,73	2,40	18,28	5,02
ธัญบุรี ปทุมธานี	67	3,65	7,67	6,05
ลำลูกกา ปทุมธานี	-7,59	-4,38	-1	16,72
หนองเสือ ปทุมธานี	-2,87	-1,45	-1,94	-4,33
เขตชั้นนอก	*-49,71*	*-21,66*	*-17,23*	*-15,96*
บางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	-8,32	-9,47	-11,11	-2,32
องครักษ์ นครนายก	-3,35	-5,39	-2,67	-7,73
วังน้อย พระนครศรีอยุธยา	-35	-1,89	-1,66	2,43
หนองแค สระบุรี	37,68	-4,89	-1,78	-8,34

หมายเหตุ: คำนวณจากข้อมูลในตารางที่ 12

บรรณานุกรม

มหาดไทย, กระทรวง. กรมการปกครอง *บัญชีแสดงจำนวนราษฎรและจำนวนบ้าน ในวันที่ 31 ธันวาคม* (เอกสารอัดสำเนา)

มหาดไทย, กระทรวง. กรมมหาดไทย *การสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2490.*

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. *สำมะโนประชากรแห่งประเทศไทย พ.ศ.2503.*

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน *สำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2513.*

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน *สำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2523.*

สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน *สำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2533.*

บทที่ 8

การเกิดและการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในเขตคลองรังสิต*

สุภางค์ จันทวานิช

ก่อนที่จะมีการขุดคลองรังสิตในปีพ.ศ.2431 ทุ่งนารังสิตที่เรียกกันว่า **ทุ่งหลวง** เป็นป่าพงรกมีขนาดกว้างขวางแต่ไม่มีหนทางที่ราษฎรจะเข้าไปตั้งถิ่นฐานทำการเพาะปลูกเลี้ยงชีพได้ แม้จะมีบางส่วนใกล้เขตคลอง ได้แก่ ด้านตะวันตกซึ่งติดคลองเปรมประชากร ด้านใต้ติดคลองแสนแสบและคลองบางขนาก ส่วนทิศตะวันออกก็ติดแม่น้ำนครนายก ที่เป็นเช่นนี้เป็นเพราะป่าพงนี้เป็นทำเลที่มีช้างป่าอาศัยอยู่ โขลงช้างจึงเข้ามารบกวนไร่นาของชาวนา ที่ขยายเขตปลูกจากคลองเปรมประชากร คลองแสนแสบฝั่งเหนือ และคลองบางขนากอยู่เป็นนิจ[1]

ครั้นเมื่อมีการขุดคลองรังสิตและมีการจับจองที่ดินสองฝั่งคลองขึ้น จึงเริ่มมีผู้คนเข้าทำการเพาะปลูกตามสองฝั่งคลองรังสิตประยูรศักดิ์และคลองซอยต่าง ๆ ที่เรียกว่า **คลองเจ๊ก** เพราะใช้แรงกุลีจีนเป็นผู้ขุด ตลอดจนคลองหกวาสายล่างและคลองหกวาสายบน ดังที่ได้มีผู้บรรยายไว้ดังนี้

> *เมื่อคลองได้ขุดขึ้นมากสายหลายทางฉนี้แล้ว ฝ่ายช้างโขลงซึ่งอาศัยอยู่ในท้องทุ่งก็หนีร่นพ้นคลองออกไป คลองใดที่ได้ขุดไปแล้วก็มีราษฎรชักชวนกันหักร้างถางพงเข้าตั้งทำนา ไถหว่าน และดำปลูกเมล็ดเข้า เป็นเนื้อนาตลอดคลองทั่วไปทุกสายทั้งฝั่งเหนือและฝั่งใต้ไม่มีที่เว้นว่าง พื้นที่ป่าพงที่ราษฎรเข้าตั้งทำนาแล้ว กับที่กำลังหักร้างถางพงอยู่ และทั้งที่จะเป็นนาได้ต่อไปถึง 2,009,000 ไร่ จำนวนคนตรวจคราวทำนาก็มีจำนวนจะใกล้ถึงสี่หมื่นคน*[2]

---

* ผู้วิจัยขอขอบคุณ สำนักงานที่ดินเขตธัญญบุรี สำนักงานศึกษาธิการอำเภอธัญญบุรี โรงพยาบาลชุมชนธัญญบุรี นางสุขใจ นิตตะโย โรงสีกุศลประสิทธิ์ และโรงเรียนวริษาที่ได้อนุเคราะห์ให้ข้อมูลสำหรับการวิจัยครั้งนี้

จากหลักฐานเอกสารที่ปรากฏ ชุมชนแห่งแรกที่เกิดขึ้นในคลองรังสิตคือเมืองธัญญบุรี ซึ่ง*ตั้งอยู่ระหว่างคลองซอยที่ 6 กับคลองซอยที่ 7 ฝั่งเหนือคลองรังสิตประยุรศักดิ์ เมืองธัญญบุรี* ตั้งขึ้นในปีพ.ศ.2445 ตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำการเปิดเมื่อวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ.2445 โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมาเปิดเมือง เส้นทางเสด็จทางรถไฟและทางเรือตามลำดับ ได้ทรงเปิดป้ายศาลาว่าการเมือง และฉายพระรูปร่วมกับเจ้านายและข้าราชการที่ตามเสด็จ ตลอดจนชาวต่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับการขุดคลอง พระรูปดังกล่าวยังมีสำเนาปรากฏมาจนปัจจุบันนี้ดังที่แสดงรูปเป็นปกรายงานฉบับนี้

อันที่จริง ชุมชนของชาวบ้านที่มาตั้งถิ่นฐานในคลองรังสิตเริ่มเกิดขึ้นแล้วก่อนปีพ.ศ.2445 ที่เมืองธัญญบุรี ระยะที่มีการขุดคลองรังสิตตั้งแต่ปีพ.ศ.2433 จนถึงประมาณปีพ.ศ.2444 ได้มีคนทยอยอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตนี้ บริเวณที่มีผู้คนกระจุกตัวอยู่มากที่สุดน่าจะได้แก่บริเวณคลองซอยที่ 6 และคลองซอยที่ 7 ฝั่งใต้คลองรังสิต ซึ่งใกล้กับบริเวณที่ตั้งเมืองธัญญบุรีนั่นเอง ในปัจจุบันยังคงมีตลาดปากคลองเจ็ดซึ่งเคยเป็นตลาดใหญ่ของคลองรังสิต มีโรงสีและมีโรงเรียนจีนตั้งอยู่ในชุมชนซึ่งตั้งถิ่นฐานกันอยู่อย่างหนาแน่น

สาเหตุการเกิดชุมชนคลองหก-คลองเจ็ดและเมืองธัญญบุรี

1.ทำเลที่ตั้ง

อาจมีผู้สงสัยว่าเหตุใดชุมชนคลองหก-คลองเจ็ดจึงเป็นที่ที่มีคนมาตั้งถิ่นฐานมากกว่าบริเวณอื่นทั้งที่บริเวณนี้อยู่ห่างจากจุดเริ่มขุดคลองทางประตูน้ำจุฬาลงกรณ์เข้ามาลึกพอควร ทั้งยังห่างจากเส้นทางรถไฟสายโคราชอยู่มาก คำอธิบายในเรื่องนี้ก็คือ คลองซอยที่ 2 คลองซอยที่ 6 และคลองซอยที่ 7 ฝั่งใต้คลองรังสิตเป็นคลองซอยสามคลองแรกที่ถูกขุดแยกมาจากตัวคลองหลักหลังจากที่เริ่มขุดคลองในปีพ.ศ.2433 แล้ว คลองซอยทั้งสามได้ถูกขุดในปีพ.ศ.2335 เพียงสองปีหลังจากเริ่มขุดคลองหลัก คลองดังกล่าวจึงเกิดขึ้นก่อนคลองซอยอื่นๆ ทำให้ผู้ที่ต้องการเข้ามาตั้งถิ่นฐานในคลองรังสิตสามารถเข้ามาถึงได้ก่อนไปสู่คลองอื่น ๆ

ทำไมผู้ขุดคลองรังสิตจึงขุดคลอง 6 และคลอง 7 ฝั่งใต้คลองรังสิตก่อนคลองซอยอื่นๆ เราอาจสันนิษฐานได้จากแผนการขุดคลองตามโครงการรังสิตที่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามขอขุดในครั้งแรกเมื่อพ.ศ.2433 ในโครงการดังกล่าวบริษัทมีแผนจะขุดคลองซอยที่ 7 ฝั่งใต้ลงไปให้จดคลองแสนแสบ[3] ซึ่งเป็นคลองที่ถูกขุดขึ้นก่อนหน้านั้นและมีประชาชนเข้าไปทำมาหากินกันหนาแน่นแล้ว

ซึ่งถ้าคลองซอยที่ 7 เชื่อมคลองแสนแสบกับคลองรังสิตได้แล้ว ก็ย่อมจะเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญที่จะเชื่อมคลองเก่าซึ่งมีการทำนาอย่างคับคั่งกับคลองใหม่ซึ่งเป็นแหล่งเพาะปลูกใหม่เข้าด้วยกัน เปรียบเสมือนการตัดถนนเชื่อมถนนหลักที่มีบทบาททางเศรษฐกิจสูงสองถนนนั่นเอง

เป็นที่น่าสังเกตว่าคลองซอยที่ 6 และที่ 7 ฝั่งใต้นี้เป็นคลองที่ขุดโดยการว่าจ้างต่ออีกช่วงหนึ่ง กล่าวคือบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ทำสัญญาว่าจ้างหลวงโยธาบริบาล กรมพระสุรัสวดีกับพวก คือพระเทพผลู เป็นผู้อำนวยการขุดคลอง หลวงโยธาบริบาลได้ว่าจ้างกุลีจีนมาเป็นผู้ขุดคลองดังกล่าวในปีพ.ศ.2435 ในการว่าจ้างหลวงโยธาบริบาลจะต้องปลูกโรงเรือนให้กุลีจีนอาศัยอยู่ และนำผลงานไปแสดงต่อบริษัทฯ เพื่อขอรับค่าจ้าง อย่างไรก็ตามในปีพ.ศ.2437 หลวงโยธาบริบาลได้เกิดวิวาทกับบริษัทฯ เพราะบริษัทฯ จะให้เครื่องจักรขุดแทนกุลีจีน การจ่ายเงินกับบริษัทฯ ค่าขุดคลองที่ค้างชำระกระทำโดยการให้เป็นสิทธิจับจองซื้อที่นาของบริษัทฯแทน แต่ทั้งสองฝ่ายตกลงกันไม่ได้ในเรื่องราคาที่นา[4] กรณีวิวาทนี้ไม่ใช่ประเด็นที่ต้องการเสนอ ประเด็นคือ ได้มีกุลีจีนจำนวนมากที่ถูกหลวงโยธาบริบาลว่าจ้างมาขุดคลองซอยเป็นเวลาสองปี (พ.ศ.2435 - พ.ศ.2437) ระหว่างนั้นกุลีจีนดังกล่าวได้พักอาศัยในโรงเรือนที่ผู้ว่าจ้างจัดให้ ครั้นถึงปีพ.ศ.2438 บริษัทฯ เปลี่ยนไปใช้เครื่องจักรขุดคลอง กุลีจีนเหล่านี้ส่วนหนึ่งอาจแยกย้ายไปรับจ้างขุดคลองซอยอื่นๆ ต่อไป (แต่คงมีจำนวนไม่มากนัก เพราะนับตั้งแต่ปีพ.ศ.2438 พระปฏิบัติราชประสงค์ (มูลเลอร์) ซึ่งเข้ามาเป็นหุ้นส่วนคนสำคัญของบริษัทฯ ได้พบวิธีใช้เครื่องจักรขุดคลองโดยวางรางเหล็กของเครื่องขุดบนบก ทำให้ขุดคลองได้ตรงและรวดเร็ว ความต้องการกุลีจีนจึงลดน้อยลง) กุลีจีนอีกส่วนหนึ่งคงจะได้เปลี่ยนอาชีพของตนเป็นชาวนาและพ่อค้า และปักหลักแหล่งอยู่ในบริเวณคลองเจ็ดฝั่งใต้ ทำให้คลองซอยกลายเป็นคลองเจ๊กสมชื่อ เกิดเป็นชุมชนและตลาดปากคลอง 7 ซึ่งมีแผนผัง (layout) เหมือนตลาดสำเพ็งและตลาดอื่น ๆ ของชาวจีน โดยเฉพาะชาวจีนแต้จิ๋วที่ปลูกโรงเรือนค้าขายเป็นแถวยาว ด้านหน้าหันเข้าสู่ตลาด ส่วนด้านหลังติดกับคลอง ทำให้สามารถนำสินค้าที่ขนส่งมาทางเรือเข้าวางขายที่หน้าบ้านได้โดยสะดวก ลักษณะดังกล่าวพบได้ที่โรงเรือนในเขตท่าเรือจางหลินใกล้เมืองเฉิงห่ายอันเป็นชุมชนเก่าแก่ต้นกำเนิดของชาวจีนแต้จิ๋วในประเทศไทย[5]

สำหรับผู้เข้ามาตั้งถิ่นฐานกลุ่มอื่นๆ นอกจากกุลีจีนผู้ที่เป็นชาวนาคงตั้งถิ่นฐานกระจายกันอยู่ห่าง ๆ สองฝั่งคลองรังสิตและคลองซอยที่ 6 และที่ 7 ฝั่งใต้คลองรังสิต โดยมีศูนย์กลางชุมชนอยู่ที่ปากคลอง 7 ซึ่งเป็นตลาดใหญ่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริให้สร้างเมืองธัญญบุรีขึ้นในภายหลัง คือในปี พ.ศ. 2445 ซึ่งนับได้ประมาณเกือบ 10 ปี นับตั้งแต่กุลีจีนเข้ามาขุดคลองและพักอาศัยในบริเวณคลองซอยที่ 6 และที่ 7 จึงทรงพระกรุณา

โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองขึ้นที่ระหว่างคลองซอยที่ 6 กับที่ 7 ฝั่งเหนือคลองรังสิต เมืองธัญญบุรีจึงตั้งอยู่ตรงข้ามกับชุมชนปากคลอง 7 นั่นเอง โดยอยู่กันคนละฝั่งของคลองรังสิต

2. ปัจจัยด้านที่ดินทำกินและน้ำ

การเกิดชุมชนในทุ่งรังสิต เมื่อพิจารณาจากปัจจัยด้านดินและน้ำจะพบว่าไม่ได้มีผลทางบวกต่อการเกิดชุมชนมากนัก ด้วยเหตุผลต่อไปนี้

2.1 เมื่อบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามเริ่มขายที่ในระยะแรก ๆ บริษัทไม่ยอมขายที่นาแปลงเล็กต่ำกว่า 120 ไร่แก่ผู้ซื้อ ทำให้ชาวนารายย่อยซื้อที่ดินเป็นของตนเองไม่ได้ มีแต่เจ้านายและคหบดีในกรุงเทพฯ ที่สามารถซื้อได้ คนเหล่านี้มักซื้อทิ้งไว้มากกว่ามาทำการพัฒนาที่ดินด้วยตนเองและไม่ได้เข้ามาอยู่อาศัยในท้องที่เลย จนกระทั่งปีพ.ศ.2442 บริษัทจึงยอมขายที่นาแปลงเล็กขนาด 40-50 ไร่ ทำให้ผู้มีรายได้น้อยกว่ากลุ่มแรกสามารถซื้อได้ อย่างไรก็ตามผู้ที่เข้ามาพัฒนาที่ดินเพื่อการเพาะปลูกอย่างแท้จริงคือผู้เช่านาและผู้ซื้อรายย่อย งานเหล่านี้หลั่งไหลกันเข้ามาหลังจากที่มีการขุดคลองเพราะต้องการแสวงหาที่ดินทำกินเพิ่ม ตัวอย่างเช่นพวกมุสลิมซึ่งมีรกรากอยู่ที่ตำบลสวนพริกไทย อำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี พวกนี้เข้ามาเพื่อทำนาเพราะบริเวณเดิมไม่มีที่เพาะปลูกเพียงพอ ได้เข้ามาซื้อที่นาจากเจ้าของเดิมในราคาไร่ละ 4 บาท[6] ส่วนพวกเช่านาได้แก่ ชาวนาซึ่งไม่สามารถซื้อที่นาเป็นของตนเองได้จึงต้องเช่าที่นาจากเจ้าของ ผู้เช่านาเหล่านี้บางคนก็เป็นข้าทาสของเจ้านายผู้ซื้อที่ดินนั่นเอง ตัวอย่างเช่น ที่นาของนางแก้ว ภรรยานายชำนาญอักษร ซึ่งมีบ้านอยู่ตำบลคลองช่มป่อย กรุงเทพฯ ก็ได้ให้ผู้คนข้าทาสออกไปหักร้างถางพงทำนาที่คลองซอยที่ 8 ฝั่งตะวันออก ในเนื้อที่ 1100 ไร่ ในปี พ.ศ. 2435 ซึ่งเป็นช่วงแรกของการขุดคลอง[7] เมื่อซิมเมอร์แมนนักวิชาการเศรษฐศาสตร์จากมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ดมาสำรวจเศรษฐกิจในชนบทไทยในปีพ.ศ. 2471 ได้ระบุว่าอัตราค่าเช่าที่นาตกไร่ละ 5 บาทต่อปี[8]

2.2 ที่ดินทำกินไม่อุดม ดินในบริเวณรังสิตเป็นดินเหนียวทั้งยังไม่ได้รับการบำรุงที่นา พื้นที่เป็นที่ต่ำ เมื่อชาวนาไม่ทำคันนาให้สูงขึ้นก็ไม่สามารถควบคุมระดับน้ำได้เมื่อถึงหน้าน้ำ ทำให้น้ำท่วมนาต้นข้าวเสียหายมาก[9]

2.3 การทดน้ำ ถึงแม้คลองรังสิตจะถูกขุดขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์รองด้านการชลประทาน แต่ในระยะแรกที่ขุดน้ำก็ยังไม่ไหลเข้ามาในคลอง ทั้งนี้เพราะพื้นที่ทางฝั่งที่ติดแม่น้ำเจ้าพระยาสูงกว่าฝั่งที่ติดแม่น้ำนครนายก เมื่อเริ่มขุดคลองจากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้ามาน้ำก็ไม่ไหลเข้าพื้นที่ที่สูง ทำให้ไม่มีน้ำเพียงพอสำหรับการเพาะปลูก และแม้ต่อมาเมื่อมีน้ำแล้วก็ยังไม่พอสำหรับหล่อเลี้ยงต้นข้าวถ้าฝนตกน้อย จนต้องมีการจ้างผู้เชี่ยวชาญมาแก้ไขปัญหาด้านชลประทานในเวลาต่อมา

ถึงแม้ปัจจัยเรื่องดินและน้ำจะไม่เอื้อต่อการเกิดชุมชนรังสิตมากนัก แต่เมื่อมีความต้องการพื้นที่ทำกินเพิ่มก็ทำให้มีผู้อพยพเข้ามาอยู่ในชุมชนมากขึ้น ส่วนหนึ่งของชาวนาที่อพยพเข้ามานี้หนีน้ำเค็มจากฝั่งทะเลทางใต้ ซึ่งไหลเข้าไปในคลองที่ชาวบ้านขุดเพื่อเข้าไปตัดฟืนและต้นจาก ทำให้ที่นาในฉะเชิงเทรา สมุทรปราการ คลองประเวศ และอื่น ๆ มีน้ำเค็ม[10] นอกจากนั้นยังมีชาวนาจากมีนบุรี อยุธยา นครนายก และภาคอีสานเข้ามาทำนาอีกด้วย สภาพที่เกิดจึงเป็นการอพยพเข้ามาของคนจากทิศตะวันออก ทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตก เพื่อแสวงหาพื้นที่ทำนาใหม่

3. การเพิ่มของประชากร

เมื่อเกิดการขุดคลองรังสิตขึ้น ประชากรได้อพยพเข้ามาทำนากันโดยทั่วไปนับตั้งแต่ปีพ.ศ. 2438 ได้มีคนเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตนี้ โดยเริ่มจากทางตอนใต้แล้วกระจายขึ้นไปตอนเหนือ ต่อมาเมื่อเกิดการปลูกข้าวขึ้นในพื้นที่จำนวนมากและแรงงานไม่เพียงพอก็เริ่มมีผู้ไปเสาะแสวงหาแรงงานรับจ้างจากแหล่งอื่นมา แรงงานกลุ่มสำคัญที่สุดคือพวกชาวนาจากภาคอีสาน ซึ่งไม่สามารถทำนาของตนเองได้เพราะไม่มีเส้นทางขนส่งข้าวไปขาย คนกลุ่มนี้ถูกเรียกว่า **ลาว** เพราะในการรับรู้ของชาวกรุงและคนในท้องที่รังสิตถือว่าชาวนารับจ้างมาจากเขตวัฒนธรรมลาวและเป็นชาติพันธุ์ลาว ทั้งที่ในความจริงแล้วแรงงานเหล่านี้มาจากมณฑลของไทยทางภาคอีสาน 3 แห่ง คือ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอีสาน และมณฑลอุดร เมืองที่พวกนี้อพยพเข้ามาคือเมืองสระภูมิ อุบล ร้อยเอ็ด ยศโสธร และวาปี โดยปกติจะมีคนกลางหรือนายหน้าเรียกว่า **นายฮ้อย** ซึ่งเป็นลาวเช่นกันไปรับตัวและพามาส่งผู้ว่าจ้างตลอดจนพากลับ การคุมลาวลงมาครั้งหนึ่งอาจมีจำนวนสูงถึง 120 คน โดยนั่งรถไฟจากโคราชมาลงรังสิตแล้วลงเรือ ต่อมาในปีพ.ศ.2448 มีลาวถึง 5,068 คนลงมารับจ้างทำนา[11] นอกจากประชากรกลุ่มลาวที่อพยพชั่วคราวมารับจ้างทำนาแล้ว ยังมีประชากรกลุ่มอื่น ได้แก่ คนจีน ที่เข้ามาค้าขาย คนมอญและไทยมุสลิมที่เข้ามาทำนา ตลอดจนคนจีนและญวนและแขกมลายูที่เป็นคนในบังคับต่างประเทศ เช่น มีคนจีนและญวน ซึ่งนับถือศาสนาโรมันคาทอลิกเข้าไปตั้งทำนาอยู่ที่คลอง 11 และคลอง 12 ดังคำกราบบังคมทูลของนายพันโทพระฤทธิจักรกำจรเมื่อมีการเปิดเมืองธัญญบุรีในปี พ.ศ. 2445

สำหรับกลุ่มชาวจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานนั้น ดังได้กล่าวแล้วว่าเป็นกุลีจีนที่เลิกขุดคลอง อย่างไรก็ตามชาวจีนส่วนใหญ่จะไม่ทำนา แต่จะค้าขายเพราะไม่มีที่นาให้ทำ จีนทำนามักเป็นจีนที่แต่งงานกับลูกสาวคนไทยหรือคนมอญซึ่งมีที่นาทำนาอยู่แล้ว[12] คนจีนที่ค้าขายจะนิยมอาศัยอยู่บริเวณปากคลองเพราะเป็นจุดที่สะดวกต่อการเดินทาง *การค้าขาย ได้แก่การเป็นพ่อค้าคนกลาง*

เอาเรือไปรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนามาขายโรงสี การตั้งโรงสี การขายโชห่วย (สินค้าเบ็ดเตล็ดแบบร้านชำ) โดยใส่เรือพายไปตามคลอง ขายเสื้อผ้า ชาวจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในรังสิตส่วนใหญ่เป็นชาวจีนแต้จิ๋วมาจากอำเภอเก็กเอียและอำเภอโผ่วเล้ง อพยพเข้ามานานกว่า 80 ปีมาแล้ว มีชาวจีนแคะและไหหลำเล็กน้อย[13] ชาวจีนเหล่านี้กระจุกตัวอยู่บริเวณปากคลองเจ็ด ทำให้เกิดเป็นชุมชนใหญ่มีโรงเรียนจีนของตนเอง 1 โรง มีโรงสีถึง 14 โรง ในเขตธัญญบุรีในอดีต

4. ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี

เมื่อบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้เริ่มขุดคลองรังสิตและ ม.ร.ว.สุวพรรณ สนิทวงศ์ บุตรคนโตของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ซึ่งเป็นหัวแรงในการขุดคลองได้ทดลองทำนาด้วยการใช้เครื่องจักร นอกจากนั้นในการขุดคลองก็ได้เริ่มเอาเครื่องจักรมาใช้ขุดคลองตั้งแต่ปี พ.ศ. 2438 โดยการวางราวเหล็กบนบก ผู้ริเริ่มใช้เครื่องจักรขุดคือ พระปฏิบัติราชประสงค์ (มูลเลอร์) คลองซอยส่วนใหญ่ที่ขุดหลังปีพ.ศ.2440 เป็นคลองที่ขุดโดยเครื่องจักร และการขุดกระทำได้รวดเร็วกว่าแรงกุลีจีนมาก ทำให้เปิดพื้นที่จัดสรรใหม่ได้อีกมาก

ถึงแม้จะมีการนำเครื่องจักรมาใช้ในการขุดคลองและการทำนา แต่การใช้เทคโนโลยีในการทำนาก็ไม่ประสบผลสำเร็จ ที่นาในรังสิตส่วนใหญ่ยังคงเป็นนาหว่าน ไม่มีการทำคันนา ใช้แรงงานน้อย ทำในเนื้อที่ขนาดใหญ่ซึ่งเหมาะกับลักษณะที่นาในรังสิตซึ่งมีทุนและแรงงานน้อยแต่มีพื้นที่มาก การทำนาดำเพิ่งมาเริ่มเมื่อมีโครงการชลประทานป่าสักใต้เพราะปริมาณน้ำในพื้นที่นี้เพียงพอที่จะกักเก็บในที่นา อย่างไรก็ตามชาวนาก็ยังไม่นิยมในระยะแรกเพราะต้องปรับปรุงทำคันนา เมื่อชาวนาเป็นเพียงผู้เช่านาก็ไม่อยากลงแรงทำคันนา เกรงว่าเจ้าของจะเลิกให้เช่าแล้วขายไปให้ผู้อื่นเสีย

ถึงแม้ชาวนาส่วนใหญ่จะทำนาหว่านแต่ชาวนาในทุ่งรังสิตก็เรียนรู้และใช้เทคโนโลยีพื้นบ้านปรับวิธีการทำนาให้เหมาะกับความอุดมของน้ำ กล่าวคือ มีทั้งการหว่านไปบนพื้นดินแห้ง ๆ หว่านข้าวที่แช่จนงอกเป็นตุ่มลงในดินชุ่มน้ำ ปักดำข้าวที่หว่านแล้วลงในดินที่มีน้ำขังสูง 6-8 นิ้ว และรู้จักทำคันหญ้ารอบ ๆ ที่นาเมื่อน้ำสูงถึง 1 ฟุต วิธีการทั้งสี่นี้เป็นวิธีที่ม.ร.ว.สุวพรรณ สนิทวงศ์ระบุไว้ว่าเป็นวิธีการทำนาในทุ่งรังสิต[14]

ในแง่ของการทำนุบำรุงดิน ชาวนายังไม่รู้จักวิธีการเท่าใดนัก ซิมเมอร์แมนระบุว่าแม้ในปี พ.ศ.2473 ชาวนาก็ยังคงทำนาหว่าน ไม่ใส่ปุ๋ยแม้แต่ขี้วัวขี้ควาย[15] แต่ใช้วิธีหมุนเวียนเปลี่ยนไปเช่าที่นาใหม่ทำนาแล้วยังกลับมาทำที่นาเดิมเมื่อดินฟื้นสภาพจนอุดมใหม่

อย่างไรก็ตาม การขุดคลองซอยต่าง ๆ ทำให้ชาวนาสามารถขายข้าวเปลือกได้ราคาดีขึ้น ทั้งนี้เพราะสามารถขนข้าวทางน้ำได้ ต้นทุนค่าขนส่งทางน้ำถูกกว่าทางบก ข้าวที่ใช้เรือขนจึงได้ราคาดีทำให้ชาวนาในทุ่งรังสิตมีรายได้จากการขายข้าวดี เป็นแรงดึงดูดให้ชาวนาจากที่อื่นอพยพเข้ามา

5. ผลผลิตส่วนเกิน

เมื่อรังสิตกลายเป็นแหล่งปลูกข้าวแหล่งใหญ่ในภาคกลางใกล้กรุงเทพฯ การขนส่งที่สะดวกทำให้รังสิตเป็นแหล่งผลิตข้าวเพื่อตลาดที่สำคัญ ชาวนาที่เข้ามาปลูกข้าวไม่ได้ต้องการปลูกเพื่อยังชีพแต่ปลูกเพื่อขาย บริเวณที่ทำนาได้ผลผลิตดีในบริเวณนี้คือตอนกลางของคลองรังสิตซึ่งมีน้ำขังอยู่นานพอหล่อเลี้ยงต้นข้าว กับบริเวณคลองซอยทางด้านใต้ของคลองรังสิตที่เชื่อมไปยังคลองหกวาสายล่างและเชื่อมถึงคลองแสนแสบเพราะเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง ที่เหล่านี้ให้ผลผลิตสูงกว่าบริเวณอื่น ประมาณกันว่าที่ดิน 2 ไร่จะผลิตข้าวได้ 1 เกวียน หรือพูดง่าย ๆ คือ ผลผลิตไร่ละครึ่งเกวียน ในขณะที่ที่นาที่ขาดแคลนน้ำจำนวน 3-5 ไร่จึงจะให้ผลผลิตได้ 1 เกวียน สุนทรี อาสะไวย์ ประมาณว่ามีผลผลิตข้าวจากบริเวณรังสิตประมาณ 100,000 เกวียน หรือ 1,000,000 หาบต่อปีในช่วงปี พ.ศ.2442-2448 เหลือเป็นข้าวส่งไปขายได้ถึง 1,400,000 หาบหลังการบริโภคในครัวเรือน คิดเป็นประมาณ 1 ใน 10 ของผลผลิตในภาคกลางทั้งหมด[16] จะเห็นได้ว่าทุ่งรังสิตมีบทบาทเป็นแหล่งผลิตข้าวเพื่อขายตลาดที่สำคัญยิ่ง จำนวนโรงสีถึง 14 โรงในเขตธัญญบุรีแสดงให้เห็นว่าต้องมีปริมาณข้าวป้อนเข้าจำนวนมาก ข้อมูลจากเจ้าของโรงสีระบุว่า โรงสีเหล่านี้สีแต่ข้าวในเขตรังสิตเท่านั้น และยังส่งข้าวไปขายบริษัทค้าข้าวส่งออกรายใหญ่ของประเทศ เช่น ฮ่วยชวน เชียงเฮงล้ง อีกด้วย[17] นอกจากนั้นการจ้างแรงงานลาวจำนวนมากเข้ามาช่วยทำนาก็แสดงให้เห็นขนาดของการผลิตได้เป็นอย่างดี

6. ความหลากหลายของอาชีพ

เมื่อรังสิตกลายเป็นชุมชนที่มีผู้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน เราอาจระบุอาชีพอันหลากหลายของประชากรในบริเวณนี้ได้ดังนี้ ชาวนา นายกองนา นายฮ้อย แรงงานลาวรับจ้างทำนา กุลีจีนขุดคลอง พ่อค้าคนกลาง พ่อค้าเรือพาย เจ้าของโรงสี แม้จนนายบ่อนเบี้ยโบก คนเหล่านี้ได้ทยอยกันเข้ามาตั้งถิ่นฐานโดยเริ่มจากชาวนาและกุลีจีนขุดคลอง ต่อมาเมื่อการทำนาเป็นระบบมากขึ้น กล่าวคือเจ้าของที่นารายใหญ่ให้ชาวนาเช่าทำนาก็เกิดมีนายกองนาเป็นผู้ดูแลผลประโยชน์และเก็บค่าเช่านา[18] บางครั้งนายกองนาก็อาจเป็นเจ้าของที่นาเองด้วยก็ได้ ดังเช่น ที่นาบริเวณคลอง

10 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ ได้ประทานที่ดินให้แก่พระโอรสและพระธิดา พระโอรสซึ่งได้แก่ ท่านพ่อของศาสตราจารย์ ม.ร.ว.แน่งน้อย ศักดิ์ศรี ได้รับประทานที่ดิน 100 ไร่ ท่านแม่ของศาสตราจารย์ ม.ร.ว.แน่งน้อย ได้ทรงเป็นนายกองนาลงมือทำนาเองด้วยการจ้างแรงงานมาไถหว่านล้อมและได้ซื้อที่ดินข้างเคียงของญาติเพิ่มอีก 1,000 ไร่เศษ ต่อมาศาสตราจารย์ ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรีก็เข้าดูแลที่นานี้เองเช่นกัน[19] อย่างไรก็ตามเมื่อความต้องการแรงงานมีมากขึ้นเพราะที่ดินมีขนาดใหญ่ ก็เริ่มเกิดแรงงานรับจ้าง ได้แก่ ลาวทำนาจากมณฑลอีสาน และเกิดอาชีพนายฮ้อยผู้พาลาวรับจ้างลงมายังทุ่งรังสิต ในส่วนของภาคเศรษฐกิจ ชาวจีนที่ตั้งถิ่นฐานตามบริเวณปากคลอง หลังจากที่เริ่มมีการขุดคลองก็ได้เริ่มประกอบอาชีพค้าขายเพื่อนำเครื่องอุปโภคบริโภคมาขายแก่ชาวนา เป็นที่น่าสังเกตว่าชาวนารังสิตทำนาในลักษณะผู้ตั้งถิ่นฐานชั่วคราว มีแต่โรงอยู่อาศัย ไม่ปลูกบ้านถาวร นอกจากนั้นยังไม่ทำสวนเพื่อปลูกพืชผักสวนครัวและไม่เลี้ยงสัตว์มากนักมีแต่ชาวจีนที่เลี้ยงหมู จึงใช้ชีวิตแบบหาซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคจากพ่อค้าคนจีนเป็นส่วนใหญ่ (นอกเหนือจากข้าวที่ปลูกเองและปลาที่จับได้) ทำให้พ่อค้าคนจีนทำอาชีพได้อย่างมีกำไรดี ชาวจีนอีกส่วนหนึ่งเริ่มทำกิจการโรงสีเพื่อรับสีข้าวที่ผลิตได้จำนวนมากจากทุ่งรังสิต ชาวรังสิตผู้หนึ่งระบุว่า รังสิตเคยมีโรงสีถึง 14 โรง[20] โรงสีเก่าแก่ที่สุดได้แก่ โรงสีกวงฮั้วของยายแหบ อีกแห่งหนึ่งได้แก่ โรงสียายเหมือน[21] เป็นที่น่าสังเกตว่าเจ้าของโรงสีเป็นสตรีทั้งคู่

นอกจากอาชีพที่เป็นการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพในลักษณะต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ในรังสิตยังเริ่มมีผู้ประกอบอาชีพในลักษณะการให้บริการพักผ่อนหย่อนใจแก่ชาวบ้าน โดยเฉพาะชาวจีนและชาวนาที่นิยมเล่นการพนัน หลักฐานระบุว่าที่ตำบลคลอง 7 มีบ่อนลักลอบเล่นการพนันใหญ่อยู่ในที่ตำหนักของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เป็นบ่อนเบี้ยโบก คืนหนึ่ง ๆ มีผู้มาเล่นถึง 100 คน เจ้ามือเก็บค่าตั๋งได้อย่างน้อย 600 บาทอย่างมาก 1,200 บาทต่อคืนในปีพ.ศ. 2451

ในกลุ่มชาวจีนแต้จิ๋ว ไหหลำ และแคะก็มีการประกอบอาชีพที่หลากหลายกันออกไป ชาวแต้จิ๋ว มักเป็นพ่อค้าขายหมู ขายเสื้อผ้า และขายโชห่วย (ได้แก่สินค้าเบ็ดเตล็ดแบบร้านชำ) ส่วนชาวไหหลำมักเป็นพ่อค้าขายเหล็กและขายเนื้อวัวในขณะที่ชาวจีนแคะมีอาชีพเป็นช่างทอง[22]

ชุมชนรังสิตระยะแรกตั้ง (พ.ศ.2431-2475)

การตั้งเมืองธัญญบุรี

หลังจากเริ่มขุดคลองในปีพ.ศ. 2433 ได้มีพลเมืองเริ่มทยอยกันเข้ามาตั้งถิ่นฐานจนมีชุมชนเกิดขึ้นในบริเวณคลอง 6 - คลอง 7 ดังปรากฏว่าในปีพ.ศ. 2442 มีประชากรจำนวนถึง 27,545

คน ในเขตดังกล่าว[23] (ดูตารางที่ 1 ภาคผนวก) เป็นที่น่าสงสัยว่าก่อนตั้งเมืองธัญญบุรี ในปีพ.ศ. 2445 ชุมชนบริเวณคลอง 6 - คลอง 7 มีชื่อเรียกว่าอะไร ถ้าพิจารณาจากชื่อเดิมของเขตการปกครองในแถบนี้จะพบชื่อตำบลบึงทะเลสาป บึงยี่โถ บึงสนั่น บึงน้ำรักษ์ ซึ่งเป็นชื่อใหม่ ชื่อเดิมของท้องที่นี้ได้แก่ บึงไอ้เข้ บึงไอ้เสียบ ชื่อเหล่านี้แสดงให้เห็นลักษณะภูมิประเทศและความกันดารของทุ่งหลวงก่อนที่จะถูกพัฒนาเป็นทุ่งรังสิต

ก่อนจะกล่าวถึงการเกิดเมืองธัญญบุรี ผู้วิจัยใคร่กล่าวถึงชื่อคลองรังสิตอันเป็นชื่อที่รู้จักกันมาจนปัจจุบัน เมื่อเริ่มขุดคลองรังสิตและยังไม่มีชื่อคลองคนเรียกคลองนี้ว่า **คลองแปดวา** เพราะคลองนี้มีความกว้าง 8 วา เนื่องจากพระราชบัญญัติขุดคลอง พ.ศ. 2434 ได้กำหนดว่าคลองกว้าง 7 วาขึ้นไปผู้ขุดคลองจึงจะสามารถถือกรรมสิทธิ์รับที่ดินสองฝั่งคลองได้ฝั่งละ 40 เส้น บริษัทขุดคลอง ฯ จึงกำหนดให้คลองกว้างแปดวา คนเก่าแก่ที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้บางคนยังเรียกชื่อคลองรังสิตว่าคลองแปดวา[24] หลังจากขุดคลองแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 จึงพระราชทานนามว่า **คลองรังสิตประยูรศักดิ์***

ตัวเมืองธัญญบุรีตั้งขึ้นในปี พ.ศ.2445 หลังจากเริ่มขุดคลอง 12 ปี และหลังการขุดคลองเสร็จสิ้น 5 ปี ต้องนับว่าโครงการขุดคลองรังสิตและโครงการตั้งเมืองธัญญบุรีนี้เป็น "โครงการตามพระราชดำริ"ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เพราะเป็นพระราชประสงค์ของพระองค์ที่จะพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญขึ้นด้วยการขุดคลอง ดังคำกล่าวว่า

> *ในพระราชอาณาเขตสยามนี้ คลองเป็นสิ่งสำคัญ ในปีหนึ่งควรให้ได้มีคลองขึ้นสักสายหนึ่งจะทำให้บ้านเมืองเจริญ ถึงจะออกพระราชทรัพย์ปีละพันชั่งหรือสองพันชั่งก็ไม่ทรงเสียดาย*[25]

ด้วยเหตุนี้จึงเสด็จพระราชดำเนินเปิดประตูน้ำคลองรังสิตด้วยพระองค์เองในปี พ.ศ.2439 และเสด็จเปิดเมืองธัญญบุรีในปี พ.ศ.2445

---

* สุนทรี อาสะไวย์ สันนิษฐานว่าชื่อคลองนี้ได้รับพระราชทานเพื่อเป็นเกียรติแก่พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ พระราชโอรสในเจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เนื่อง สนิทวงศ์ (ธิดาในพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์) จึงทรงเป็นพระนัดดา(หลานตา)ของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ผู้ขุดคลอง

เมืองธัญญบุรีตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการดังจดหมายเหตุเรื่องสร้างเมืองธัญญบุรีได้ระบุไว้เมื่อวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ. 2445 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เสด็จเปิดเมืองธัญญบุรี ทรงตั้งเมืองธัญญบุรีขึ้นคู่กับเมืองมีนบุรี โดยมีพระราชประสงค์จะให้เป็นเมืองข้าวและเมืองปลา ตามลำดับ เมืองธัญญบุรี ประกอบด้วยอำเภอ 4 อำเภอ คือ อำเภอเมือง อำเภอคลองหลวง อำเภอลำลูกกาและอำเภอหนองเสือ มีผู้ว่าราชการเมืองในระหว่างปี พ.ศ.2445-2452 ดังนี้

พ.ศ.2445	นายพันโทพระฤทธิจักรกำจร
พ.ศ.2448	นายพันโทพระยาสุรนารถเสนี
พ.ศ.2452	พระยานนทบุรีศรีเกษตรราม (ผู้รักษาราชการ)

เมืองธัญญบุรีที่ตั้งขึ้นนี้ประกอบด้วยสถานที่สำคัญของทางราชการ ได้แก่ ศาลาว่าการเมือง ศาลเมือง ตะรางที่คุมนักโทษ จวนที่พักผู้ว่าราชการเมือง ศาลาท่าน้ำ ถนนดิน จากศาลาท่าน้ำไปยังจวนผู้ว่าราชการเมืองและสถานที่ต่าง ๆ และสนามหน้าเมือง นอกจากนั้นยังปรากฏว่าได้มีการสร้างพิพิธภัณฑ์พันธุ์ข้าวขึ้นเป็นการชั่วคราว เพื่อเลือกสรรพันธุ์ข้าวอันเกิดในพื้นบ้านพื้นเมืองให้ได้ทอดพระเนตรด้วย (ปัจจุบันในปี พ.ศ.2538 คงมีเพียงศาลเมืองที่อยู่ในสภาพเดิม) การสร้างเมืองใช้เวลาสร้างอยู่ 1 ปี 8 เดือน

สภาพของชุมชนในเมืองธัญญบุรีและบริเวณใกล้เคียงเมื่อแรกตั้งคงจะมีความเจริญก้าวหน้ามากสมดังพระราชประสงค์ของพระเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นได้จากถ้อยคำบรรยายของนายพันโทพระฤทธิจักรกำจร ผู้ว่าราชการเมืองธัญญบุรีที่ว่า

> *ผลของความพระราชดำริห์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเปิดท้องทุ่งหลวงให้มีคลองเป็นทางเพื่อการเพาะปลูกแลไปมาค้าขาย ประชาชนทั้งหลายจึงได้มีโอกาสเข้าทำไร่นาแลทำมาค้าขายได้สะดวก จนมีโรงสีเข้า (หมายถึงข้าว-ผู้วิจัย) ด้วยเครื่องจักรกลไฟขึ้นในบ้านเมือง แลมีเรือเดินบันทุกเข้า (หมายถึงข้าว-ผู้วิจัย) กับสินค้าไปมาตลอดฤดูกาล เพราะพระมหากรุณาธิคุณ ซึ่งได้ทรงทะนุบำรุงให้ได้ทำการเพาะปลูกแลค้าขายกับทั้งจัดการปกครองรักษาความสงบเรียบร้อยอีกด้วย เมืองธัญญบุรี จึ่งมีความเจริญขึ้นโดยเร็วพลัน*[26]

สถาบันทางสังคมในชุมชนรังสิตในระยะแรกตั้ง

บ้านและครอบครัว

บ้านและครอบครัวในชุมชนรังสิตระยะแรกไม่เป็นบ้านและครอบครัวเต็มรูป ทั้งนี้เพราะชาวนาที่เข้ามาทำนาส่วนใหญ่เข้ามาโดยมีจุดประสงค์จะมาหาที่นาชั่วคราว ดังคำบอกเล่าของอิหม่ามมัสยิดแก้วนิมิตร์ ตำบลคลองหนึ่ง ที่เล่าว่าชุมชนมุสลิมในทุ่งรังสิตมีมานานเกิน 75 ปี (ประมาณจากอายุของอิหม่ามซึ่งจำปีเกิดของตนเองไม่ได้) พ่อของอิหม่ามก็เกิดที่ตำบลคลองหนึ่งนี้แต่บรรพบุรุษที่เริ่มมาทำนาที่คลองหนึ่งย้ายมาจากตำบลสวนพริกไทย อำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี เนื่องจากการแบ่งมรดกให้ลูกหลายคนทำให้ลูกได้ที่ดินแปลงเล็กลงจนไม่พอทำนา คนที่มาทำนาที่คลองหนึ่งจะปลูกกระต๊อบอยู่ชั่วคราวทำข้าวนาเมือง เมื่อหมดหน้านาก็กลับไปอยู่สวนพริกไทย ฉะนั้นจึงไม่ได้นำครอบครัวมาด้วย นายสุข เสือจำศีล อายุ 85 ปี อยู่คลอง 7 ก็เล่าในลักษณะเดียวกันว่าบรรพบุรุษของตนมาจากสามโคก มาเช่าที่นา 90 ไร่ที่คลอง 5 ตนเองเกิดที่คลอง 5 แต่เมื่ออายุ 13 ปีก็ย้ายไปอยู่คลอง 7 เพราะไม่มีที่นาทำกินเพียงพอที่คลอง 5 จากคำบอกเล่าของผู้อาวุโสเหล่านี้จะเห็นได้ว่าบ้านและครอบครัวในรังสิตมีลักษณะ**ชั่วคราว** และความชั่วคราวนี้กินเวลายาวนานหลายสิบปี แม้เมื่อนายซิมเมอร์แมนมาสำรวจเมืองธัญญบุรีในปี พ.ศ. 2472 ก็ยังพบว่าชาวนาในเขตนี้สร้างบ้านเรือนด้วยวัสดุที่ไม่ทน เป็นเพียงโรงย่อม ๆ ทำสัญญาเช่านาเพียงปีเดียว เมื่อไม่มีบ้านและไม่มีหมู่บ้าน มีแต่โรงนาก็ไม่ปลูกพืชผักเป็นอาหาร ไม่ทำนุบำรุงหมู่บ้านทั้ง ๆ ที่จำนวนพลเมืองในเมืองธัญญบุรีในปีที่ตั้งเมือง (พ.ศ.2445) มีถึงเกือบ 40,000 คน แต่คนจำนวนมากเหล่านี้ส่วนหนึ่งคิดว่ารกรากของตนอยู่ที่อื่น การมาอยู่ที่นี่เป็นการอยู่เพียงชั่วคราว เงื่อนไขนี้จึงกำหนดแบบแผนการดำเนินชีวิตทุก ๆ ด้านอย่างมาก ดังจะได้กล่าวต่อไป

วัด

ถึงแม้ชาวรังสิตในระยะแรกจะใช้ชีวิตอยู่แบบชั่วคราวแต่ก็ได้มีการจัดการในด้านสถาบันศาสนา ดังปรากฏว่ามีวัดหลายวัดในชุมชนนี้ วัดบางวัดมีมาตั้งแต่ก่อนขุดคลองรังสิต เช่น **วัดธัญญะผล** (สร้างพ.ศ. 2410) **วัดหว่านบุญ** (สร้าง พ.ศ. 2424) และ**วัดนาบุญ** (สร้าง พ.ศ. 2427) สันนิษฐานว่า วัดเหล่านี้สร้างโดยชาวนาที่เริ่มเข้ามาทำนาในริมเขตรังสิต โดยย้ายมาจากคลองแสนแสบ และคลองเปรมประชากร วัดเก่าแก่ที่สร้างหลังขุดคลองได้แก่ **วัดเขียนเขตต์** สร้างปี พ.ศ. 2439 **วัดมูลจินดาราม** สร้าง พ.ศ. 2445 และมีวัดกลางคลองอยู่ตามคลองซอยต่าง ๆ เช่น วัดกลางคลอง 3 วัดกลางคลอง 4

วัดเขียนเขตต์ ตั้งอยู่ริมคลองรังสิตฝั่งเหนือช่วงระหว่างคลอง 3 - คลอง 4 ที่สร้างขึ้นพร้อมกับเริ่มขุดคลองรังสิต (โปรดดูประวัติวัดในบทที่ 10 คติความเชื่อและศาสนา) ในอดีตข้าราชการของจังหวัดจะมาดื่มน้ำพิพัฒน์สัตยาที่นี่และมีการตักน้ำจากคลองที่ศาลเจ้าพ่อดอนใหญ่(ที่คลอง 9) มาเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ในพิธี[27] ส่วนวัดมูลจินดาราม ตั้งอยู่ริมคลองรังสิตฝั่งใต้คลอง 5 เป็นวัดที่นายเออร์วิน มูลเลอร์ (Erwin Muller) ซึ่งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระปฏิบัติราชประสงค์* ผู้จัดการบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามสร้างขึ้น นายมูลเลอร์มีภรรยาเป็นชาวรามัญ[28] ชื่อนางส้มจีน ได้สร้างวัดนี้ขึ้น และนำชื่อของตนกับภรรยามารวมกันเป็นชื่อวัดมูลจินดาราม ลักษณะสถาปัตยกรรมของอุโบสถของวัดจะคล้ายโบสถ์ฝรั่ง หน้าบันเกลี้ยงไม่มีช่อฟ้า ชาวบ้านสมัยก่อนบ้างก็เรียกว่าวัดโบสถ์สูง เพิ่งมีการบูรณะโบสถ์เมื่อประมาณปี พ.ศ.2535 และเปลี่ยนแปลงเป็นแบบวัดทั่วไปคือมีหน้าบันและช่อฟ้าใบระกา หน้าบันของวัดยังมีพระปรมาภิไธย จ.ป.ร. ปรากฏอยู่ วัดส่วนใหญ่ในเขตรังสิตสร้างมาตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ. 2475

นอกจากวัดในพุทธศาสนา ยังมีสถานบำเพ็ญพิธีของศาสนาคริสต์ ได้แก่ โรงสวดของศาสนาโรมันคาทอลิก ที่ตำบลคลองหกวาสายล่างฝั่งเหนือระหว่างคลอง 11 และคลอง 12 มีบาทหลวงสอนศาสนาที่นั่น และที่ตำบลลำไทร อำเภอลำลูกกาด้วย สำหรับมัสยิดของชาวมุสลิมคงมีขึ้นภายหลังจากตั้งเมืองธัญญบุรี มัสยิดแก้วนิมิตร์ตั้งอยู่ที่คลอง 1 สายเหนือ

โดยรวมแล้วสถาบันศาสนาจึงมีบทบาทค่อนข้างมากในการเชื่อมโยงคนในชุมชนเข้าด้วยกัน อย่างไรก็ตามสถาบันเหล่านี้ส่วนใหญ่เกิดจากการริเริ่มและการสร้างของคนจากภายนอก มิใช่จากคนในชุมชนรังสิต

ตลาดและโรงสี

ตลาดใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจของชุมชนรังสิตในอดีตตั้งอยู่ที่ปากคลอง 7 ฝั่งใต้ท่ามกลางการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่นของชาวจีนที่มาตั้งถิ่นฐานในเขตนี้ ตลาดนี้มีอายุมากกว่า 80 ปี สร้างโดยเจ้านาย (ยังไม่ทราบชื่อ) เป็นที่น่าสังเกตว่ากลุ่มชาวจีนโพ้นทะเลอาจเป็นกลุ่มที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานถาวรกว่ากลุ่มชาติพันธุ์อื่น เพราะรกรากเดิมอยู่ไกลเกินกว่าจะเทียวไปเทียวมาได้

---

*พระปฏิบัติราชประสงค์ เป็นชาวเยอรมันเชื้อสายออสเตรีย เป็นผู้จัดการห้างบีกริมม์ แอนด์โก ได้เป็นหุ้นส่วนใหญ่ของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม มีบทบาทสำคัญในการขุดคลองรังสิต และเป็นเจ้าของที่ดินจำนวนมาก ตกทอดมาถึงบุตรชายชื่อ นายอาโดฟ มูลเลอร์ ที่ดินดังกล่าวส่วนหนึ่งอยู่บริเวณคลอง 3 - คลอง 4

ชาวจีนเหล่านี้ไม่ได้อพยพมาจากประเทศจีนโดยตรง แต่ย้ายมาจากจังหวัดอื่นในภาคกลางของประเทศไทย เช่น จากราชบุรี นครปฐม เมื่อมาตั้งถิ่นฐานในเขตรังสิตก็เริ่มกิจกรรมทางเศรษฐกิจและพักอาศัยกันอยู่ในเขตชุมชนชั้นในอย่างหนาแน่น ไม่กระจัดกระจายเช่นกลุ่มคนไทย มอญ และแขกมลายู จีนเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสและเข้ารีต (มีญวนเข้ารีตส่วนหนึ่งด้วย) จึงไม่มีพิธีกรรมทางศาสนาแบบเดิม มีเพียงการจัดการศึกษาแบบจีนให้ลูกหลาน อย่างไรก็ดีจะพบว่าชาวจีนรุ่นเก่าบางคนทำฮวงซุ้ยขนาดใหญ่พอควรอยู่ด้านหลังของวัดมูลจินดาราม จากข้อความจารึกบนแผ่นป้ายที่ฮวงซุ้ยทราบว่าเป็นที่ฝังศพของตระกูลชาวจีน 2 ตระกูล คือ ตระกูลเฉิน และตระกูลซุ่น ได้แก่ Chen Xiu Yi, Cai Jin li, Sun Yankun และ Chen Ya Xiu

ปัจจุบันตลาดคลองเจ็ดเป็นทรัพย์สินของสำนักงานดูแลผลประโยชน์ของราชสกุลบริพัตร และจะต้องถูกรื้อถอนเร็ว ๆ นี้เพราะกรมชลประทานจะเวนคืนที่ดินริมฝั่งคลองรังสิตเพื่อการดูแลรักษาสภาพคลอง

ส่วนโรงสีในเขตธัญญบุรีซึ่งมีถึง 14 โรงนั้น ในระยะแรกมีเพียง 2 โรง โรงหนึ่งอยู่บริเวณใกล้ตลาดคลอง 7 อีกโรงหนึ่งอยู่บริเวณคลอง 5 การวิจัยในขั้นนี้ยังไม่สามารถระบุที่ตั้งของโรงสีทั้งหมดได้ อย่างไรก็ตามอาจถือได้ว่าโรงสีคือแหล่งทำการผลิตทางเศรษฐกิจที่สำคัญยิ่งของชุมชน

โรงเรียน

สำหรับชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในลักษณะชั่วคราว ความจำเป็นที่จะต้องมีโรงเรียนยังไม่เกิดขึ้นในระยะแรก ๆ นอกจากนั้นก็ยังไม่มีกฎหมายบังคับเพราะพระราชบัญญัติประถมศึกษาเพิ่งประกาศใช้ในปี พ.ศ. 2463 และเมื่อเริ่มประกาศก็ยังไม่อาจจัดบริการให้ได้ในเขตชนบท หลักฐานจากการสอบถามเบื้องต้นระบุว่าโรงเรียนที่เก่าที่สุดในชุมชนรังสิต คือ โรงเรียนวัดนาบุญ ตั้งอยู่ที่วัดนาบุญ ยังไม่อาจระบุปีที่ตั้งได้

ในทางตรงกันข้ามโรงเรียนจีนในชุมชนรังสิตกลับมีการจัดตั้งอย่างเป็นระบบและมีอายุยาวนาน ในปัจจุบันมีโรงเรียนจีนถึง 3 แห่งในเขตรังสิตได้แก่

โรงเรียนรังสิตวิทยา (ตี๋มิ้ง) ตั้งอยู่ริมทางรถไฟสายเหนือ
โรงเรียนมูลนิธิธัญวิทยา (ตงมิ้น) ตั้งอยู่ติดตลาดคลอง 7 ตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2481
โรงเรียนประชาเจริญ ตั้งอยู่ที่คลอง 12 อำเภอลำลูกกา

ในโรงเรียนทั้งสามแห่งนี้ โรงเรียนมูลนิธิธัญวิทยาซึ่งมีชื่อเดิมว่า **ตงมิ้นหับเผา** มีประวัติเก่าแก่ที่สุด ชาวจีนในย่านตลาดคลอง 7 ได้จัดให้มีการสอนภาษาจีนให้แก่ลูกหลานอย่างไม่เป็นทางการมาเป็นเวลานาน จนกระทั่งปี พ.ศ. 2481 กำนันเล่งเทียว แซ่อึ้ง ก็ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นอย่างเป็นทางการโดยเป็นโรงเรือนหลังคามุงจาก มีครูสอนภาษาจีนชื่อครูฮ้อเท่งเลาะ เด็กลูกจีนที่เรียนจบประถมศึกษาจากโรงเรียนวัดนาบุญก็จะมาเรียนภาษาจีนที่โรงเรียนตงมิ้น โรงเรียนปิดไปในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 และเปิดใหม่ในปี พ.ศ.2491 โดยย้ายมาตั้งอยู่อีกด้านหนึ่งของตลาด มีนักเรียนเข้าเรียนประมาณ 100 คนมาจากเขตต่าง ๆ เช่น คลอง 6, คลอง 10 ในช่วงที่รัฐบาลไทยโดยจอมพล ป.พิบูลสงคราม ใช้นโยบายควบคุมโรงเรียนจีนอย่างเคร่งครัด โรงเรียนก็ต้องจัดสอนอย่างไม่เป็นทางการ ปัจจุบันโรงเรียนนี้เปิดสอนชั้นอนุบาลถึงประถมปีที่ 6 มีนักเรียนมากกว่า 1,000 คน และมีสมาคมผู้ปกครอง[29]

องค์กรของรัฐ

เมื่อตั้งเมืองธัญญบุรีแล้วรัฐบาลก็ได้มีการตั้งหน่วยงานระดับเมืองขึ้น เพื่อการบริหารเมืองธัญญบุรีสังกัดมณฑลกรุงเทพฯ จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 6 จึงย้ายไปสังกัดมณฑลกรุงเก่าในการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล เมืองธัญญบุรีมีผู้ว่าราชการเมืองเป็นหัวหน้าและมีกรมการเมือง นอกจากนั้นก็มีหน่วยงานที่จำเป็นอีก 3 หน่วยหลัก ๆ ได้แก่ ศาล กองตระเวน และตะราง ศาลเมืองธัญญบุรีไม่ได้แก้ปัญหาเกี่ยวกับข้อขัดแย้งระหว่างผู้เช่าที่นาและเจ้าของที่นาซึ่งมีคดีวิวาทมากนัก เพราะคดีวิวาทส่วนใหญ่เกิดระหว่างปี พ.ศ.2436 - พ.ศ.2441 ซึ่งเป็นช่วงที่เริ่มขุดคลอง แต่ยังมิได้ตั้งเมืองธัญญบุรี คดีวิวาทส่วนใหญ่จึงได้รับการตัดสินโดยคณะกรรมการซึ่งมีตัวแทนจากกระทรวงยุติธรรม นครบาล และเกษตรฯ นอกจากนั้นได้มีการออกโฉนดที่ดินในปี พ.ศ. 2444 ทำให้คดีวิวาทลดลงบ้าง

ในส่วนของกองตระเวนซึ่งทำหน้าที่เหมือนตำรวจในปัจจุบัน มีงานที่จะต้องทำไม่น้อย ส่วนหนึ่งเป็นเพราะมีโจรที่ลักทรัพย์สินและควายของชาวนาตลอดจนสินค้าของพ่อค้าชาวจีนอยู่เป็นนิจ อีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะเกิดความขัดแย้งระหว่างผู้เช่านากับเจ้าของที่นาจนถึงขั้นต้องรื้อถอนโรงเรือนของผู้เช่าโดยพลตระเวนเป็นผู้จัดการ แต่ความขัดแย้งส่วนใหญ่ก็เกิดก่อนปี พ.ศ. 2445 เช่นกัน ในส่วนของการปกครองเมืองธัญญบุรี งานที่มีได้แก่การเรียกเก็บเงินค่าราชการแก่คนลาวที่ลงมารับจ้างทำนา การแก้ปัญหาลาวรับจ้างถูกโกงไม่ได้รับค่าจ้างและปัญหาลาวหลบหนี การเกณฑ์ทหารและการดูแลป้องกันน้ำท่วมที่นา ดังเช่นที่ได้เกิดขึ้นในปี พ.ศ.2452 งาน

ราชการทั้งหมดนี้หน่วยงานส่วนกลางที่เกี่ยวข้องด้วยมากที่สุด คือ กระทรวงนครบาล ซึ่งเป็นเจ้าสังกัดโดยตรงของผู้ว่าราชการเมือง และผู้ว่าราชการเมืองจะต้องรายงานข้อราชการด้วย

สำหรับการปกครองระดับท้องถิ่น มีนายอำเภอเป็นหัวหน้า แต่ละอำเภอและมีกำนันดูแลแต่ละตำบล โดยแบ่งเขตการดูแล 2 คลองเป็นหนึ่งตำบล กรมการอำเภอเป็นผู้ดูแลให้ราษฎรเลือกกำนันและผู้ใหญ่บ้านของตนเอง

วิถีชีวิตของชาวบ้านในชุมชนรังสิต

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าราษฎรที่อาศัยอยู่ในเขตรังสิตใช้ชีวิตแบบอยู่ชั่วคราว สิ่งนี้ได้ส่งผลต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน เราอาจพิจารณาวิถีชีวิตนี้จากลักษณะการตั้งถิ่นฐาน กิจกรรมทางสังคมในชุมชนและความสัมพันธ์ในชุมชน

ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน

ทุ่งรังสิตมีขนาดกว้างใหญ่ เป็นทุ่งหลวง ผู้เข้ามาจองซื้อที่ดินจากบริษัทขุดคลองฯ ก็ซื้อเนื้อที่เป็นพันไร่ ชาวนาที่เข้ามาเช่าที่ทำนาจึงทำนาในผืนนาขนาดใหญ่ ชาวนาตั้งโรงเรือนชั่วคราวกระจัดกระจายอยู่ริมฝั่งคลอง เป็นการตั้งบ้านเรือนแบบ Ribbon Type อยู่สองฝั่งคลอง ไม่เป็นหมู่บ้านที่กระจุกตัวรวมกัน (Clustered Type) ดังที่ซิมเมอร์แมนกล่าวว่าที่ธัญญบุรีไม่มีหมู่บ้านและไม่มีบ้าน มีแต่โรงนา นายสุข เสือจำศีลเล่าว่าเมื่อตนเด็ก ๆ บ้านกลุ่มหนึ่งจะมีเพียง 6 - 7 หลังเท่านั้น[30] การตั้งบ้านเรือนแบบนี้ทำให้ชาวบ้านต่างคนต่างอยู่ คนจำนวนมากอพยพเข้ามาจากคนละทิศคนละทางต่างก็ใช้ชีวิตอยู่แบบชั่วคราว การมีกิจกรรมหรือพิธีกรรมที่เชื่อมโยงคนในชุมชนเข้าด้วยกันจึงไม่มี ดังจะเห็นได้จากข้อสังเกตของผู้วิจัยว่า วัดเก่าแก่ในเขตรังสิตไม่ใช่วัดที่ชาวบ้านช่วยกันสร้าง แต่เป็นวัดที่เจ้านายและขุนนางในกรุงเทพฯ มาสร้างให้เพื่อเป็นการทำบุญกุศล

นอกเหนือจากเงื่อนไขทางพื้นที่อันกว้างขวางที่กำหนดวิถีชีวิตของชาวบ้านแล้ว แบบแผนการย้ายถิ่นของชาวบ้านก็ทำให้เงื่อนไขทางพื้นที่ยิ่งรุนแรงขึ้น ชาวนาที่เช่าที่นาซึ่งไม่บำรุงดินและไม่ยินดีจะทำคันคูกั้นน้ำนิยมที่จะย้ายที่เช่านาไปเรื่อย ๆ ส่วนหนึ่งเพื่อแสวงหาที่ดินที่อุดมกว่า ส่วนหนึ่งเพราะถูกไล่ที่จากที่เดิมเนื่องจากมีกรณีวิวาทกับเจ้าของที่นา[**] และอีกส่วนหนึ่งย้ายไป

[**] สุนทรี อาสะไวย์ ได้เล่าตัวอย่างผู้เช่านาที่วิวาทกับเจ้าของที่นาไว้โดยยกกรณีวิวาทเป็นตัวอย่างดังนี้ “นายกองนาของ...ให้บ่าวทาสตบตีราษฎรและเข้าทำนาในที่ราษฎรซึ่งเป็นพวกของบริษัท.....

หาที่ทำกินใหม่เพราะมีลูกหลานเพิ่มจนที่ไม่พอทำกิน ลูกหลานก็ยกครอบครัวไปเช่าที่ใหม่อยู่ด้วยกัน ดังที่เรียกกันว่า "ย้ายไปตามพวก" แบบแผนการอพยพย้ายถิ่นเช่นนี้เป็นแบบเป็นขั้นตอน คือ ทยอยกันอพยพ (relay migration) ซึ่งต่างจากการย้ายถิ่นเข้ามารับจ้างทำนาของพวกลาวรับจ้างซึ่งเป็นการย้ายถิ่นตามฤดูกาล (seasonal migration) ชาวนาทั้งสามประเภทที่กล่าวมานี้ได้ก่อให้เกิดแบบแผนการตั้งถิ่นฐานที่ต่างไปจากชุมชนไทยแบบประเพณี ถ้าเปรียบการขุดคลองรังสิตเป็นหมู่บ้านจัดสรร ชาวนาที่อยู่ในคลองรังสิตก็เหมือนผู้เช่าบ้านในหมู่บ้านจัดสรรที่ต่างคนต่างย้ายเข้ามาอยู่ ไม่รู้จักกันและกันดีนัก ไม่ได้เป็นเจ้าของบ้านที่อาศัยอยู่ มีกลุ่มเครือญาติที่อาจตั้งถิ่นฐานอยู่ไม่ไกลแต่ก็ไม่ได้อยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน ในสภาพเช่นนี้ชาวนาก็ไม่รู้สึกว่า จำเป็นจะต้องมีกิจกรรมทางสังคมร่วมกันหรือมีความสัมพันธ์กันแน่นแฟ้นเป็นพิเศษ จากการศึกษาเอกสารและการสัมภาษณ์ไม่ได้พบการจัดกลุ่มเป็นองค์กรชุมชน (corporate groups) เกิดขึ้นในกลุ่มชาวนาทุ่งรังสิตในอดีต การต่อสู้เพื่อแย่งชิงที่นากับผู้มีบรรดาศักดิ์หรือบริษัทขุดคลองฯ เป็นการต่อสู้ของปัจเจกบุคคลไม่มีการรวมตัวผนึกกำลัง ไม่มีการจัดกลุ่มเพื่อแบ่งปันน้ำเข้าสู่ที่นาเหมือนระบบเหมืองฝายในภาคเหนือ

กิจกรรมทางสังคม

กิจกรรมทางสังคมของชุมชนชั่วคราวเช่นนี้เป็นกิจกรรมเชิงเศรษฐกิจเป็นหลัก นั่นคือคนกลุ่มหนึ่งเป็นฝ่ายผลิตและคนอีกกลุ่มหนึ่งแปรรูปผลผลิตเพื่อนำไปจำหน่าย ถ้าพิจารณาตลาดซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมเชิงเศรษฐกิจจะพบว่าตลาดคลองเจ็ดเป็นตลาดในความหมายเต็มรูปแบบ กล่าวคือ เป็นห้องแถวที่เปิดขายสินค้าหลากหลายตามความต้องการบริโภค มีทั้งอาหาร (ได้แก่พืชผักและเนื้อสัตว์) เสื้อผ้า ถ้วยชาม เครื่องมือจับปลา จนถึงร้านทอง ร้านขายยาพื้นบ้าน ตลาดเช่นนี้เป็นตลาดแบบ firm type มีลักษณะตั้งอยู่เป็นการถาวร มีโรงเรือนขายอาหารสดตอนเช้า พอสายก็วาย ตอนบ่ายจึงขายของสดอีกครั้ง ไม่ใช่ตลาดแบบแบกะดิน (bazaar type) ดังเช่นตลาดพื้นบ้านส่วนใหญ่ในเมืองของเอเชียที่ Geertz ได้จำแนกไว้ ในตลาดแบบ bazaar ชาวบ้านจะนำผลผลิตของตัวมาขายที่ตลาดนัดแล้วแลกเปลี่ยนหรือซื้อหาผลผลิตที่ตนต้องการกลับไป แต่ตลาดคลองเจ็ดไม่เป็นเช่นนั้น เพราะชาวนารังสิตไม่ปลูกสิ่งอื่นนอกจากข้าว ความคิดที่จะอยู่

** (ต่อ) นายนวมปลัดกรมในพระเจ้าน้องยาเธอ....กับพวก 18 - 19 คนเข้าไปไถนาในที่เพาะกล้าของอำแดงทรับ (สันนิษฐานว่าเป็นมุสลิม -ผู้วิจัย) อำแดงทรับเชิญโต๊ะพุ่มมาเป็นพยาน แล้วออกไปห้ามถูกนายนวมตีศีรษะแตก"

ชั่วคราวทำให้ไม่เลี้ยงสัตว์ (นอกจากควายไว้ไถนา) ดังปรากฏว่าผู้ที่เริ่มเลี้ยงหมูและไก่คือชาวจีน อีกทั้งยังไม่คิดปลูกพืชผัก ซิมเมอร์แมนระบุว่าในธัญญบุรีไม่มีการปลูกถั่วงาหรือข้าวโพดเลย เพราะชาวนาไม่มีความชำนาญในการปลูกและไม่เคยมีประเพณีในการปลูกพืชเหล่านี้[31] แม้พืชผักสวนครัวอื่นก็ไม่ปลูก เมื่อคำนวนว่าระยะเวลาที่ซิมเมอร์แมนสำรวจธัญญบุรีนั้นห่างจากเมื่อเริ่มตั้งชุมชนถึง 30 ปีเศษ ก็น่าสนใจที่ชาวนามิได้พัฒนาการผลิตไปสู่ลักษณะผลิตเพื่อใช้สอยในครัวเรือนบ้างเลย แต่ยังคงมุ่งผลิตแต่ข้าวเพื่อการขายเป็นหลัก ด้วยเหตุนี้ชาวนาในรังสิตจึงต้องพึ่งตลาดมากถึงแม้จะมีรายได้มากกว่าชาวนาภาคอื่น แต่ก็มีรายจ่ายสูงกว่าเช่นกันเพราะต้องจับจ่ายซื้ออาหาร เสื้อผ้า น้ำมัน ทำให้ชาวจีนผู้แสวงหาสินค้าเหล่านี้มาจำหน่ายมีลูกค้าจำนวนมากและเป็นลูกค้าถาวร สามารถทำกำไรได้ดีจนตั้งร้านขายเป็นล่ำเป็นสันนอกเหนือจากการแจวเรือขาย ในขณะเดียวกันโอกาสที่ชาวนาจะนำผลผลิตอื่น ๆ นอกจากข้าวมาขายที่ตลาดแบกะดินก็ไม่เกิดขึ้นเพราะไม่มีผลผลิตนอกจากข้าว ในระยะแรกจึงไม่มีตลาดแบบ bazaar ในเขตรังสิต

ชุมชนที่ไม่มีความเป็นหมู่บ้านในเขตรังสิตไม่อาจมีแบบแผนการพักผ่อนหย่อนใจแบบพื้นบ้าน ทุ่งรังสิตจึงไม่ใช่แหล่งที่เกิดของพ่อเพลงแม่เพลงที่เป็นทั้งชาวนาและศิลปินอยู่ในหมู่บ้านดังเช่นหมู่บ้านภาคกลางอื่น ๆ แถบสุพรรณบุรี อยุธยา อ่างทอง ไม่มีหัตถกรรมในครัวเรือน ไม่มีการสร้างสรรค์งานศิลปะพื้นบ้าน แต่กลับพักผ่อนด้วยการเล่นการพนันจนกระทั่งบ่อนเบี้ยโบกที่คลอง 7 มีคนเข้าไปเล่นถึงคืนละ 100 คน นอกจากนั้นยังมีการเล่นการพนันรายเล็ก ๆ กระจายอยู่อีกมากในเขตนี้

ความสัมพันธ์ทางสังคม

ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ปรากฏชัดเจนในเขตรังสิตมี 2 ลักษณะ คือ ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาผู้เช่าที่นากับเจ้าของที่นาซึ่งเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์เป็นส่วนใหญ่กับความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับพ่อค้าคนกลางชาวจีน ความสัมพันธ์ลักษณะแรกเป็นความสัมพันธ์เชิงลบ เพราะชาวนาส่วนใหญ่มีข้อขัดแย้งกับเจ้าของที่นามาตลอดประวัติศาสตร์ของทุ่งรังสิต เมื่อพิจารณาว่าความสัมพันธ์แบบผู้เช่านา-เจ้าของนานี้เกิดขึ้นภายหลังการเลิกระบบอุปถัมภ์และความสัมพันธ์แบบไพร่-นาย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2423 ก็นับว่าเป็นปรากฏการณ์ที่น่าสนใจจะวิเคราะห์ต่อไปว่าการเปลี่ยนจากสายสัมพันธ์ระบบ "บุญคุณ" มาเป็นสายสัมพันธ์แบบ "สัญญาเช่า" นี้ได้พลิกฝ่ายที่เคยเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์มาเป็นผู้ที่ไม่ยอมถูกเอารัดเอาเปรียบและถูกรังแกอย่างไร

อย่างไรก็ดีชาวนาที่เป็นอิสระชนไม่ต้องสังกัดนายแต่เช่าที่ดินผู้มีบรรดาศักดิ์หรือมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินขนาดเล็กเหล่านี้มิได้ประสบความสำเร็จในการป้องกันตนเองมิให้ถูกเอารัดเอาเปรียบ

และถูกรังแก แม้จะมีชาวนาบางคนที่พยายามต่อสู้แต่ก็ไม่เป็นผล ดังที่สุนทรี อาสะไวย์ได้บรรยายไว้ว่า

> *การกระทำของผู้มีบรรดาศักดิ์ (ในการวิวาทเรื่องที่นากับผู้เช่านาหรือชาวนารายย่อย-ผู้วิจัย) ได้ทำความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรมาก (ราษฎร) ต้องทนอยู่ด้วยความหวาดกลัว ที่ทนไม่ได้ก็ต้องอพยพหนีจากที่นา หรือไม่ก็ต้องยอมเช่าที่นาผู้มีบรรดาศักดิ์ทำ มีอยู่บ้างที่ราษฎรฟ้องร้องต่อศาล แต่ผลก็ปรากฏว่ามักไม่ได้รับความยุติธรรมเพราะผู้พิพากษาตะลาการเข้ากับฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ เช่น ไม่รับฟ้องบ้าง สืบสวนคดีเนิ่นนานไม่มีเวลากำหนดบ้าง พิจารณาโดยไม่ละเอียด ถ่องแท้บ้าง สภาพความทุกข์ยากของผู้ทำนาเห็นได้ชัดจากรายงานของนายพร (แม่กองกษิการเป็นข้าหลวงไปตรวจสอบคดีวิวาท-ผู้วิจัย) ที่ว่า "ราษฎรพวกนั้นมีความกลัวผู้มีบรรดาศักดิ์ดังหนูกับแมว ราษฎรพูดว่านาซึ่งได้ทำเป็นฟางไว้แล้วใน พ.ศ. 2437 นี้ต้องถูกริบ หาได้ทำนาในที่นั้นไม่ ผู้ที่ดื้อดึงไม่ออกจากที่นาผู้มีบรรดาศักดิ์จับตัวมาเฆี่ยนเสียก็มี คนที่ขืนอยู่แม้แต่กระบือก็ไม่มีทางออกจากโรงได้*[32]

เนื่องจากชาวนาเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นไพร่ที่ไม่ต้องสังกัดนายอีกต่อไปตั้งแต่ พ.ศ.2423 และอีกส่วนหนึ่งเป็นทาสที่กลายเป็นไทหลังพระราชบัญญัติเลิกทาสใน พ.ศ. 2448 ความสัมพันธ์ของชาวนาต่อผู้มีบรรดาศักดิ์ที่ได้กล่าวมาข้างต้นจึงแสดงให้เห็นว่าในทุ่งรังสิตนี้ชาวนายังคงถูกผู้มีบรรดาศักดิ์เอารัดเอาเปรียบแม้จะได้มีการยกเลิกระบบไพร่ทาสไปแล้ว

เจ้าของที่นาส่วนใหญ่ในบริเวณรังสิตไม่ได้อาศัยอยู่ในที่ดินของตน ดังที่เรียกกันในภาษาอังกฤษว่า absentee landlord คนเหล่านี้เป็นเจ้านาย ขุนนาง หรือนักธุรกิจชาวต่างชาติที่ได้ซื้อที่ดินไว้แล้วให้ชาวนามาเช่าทำนา โดยมีนายกองนาทำหน้าที่ดูแลผลประโยชน์ให้ เจ้าของที่ดินรายใหญ่ เช่น ม.ร.ว.สุวพรรณ สนิทวงศ์ จ้างนายกองนาเป็นคนมุสลิม ได้แก่ แขกอาฮิศวาลี และแขกวาลีฮูเซ็น[33] ความขัดแย้งส่วนใหญ่มักเกิดระหว่างนายกองนากับผู้เช่านาเพราะเป็นผู้ที่ต้องติดต่อกันโดยตรง ความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีอยู่จึงเป็นระหว่างนายกองนากับผู้เช่านา ไม่ใช่ระหว่างเจ้าของที่นากับผู้เช่านา นายกองนาบางคนได้รับการแบ่งปันที่ดินจากเจ้าของ ทำให้ได้เป็นเจ้าของที่ดินในเขตรังสิตในเวลาต่อมา

อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ทางลบระหว่างผู้มีบรรดาศักดิ์กับลูกนานี้ย่อมมีข้อยกเว้นในเจ้าของที่ดินบางรายที่มีความเมตตาต่อลูกนาที่เป็นข้าทาสเก่าหรือไพร่ในสังกัดเก่าหรือลูกนาใหม่ เจ้าของเหล่านี้ก็ได้แบ่งที่นาให้แก่นายกองนาของตนหรือให้เช่าที่นาโดยความผ่อนปรน ตัวอย่างเช่นที่นาของท่านพ่อของศาสตราจารย์ ม.ร.ว.แน่งน้อย ศักดิ์ศรี ที่คลอง 10 การกำหนดค่าเช่าที่นาเป็นการตกลงระหว่างเจ้าของที่นากับผู้เช่า และการจ่ายค่าเช่าขึ้นกับสภาพภูมิอากาศ ถ้าปีใดนาล่มก็ไม่มีการเก็บค่าเช่า และเมื่อผู้เช่าเดินทางมาจ่ายค่าเช่านา เจ้าของที่ดินก็จะออกค่าเดินทางให้และเลี้ยงอาหารผู้เช่านาด้วย อีกตัวอย่างหนึ่งคือ นายชะโอด ธัญญาโภชน์ อายุ 68 ปี ซึ่งเป็นผู้เช่าที่นาของนายกวี เหวียนระวี เนื้อที่ 105 ไร่ นายกวี เหวียนระวีได้ให้เช่าที่นาด้วยความเห็นอกเห็นใจและผ่อนปรนและเล่าให้ฟังว่าตนเองก็เคยเป็นเสมียนของเจ้านายที่เกี่ยวข้องกับการขุดคลองรังสิตและได้รับส่วนแบ่งที่ดินจากเจ้านายมาอีกทอดหนึ่ง ทำให้ทั้งฝ่ายผู้เช่าและฝ่ายเจ้าของมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน[34]

ความสัมพันธ์อีกลักษณะหนึ่งคือความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับพ่อค้าคนกลางซึ่งรับซื้อข้าวไปขายโรงสี พ่อค้าเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นคนจีนนำเรือเข้าไปซื้อข้าวจากชาวนาโดยตรง ชาวนาเองไม่สนใจที่จะขนข้าวไปขายที่โรงสี ความสัมพันธ์คู่นี้มีลักษณะไม่เท่าเทียมกันเช่นเดียวกับความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับเจ้าของที่นา กล่าวคือ ชาวนาจะถูกพ่อค้าคนกลางกดราคาข้าวที่รับซื้อ โดยปกติชาวนาจะไม่ทราบราคาข้าวเปลือกที่ตลาดในกรุงเทพฯ การกำหนดราคาจึงสุดแท้แต่พ่อค้าคนกลางจะเสนอ พ่อค้าคนกลางส่วนใหญ่ก็ไม่ทราบราคาข้าวเปลือกที่ขึ้นลงในตลาดกรุงเทพฯ เช่นกัน แต่อาศัยว่าชาวนาไม่รู้เท่าทันในเรื่องราคา พ่อค้าก็ใช้วิธีหากำไรโดยการรับซื้อข้าวในราคาต่ำแล้วนำไปเก็บไว้ในยุ้งของตน รอให้ราคาข้าวแพงจึงส่งขายโรงสี ชาวนาซึ่งต้องการเงินโดยเร็วหรือมีหนี้สิน ก็ต้องรีบขายข้าวให้พ่อค้าที่เอาเงินมากว้านซื้อข้าวในราคาถูก ทำให้ชาวนาได้กำไรน้อยแต่พ่อค้าได้กำไรมาก นอกจากนั้นชาวนายังเสียเปรียบในการใช้เครื่องตวงวัดข้าวที่พ่อค้าทำขึ้นโดยไม่ได้มาตรฐาน ในที่สุดพ่อค้าคนกลางมักกลายเป็นเจ้าหนี้เงินกู้ให้ชาวนาแล้วหักผลผลิตข้าวเพื่อใช้หนี้แทนการกว้านซื้อข้าวเช่นแต่เดิมมา ความสัมพันธ์เช่นนี้เกิดขึ้นทั่วไประหว่างพ่อค้าคนกลางกับชาวนาในชนบทไทย เป็นความสัมพันธ์ที่ทำให้ชาวนายากจนลงทุกทีและไร้อำนาจต่อรองในสังคม

การเปลี่ยนแปลงของเมืองธัญญบุรีและชุมชนรังสิตระยะที่สอง (พ.ศ.2475-พ.ศ.2500)

เมืองธัญญบุรีมีสภาพรุ่งเรืองอยู่ได้ในช่วงเวลาอันสั้นมาก ภายหลังการตั้งเมืองธัญญบุรีในปี พ.ศ.2445 เพียง 4 ปี คือ ในปี พ.ศ. 2449 คลองส่วนที่ขุดเสร็จจนเรือใช้เป็นเส้นทางคมนาคม

ก็เริ่มตื้นเขิน ทำให้เรือลำใหญ่เข้าไปรับซื้อข้าวชาวนาไม่ได้ ชาวนาต้องจ้างเรือเล็กขนข้าวลำเลียงไปขึ้นเรือใหญ่ ค่าใช้จ่ายส่วนนี้ตกอยู่กับชาวนา กำไรที่ได้จากการขายข้าวก็ลดลง ปัญหาอีกเรื่องหนึ่งที่เกิดขึ้นก็คือเรื่องน้ำ คลองที่ตื้นเขินทำให้น้ำไม่พอไปหล่อเลี้ยงการทำนา ประกอบกับมีการระบาดของไข้กาฬโรคในปี 2449-2450 และอหิวาตกโรคในปี 2450-2451 ในเขตธัญญบุรี ความรุ่งเรืองของธัญญบุรีจึงเริ่มลดลง มีชาวนาอพยพออกจากรังสิตถึงประมาณ 1,000 ครอบครัวในปีนั้น[35] และทยอยอพยพออกไปอีกเรื่อย ๆ ทำให้ประชากรลดลงจากเกือบ 40,000 คนเหลือ 32,052 คน ในปี พ.ศ.2449 (ดูตารางที่ 1 ในภาคผนวก) จำนวนประชากรยังคงน้อยจนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2453 ซึ่งเป็นปีก่อนการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 (สวรรคตปี พ.ศ. 2454) จำนวนประชากรจึงกลับเพิ่มขึ้นมาเป็น 67,870 คน

ในช่วงปี พ.ศ.2453-2458 ยังอาจถือได้ว่าเขตรังสิตยังเป็นเขตปลูกข้าวที่สำคัญ และมีผู้อพยพเข้ามาอีก ดังจะเห็นได้จากการสร้างวัดในช่วงเวลาดังกล่าวถึงจำนวน 10 วัด และวัดส่วนใหญ่จะมีชื่อที่เกี่ยวข้องกับการทำนา เช่น วัดคู่ข้าว วัดลานนา ซึ่งสร้างในปี พ.ศ.2453 วัดผลาหาร (สร้างปี พ.ศ.2456) และ วัดกล้าชอุ่ม (สร้างปี พ.ศ.2457) วัดเหล่านี้สร้างขึ้นหลังการสร้างเมืองธัญญบุรีทั้งสิ้น[36]

อย่างไรก็ตามสภาพการทำนาในเขตธัญญบุรียังคงมีความเสียหายโดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2468 และปี พ.ศ.2470 เพราะสภาพธรรมชาติไม่ปกติทั้งที่มีการควบคุมการชลประทาน เมื่อคลองรังสิตตกเป็นของรัฐบาลในปี พ.ศ.2458 คลองอยู่ในสภาพทรุดโทรม แม้รัฐบาลจะพยายามแก้ปัญหาแต่ก็แก้ไขปัญหาได้เพียงเฉพาะหน้า เพราะไม่มีงบประมาณจำนวนเพียงพอสำหรับการซ่อมแซมคลอง ในปี พ.ศ.2467 ในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีการสร้างเขื่อนพระราม 6 ที่ตำบลท่าหลวง อยุธยา เพื่อผันน้ำเข้ามาสู่ทุ่งรังสิตซึ่งมีน้ำไม่พอหล่อเลี้ยงต้นข้าว

สภาพความเสียหายจากการทำนาในเขตธัญญบุรีไม่ดีขึ้นในช่วงทศวรรษ 2470 กอปรกับหนี้สินที่เพิ่มพูนจากการกู้เงินพ่อค้าคนกลางและการถูกเอาเปรียบจากเจ้าของที่ดิน เมื่อซิมเมอร์แมนมาสำรวจบริเวณนี้ได้ระบุปัญหาและเสนอแนวทางแก้ไขไว้ดังนี้

> *บริเวณนี้ (ธัญญบุรี) ต้องการให้ราษฎรมีนาของตนเองบ้าง เพราะฉะนั้นรัฐบาลควรทดลองย้ายครอบครัวชาวนาจากที่อื่นไปตั้งภูมิลำเนาในแถบนี้ การแก้ไขสัญญาเช่าเพื่อให้ราษฎรตั้งภูมิลำเนาเป็นหลักแหล่ง โดยวิธีสร้างหมู่บ้านขึ้นและการอบรมให้ราษฎรรู้จักระเบียบดีขึ้นจะได้ผลอย่างเดียวกับวิธีอพยพชาวนาจากภาคอื่นให้*

มาตั้งภูมิลำเนาในบริเวณนี้ การแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่พรรณนามาแล้ว เป็นสิ่งที่ยุ่งยากและซับซ้อนมากจะต้องใช้เวลาช้านาน.... ฐานะของกสิกรในทุ่งหลวงคลองรังสิตกำลังอยู่ในสภาพที่อันตราย จังหวัดธัญญบุรีเป็นจังหวัดสำคัญในทางโภคกิจการวางระเบียบการอันดีเพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ อันยุ่งยากย่อมต้องใช้เวลาช้านาน[37]

ถึงแม้จะได้มีการรายงานให้ทราบถึงสภาพที่อันตรายของชาวนาในธัญญบุรี แต่รัฐบาลก็ไม่สามารถแก้ปัญหาได้ สภาวะเศรษฐกิจตกต่ำของโลกได้มีส่วนทำให้สภาพอันตรายนี้แก้ไขได้ยาก

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 เมืองธัญญบุรีได้ถูกลดฐานะลงเป็นอำเภอหนึ่งขึ้นกับจังหวัดปทุมธานี คณะกลุ่มผู้เปลี่ยนแปลงการปกครองได้พยายามเปลี่ยนอำเภอธัญญบุรีจากเมืองที่เกิดโดยพระราชดำริให้เป็นเมืองของนักประชาธิปไตย เช่น เปลี่ยนชื่อตำบลบึงทะเลสาบในอำเภอนี้เป็นตำบลประชาธิปัตย์ เมื่อเมืองธัญญบุรีกลายเป็นอำเภอ จำนวนประชากรก็ลดน้อยลง ดังจะเห็นได้ว่าในปี พ.ศ.2480 มีประชากรเพียง 14,310 คน ในอำเภอธัญญบุรี (ดูตารางที่ 1 ในภาคผนวก) และเมื่อพิจารณาจากจำนวนวัดที่มีการสร้างในระยะนี้ก็มีน้อยกว่าเดิมมาก ไม่มีวัดใหม่เกิดขึ้นในอำเภอธัญญบุรีเลย ส่วนวัดในอำเภออื่นที่เกิดขึ้นใหม่ ได้แก่ วัดปทุมนายก สร้างในปี พ.ศ.2480 ที่ตำบลศาลาคร อำเภอหนองเสือ และวัดเกิดการอุดม ที่ตำบลคลองสาม อำเภอคลองหลวง[38]

ในทศวรรษ 2490 ยังคงมีชาวนาทำนาในเขตรังสิต โดยที่มีผู้เช่านาในจังหวัดปทุมธานีถึงร้อยละ 59.4 ของชาวนาทั้งหมด และเนื้อที่เช่านาก็มีสัดส่วนถึงร้อยละ 56.2 ของเนื้อที่ทำนาทั้งหมด[39] อย่างไรก็ตามได้เริ่มมีเกษตรกรที่หันไปเพาะปลูกพืชชนิดอื่น ในปี พ.ศ.2495 ได้แก่ ปลูกแตงโม กล้วยหอม ส้ม และมันเทศ การปลูกแตงโมในระยะแรกได้ผลดี ทำให้มีผู้ปลูกตามจนเขตรังสิตผลิตแตงโมออกมาขายจำนวนมาก รู้จักกันในชื่อ**แตงโมรังสิต**

การเปลี่ยนแปลงของชุมชนรังสิตระยะที่สาม (พ.ศ.2500 - ปัจจุบัน)

การสร้างถนนพหลโยธินในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม ได้มีผลทำให้การเดินทางไปรังสิตสะดวกขึ้นกว่าเดิมมาก จึงทำให้มีประชากรอพยพเข้าไปในบริเวณนี้มากขึ้น แต่ในขณะเดียวกันการสร้างถนนก็ได้สร้างปัญหาเรื่องน้ำแก่ชาวนา เพราะได้มีการถมดินลงไปในคลองส่งน้ำโดย

ไม่ฝังท่อ ทำให้นาฝั่งเหนือคลองรังสิตแถบอำเภอคลองหลวงไม่มีน้ำต้องอาศัยแต่น้ำฝน ชาวนาส่วนหนึ่งจึงทิ้งนาเป็นนาร้าง[40]

สำหรับถนนเลียบคลองรังสิตนั้นมีมาแต่เดิมแล้ว โดยเป็นถนนลูกรังให้รถยนต์วิ่งไปได้ถึงคลองหก จากนั้นผู้เดินทางจะต้องลงเรือต่อเพราะไม่มีถนน ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี เล่าว่าการเดินทางไปที่คลองสิบเมื่อยี่สิบปีเศษมาแล้ว (ประมาณ พ.ศ. 2510) ต้องไปทางรถยนต์บนถนนลูกรังแล้วลงเรือที่คลองหก ต่อเรืออีกครั้งที่ปากคลองสิบเพื่อเข้าคลอง รวมเวลาเดินทางไปที่นา 1 วัน สำหรับผู้ที่ไม่นั่งรถก็สามารถนั่งเรือหางยาวจากเชิงสะพานรังสิตที่ถนนพหลโยธินได้เลย

ในระยะที่ จอมพลสฤษฎ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี (พ.ศ.2503-2505) รัฐบาลเริ่มมีนโยบายสนับสนุนการลงทุนจากต่างประเทศในภาคอุตสาหกรรม ได้เริ่มมีการสร้างโรงงานอุตสาหกรรมขึ้นในย่านรังสิต และเกิดนิคมอุตสาหกรรมขึ้น นิคมอุตสาหกรรมแห่งแรกในเขตรังสิต คือ นิคมอุตสาหกรรมนวนคร ตั้งขึ้นในปีพ.ศ.2514 การสร้างโรงงานได้ส่งผลต่อการประกอบอาชีพและราคาที่ดินใน ชุมชนรังสิตเป็นอย่างมาก ชาวนาส่วนหนึ่งเลิกประกอบอาชีพทำนา หันมาทำงานเป็นแรงงานในโรงงานอุตสาหกรรม โดยเฉพาะประชากรวัยหนุ่มสาว อย่างไรก็ตามสภาพการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว เกิดขึ้นในบริเวณใกล้โรงงานอุตสาหกรรม ซึ่งอยู่ใกล้ถนนพหลโยธิน ชุมชนในบริเวณที่อยู่ลึกเข้าไปยังไม่ถูกกระทบกระเทือน และไม่ได้มีการเปลี่ยนอาชีพเป็นแรงงานอุตสาหกรรมมากนัก ในช่วงปี พ.ศ.2520 ชาวนาส่วนหนึ่งเริ่มปลูกพืชผัก และดัดแปลงที่นาบางส่วนเป็นสวนผัก ปลูกถั่วฝักยาว มะนาว แตงกวาส่งไปขายปากคลองสิบ โดยมีเถ้าแก่ปากคลองสิบเป็นนายทุนให้ ทำให้เกิดมีทั้งการทำสวนและการทำนา[41]

ในสมัยที่ จอมพลสฤษฎ์ ธนะรัชต์เป็นนายกรัฐมนตรีนี้เอง ก็ได้มีการเปลี่ยนชื่ออำเภอธัญญบุรี เป็น **ธัญบุรี** ตามมติของคณะรัฐมนตรีในสมัยนั้น ปัจจุบันชาวธัญญบุรีปรารถนาจะได้ชื่อเดิมที่มี ญ.หญิง 2 ตัวกลับมา เพราะชื่อเมืองนี้มาจากคำว่า ธัญญะ ที่แปลว่าข้าว ตามชื่อพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5

การอพยพเข้ามาในชุมชนรังสิตอีกลักษณะหนึ่งคือ การย้ายคนจากในเมืองออกไปสู่ชานเมืองได้มีการตั้ง**นวนคร**ในปี พ.ศ.2514 เพื่อเป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมต่างๆ รวมทั้งเป็นเขตที่พักอาศัยด้วย และได้ตั้ง **เคหะชุมชนรังสิต** ขึ้นในปี พ.ศ.2520 ผู้ที่เข้ามาอาศัยอยู่ได้แก่ผู้มีรายได้น้อย ประชาชนจากแหล่งชุมชนแออัด พนักงานขององค์การขนส่งมวลชนกรุงเทพฯ และข้าราชการกองทัพอากาศ เคหะชุมชนนี้ตั้งขึ้นเพื่อให้ผู้มีรายได้น้อยได้เข้าพักอาศัย โดยเช่าที่ของราชพัสดุ และสร้างบ้านขนาดเล็กให้เช่า เนื้อที่ขนาด 20 ตารางวา เมื่อผู้เช่าอยู่ครบสัญญา 25 ปี

ก็จะได้กรรมสิทธิ์ในตัวบ้านแต่เช่าที่ดินต่อไป ราคาบ้านในระยะแรกหลังละ 63,000 บาท ได้มีคนงานจากโรงงานอุตสาหกรรมเข้ามาเช่าอยู่เป็นจำนวนมากในเวลาต่อมา ในปี พ.ศ.2538 มีผู้อาศัยอยู่มากกว่าหนึ่งหมื่นคนในเคหะชุมชนรังสิต[42]

การตั้งถิ่นฐานและผู้ตั้งถิ่นฐานในชุมชนรังสิต
บทวิเคราะห์จากการเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์ที่ดินในเขตรังสิต

เนื่องจากข้อมูลเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์ที่ดินในเขตรังสิตช่วยแสดงให้เห็นพัฒนาการของการตั้งถิ่นฐานและคุณลักษณะของผู้มาตั้งถิ่นฐานในชุมชนนี้ได้ดีพอสมควร ผู้วิจัยจึงนำข้อมูลดังกล่าวมาวิเคราะห์และนำเสนอไว้ในบทนี้ นับตั้งแต่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้เริ่มขายที่ดินสองฝั่งคลองรังสิตและคลองซอยให้แก่ผู้สนใจซื้อ ในระยะแรกขนาดที่ดินที่ขายจะเป็นขนาดใหญ่ ผู้ที่มาจับจองที่ดินนอกจากเจ้านายและขุนนางแล้วยังมีคหบดีเชื้อสายจีนที่มาซื้อที่แปลงใหญ่ขนาด 150-200 ไร่ เช่น นางเลื่อน ลูกจีนบ๊วย บ้านเสาชิงช้า อำแดงเจิม ถนนเยาวราช โฉนดที่ดินส่วนใหญ่จะออกในปี พ.ศ.2447 โดยมี พระปฏิบัติราชประสงค์ เป็นผู้ลงนามในนามบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม อย่างไรก็ตามผู้ที่ได้ซื้อที่มานี้ไม่ได้เก็บไว้เสมอไป บางรายก็ขายไปในช่วงที่ที่ดินมีราคาดีขึ้นหรือขายไปในปีเดียวกับที่ซื้อมา ผู้ซื้อบางรายเป็นชาวกรุงเทพฯ และบางรายเป็นคนในท้องที่รังสิต

จากการสุ่มศึกษาวิเคราะห์โฉนดที่ดินเก่าจากสำนักงานที่ดินธัญญบุรีเพียง 8 ราย ได้พบว่า ที่ดินที่ซื้อมาจากบริษัทขุดคลองฯ จะถูกนำไปกระทำนิติกรรมประมาณ 16-23 ครั้ง ลักษณะของนิติกรรมได้แก่ การจำนอง ไถ่ถอน ขาย แบ่งโฉนด โอนมรดก ให้ รับมรดก แบ่งให้ หลุดจำนอง ขายเฉพาะส่วน ขายฝาก ถือกรรมสิทธิรวม ให้เฉพาะส่วน และนิติกรรมที่มักกระทำในขั้นสุดท้าย จนถึงขณะนี้ คือ **การแบ่งกรรมสิทธิ์รวม** ซึ่งเป็นการแบ่งโฉนดที่ดินจากขนาด 150 - 200 ไร่ เป็นแปลงเล็กลงตามจำนวนของผู้ถือกรรมสิทธิ์รวม แต่ละรายจะได้ครอบครองคนละ 20 - 50 ไร่ สำหรับที่ดินที่ขายให้แก่บริษัทจัดสรรที่ดินและบ้าน ที่ดินจะถูกซอยย่อยลงไปอีกเป็นแปลงละ 35 ตารางวาขึ้นไป และที่ดินบางแปลงจะอยู่ระหว่างการจำนองเป็นประกันกับธนาคาร

ในแง่การเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ที่ดิน มีแบบแผนการเปลี่ยนหลายแบบ ที่ดินส่วนใหญ่ถูกเปลี่ยนกรรมสิทธิ์จากผู้ที่ซื้อจากบริษัทขุดคลองฯ มาแล้วทั้งสิ้น บางแปลงถูกเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ 3 ครั้ง บางราย 4 ครั้ง และบางราย 7 ครั้ง การครอบครองที่ดินส่วนใหญ่เป็นการครอบครองจริง ๆ ไม่ใช่การซื้อขายเพื่อค้าที่ดิน ดังจะพบว่าในอดีตส่วนใหญ่ผู้ครอบครองจะครอบครองเป็นเวลานานกว่า 5 ปี รายที่ครอบครองนานจะครอบครองถึง 50 ปี และส่วนใหญ่แล้วหลังจากการเปลี่ยนกรรม

สิทธิ์ ที่ดินประเภทนี้ยังคงเป็นของคนที่อาศัยอยู่ในเขตรังสิตเอง ไม่ใช่เจ้าของที่ดินจากภายนอกชุมชนเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต นอกจากนั้นยังพบว่าผู้ที่อาศัยอยู่ในรังสิตพยายามจะซื้อที่ดินใกล้เคียงกับของตนกลับมาจากเจ้าของที่อยู่นอกชุมชน ดังเช่น นางพริ้ง บ้านประตูน้ำรังสิต ได้ซื้อที่ดินจากคุณหญิงสุรินทรฤาชัย ซึ่งรับจำนองจากนางสินบ้านคลองดงในปี พ.ศ.2475 ต่อมาขุนบึงบริบาล บ้านคลอง 13 ซื้อที่ดินแปลงเดียวกันนี้จากนางชั้นบ้านข้างวัดชนะสงคราม ในปี พ.ศ.2481 หรือกรณีของนายหลง บ้านคลอง 11 จำนองที่ดินให้แก่คหบดีคนหนึ่งที่ซอยสุคันธาราม ในปี พ.ศ. 2505 แต่ก็พยายามไถ่ถอนไปจำนองนายแถม บ้านคลอง 13 ซึ่งเป็นลูกเขยแทนในปี พ.ศ.2508 และในที่สุดก็ไถ่ถอนมายกให้แก่ลูกหลานของตนในปี พ.ศ.2518 จะเห็นได้ว่า เจ้าของที่ดินที่เป็นชาวรังสิตจะมีความผูกพันกับที่ดินและพยายามให้กรรมสิทธิ์กลับมาเป็นของลูกหลานหรืออย่างน้อยก็เป็นของคนรังสิตด้วยกัน

การขายที่ดินในรังสิตเกิดในระยะหลังปี พ.ศ.2530 เป็นต้นมา ก่อนหน้านั้นมีการขายบ้างในระยะทศวรรษ 2470 และทศวรรษ 2490 ต่อ 2500 สันนิษฐานว่าสาเหตุที่มีการซื้อขายน้อยเนื่องจากโฉนดที่ดินที่ใช้วิเคราะห์อยู่ในเขตที่ดินธัญญบุรี ซึ่งห่างจากย่านโรงงานอุตสาหกรรมริมถนนพหลโยธินที่เกิดขึ้นในระยะต้น จึงมีการเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ไม่มากเป็นพิเศษในระยะทศวรรษ 2500 เพราะการคมนาคมยังไม่สะดวก แต่เมื่อมีการสร้างทางสายรังสิต-นครนายก ที่ดินบริเวณนี้ก็ถูกเปลี่ยนมืออย่างกว้างขวางเพราะมีการพัฒนาที่ดินเป็นหมู่บ้านจัดสรร ในทศวรรษ 2530 อย่างไรก็ตามมีที่บางแปลงที่แทบไม่ได้เปลี่ยนกรรมสิทธิ์เลย ได้แก่ ที่ดินของวัด ที่ดินที่ถูกเวนคืนให้เป็นที่หรือทางสาธารณะประโยชน์สำหรับการจัดชลประทาน และที่ดินกองมรดกรายใหญ่ โดยเฉพาะกองมรดกของ ม.ร.ว.สุวพรรณธ์ สนิทวงศ์ ซึ่งมีอยู่ที่คลอง 3-4 ประมาณ 339 ไร่ และคลอง 4-5 อีก 1500 ไร่ ที่เหล่านี้ไม่ได้ถูกขาย บริเวณที่ดินที่ไม่ใช่บ้านจัดสรรในปัจจุบันจึงมักเป็นที่ดินประเภทใดประเภทหนึ่งที่กล่าวมานี้

ในการเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ที่ดินที่มีอย่างมากในทศวรรษ 2530 นี้ จากการสุ่มดูสถิติรายการโอนกรรมสิทธิ์ที่ดินของสำนักงานที่ดินธัญญบุรี ได้พบว่ามีการโอนกรรมสิทธิ์ทุกวัน วันละอย่างต่ำ 58 ราย อย่างสูง 214 ราย (ดูรายละเอียดในตารางที่ 2 ภาคผนวก) การโอนกรรมสิทธิ์ที่กระทำมากที่สุดคือ การขาย รองลงมาคือการจำนอง และรองลงมาคือการไถ่ถอนและปลอดจำนอง เป็นที่น่าสนใจว่า มีกรณีที่โอนกรรมสิทธิ์ในลักษณะภาวะจำยอมอยู่ด้วยจำนวนหนึ่ง

บทสรุป

ชุมชนแรกที่เกิดขึ้นในเขตรังสิตคือ ชุมชนปากคลองเจ็ดและเมืองธัญญบุรี ในระยะแรกขุดคลองรังสิต การเกิดชุมชนดังกล่าวเป็นผลของปัจจัยหลายประการ ประการแรกได้แก่ที่ตั้งของชุมชนซึ่งตั้งอยู่บริเวณคลองหกและคลองเจ็ด ซึ่งเป็นคลองซอยที่ถูกขุดก่อนคลองอื่นเพื่อเชื่อมกับคลองแสนแสบ ทำให้มีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ ปัจจัยประการที่สองคือ ความต้องการที่ดินทำกินใหม่ของชาวนาในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยเฉพาะจากสมุทรปราการ, ฉะเชิงเทรา, มีนบุรี, อยุธยา, นครนายก ซึ่งประสบปัญหาเกี่ยวกับสภาพของดินในเขตเพาะปลูกเดิม ปัจจัยประการที่สามได้แก่ การเพิ่มขึ้นของประชากรโดยการอพยพย้ายเข้ามาจากที่ต่างๆ ปัจจัยอื่นๆ ได้แก่ การรู้จักเทคโนโลยีการผลิตเพิ่มมากขึ้น การมีผลผลิตเกินความต้องการจนสามารถผลิตเพื่อขายได้ และความหลากหลายของอาชีพ เมื่อประกอบกับพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่จะทรงสร้างเมืองใหม่ให้เป็นเมืองผลิตข้าว ชุมชนรังสิตก็ได้เกิดขึ้น

อย่างไรก็ตามชุมชนที่เกิดขึ้นนี้ไม่ได้มีลักษณะเป็นชุมชนในทางสังคมเต็มรูป แต่มีลักษณะเป็นชุมชนทางกายภาพของกลุ่มคนที่กระจัดกระจายอยู่ในพื้นที่อันกว้างใหญ่ที่เรียกกันว่าทุ่งรังสิต นอกจากชุมชนปากคลองเจ็ดและเมืองธัญญบุรีแล้วบริเวณอื่นตั้งแต่คลองหนึ่งจดคลองสิบสี่ และคลองหกวาสายบนจดคลองหกวาสายล่าง ล้วนเป็นชุมชนอันเกิดจากการตั้งถิ่นฐานชั่วคราวอย่างกระจัดกระจาย จะพบว่าคนที่อยู่อาศัยในบริเวณดังกล่าวมีความเกี่ยวข้องติดต่อกันน้อยมากหรือไม่มีเลย คนจำนวนหนึ่งเข้ามาอาศัยอยู่โดยคิดว่าตนจะอยู่เพียงทำนา ครั้นพอพ้นหน้านาก็กลับบ้าน คนจำนวนหนึ่งอาศัยอยู่โดยถาวร แต่เนื่องจากไม่ได้มีสิทธิ์ครอบครองที่นา จึงไม่คิดทำนุบำรุงที่ดินให้อุดมสมบูรณ์ ผู้ที่เป็นเจ้าของที่ดินแท้จริงส่วนใหญ่เป็นเจ้านายขุนนางหรือคหบดีที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ และให้ผู้อื่นมาเช่าที่นาของตน สถานการณ์เช่นนี้ทำให้ทุ่งรังสิตเป็นชุมชนเวิ้งว้างไร้วิญญาณ ไม่ใช่ภาพชุมชนหมู่บ้านในอุดมคติที่นักวิชาการวาดภาพไว้ จึงมีข้อสังเกตว่าภาพหมู่บ้านในอุดมคติที่วาดภาพไว้นั้น ไม่ใช่ความเป็นจริงของหมู่บ้านจำนวนมากในภาคกลางของประเทศไทยที่เกิดจากการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนที่บุกเบิกหาที่ดินทำกินใหม่

แต่ภาพของชุมชนอันเวิ้งว้างขาดชีวิตทางสังคมนี้มิได้ดำรงอยู่ตลอดมา ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า หลังจากที่ผู้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานรุ่นอายุแรกเริ่มปักหลักอยู่เป็นการถาวรขึ้นและมีลูกเป็นรุ่นอายุที่สองได้เริ่มมีความผูกพันกับที่ดินขึ้นระดับหนึ่ง หลังจากทศวรรษ 2470 ที่ซิมเมอร์แมนได้เข้ามาสำรวจและพบสภาพวิกฤติของทุ่งรังสิต และภายหลังภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ชาวนาในทุ่งรังสิตน่าจะได้มีโอกาสในการผลิตข้าวออกสู่ตลาดโลกในระยะที่โลกมีความต้องการข้าวจำนวน

มาก เพราะทุ่งรังสิตเป็นแหล่งผลิตข้าวแหล่งใหญ่อยู่แล้ว นอกจากนั้น ชาวนายังได้เรียนรู้ที่จะทำนาหว่านแทนนาดำ เพราะไม่อาจคาดหวังน้ำจากการชลประทานได้อย่างสม่ำเสมอ และเพราะไม่มีแรงงานเพียงพอที่จะจัดรูปที่นาให้เหมาะแก่การทำนาดำ (โดยเฉพาะการทำคันนาและปรับระดับพื้นท้องนา) การทำนาหว่านเพื่อการส่งออกและการริเริ่มปลูกพืชอื่นจึงเป็นทางออกของเกษตรกรทุ่งรังสิต และน่าจะได้เป็นปัจจัยหนึ่งที่เหนี่ยวรั้งชาวนารังสิตให้เริ่มผูกพันกับที่นา

ความเป็นพลวัตของชุมชนรังสิตที่เริ่มมีชีวิตทางสังคมมากขึ้นอาจพิจารณาได้จากเหตุการณ์สองประการ ประการแรกคือ การสร้างวัดโดยชาวบ้าน การสร้างวัดมีกระจายอยู่ทุกคลองและเป็นการสร้างโดยชาวบ้าน วัดส่วนใหญ่มีชื่อเกี่ยวกับการทำนา เช่นวัดกล้าชอุ่ม วัดอู่ข้าว วัดลานนา วัดผลาหาร เหตุการณ์นี้ต่างกับวัดที่สร้างโดยเจ้านายในระยะแรกๆ นอกจากนั้นยังมีวัดที่เกิดจากการร่วมมือร่วมใจของชาวบ้าน เช่น วัดราษฎร์ศรัทธาราม(อำเภอลำลูกกา) วัดราษฎร์บำรุง(หนองเสือ) และวัดประชาราษฎร์ เหตุการณ์ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือหลักฐานเกี่ยวกับการถือครองที่ดินในระยะตั้งแต่ทศวรรษ 2470 ได้มีเกษตรกรจากรังสิตส่วนหนึ่งสามารถครอบครองที่ดินในทุ่งรังสิตเป็นของตนเอง และพยายามรักษากรรมสิทธิ์ดังกล่าวให้ตกอยู่กับลูกหลานของตนหรือจากคนจากละแวกบ้านเดียวกัน ความพยายามดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความผูกพันที่ชาวนามีต่อที่ดินของตน ชุมชนทุ่งรังสิตในระยะนี้จึงเป็นชุมชนที่มีชีวิตทางสังคมมากขึ้นกว่าระยะแรก

ภายหลังทศวรรษ 2500 ชุมชนชาวรังสิตได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของอุตสาหกรรม การขยายเมือง และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ทำให้ชุมชนเปลี่ยนจากการเป็นชุมชนเกษตรมาเป็นชุมชนพหุลักษณ์ ซึ่งมีทั้งเขตอุตสาหกรรม เขตบริการ (สถานราชการและสถานศึกษา) ตลอดจนเขตเกษตรกรรมซึ่งมีการผลิตที่หลากหลายกว่าเดิม การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้อาจจะได้ทำให้ชุมชนซึ่งเริ่มมีชีวิตทางสังคมได้ไม่นานต้องถูกกระทบโดยกระแสการเปลี่ยนแปลง ชีวิตทางสังคมที่มีอายุน้อยมีความเปราะบาง ยังไม่อาจสร้างพลังต้านทานเพื่อปกป้องตนเองได้อย่างเข้มแข็ง ดังจะเห็นได้จากการเปลี่ยนกรรมสิทธ์ที่ดินที่เกิดขึ้นอย่างมากในทศวรรษ 2530

เชิงอรรถ

1. นายพันโทพระฤทธิจักรกำจร *จดหมายเหตุเรื่องสร้างเมืองธัญญบุรี รศ.121* น.1

2. เพิ่งอ้าง น.4

3. ดูสุนทรี อาสะไวย์ *ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457* สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2530 น.19

4. เพิ่งอ้าง น. 30-31

5. ดูรายละเอียดใน สุภางค์ จันทวานิช ถิ่นกำเนิดของชาวจีนแต้จิ๋วในประเทศไทย ใน *ชาวจีนแต้จิ๋วในประเทศไทยและในภูมิลำเนาเดิมที่เฉาซัน สมัยที่หนึ่ง ท่าเรือจางหลิน (2310-2393)* สุภางค์ จันทวานิชและคณะ (บรรณาธิการ) สถาบันเอเชียศึกษา 2534. น. 5

6. ข้อมูลจากการสัมภาษณ์อิหม่ามมัสยิดแก้วนิมิตร์ 5 ตุลาคม 2537

7. สุนทรี อาสะไวย์ *อ้างแล้ว* น. 96

8. คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน *การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม (2473)* แปลและเรียบเรียงโดยนายซิม วีระไวทยะ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2525, น. 177

9. ซิมเมอร์แมน *อ้างแล้ว* น. 177-180

10. สุนทรี อาสะไวย์ *อ้างแล้ว* น. 97

11. สุนทรี อาสะไวย์ *อ้างแล้ว*

12. ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ พระครูศรีธัญญาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดเขียนเขต 22 ธันวาคม 2537

13. ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ นายไล่ตุ่ย แซ่กี้ อายุ 85 ปี ที่ตลาดปากคลองเจ็ด 2 พฤษภาคม 2538 และนางสุดใจ นิตตะโย อายุ 75 ปี ที่โรงสีกุศลประสิทธิ์ 22 ธันวาคม 2537

14. Suwaphan Sanitwongse, *An Outline of Rice Cultivation*. p. 4-6 อ้างใน สุนทรี อาสะไวย์ *อ้างแล้ว* น. 126

15. ซิมเมอร์แมน *อ้างแล้ว* น. 177

16. สุนทรี อาสะไวย์ *อ้างแล้ว* น. 127-128

17. สัมภาษณ์นางสุดใจ นิตตะโย *อ้างแล้ว*

18. จากคำบรรยายพิเศษของศาสตราจารย์ ม.ร.ว.แน่งน้อย ศักดิ์ศรี ที่ห้องประชุมสถาบันไทยศึกษา เมื่อวันที่ 14 ธันวาคม 2537

19. จากคำบรรยายพิเศษของศาสตราจารย์ ม.ร.ว.แน่งน้อย ศักดิ์ศรี *เพิ่งอ้าง*

20. ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ นางสุดใจ นิตตะโย *อ้างแล้ว*

21. ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ นายสุข เสือจำศีล อายุ 85 ปี เมื่อ 2 พฤษภาคม 2538

22. ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ นายไล่ตุ่ย แซ่กี้ ชาวจีนโพ้นทะเลจากอำเภอเก๊กเอี้ย จังหวัดซัวเถา ประเทศจีน อายุ 85 ปี เมื่อวันที่ 2 พฤษภาคม 2538

23. ตัวเลขนี้อ้างจากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น.3.2 ก/2 รายงานพระยามหาโยธา พ.ศ. 2442 พระยามหาโยธาผู้นี้เคยเป็นแม่กองชาวจีนขุดคลองประเวศบุรีรมย์ในปี 2421 เมื่อปี 2442 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยามหาโยธา เป็นข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการที่นาวิวาทที่ทุ่งรังสิตและที่คลองประเวศฯ อ้างใน สุนทรี อาสะไวย์ น.14 และ 93. ผู้วิจัยคาดว่าการประมาณจำนวนประชากรในรายงานนี้คงกระทำเมื่อออกไปจัดการที่นาวิวาทในปีดังกล่าว

24. ตัวอย่างเช่น นายบุญมา นิตตะโย บรรพบุรุษของนายบุญมาได้ซื้อที่ดินบริเวณใกล้ปากคลอง 7 มาจากกำนันพันธ์ซึ่งซื้อต่อจากกรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิ์พินิตอีกทอดหนึ่ง

25. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร 5 กพ. 9.4/1 เล่ม 1 เรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม คำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวของบริษัท ขุดคลอง ในพิธีเปิดประตูน้ำคลองรังสิต, วันที่ 19 พฤษภาคม พ.ศ. 2439

26. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร 5 น. 3.2ก/24 (2) เรื่องสร้างเมืองธัญญบุรี คำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวของนายพันโทพระฤทธิจักรกำจร ผู้ว่าราชการเมืองธัญญบุรีในพิธีเปิดเมืองธัญญบุรี, วันที่ 13 มีนาคม พ.ศ. 2445

27. ข้อมูลจากการบอกเล่าของพระครูศรีธัญญาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดเขียนเขต เมื่อวันที่ 5 ตุลาคม 2537

28. ข้อมูลจากการบอกเล่าของพระสุเมธาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดมูลจินดาราม เมื่อวันที่ 2 พฤษภาคม 2538

29. สัมภาษณ์ นายอรรถพร หลีนวรัตน์ (กงฮัก) อายุ 68 ปี นักเรียนรุ่นแรกของโรงเรียนตงมิ้น เมื่อวันที่ 2 พฤษภาคม 2538

30. ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ นายสุข เสือจำศีล *อ้างแล้ว*

31. ซิมเมอร์แมน *อ้างแล้ว* น.83

32. สุนทรี อาสะไวย์ *อ้างแล้ว* น.80

33. สุนทรี อาสะไวย์ *อ้างแล้ว* น. 193

34. สัมภาษณ์ นายชะโอด ธัญญาโภชน์ อายุ 68 ปี วันที่ 2 พฤษภาคม 2538

35. สุนทรี อาสะไวย์ *อ้างแล้ว* น.154

36. ข้อมูลทะเบียนวัดในจังหวัดปทุมธานี ฝ่ายแผนงานและติดตามประเมินผล สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดปทุมธานี ปี 2538

37. ซิมเมอร์แมน *อ้างแล้ว* น.182

38. ข้อมูลทะเบียนวัดในจังหวัดปทุมธานี *อ้างแล้ว*

39. สุนทรี อาสะไวย์ *อ้างแล้ว* น. 204

40. ข้อมูลจากการสำรวจภาคสนามที่เคหะชุมชนรังสิต วันที่ 22 ธันวาคม 2537

41. ข้อมูลจากคำบรรยายพิเศษของศาสตราจารย์ ม.ร.ว.แน่งน้อย ศักดิ์ศรี *อ้างแล้ว*

42. ข้อมูลจากการสำรวจภาคสนามเคหะชุมชนรังสิตวันที่ 22 ธันวาคม 2537

แผนผังแสดงที่ตั้งชุมชนและสถานที่สำคัญ บริเวณชุมชนตลาดคลองเจ็ด และเมืองธัญญบุรี (พ.ศ. 2438 - 2445)

๑. ตลาดปากคลองเจ็ด
๒. เมืองธัญญบุรี
๓. วัดเขียนเขตต์
๔. วัดมูลจีนดาราม
๕. บ่อนเบี้ยโบก
๖. โรงสวดคาทอลิก (ลำไทร)
๗. โรงสี
๘ โรงเรียนจีน (ตงมิ้น)

ตารางที่ 1

จำนวนประชากรในเมืองธัญญบุรีและการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับคลองและชุมชนรังสิต

ปี	จำนวนประชากร	การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับคลองและชุมชนรังสิต
2431	ไม่มีข้อมูล	เริ่มขุดคลองรังสิต
2433	ไม่มีข้อมูล	คนเริ่มทยอยเข้ามาตั้งถิ่นฐาน
2442	27,545	ขุดคลองรังสิตแล้วเสร็จได้ 2 ปี
2445	40,000 (ประมาณ)	ตั้งเมืองธัญญบุรี
2448	37,552	
2449	32,052	คลองตื้นเขิน, เกิดไข้กาฬโรคระบาดที่เมืองธัญญบุรี
2451	35,165	คลองได้รับความเสียหายมากที่สุดเพราะทำนบพัง, เกิดอหิวาตกโรคระบาดที่เมืองธัญญบุรี
2452	36,920	
2453	67,870	
2454	64,775	
2458	40,869	คลองตกเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐบาลอยู่ในสภาพทรุดโทรม
2461	39,627	
2462	43,218	
2462	ไม่มีข้อมูล	เริ่มโครงการชลประทานป่าสักใต้
2465	ไม่มีข้อมูล	โครงการป่าสักใต้เสร็จบริบูรณ์
2480	14,310	เมืองธัญญบุรีถูกยุบเป็นอำเภอเมื่อปี 2475
2490	17,146	
ก่อนปี 2500	-	ตัดถนนพหลโยธิน ผ่านคลองรังสิต
2503	26,490	เปลี่ยนชื่ออำเภอธัญญบุรีเป็นธัญบุรี
2511	37,272	
2513	38,676	
2520	-	สร้างเคหะชุมชนรังสิต
2523	52,326	
2532	81,130	

ที่มา: 1. ข้อมูลปี 2442-2462 มาจาก สุนทรี อาสะไวย์ อ้างแล้ว น.93

2. ข้อมูลปี 2480- 2532 จากสำมะโนประชากร อำเภอธัญบุรี

ตารางที่ 2

รายการโอนกรรมสิทธิ์ที่ดิน อ.ธัญบุรี มกราคม-มีนาคม 2536/38

วัน	รายการ	จำนวน (ราย)
29 มกราคม 2536	โอนกรรมสิทธิ์	214
	ขาย	97
	จำนอง	52
	ไถ่ถอน	44
26 กุมภาพันธ์ 2536	โอนกรรมสิทธิ์	185
	ขาย	79
	จำนอง	37
	ไถ่ถอน	17
	ภาวะจำยอม	34
31 มีนาคม 2536	โอนกรรมสิทธิ์	135
31 มกราคม 2538	โอนกรรมสิทธิ์	58
	ขาย	23
	จำนอง	18
	ไถ่ถอน	9
28 กุมภาพันธ์ 2538	โอนกรรมสิทธิ์	97
	ขาย	39
	จำนอง	33
	ไถ่ถอน	16
30 มีนาคม 2538	โอนกรรมสิทธิ์	170
	ขาย	60
	จำนอง	59
	ไถ่ถอน	28
31 มีนาคม 2538	โอนกรรมสิทธิ์	135
	ขาย	39
	จำนอง	47
	ไถ่ถอน	18

ที่มา: สำนักงานที่ดินธัญบุรี 2538

บทที่ 9

การขยายตัวของชุมชนในเขตคลองรังสิต

สุวัฒนา ธาดานิติ

ในปัจจุบันการตั้งถิ่นฐานประชากรย่านคลองรังสิตกระจายอยู่ในเขต 4 อำเภอของจังหวัดปทุมธานี [1] ได้แก่ อำเภอธัญบุรี คลองหลวง หนองเสือ และลำลูกกา คิดเป็นพื้นที่ ทั้งหมด 579,277 ไร่ หรือประมาณ 3 ใน 4 ของจังหวัด ประกอบด้วย 27 ตำบล 320 หมู่บ้าน และ 8 สุขาภิบาล มีประชากร (ปี พ.ศ. 2537) 331,963 คน รวมทั้งจังหวัดปทุมธานีจะมีประชากร 511,448 คน คลองรังสิตซึ่งเป็นคลองสายหลักของพื้นที่ขุดเมื่อปี พ.ศ. 2433 โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ขุดขึ้นเป็นเส้นทางจากริมแม่น้ำเจ้าพระยาตรงบริเวณบ้านใหม่ ปทุมธานี ตรงไปทางทิศตะวันออกจนไปจดเขตนครนายกโดยมีพระบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ทรงเป็นประธานในการขุด และได้ทรงพระราชทานนามว่า "คลองรังสิตประยูรศักดิ์" แต่ชาวบ้านนิยมเรียกสั้นๆ ว่า "คลองรังสิต" พร้อมกันนั้นได้ทรงให้ขุดคลองซอยตัดกับคลองรังสิตทุกช่วงความยาว 60 เส้น (1 เส้น =40 เมตร) รวมจำนวนทั้งสิ้น 17 คลอง โดยเรียกชื่อคลองซอยดังกล่าวตามลำดับชื่อคลอง 1 ถึง คลอง 17 จนปัจจุบันเช่นกัน

รังสิตในวันนี้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก และมีการขยายตัวของชุมชนอย่างรวดโดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจะเห็นได้ทั้งในภาพรวมระดับจังหวัดและในตัวของพื้นที่รังสิตเอง พระราชประสงค์ของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ก็คือต้องการให้น้ำที่ไหลลงมาจากภูเขาบรรทัดผ่านแม่น้ำนครนายกมาลงคลองรังสิต และกระจายออกไปหล่อเลี้ยงพื้นที่ให้อุดมสมบูรณ์ รังสิตจึงเป็นอู่ข้าวอู่น้ำของประเทศเป็นเวลายาวนานนับร้อยปี แต่โฉมหน้าใหม่ของรังสิตเปลี่ยนไปเกือบจะสิ้นเชิง เพราะในปัจจุบันพื้นที่ได้ถูกพัฒนาในเชิงเศรษฐกิจการเมืองอย่างเข้มข้น

ลักษณะการเปลี่ยนแปลง

การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในพื้นที่รังสิตอาจพิจารณาได้จากลักษณะดังต่อไปนี้

1. จำนวนประชากร

ประชากรของจังหวัดปทุมธานีในช่วงระยะเวลา 10 ปีที่ผ่านมา คือตั้งแต่ พ.ศ. 2527-2537 มีการเพิ่มสูงถึงร้อยละ 39.45 คือจาก 366,767 คน เป็น 511,448 คน เมื่อพิจารณาเป็นรายอำเภอจะเห็นว่านอกเหนือจากอำเภอเมือง อำเภอย่านเขตคลองรังสิตทั้งหมดจะมีปริมาณการเพิ่มสูง และ 3 ใน 4 อำเภอเพิ่มสูงกว่าค่าเฉลี่ยของจังหวัด ซึ่งได้แก่ อำเภอลำลูกกา (63.38%) ธัญบุรี (49.58%) คลองหลวง (44.90%) ส่วนอำเภอหนองเสือซึ่งอยู่ห่างจากกรุงเทพฯ และอำเภอเมืองมากที่สุดมีอัตราการเพิ่มประชากรร้อยละ 21.46 (ดูตาราง 1) จึงกล่าวได้ว่าการเพิ่มประชากรหรือการขยายตัวของชุมชนในพื้นที่คลองรังสิตส่งผลต่อการเพิ่มจำนวนประชากรของจังหวัดปทุมธานี

ตารางที่ 1 ข้อมูลจำนวนประชากร จังหวัดปทุมธานี ปี 2527 - 2537

อำเภอ/พ.ศ.	2527	2528	2529	2530	2531	2532	2533	2534	2535	2536	2537	การเปลี่ยนแปลงประชากรช่วง 10 ปี (ปี 2527 กับ ปี 2537ป	อัตราการเปลี่ยนแปลงประชากร ปี 2527 กับ ปี 2537 (%)	ค่าเฉลี่ยการเปลี่ยนแปลงประชากร ต่อปี (คน)
อ.ลาดหลุมแก้ว	31,596	32,874	33,909	34,341	34,815	35,083	35,201	35,393	37,118	37,507	37,794	6,198	19.62	619.80
อ.หนองเสือ	34,895	36,142	37,491	38,392	39,466	39,694	40,047	40,490	41,274	41,784	42,383	7,488	21.46	748.80
อ.สามโคก	36,363	37,555	38,237	38,567	38,938	38,795	38,868	39,250	38,872	39,521	39,925	3,562	9.80	356.20
อ.คลองหลวง	62,952	66,153	72,915	72,180	76,160	77,479	79,788	82,080	84,292	87,550	91,215	28,263	44.90	2,826.30
อ.ธัญบุรี	62,670	68,795	70,193	75,679	79,984	81,130	83,029	84,916	89,280	90,872	93,739	31,069	49.58	3,106.90
อ.ลำลูกกา	64,025	67,118	79,553	73,158	78,842	80,690	84,311	89,235	93,508	98,974	104,606	40,581	63.38	4,058.10
อ.เมือง	74,266	76,076	79,553	82,876	87,294	72,884	75,175	94,604	100,242	103,878	101,786	27,520	37.06	2,752.00
รวม	366,767	384,713	402,080	415,193	435,409	425,755	436,419	465,968	484,586	500,086	511,448	144,681	39.45	14,468.10

2. การใช้ที่ดิน

การใช้ที่ดินเป็นตัวบ่งชี้ที่สำคัญถึงการเปลี่ยนแปลงลักษณะชุมชนในย่านคลองรังสิต โดยภาพรวมแล้วชุมชนรังสิตกำลังเปลี่ยนจากชุมชนเกษตรหรือชุมชนชนบทสู่ชุมชนเมือง เป็นการเปลี่ยนลักษณะบนพื้นที่จากการไหลบ่าของประชากรเมืองในรูปแบบการใช้ที่ดินที่เป็นการบุกรุกของเมือง (Urban area) เข้าแทนที่ชนบท (Rural area) เกิดขบวนการการเปลี่ยนแปลงเป็นเมือง (Urbanization) อย่างรวดเร็วในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา จากตารางแสดงการใช้ที่ดินของจังหวัดปทุมธานี (ตารางที่ 2) ชี้ให้เห็นถึงการลดลงของพื้นที่เกษตรโดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่นา โดยลดลงจากร้อยละ 83 ในปี พ.ศ.2524 เหลือร้อยละ 54.7 ในปี พ.ศ.2531 และการเพิ่มขึ้นของการใช้ที่ดินเมือง (Urban Landuse) จากร้อยละ 17.0 เป็น 24.8 ในช่วงเวลาเดียวกันซึ่งคิดเป็นขนาดพื้นที่เพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก 161,659 ไร่ ในปี พ.ศ.2524 เป็น 236,945 ในปี พ.ศ.2531 กล่าวโดยสรุปแล้วพื้นที่ย่านคลองรังสิตเปลี่ยนแปลงจากการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมเป็นการใช้เพื่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น เช่น ที่อยู่อาศัยในลักษณะบ้านจัดสรร ย่านการค้า และอุตสาหกรรม นอกจากนี้แล้วแม้แต่การทำเกษตรกรรมก็เปลี่ยนรูปแบบเป็นการเกษตรบนที่ดินจัดสรรที่เรียกว่าสวนเกษตร ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การใช้ที่ดินสวนผลไม้เพิ่มขึ้น

3. โครงการทางเศรษฐกิจของจังหวัด

จากรายงานของกองบัญชีประชาชาติ สำนักงานคณะกรรมการการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2531 จังหวัดปทุมธานีมีมูลค่าผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัดเท่ากับ 9,183.2 ล้านบาท (ราคาคงที่ปี พ.ศ.2515) คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 3.56 ของมูลค่าผลิตภัณฑ์มวลรวมภาคกรุงเทพมหานครและปริมณฑล โดยมีอัตราการเปลี่ยนแปลงของผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัดในช่วงปี พ.ศ. 2526-2531 เฉลี่ยร้อยละ 6.42 ต่อปี

เมื่อพิจารณาถึงโครงสร้างทางเศรษฐกิจรายสาขาการผลิต จะพบว่าการผลิตสาขาอุตสาหกรรมมีมูลค่าสูงสุดคือ 4,783.4 ล้านบาท คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 42.03 ของผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัด รองลงมาได้แก่สาขาการค้าส่งและค้าปลีก สาขาไฟฟ้า ประปา และสาขาเกษตรกรรม คิดเป็นร้อยละ 15.56, 8.20 และ 8.11 ตามลำดับ ทำให้เห็นได้ว่าสาขาการผลิตภาคนอกเกษตรมีความสำคัญต่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจของจังหวัด ซึ่งมีพื้นที่ส่วนใหญ่โดยรอบคลองรังสิตและโครงข่าย

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่เขตคลองรังสิต

ปัจจัยหรือสาเหตุสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงย่านคลองรังสิตได้แก่

1. **ที่ตั้ง** รังสิตเป็นพื้นที่ต่อเนื่องกับกรุงเทพมหานครในด้านเหนือโดยตรง จังหวัดปทุมธานีในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติได้รับการกำหนดให้เป็นจังหวัดหนึ่งในภาคกรุงเทพมหานคร (BMR.) กล่าวคือเป็นจังหวัดในปริมณฑล จึงเป็นพื้นที่รองรับการขยายตัวและการเจริญ

ตารางที่ 2 การใช้ที่ดินของจังหวัดปทุมธานี

	2524	2527	2529	2531
เนื้อที่(ไร่)				
เนื้อที่ทั้งหมด	953660	953660	953660	953660
เนื้อที่เกษตร	792001	783589	765051	716715
ที่อยู่อาศัย	13906	14508	18282	14442
นา	699084	693351	603407	521539
ไร่	1788	1146	690	3691
ไม้ผล	41703	47564	124343	141187
ผักและไม้ดอก	11791	12116	8155	5957
ทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์	81	0	0	16844
ที่รกร้าง	1637	5408	2433	2849
อื่นๆ	22011	9496	7741	10206
อื่นๆนอกการเกษตร	161659	170071	188609	236945
สัดส่วน (%)				
เนื้อที่ทั้งหมด	100.0	100.0	100.0	100.0
เนื้อที่เกษตร	83.0	82.2	80.2	75.2
ที่อยู่อาศัย	1.5	1.5	1.9	1.5
นา	73.3	72.7	63.3	54.7
ไร่	0.2	0.1	0.1	0.4
ไม้ผล	4.4	5.0	13.0	14.8
ผักและไม้ดอก	1.2	1.3	0.9	0.6
ทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์	0.0	0.0	0.0	1.8
ที่รกร้าง	0.2	0.6	0.3	0.3
อื่นๆ	2.3	1.0	0.8	1.1
อื่นๆนอกการเกษตร	17.0	17.8	19.8	24.8

ที่มา : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

เติบโตของชุมชนเมือง (Urban Growth) จากกรุงเทพฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรองรับในด้านที่อยู่อาศัยและอุตสาหกรรม

2. **การคมนาคม** รังสิตมีเส้นทางคมนาคมติดต่อกับกรุงเทพฯ และเชื่อมโยงกับพื้นที่โดยรอบอย่างสะดวกยิ่ง จึงส่งผลให้เกิดการลงทุนในด้านธุรกิจต่างๆ รวมถึงการค้า อุตสาหกรรม และที่อยู่อาศัย

ทางหลวงสายสำคัญมีดังนี้[2]

ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 1 ผ่านพื้นที่ตอนกลางของจังหวัดเชื่อมโยงกับกรุงเทพมหานคร จังหวัดในภาคกลาง ภาคเหนือ รวมทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 304 เริ่มจากรังสิต ผ่านอำเภอธัญบุรีไปเชื่อมต่อกับทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 33 ที่จังหวัดนครนายก

ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 306 เริ่มจากรังสิตไปยังอำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี

ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 303 เริ่มจากทางแยกติวานนท์ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาที่สะพานนนทบุรี ไปสิ้นสุดที่สี่แยกปทุมธานี

ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 346 เป็นเส้นทางที่เชื่อมพื้นที่ทางตะวันตกกับจังหวัดปทุมธานี และกรุงเทพมหานครอีกเส้นทางหนึ่ง โดยเริ่มจากแยกทางหลวงหมายเลข 306 ข้าม แม่น้ำเจ้าพระยาที่สะพานปทุมธานี ผ่านจังหวัดปทุมธานี และอำเภอลาดหลุมแก้วไปยังอำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม แล้วไปเชื่อมต่อกับจังหวัดกาญจนบุรี

ทางหลวงจังหวัดหมายเลข 3111 เริ่มจากตัวเมืองปทุมธานีไปยังอำเภอสามโคก สามารถต่อไปยังอำเภอเสนา และพื้นที่ด้านเหนือฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้

ทางหลวงจังหวัดหมายเลข 3214 เริ่มจากทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 1 เชื่อมอำเภอคลองหลวงและอำเภอหนองเสือเข้าด้วยกัน

นอกจากนี้ยังมีทางหลวงจังหวัด และทางหลวงท้องถิ่นอีกหลายสายที่เชื่อมโยงชุมชนต่างๆ เข้าด้วย ทำให้การเดินทางติดต่อเป็นไปอย่างสะดวก

จะเห็นได้ว่า รังสิตมีความพร้อมในเรื่องของสิ่งอำนวยความสะดวกในด้านการคมนาคมขนส่ง ตลอดจนสาธารณูปการที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานอื่น ๆ นับเป็นปัจจัยสำคัญต่อการเจริญเติบโตและการขยายตัวทางเศรษฐกิจ สามารถดึงดูดนักลงทุนให้เข้ามาลงทุนในพื้นที่ ทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนทั้งในด้านพื้นที่และจำนวนประชากร

3. **ราคาที่ดิน** เมื่อพิจารณาที่ดินในจังหวัดปทุมธานีเปรียบเทียบกับกรุงเทพฯ และปริมณฑล ปรากฏว่าตั้งแต่ปี พ.ศ.2530 เป็นต้นมา ราคาเฉลี่ยที่ดินในเขตกรุงเทพฯ ปริมณฑล ได้มีการปรับตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เนื่องจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ และการเก็งกำไรจากการค้าที่ดินกันอย่างแพร่หลาย ซึ่งผลจากการปรับตัวสูงขึ้นของราคาที่ดินนี้นับเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างเห็นได้ชัดเจน แม้ว่าโดยเปรียบเทียบแล้วราคาที่ดินในจังหวัดปทุมธานียังมีราคาที่ต่ำกว่ากรุงเทพฯ และจังหวัดปริมณฑลอื่น ๆ ก็ตาม (ตาราง

ที่ 3) แต่ราคาประเมินในเขตตัวเมืองและชุมชนของจังหวัดปทุมธานีก็ตกถึงตารางวาละ 35,000 บาท ซึ่งเป็นราคาที่ปรับตัวสูงขึ้นมาก จากช่วงก่อนปี พ.ศ. 2530 จากผลของการปรับตัวสูงขึ้นของราคาที่ดินนี้ ทำให้รูปแบบการใช้ประโยชน์ของที่ดินเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งจะเห็นได้ว่าพื้นที่เกษตรได้ถูกลดลงจาก 80.22 เปอร์เซนต์ของพื้นที่ทั้งจังหวัดในปี พ.ศ. 2539 เหลือเป็น 75.15 เปอร์เซนต์ ในปี 2531 ส่งผลให้พื้นที่ที่เหลือสำหรับการใช้เป็นที่อยู่อาศัยและที่ตั้งโรงงานเพิ่มจาก 19.78 เปอร์เซนต์ ในปี พ.ศ.2529 เป็น 24.85 เปอร์เซนต์ ในปี พ.ศ.2531 แสดงให้เห็นว่าการปรับตัวสูงขึ้นของราคาที่ดินในราวปี พ.ศ.2530 นั้น ได้มีผลทำให้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการเกษตรไปเป็นการใช้ที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัย และที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรมมากขึ้น พื้นที่เกษตรที่ถูกลดจำนวนลงมากที่สุดได้แก่ ที่นาซึ่งลดลงจาก 63.27 เปอร์เซนต์เหลือเพียง 54.69 เปอร์เซนต์ ในช่วงเวลาเพียง 2-3 ปี ดังกล่าว ทั้งนี้คงเป็นเพราะว่ารายได้ที่ได้จากการปลูกข้าวในจังหวัดปทุมธานี แม้จะปลูกได้ปีละหลายๆ ครั้ง ก็ยังไม่คุ้มเท่ากับการขายที่ดินไปเพื่อใช้ประโยชน์ในการตั้งโรงงานและบ้านพักอาศัย อย่างไรก็ดี พื้นที่ที่ใช้ทำสวน ทำไร่ในช่วงเวลาดังกล่าวได้เพิ่มขึ้น เนื่องจากผลผลิตมีราคาดีกว่า เช่น การทำสวนส้ม และมะม่วง เป็นต้น[3]

ตารางที่ 3 ราคาประเมินสูงสุดของที่ดินในกรุงเทพฯ และปริมณฑล ปี 2535

จังหวัด	ราคา(บาท/ตารางวา)	
	เขตเมือง*	นอกเขตเมือง
กรุงเทพฯ	500,000	-
นครปฐม	90,000	17,500
นนทบุรี	80,000	25,000
ปทุมธานี	45,000	15,000
สมุทรปราการ	120,000	60,000
สมุทรสาคร	55,000	20,000

ที่มา : กรมที่ดิน กระทรวงมหาดไทย

*เขตเมือง หมายถึง เขตเทศบาลและสุขาภิบาล

ตารางที่ 4 แสดงพื้นที่ขออนุญาตจัดสรรที่ดินเอกชน จ.ปทุมธานี (ไร่) พ.ศ.2533 - 2537

อำเภอ/ปี	2533	2534	2535	2536	2537	รวม
อ.เมือง	92.52	460.47	1,077.89	505.64	215.09	2351.61
อ.ธัญบุรี	509.77	697.25	1,632.91	253.19	1,112.98	4206.10
อ.ลำลูกกา	178.46	591.31	1632.91	470.06	350.93	2149.70
อ.คลองหลวง	8.48	214.11	558.96	53.94	1540.61	2041.00
อ.หนองเสือ	-	-	223.86	135.00	358.04	1006.68
อ.ลาดหลุมแก้ว	-	-	205.23	61.36	377.64	644.23
อ.สามโคก	146.87	162.90	897.50	24.66	123.08	1355.00
รวม	936.09	2126.03	5109.99	1503.84	4078.36	13754.31

ตารางที่ 5 จำนวนผู้ขออนุญาตจัดสรรที่ดินเอกชน จ.ปทุมธานี (ราย) พ.ศ.2533 - 2537

อำเภอ/ปี	2533	2534	2535	2536	2537	รวม
อ.เมือง	7	13	16	7	10	53
อ.ธัญบุรี	5	10	15	3	20	53
อ.ลำลูกกา	3	11	10	13	13	50
อ.คลองหลวง	1	3	9	2	15	30
อ.หนองเสือ	-	-	6	1	5	12
อ.ลาดหลุมแก้ว	-	-	3	2	3	8
อ.สามโคก	1	1	3	2	2	9
รวม	17	38	62	30	68	215

การขยายตัวของชุมชน

ชุมชนคลองรังสิตมีการขยายตัวและเปลี่ยนแปลงทำให้สามารถแบ่งออกเป็นประเภทดังนี้

1. ชุมชนเดิม แบ่งย่อยออกได้เป็น
    - ชุมชนชาวนา
    - ชุมชนชาวสวน
    - ชุมชนบริการ (ค้าขาย)
    - ชุมชนบุกรุก
2. ชุมชนใหม่ แบ่งออกเป็น
    - ชุมชนบ้านจัดสรร
    - ชุมชนอุตสาหกรรม
    - ชุมชนบริการ (ค้าขาย -พาณิชยกรรม) และชุมชนผู้ใช้บริการ
    - ชุมชนบุกรุก

ในลักษณะการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่รังสิตในปัจจุบัน ชุมชนเดิมซึ่งประกอบด้วยเกษตรกร เป็นส่วนใหญ่ คือ ชาวนา ชาวไร่ ชาวสวน และผู้ที่เกี่ยวข้องให้การบริการต่อเกษตรกรโดยรอบ ซึ่งได้แก่ชุมชนค้าขายตามตลาดริมน้ำต่างๆ กำลังเปลี่ยนไปทั้งในด้านของจำนวน คือการโยกย้ายออกนอกพื้นที่และการเปลี่ยนอาชีพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรดั้งเดิม ส่วนชุมชนบุกรุกดั้งเดิมนั้นได้แก่ผู้ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมคลองรังสิต ซึ่งอยู่ในการดูแลรับผิดชอบของกรมชลประทาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ชุมชนเดิมทุกประเภทดังที่ได้กล่าวมานี้กำลังถูกแทนที่ด้วยชุมชนใหม่ ซึ่งเข้ามาเป็นชุมชนชาวรังสิต จากการลงทุนของนักพัฒนาที่อยู่อาศัยและการลงทุนด้านอุตสาหกรรมโรงงานต่างๆ ทำให้เกิดชุมชนบริการซึ่งมีขนาดและระดับตั้งแต่การบริการชุมชนบ้านจัดสรรจนถึงการบริการชุมชนระดับจังหวัดและภูมิภาค ชุมชนบริการขนาดใหญ่ทำให้เกิดชุมชนลักษณะพิเศษ แบ่งออกเป็นชุมชน(เฉพาะ)กลางวัน ได้แก่ ลูกค้าของศูนย์การค้าใหญ่ (เช่น ฟิวเจอร์พาร์ค, เซียร์สตรีท, และเมอร์รี่คิงส์ เป็นต้น) และชุมชน (เฉพาะ) กลางคืน ที่สำคัญได้แก่ การมาชุมนุมกันของขบวนรถสองแถว-สิบล้อ ที่ทยอยกันเข้าสู่ "ตลาดสี่มุมเมือง" ซึ่งเป็นตลาดผักและผลไม้ที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งของกรุงเทพฯ ตั้งแต่สองทุ่ม-สามทุ่มเป็นต้นไป การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ทำให้บางพื้นที่บางบริเวณของรังสิตกลายสภาพเป็นชุมชนบุกรุกในลักษณะชุมชนแออัด เนื่องจากเกิดความต้องการแรงงานเป็นจำนวนมากทั้งในภาคอุตสาหกรรมและพาณิชยกรรม

บทสรุป

ชุมชนใหม่ของรังสิตกำลังจะเกิดขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก อันเนื่องมาจากการพัฒนาที่อยู่อาศัยของเอกชน และการลงทุนด้านสาธารณูปโภคจากฝ่ายรัฐ ส่งผลโดยตรงต่อการลงทุนเชิง

พาณิชยกรรมและธุรกิจอื่นๆ บริเวณโดยรอบ และแม้ว่าการลงทุนในย่านรังสิตจะมีมากมายแล้วก็ตาม แต่พื้นที่ย่านคลองรังสิตยังไม่อิ่มตัว เพราะยังมีโครงการพัฒนาสาธารณูปโภคอีกหลายโครงการที่จะเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้รังสิตมีศักยภาพน่าลงทุนมากขึ้นไปอีก ทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนใหม่อย่างไม่หยุดยั้ง โครงการที่สำคัญอย่างยิ่งในขณะนี้คือ โครงการถนนวงแหวนรอบนอก ซึ่งมีความหมายไม่เพียงเฉพาะการลดความแออัดด้านการจราจรของรังสิตเท่านั้น หากแต่จะเป็นถนนที่เปิดหน้าดิน ซึ่งปัจจุบันยังเป็นทุ่งกว้างใหญ่รอการพัฒนา แนวโน้มที่ชัดเจนของพื้นที่บริเวณคลองรังสิตในไม่ช้าจะพลิกโฉมหน้าใหม่เป็นเมืองขนาดใหญ่ที่มีความสมบูรณ์แบบในตัวเองไม่ใช่เป็นเพียงส่วนหนึ่งของการขยายตัวของกรุงเทพฯ ดังเช่นที่เคยเป็นมา

เชิงอรรถ

1. คำว่า "รังสิต" ในเชิงของพื้นที่ นอกจากจะหมายถึงคลองรังสิตแล้วยังหมายรวมถึงอาณาบริเวณรอบๆ คลองรังสิตตั้งแต่คลอง 1 ถึง คลอง 17.

2. สำนักผังเมือง กระทรวงมหาดไทย *ผังเมืองรวม เมืองปทุมธานี* ปรับปรุงครั้งที่ 7 พ.ศ. 2535.

3. ศูนย์บริการเศรษฐกิจ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ *การวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานโครงการศึกษาและจัดทำลงแผนลงทุนจังหวัดปทุมธานี* 2538

บทที่ 10

คติความเชื่อและศาสนา

ประคอง นิมมานเหมินท์
เทียมจันทร์ อ่ำแหวว
โสวัตรี ณ ถลาง

ความเชื่อและศาสนาของประชากรรังสิต

ประชากรที่อาศัยอยู่ในบริเวณคลองรังสิตนับแต่อดีตจนถึงปัจจุบันกล่าวได้ว่าประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ หลากหลาย ได้แก่ ไทย จีน มอญ ลาว มาเลย์ เป็นต้น จากการศึกษาเชิงสำรวจอาจสรุปได้ว่าความเชื่อหลักที่ประชากรคลองรังสิตนับถือสืบทอดกันมามี 4 แบบ คือ

1. ความเชื่อในเรื่องวิญญาณและอำนาจลึกลับของสิ่งศักดิ์สิทธิที่มองไม่เห็น
2. ความเชื่อในพุทธศาสนา
3. ความเชื่อในศาสนาอิสลาม
4. ความเชื่อในศาสนาคริสต์

10.1. ความเชื่อในเรื่องวิญญาณและอำนาจลึกลับของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มองไม่เห็น

ความเชื่อดังกล่าวนี้เป็นความเชื่อแบบดั้งเดิม มีปรากฏในกลุ่มคนไทยทั่วไปทั้งในภาคกลางและภาคอื่น แต่อาจแตกต่างกันในรายละเอียด ได้แก่ความเชื่อในเรื่องผีสาง เจ้าที่เจ้าทาง และเทพหรือเทวดาอารักษ์ เป็นต้น แม้ว่าคนไทยจะนับถือพุทธศาสนาแต่ส่วนใหญ่ก็ยังนับถือและมีพิธีกรรมเกี่ยวกับความเชื่อแบบดั้งเดิมควบคู่ไปด้วย

ความเชื่อเกี่ยวกับวิญญาณและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณพื้นที่รังสิต อาจแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะคือ

1. ความเชื่อในเรื่องผีสาง เจ้าที่เจ้าทาง หรือเทวดาอารักษ์

มีสถานที่หลายแห่งที่เป็นศาลหรือที่สถิตของผีหรือเจ้าพ่อเจ้าแม่ ซึ่งนับถือกันว่าเป็นผีอารักษ์ประจำท้องถิ่น (local spirit) ของพื้นที่รังสิต เช่น **ศาลเจ้าพ่อดอนใหญ่**และ**เจ้าแม่ทับทิม** (อยู่ระหว่างคลอง 8 - คลอง 10) **ศาลเจ้าแม่ตะเคียน** และ**เจ้าแม่สร้อยทอง** (คลอง 8) มีประวัติศาสตร์บอกเล่าเป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้านและมีความสำคัญต่อชุมชนมาก เล่ากันว่าในอดีตมีการประกอบพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา มีการนำน้ำจากบึงอันเป็นที่ตั้งของศาลเจ้าพ่อดอนใหญ่

ไปใช้ในพิธีด้วย เป็นต้น ศาลอื่น ๆ ตามความเชื่อของแต่ละแวกบ้าน ได้แก่ **ศาลเจ้าพ่อขุมทรัพย์ ศาลเจ้าพ่อไหวศักดิ์ ศาลเจ้าพ่อต้นตาล ศาลเจ้าพ่อดอกไม้** เป็นต้น ศาลเหล่านี้มักจะมีอยู่ทุก ๆ ปากคลอง นอกจากนี้ การทรงเจ้าเข้าผีมีปรากฏในความเชื่อของผู้คนในบริเวณนี้ในระดับสูงมาก

ความเชื่อเรื่องเจ้าทีเจ้าทางปรากฏในพิธีกรรมในการทำนาด้วย ชาวอำเภอหนองเสือยังมีพิธีแรกนา เพื่อเป็นการบอกเจ้าที่เจ้าทาง ขออภัยในการยืมที่มาทำนา และขอให้เกิดสิริมงคล ทำนาได้ผลเจริญงอกงามเต็มที่

2. ความเชื่อในเรื่องอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์กับการทำนา

ได้แก่ความเชื่อในเรื่องแม่โพสพ เทพประจำต้นข้าว มีประเพณีทำขวัญข้าวหรือทำขวัญแม่โพสพ และความเชื่อในอำนาจลึกลับในการบันดาลให้ฝนตก มีประเพณีแห่นางแมว เพื่อให้ฝนตก เป็นต้น ความเชื่อและประเพณีดังกล่าวมักพบทั่วไปในสังคมเกษตรกรรมในภาคกลาง ในพื้นที่ที่มีการทำนาในบริเวณรังสิตปัจจุบัน เช่นบริเวณหนองเสือ ความเชื่อและประเพณีดังกล่าวยังมีปรากฏอยู่ ชาวบ้านสามารถเล่าถึงพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการทำนา เช่น **ประเพณีแรกนา ประเพณีทำขวัญข้าวหรือทำขวัญแม่โพสพ ประเพณีลงแขก** และ**ประเพณีแห่นางแมวขอฝนทำนา** ได้อย่างละเอียดลออ น่าสังเกตว่า ไม่ได้กล่าวถึงประเพณีทำขวัญควายเลย น่าจะเป็นเช่นเดียวกับบริเวณอื่นในภาคกลาง ที่ประเพณีทำขวัญควายไม่มีการปฏิบัติอีก ข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ แม้ว่าจะเป็นประเพณีที่สืบเนื่องมาจากประเพณีดั้งเดิมที่มีการสืบทอดต่อ ๆ กันมา แต่ก็จะเห็นอิทธิพลของพุทธศาสนาจากคำกล่าวที่ใช้ขออภัยเจ้าที่เจ้าทาง และคำบูชาแม่โพสพ ซึ่งเริ่มด้วยคำกล่าวนมัสการพระพุทธเจ้าและพระรัตนตรัย นโม ตัสสะ ภควโต อรหโต สัมมา สัมพุทธัสสะ และพุทธบูชา ธรรมบูชา และสังฆบูชา คำกล่าวนมัสการดังกล่าวมีลักษณะเป็นเหมือนบทคาถา ที่มีบทบาทช่วยให้พิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้น

ประเพณีแรกนา

พิธีแรกนาของชาวนาอำเภอหนองเสือจะทำพิธีก่อนการเริ่มลงมือทำนาในฤดูกาลทำนา เพื่อเป็นการบอกเจ้าที่เจ้าทาง ขออภัยในการยืมที่มาทำนาและเพื่อเป็นสิริมงคลให้การทำนาในปีนี้ได้ผลเจริญงอกงามเต็มที่ เริ่มด้วยการจุดธูป 3 ดอก ว่านะโม 3 ครั้ง ได้แก่ "นโม ตัสสะ ภควโต อรหโต สัมมาสัมพุทธัสสะ" แล้วกล่าวคำขออภัยต่อเจ้าที่เจ้าทางที่ขอยืมที่มาทำนา แล้วตั้งสมาธิขอให้อำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เจ้าที่เจ้าทางและเทวดาบันดาลให้การทำนาในปีนี้ได้ผลเต็มที่แล้วปักธูปไว้ที่หัวงาน (มุมแปลงนา) แล้วทำการไถด้วยควาย 1 ตัว 3 รอบเวียนขวา พอวันรุ่งขึ้นก็เริ่มลงมือทำนา

ประเพณีทำขวัญข้าวหรือทำขวัญแม่โพสพ

ประเพณีทำขวัญข้าวหรือทำขวัญแม่โพสพ นิยมทำพิธีในวันศุกร์เพราะถือว่าเป็นวันดี ใน 1 ฤดูทำนาจะทำสองครั้ง คือ ตอนข้าวออกดอกหรือระยะข้าวตั้งท้องกับครั้งที่สองตอนนวดข้าวเสร็จและเก็บข้าวเข้ายุ้งเรียบร้อยแล้ว

การทำขวัญข้าวหรือทำขวัญแม่โพสพครั้งแรก เป็นระยะที่ต้นข้าวออกดอกหรือเรียกว่าต้นข้าวตั้งท้อง ชาวนาถือว่าต้นข้าวมีแม่โพสพประจำอยู่คอยปกปักรักษาต้นข้าว ระยะที่ต้นข้าวออกดอกเปรียบเหมือนคนกำลังแพ้ท้องอยากกินอาหารต่าง ๆ

การทำขวัญข้าวหรือทำขวัญแม่โพสพครั้งที่สอง คือ ระยะที่นวดข้าวเสร็จและเก็บข้าวเข้ายุ้งเรียบร้อยแล้วต้องทำพิธีเรียกขวัญ เพราะแม่โพสพเปรียบเหมือนหญิงสาวมีจิตใจที่อ่อนไหวตกใจง่าย

วิธีการทำขวัญข้าวหรือทำขวัญแม่โพสพนั้นใช้ผู้หญิงนำอาหาร เครื่องเซ่นใส่ชะลอม มีเฉลวปัก มีธงสามสี แป้งหอม น้ำมันหอม หวี และกระจกไปที่หัวคันนาของแปลงนาที่ทำศาลไว้ในเวลาเช้าหรือเย็นก็ได้ แต่ที่นิยมใช้เวลา 3 โมงเย็น ข้าง ๆ ศาลใช้ไม้ปักแขวนชะลอมใส่อาหารเครื่องเซ่น และประดับธงสามสีไว้ที่ยอดเสา ธูป 3 ดอก ว่านโม 3 ครั้ง "นโมตัสสะ ภควโต อรหโต สัมมา สัมพุทธ ทัสสะ" และกล่าวคำบูชาพระอีก 3 ครั้ง "พุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา" แล้วจึงกล่าวคำเรียกขวัญแม่โพสพว่า "แม่พระศรี แม่พระโพสพ แม่พระนพดารา ขอเชิญแม่มาสังเวยอาหารเปรี้ยวหวานมันเค็ม กล้วยหอม กล้วยไข่ กล้วยน้ำว้าลูกใหญ่ ส้มสูกลูกไม้ ขอเชิญแม่มาสังเวยอยู่กับลูกเลี้ยงลูกคน ถือไม้เท้ายอดทองกระบองยอดเพชร ขอเชิญแม่มา ณ บัดนี้" กล่าวเสร็จแล้วเอาน้ำมันหอมทาที่ใบข้าว เอาหวีหวี เอาแป้งพรมสิ่งของที่นำมาสังเวยทั้งหมด เมื่อกลับจะต้องร้องกู่ขึ้น 3 ครั้งแล้วเดินกลับโดยไม่เหลียวหันไปดู เพราะเชื่อว่าแม่โพสพจะอายไม่กล้ากิน ของที่นำมาสังเวย อาหารเครื่องเซ่นนั้นใช้สิ่งของที่หาได้ในท้องถิ่น เช่น เนื้อปลา ไก่ และเนื้อหมู เป็นต้น ผลไม้ ได้แก่ กล้วย อ้อย ส้ม มะพร้าวอ่อน ขนม ได้แก่ แกงบวด ขนมต้มขาว ขนมต้มแดง ขนมปลากริมไข่เต่า เป็นต้น

ประเพณีลงแขกทำนา

ประเพณีลงแขกของชาวนาอำเภอหนองเสือจะทำกัน 2 ระยะ คือ ระยะแรกเป็นระยะการปักดำประมาณเดือนสิงหาคม เป็นระยะใกล้ ๆ ฤดูน้ำหลากฝนตกหนัก ช่วงนี้ถ้าชาวนารายใดยังทำนาไม่เสร็จก็จะเสี่ยงกับความเสียหาย น้ำท่วมทำการปักดำไม่ได้ จึงต้องมีการระดมกำลังช่วยกันทำงานให้เสร็จอย่างรวดเร็ว และระยะที่สองเป็นช่วงฤดูกาลเก็บเกี่ยวข้าวในแปลงนาประมาณปลายเดือนกุมภาพันธ์เพราะใกล้ฤดูกาลเผาไฟลามทุ่ง ชาวนาส่วนใหญ่จะเกี่ยวและขนข้าวสู่ลานนวดโดยเร็วโดยมีการเร่งงานด้วยใช้วิธีการลงแขก

การลงแขกมี 2 แบบ คือ แบบรายวันกับแบบรายงาน

การลงแขกแบบรายวัน คือ การระดมกำลังมาช่วยกันทำงานนาเป็นรายวัน มีการเลี้ยงอาหารคาวหวาน และน้ำเมา (เหล้าขาว) เมื่อตอนเลิกงานชาวนาที่ทำนาของตนเสร็จแล้วจะมาช่วยลงแรงให้ฟรี ส่วนชาวนาที่ยังทำนาไม่เสร็จก็จะต้องไปใช้แรงทำงานนาให้เขาตามวันที่ชาวนาผู้นั้นมาลงแรงเอาไว้

การลงแขกแบบรายงาน คือ การระดมกำลังมาช่วยกันทำงานแบบรายงาน เช่น ชาวนาเพื่อนบ้านมาช่วยลงแรงดำนาไว้ 5 ไร่ หรือเกี่ยวข้าวไว้ 7 ไร่ ชาวนาที่เพื่อนบ้านลงแรงไว้ก็จะต้องไปใช้แรงดำนาให้เขา 5 ไร่ หรือเกี่ยวข้าวให้เขา 7 ไร่ เช่นกัน การลงแขกแบบรายงานนี้ไม่มีการเลี้ยงอาหาร

ประเพณีแห่นางแมวขอฝนทำนา

ประเพณีแห่นางแมวเกี่ยวกับเรื่องขอฝน เนื่องด้วยดินฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล คือ ฝนมาล่าช้ากว่าปกติ ชาวนาจึงต้องทำพิธีแห่นางแมวขอฝนเพื่อให้ฝนตก ชาวนาจะได้ทำนา พิธีแห่นางแมวขอฝนของชาวนาอำเภอหนองเสือ จังหวัดปทุมธานี คือ จะจับแมวจริง ๆ ใส่ในลอบดักปลา มีครกและสากตำข้าว นำใส่ในรถบรรทุกขนาดเล็กที่เก่า ๆ ใช้เป็นขบวนแห่นางแมว ครกและสากตำข้าวนั้นมีผ้าแดงคาดเป็นเครื่องประดับเป็นการทำขวัญ นอกจากนี้รถขบวนยังตกแต่งด้วยต้นกล้วยและฟางข้าว คนที่อยู่บนรถขบวนแห่นอกจากคนขับแล้วก็มีผู้ร่วมขบวนอีก 8-10 คน ส่วนมากเป็นหนุ่มสาว และในขบวนจะมีคนแก่ ผู้ชายและผู้หญิงไปด้วยคู่หนึ่ง เมื่อได้เวลารถขบวนแห่นางแมวก็เคลื่อนที่ คนในรถร้องบทแห่นางแมวตามแบบของท้องถิ่นพร้อม ๆ กัน เอ็ดอึงไปตลอดระยะทาง คนหนึ่งในรถที่เป็นชายหนุ่มทำหน้าที่ตำข้าว เอาสากกระแทกก้นครกเป็นจังหวะเรื่อยไปตลอดทาง ถ้าเหนื่อยก็มีคนอื่นเข้าแทนที่สับเปลี่ยนกันตลอดทาง ขณะที่ร้องรำและตำข้าว คนแก่ทั้งชายและหญิงที่ไปในรถก็จะแสดงอาการกอดรัดกัน แสดงอาการเล่นสนุกสนาน เมื่อรถขบวนแห่นางแมวเคลื่อนไปตามละแวกทางที่กำหนดไว้ ผ่านร้านหรือโรงเรือนใดคนที่นั่นก็จะเอาน้ำสาดไปที่คนและรถขบวนจนเปียกโชกตลอดทาง บรรยากาศของงานเต็มไปด้วยความสนุกสนานและร่าเริงขบขัน เพราะทุกคนก็ต้องการให้เทวดาเทฝนลงมาอย่างที่ร้องกันว่า "ฝนตกเจ็ดห่า ฟ้าฝ่าเจ็ดหน เทวดาเมืองบน เทฝนลงมา เทฝนลงมา" ฉะนั้นเมื่อแห่ไปตามทางและครบรอบที่กำหนดไว้ก็เลิกกันไป

แห่นางแมวของแต่ละท้องถิ่นอาจมีวิธีการแต่งขบวนแห่ต่าง ๆ กัน แต่สาระของประเพณีลงรูปเดียวกัน คือ ขอฝนให้ตกเพื่อความงอกงามแก่ต้นข้าวในนานั้นเอง

การปรากฏของประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับการเกษตรดังกล่าวในปัจจุบันเป็นไปตามความเชื่อพื้นฐานของสังคมเกษตรกรรม และเป็นการแสดงออกซึ่ง**บทบาทหน้าที่ของพิธีกรรมขั้นวิกฤต (Critical Rites)** ที่ใช้ผ่อนคลายความวิตกกังวลของมนุษย์ที่ยังคงมีความต่อเนื่องกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ทว่าในปัจจุบันรูปแบบของพิธีกรรมขั้นวิกฤตดังกล่าวอาจเปลี่ยนแปลงรูป

แบบไปตามลักษณะและปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงในทางสังคม เช่น การทำนาโดยอาศัยเทคโนโลยีสมัยใหม่ในรูปของเครื่องจักรกล เคมี และการชลประทาน ทำให้พื้นที่ทำนาสามารถทำได้มากกว่าปีละหนึ่งครั้ง มีความแน่นอนในเรื่องน้ำและการปลอดจากความเสียหายของข้าวในเรื่องแมลงศัตรูพืชมากขึ้น ขณะเดียวกันก็มีความเสี่ยงในเรื่องของราคาข้าวและการตลาดมากขึ้น ในแง่นี้ความวิตกกังวลของชาวนาจึงอาจเปลี่ยนรูปแบบจากเดิมที่มีความวิตกกังวลเกี่ยวกับธรรมชาติมาเป็นความวิตกกังวลที่เกี่ยวเนื่องด้วยเทคโนโลยีและระบบการค้าสมัยใหม่มากขึ้นก็เป็นได้

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าความเชื่อและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรตามกรอบสังคมประเพณีของภาคกลางจะยังคงมีปรากฏอยู่บ้างในบางท้องที่ของรังสิตแต่ก็ได้มีการคลี่คลายทั้งทางด้านความเชื่อและการปฏิบัติลง พื้นที่ส่วนใหญ่ในเขตรังสิตซึ่งกำลังเข้าสู่ยุคของการเปลี่ยนแปลงอย่างสูงจากการขยายตัวของเมือง ชุมชนที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวกันทางความเชื่อหรือการตั้งหลักแหล่งชุมชนทางความเชื่อ ก็มีนัยของการกระจัดกระจายมากขึ้น กล่าวคือ ชุมชนของความเชื่อใด ๆ ก็มักจะอาศัยอยู่ร่วมกันได้และมีลักษณะการปฏิสัมพันธ์กันมากขึ้นเช่นมีอาณาบริเวณติดต่อถึงกัน ลักษณะดังกล่าวเชื่อมโยงกับความเป็นชาติพันธุ์ด้วย กล่าวคือ การรักษาเอกลักษณ์ทางชาติพันธุ์ (Ethnic Identity) ลดความสำคัญลงเมื่อกลุ่มชาติพันธ์หนึ่งมีปฏิสัมพันธ์ทางความเชื่อกับอีกกลุ่มชาติพันธุ์หนึ่ง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ กลุ่มชาติพันธุ์ 2 กลุ่มสามารถอาศัยความเชื่อร่วมกันได้ เช่น คนจีน และญวน ที่เข้าโบสถ์คริสต์ คนมอญเชื้อสายมอญที่เข้าวัดไทยทั่วไป เป็นต้น และจากการเข้ามาของกลุ่มคนและการเปลี่ยนแปลงรอบด้านโดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางด้านพื้นที่ อันนำไปสู่การหมดสิ้นยุคสมัยของการทำนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนาตามแบบสังคมเกษตรกรรมดั้งเดิม ทำให้ชาวนาทั้งหลายกำลังเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมมากขึ้น **การทำนาไม่ได้เป็นไปเพื่อการยังชีพแต่เป็นไปเพื่อการส่งไปขายยังที่ต่างๆ** ประชากรในท้องที่รังสิตเองไม่ได้บริโภคข้าวที่เป็นผลผลิตในท้องถิ่นของตนเอง ซึ่งแตกต่างจากในสมัยก่อนที่บริโภคกันเองและขายที่เหลือไปยังที่ต่างๆ ความแตกต่างข้อนี้ทำให้อัตราเร่งในการผลิตเพื่อส่งข้าวไปขายนอกพื้นที่เป็นไปอย่างสูง และส่งผลกระทบถึงพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการเกษตรต่าง ๆ ระบบเทคโนโลยีใหม่ ๆ ถูกนำมาใช้และเข้ามาแทนที่บทบาทหน้าที่ของพิธีกรรมดังกล่าว เช่น ระบบการชลประทานเข้ามาแทนที่พิธีขอฝน เทคโนโลยีเครื่องจักร รถแทรกเตอร์ เข้ามาแทนที่แรงงานคนและสัตว์ สารเคมีและยากำจัดศัตรูพืชเข้ามาแทนที่พิธีกรรมเพื่อการบำรุงรักษา เป็นต้น ดังนั้นประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรดังกล่าวจึงมีแนวโน้มการปฏิบัติที่ลดลงเรื่อย ๆ ขณะเดียวกันก็อาศัยการปรับตัว ปรับเปลี่ยนความเชื่อไปตามสังคมแนวใหม่ ซึ่งก่อให้เกิดความหวังใหม่ ๆ ที่ตอบรับกับกระแสการเปลี่ยนแปลงทางสังคมโดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สังคมบริโภคในปัจจุบัน

จึงอาจกล่าวได้ว่าความเป็นชุมชนอันมีที่มาจากการตั้งหลักแหล่งทางความเชื่อก็ยังคงสภาพความเป็นชุมชนนั้น ๆ อยู่โดยทางกายภาพในลักษณะของชุมชนสังคมเกษตรกรรม ซึ่งยังคงเป็นชุมชนที่รวบรวมสมาชิกทางความเชื่อและเป็นศูนย์กลางการปฏิสังสันทน์ของชาวบ้านในระดับ

หนึ่ง หากแต่เป็นความสัมพันธ์ของการพึ่งพากันโดยอาศัยความจำเป็นในการดำรงชีพเป็นปัจจัยหลัก เช่น การพึ่งพาอำนาจทางไสยศาสตร์เพื่อประโยชน์ในทางเศรษฐกิจดังปรากฏในพิธีกรรมการทรงเจ้าเข้าผีและการเซ่นไหว้ศาลเพียงตา เป็นต้น นอกจากนั้นประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมชุมชนในสังคมชาวนาแบบดั้งเดิมก็ได้ลดน้อยลงจนเกือบหมดสิ้นด้วยเหตุปัจจัยต่าง ๆ และส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตตามแบบสังคมเกษตรกรรมดั้งเดิม

10.2 ความเชื่อทางพุทธศาสนา

ตามข้อมูลทะเบียนวัดในจังหวัดปทุมธานี วัดที่ตั้งอยู่ในบริเวณพื้นที่ 4 อำเภอจะพบว่ามีรวมทั้งสิ้นเป็นจำนวน 76 วัด ด้วยกันดังนี้

อำเภอธัญบุรี มี 4 ตำบล 28 หมู่บ้าน มีวัดอยู่ 9 วัด
อำเภอลำลูกกา มี 7 ตำบล 116 หมู่บ้าน มีวัด 29 วัด
อำเภอคลองหลวง มี 6 ตำบล 106 หมู่บ้าน มีวัด 19 วัด
อำเภอหนองเสือ มี 6 ตำบล 59 หมู่บ้าน มีวัด 19 วัด

เมื่อเปรียบเทียบจำนวนวัดซึ่งมีมากกว่าศาสนสถานของศาสนาอื่นมาก แสดงว่าประชากรในย่านรังสิตส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนา จากประวัติความเป็นมาของวัดบางวัด เช่น วัดเขียนเขตและวัดมูลจินดาราม เป็นต้น แสดงว่า ประชากรรังสิตนับถือพุทธศาสนาและเห็นความสำคัญของการสร้างศาสนสถานมาเป็นเวลานานแล้ว วัดหลายแห่งเกิดขึ้นตั้งแต่เริ่มมีชุมชนรังสิต โดยเกิดจากความร่วมมือร่วมใจของประชากรในชุมชนและวัดบางแห่งนอกจากเกิดขึ้นด้วยแรงศรัทธาของคนในชุมชนแล้วยังได้รับการส่งเสริมสนับสนุนจากคนนอกชุมชนด้วย โดยเริ่มจากเป็นสำนักสงฆ์ชาวบ้านช่วยกันก่อสร้างโดยใช้วัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่น ต่อมาได้รับการสนับสนุนจากบุคคลที่อยู่ภายนอก ซึ่งอาจเป็นเจ้าของที่ดินหรือผู้มีฐานะดีซึ่งมีกิจการเกี่ยวข้องกับบริเวณพื้นที่รังสิตอย่างใดอย่างหนึ่ง เอกสารของกองจดหมายเหตุได้ให้หลักฐานเกี่ยวกับการสร้างวัดในบริเวณรังสิตว่าราษฎรในหมู่บ้านมักจะช่วยกันสร้างวัดปีละวัดสองวัดดังนี้

> *"เมื่อแรกขุดคลอง ก็มีผู้ศรัทธาเฉพาะตนสร้างวัดขึ้นในที่นาของตนบ้าง บางตำบลมีราษฎร ศรัทธาเรี่ยรายเข้ากันสร้างวัดขึ้นบ้าง ตามหมู่บ้านมักจะมีวัดขึ้นปีละหนึ่งวัดสองวัดมาจนบัดนี้ ในคลองรังสิตประยูรศักดิ์มีวัด 6 แห่ง ในคลอง 5 และคลองซอยฝั่งเหนือมีวัด 7 แห่ง~ที่คลองหกวาสายล่างมีวัด 20 แห่ง ในจำนวนวัดเหล่านี้ที่ได้รับขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตที่วิสุงคามสีมา สร้างพระ*

อุโบสถแล้วบ้าง ดังเช่น วัดมูลจินดารามที่คลองซอยที่ 5 มาเป็นแต่วัด สำนักสงฆ์ยังมีอยู่โดยมากเพราะเจ้าของที่หรือผู้ที่เรียรายกันสร้างยังไม่ได้ทำอุโบสถ สำหรับพระสงฆ์ทำสังฆกรรม เปนแต่สร้างเฉพาะกุฏิเพื่อพระสงฆ์สำนักนี้ อย่างโรงนาธรรมดา มีพระสงฆ์อยู่เพียงวัดหนึ่งอย่างมาก 8 รูป แลอย่างน้อย 3 รูปดังนี้แล"

บันทึกเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ.2455-2460 ของสมเด็จพระมหาสมณะเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็นับว่าเป็นหลักฐานสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ที่ทำให้ทราบถึงสภาพของวัดบริเวณคลองรังสิตในสมัยนั้น ข้อความในบันทึกบรรยายอย่างละเอียด อ่านแล้วมองเห็นภาพได้เป็นอย่างดีดังนี้

เสด็จกลับจากวัดหัตถสารเกษตร ขึ้นเรือที่นั่งที่นั้น ออกเรือขบวนต่อไป ผ่านศาลากลาง อันตั้งอยู่ปากคลองซอยที่ 6 ฝั่งเหนือ มีข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ยืนแถวรับเสด็จ แวะทอดพระเนตรวัดนาบุญ อันอยู่ปากคลอง 7 ฝั่งใต้ หม่อมแช่มในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ มาเฝ้ารับเสด็จด้วย วัดนั้น กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงมีนาอยู่ในแถบนั้น ทรงสร้างขึ้นไว้ หม่อมแช่มไปอยู่ดูการงานในที่นั้น ฯ

เสด็จจากวัดนาบุญถึงวัดแก้วไพฑูรย์ อีกชื่อหนึ่งว่า วัดปากบึง เวลา 5 ล.ท. ทอดเรือพระที่นั่งหยุดเพื่อประทับแรม ที่วัดนี้ เจ้าอธิการทา ผู้รั้งคณะแขวงองครักษ์แห่งจังหวัดนครนายก และหม่อมเจ้าธำรงสิริ สมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีมาคอยรับเสด็จอยู่ นอกจากนี้มีผู้รับเสด็จเหมือนในที่อื่น การรับเสด็จอย่างนี้ มีทุกแห่งไป จักไม่กล่าวถึงอีก นอกจากมีแปลก ฯ วัดนี้มีของปลูกสร้างยังไม่บริบูรณ์ฯ

วัดในจังหวัดธัญบุรีที่ได้เห็น ไม่ค่อยเป็นหลักฐานมั่นคง ของปลูกสร้างมักเป็นกำมะลอ พออยู่พอใช้การ หลังคาใช้สังกะสีมุงเป็นพื้น ตรัสถามได้ความว่า เพื่อกันลมดี ส่วนโรงนาที่ยาวก็มี อย่างไรเขาใช้มุงจากอยู่ได้ เพราะเขาทำถูกแก่เทศะ ที่นั้นเป็นที่แจ้ง ถูกพายุพัดแรง เขาปลูกโรงเตี้ยๆ จึงอยู่ได้ ฝ่ายวัดทำการปลูกสร้างไม่ถูกแก่เทศะ เอาอย่างวัดในเมือง เช่นปลูกศาลาทรงสูง ปลูกกุฏิ 2 ชั้น ต้องทนลมไม่ได้อยู่เอง ตรัสว่า ถ้าทรงเป็นเจ้าอาวาสในถิ่นนั้น จักทรงทำโรงอุโบสถเตี้ยๆ ปลูกศาลาดิน เป็นแต่ดาดพื้นให้นั่งได้ ปลูกกุฏิอย่างโรงนาพื้นดิน ยกแคร่เฉพาะที่อยู่ ที่นอน 2 ฝาก เปิดทางเดินกลาง ทำให้โปร่ง เช่นนี้น่าจะอยู่ได้โดยผาสุก วัดที่ทำแข้งแรงก็มี ที่เห็น คือ วัดมูลจินดาราม ที่เสด็จผ่าน

ไป แล้ววัดหัตถสารเกษตร ที่เสด็จทอดพระเนตร แต่จะหวังเอาเป็นหลักฐานหาได้ไม่เพราะเนื่องด้วยเจ้าของผู้สร้างเท่านั้น สิ้นเจ้าของแล้ว ไม่มีสกุลเอาธุระต่อไปก็ดี เจ้าของร่วงโรยลงก็ดี ย่อมโทรมลง เช่นวัดมูลจินดาราม ฯ วัดในจังหวัดธัญบุรีไม่มั่งคั่งรุ่งเรืองนั้น เพราะที่นาในตำบลนั้นยากที่จะหาได้ว่าเป็นของใครในท้องถิ่น คนในท้องถิ่นตั้งทำนาเองเป็นแต่เจ้าของทรัพย์ผู้อยู่นอกท้องถิ่นเสียและเป็นอันมาก ให้คนเช่าทำ ฝ่ายคนผู้เช่าทำเล่า ก็สำสอน ยกมาแต่ที่อื่นเป็นพื้น ไม่คิดอยู่ยั่งยืน ทำนาได้ผลก็อยู่ไป ไม่ได้ผลก็ย้ายไปหาที่อื่นทำ โดยที่สุด ต้นไม้ใหญ่ อันจะใช้เป็นร่มเงา ก็ไม่คิดจะปลูก ไม่ต้องกล่าวถึงว่า จักบำรุงวัด นอกจากเลี้ยงพระสงฆ์ตามวัน ฯ

บันทึกเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ดังกล่าว ยังให้ข้อมูลเกี่ยวกับจำนวนพระสงฆ์และจำนวนวัดในบริเวณพื้นที่รังสิตขณะนั้น ทั้งวัดธรรมยุตินิกาย วัดมหานิกาย และวัดรามัญ ดังนี้

คณะสงฆ์ในจังหวัดธัญบุรี จัดเป็น 4 แขวง 1. แขวงรังสิต ที่เรียกในครั้งนั้นว่าแขวงเมือง มีวัด 8 วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว 5 วัด เหลือจากนั้นยังเป็นสำนักสงฆ์ ไม่ได้จัดหมวด พระสงฆ์จำพรรษาในศกนั้น 101 รูป พระครูย้วน วัดเขียนเขต เป็นเจ้าคณะแขวงนี้ พระครูธัญนครเขมกิจ เป็นอุปัชฌายะประจำแขวง 2. แขวงลำลูกกา มีวัด 21 วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว 12 วัด จัดเป็น 4 หมวด พระสงฆ์จำพรรษา 131 รูป เจ้าอธิการแต้ม เจ้าคณะหมวดวัดคลองชัน เป็นผู้รั้งคณะแขวงนี้ เจ้าอธิการภู่ เจ้าคณะหมวดวัดธัญผล เป็นอุปัชฌายะประจำแขวง 3. แขวงคลองหลวง มีวัด 11 วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว 3 วัด จัดเป็น 2 หมวด พระสงฆ์จำพรรษา 87 รูป ว่างเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะจังหวัดว่าการเอง และเป็นอุปัชฌายะประจำแขวงด้วย 4. แขวงหนองเสือ มีวัด 6 วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว 3 วัด ไม่ได้จัดเป็นหมวด พระสงฆ์จำพรรษา 58 รูปพระครูบัว วัดพวงแก้ว เป็นเจ้าคณะแขวงนี้ เป็นอุปัชฌายะประจำแขวงด้วย รวม 4 แขวง มีวัด 46 วัด ได้พระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาแล้ว 23 วัด ยังเป็นสำนักสงฆ์ 23 วัด จัดเป็น 6 หมวด พระสงฆ์จำพรรษา 377 รูป มีอุปัชฌายะ 4 รูป วัดเหล่านี้เป็นวัดรามัญบ้าง เป็นวัดมหานิกายบ้าง รวมอยู่ในคณะเดียวกัน พระครูธัญ

เขตเขมากร เป็นรามัญ เป็นเจ้าคณะจังหวัด พระครูธัญนครเขมกิจ เป็นไทย เป็นเจ้าคณะรอง ฯ

(บันทึกเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ.2455-2460 ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า-กรมพระยาวชิญาณวโรรส หน้า 524-531)

ประวัติศาสตร์บอกเล่ารวมถึงหลักฐานจากเอกสารต่าง ๆ กล่าวถึงประวัติของวัดเก่าแก่บางแห่งที่ปรากฏขึ้นในบริเวณพื้นที่รังสิตในช่วงสมัยที่มีการขุดคลองพอจะนำมาเป็นกรณีศึกษาดังนี้

วัดมูลจินดาราม เป็นวัดที่สร้างเมื่อ พ.ศ. 2430 โดยพระปฏิบัติราชประสงค์ (ชื่อเดิมคือนายมูลเลอร์) ชาวออสเตรีย มีภรรยาชื่อจีน ทำงานอยู่ที่บริษัทบีกริม (BGRIM) เป็นผู้ควบคุมการบริหารงานของบริษัท ขุดคลองแลคูนาสยาม ร่วมกับ ม.ร.ว. สุวพรรณ สนิทวงศ์ ซึ่งเป็นผู้ดำเนินการขุดคลองรังสิตในสมัยรัชกาลที่ 5 พระปฏิบัติราชประสงค์ได้สร้างวัดมูลจินดารามขึ้นด้วยเห็นว่า ชุมชนที่เกิดขึ้นในบริเวณนี้ยังไม่มีวัดสำหรับเป็นศูนย์กลางในการปฏิบัติธรรม และในปีพ.ศ. 2445 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปทรงเปิดศาลากลางเมืองธัญบุรี พระปฏิบัติราชประสงค์ก็ได้จัดงานผูกพัทธสีมา และกราบบังคมทูลเชิญเสด็จโดยเรือพระที่นั่งไปยังสะพานฉนวนหน้าวัดมูลจินดาราม จากนั้นเสด็จพระราชดำเนินประทับในพระอุโบสถของวัด มีพระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรม ทำสังฆกรรม ผูกพัทธสีมา และเสด็จพระราชดำเนินตัดลูกนิมิตพระราชทานนามวัดว่า "วัดมูลจินดาราม" โดยมีพระราชประสงค์ให้ตรงกับชื่อเดิมของพระปฏิบัติราชประสงค์และนางจีน ภรรยา ซึ่งเป็นผู้สร้างวัดนี้ขึ้น

วัดพืชอุดม สร้างเมื่อ พ.ศ. 2418 โดยสร้างเป็นสำนักสงฆ์ขึ้นก่อนเมื่อมีผู้อุทิศที่นาให้แก่พระภิกษุรูปหนึ่งซึ่งได้ปลูกกุฏิขึ้นโดยใช้แฝกมุงหลังคาเป็นที่พักอาศัยชั่วคราว ประชาชนในละแวกนี้ให้ความเคารพนับถือมาก ต่อมาจึงได้ขยับขยายสร้างกุฏิขึ้นอีกเพื่อให้พระภิกษุรูปอื่น ๆ มาพักอาศัยจำพรรษาจนประชาชนที่เลื่อมใสในพุทธศาสนาบริเวณใกล้เคียงเห็นว่าสมควรจะสร้างวัดขึ้นเป็นการถาวร จึงได้ปรึกษาหารือกันและรวบรวมเงินสร้างหอระฆังขึ้นก่อนเพื่อใช้สำหรับตีบอกเวลาสวดมนต์และเวลาฉันอาหารของพระ ส่วนการทำสังฆกรรมจะทำที่วัดอื่น ต่อมามีผู้บริจาคสร้างอุโบสถซึ่งสร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ.2460

วัดเขียนเขต ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ สร้างขึ้นเมื่อราวปี พ.ศ. 2439 บริเวณตำบลบึงยี่โถ โดยหม่อมเขียน หม่อมในพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสาย สนิทวงศ์ เป็นผู้มอบถวายที่ดินให้สร้างวัดและขอพระราชทานวิสุงคามสีมาและได้รับพระบรมราชานุญาต เมื่อ 6 มีนาคม 2445 ร.ศ. 121 เดิมวัดนี้เป็นเพียงสำนักสงฆ์ที่สร้างขึ้นโดยเอาไม้ไผ่มาขัดเป็นพื้น (ขัดแตะ) แล้วเอาหญ้าปรือมาทำหลังคาและฝา ต่อมาจึงได้สร้างกุฏิเป็นทรงไทยทางด้านทิศตะวันออกจำนวน 4 หลัง ทางด้านทิศตะวันตกจำนวน 2 หลัง วัดเขียนเขตเดิมชื่อว่า "วัดสาลีเขตตาราม" (ไม่ปรากฏหลักฐานว่าใครเป็นผู้พระราชทานหรือให้ชื่อวัด) ตามความหมาย คือ "อารามอันเป็นเนื้อนาบุญแห่งข้าว" เพราะ

วัดนี้ตั้งอยู่ในทุ่งหลวงรังสิต ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวนี้เต็มไปด้วยข้าวกล้าและพืชพันธุ์ธัญญาหาร เป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์

วัดสระบัว เดิมเป็นสำนักสงฆ์ มีกุฏิที่สร้างขึ้นโดยใช้ไม้ไผ่ขัดแตะ หลังคามุงแฝกเพียงหลังเดียว ภายหลังจึงมีโบสถ์ วิหารซึ่งสร้างด้วยไม้จริง ปัจจุบันนี้มีการก่อสร้างโดยใช้วิธีก่ออิฐถือปูน

อาจกล่าวได้ว่า พุทธศาสนาเป็นความเชื่อหลักของชุมชนในเขตพื้นที่รังสิตนับตั้งแต่เริ่มมีการขุดคลองรังสิต (พ.ศ. 2431) หรือเริ่มมีความเป็นชุมชนขึ้นในพื้นที่บริเวณนี้ ซึ่งต่อมาแนวโน้มของความเชื่อนี้ก็ได้มีการขยายตัวกว้างขวางออกไปและมีพัฒนาการไปตามสภาพสังคมและชุมชนแห่งนี้

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวพุทธ

โดยทั่วไปตามลักษณะการตั้งถิ่นฐานของสังคมเกษตร คือ การตั้งถิ่นฐานใกล้แหล่งน้ำ และการใช้วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนก็มักจะเป็นไปตามลักษณะความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนในอดีตที่ว่าวัดเป็นศูนย์รวมทุกอย่างของชาวบ้าน นับตั้งแต่การเป็นโรงเรียน ตลอดจนเป็นสถานที่รวมตัวกันเพื่อทำกิจกรรมของชุมชนในปัจจุบัน แม้ว่าความสัมพันธ์ของวัดกับชุมชนจะเปลี่ยนไปตามภาวะปัจจัยของการเปลี่ยนแปลง ทว่าวัดก็ยังคงเป็นศูนย์รวมของชุมชนในระดับหนึ่งโดยเฉพาะในทางพิธีกรรม

ในพื้นที่รังสิต วัดและสำนักสงฆ์ในพุทธศาสนาก็มักจะผูกติดอยู่กับชุมชนของชาวไทยพุทธที่มักจะอยู่กันเป็นละแวกบ้านบริเวณในคลอง วัดในพุทธศาสนาจึงตั้งอยู่ตามถิ่นฐานหรือชุมชนที่ตั้งบ้านเรือนของผู้คน โดยตั้งอยู่กลางคลองต่าง ๆ ตลอดสายจำนวนมาก เช่น วัดกลางคลอง 10 ซึ่งเป็นศูนย์กลางกิจกรรมของชาวบ้านในแถบนั้นมาหลายชั่วคน นอกจากวัดในอำเภอต่าง ๆ รวมจำนวน 76 วัด ดังกล่าวแต่ต้นแล้วยังมีสำนักสงฆ์กระจายอยู่ตามพื้นที่ต่าง ๆ อีกจำนวนหนึ่งซึ่งไม่สามารถระบุจำนวนได้อย่างเป็นทางการ

ชื่อวัดกับความเป็นมา

เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อพิจารณาชื่อวัดต่าง ๆ ในเขตพื้นที่ 4 อำเภอ จะพบว่าชื่อวัดจำนวนมากเป็นภาษาไทยแบบง่ายๆ หรือถ้าเป็นภาษาบาลีสันสกฤตก็เป็นคำที่ชาวบ้านทั่วไปเข้าใจความหมายได้ไม่ยากนัก นอกจากนี้ชื่อวัดจำนวนมากยังสะท้อนให้เห็นความเป็นมาและความเกี่ยวข้องกับสังคมอย่างน่าสนใจ ดังนี้

1. ชื่อวัดแสดงว่าเป็นวัดของชุมชนที่ทำนาเป็นอาชีพหลัก

วัดจำนวนถึง 15 วัดใช้ชื่อที่มีความหมายเกี่ยวกับข้าวหรือการทำนา หรือแสดงความคาดหวังให้มีฝนบริบูรณ์ หรือมีความอุดมสมบูรณ์ ได้แก่ วัดนาบุญ วัดธัญญะผล วัดนังคัลจันตรี วัดพิรุณศาสตร์ วัดพืชอุดม วัดลานนา วัดกล้าชอุ่ม วัดผลาหาร วัดพืชนิมิต วัดหว่านบุญ วัดคู่ข้าว วัดโปรยฝน วัดเกิดการอุดม วัดโพสพเจริญผล และวัดหัตถสารเกษตร นอกจากนี้ วัดเขียนเขต แต่เดิมก็มีชื่อว่า วัดสาลีเขตตาราม มีความหมายว่า "อารามอันเป็นเนื้อนาบุญแห่งข้าว" ต่อมา พันตรี ม.ร.ว.สุวพรรณ สนิทวงศ์ได้ขอเปลี่ยนชื่อให้เป็นที่ระลึกถึงมารดา คือหม่อมเขียน ผู้ริเริ่มสร้างวัดโดยบริจาคทรัพย์ส่วนตัวและบริจาคที่ดิน สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงเปลี่ยนนามใหม่ให้เป็น วัดเขียนเขต มีความหมายว่า "อารามอันเป็นเนื้อนาบุญของหม่อมเขียน"

นอกจากชื่อวัด ตำแหน่งพระสงฆ์บางวัดก็บ่งชี้ถึงความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพื้นที่ที่ทำการปลูกข้าว ดังจะเห็นได้จากเจ้าอาวาสวัดเขียนเขตตั้งแต่องค์ก่อน ๆ จนถึงองค์ปัจจุบันมีคำว่า ธัญญะ อยู่ในชื่อตำแหน่งด้วย เช่น พระครูธัญญเขตเขมากร (หลวงปู่ช้าง ธมฺมโชโต) อดีตเจ้าคณะจังหวัดธัญญบุรี พระครูธัญญวิจิตรเขมคุณ (หลวงพ่อเปลื้อง มาควิโก) อดีตเจ้าคณะอำเภอธัญญบุรี พระครูอดุลธัญญสาร (หลวงปู่จู ฐานงฺกโร) และพระครูศรีธัญญาภรณ์ (สมศักดิ์ โชตินฺธโร) เจ้าคณะตำบลลำผักกูด เจ้าอาวาสองค์ปัจจุบัน

2. ชื่อวัดแสดงว่าเป็นวัดที่ประชาชนร่วมใจกันสร้างและทำนุบำรุง

วัดจำนวนหนึ่งตั้งชื่อโดยมีคำว่า ราษฎร์ผสมอยู่เช่น วัดประชุมราษฎร์ วัดสมุห์ราษฎร์-บำรุง วัดนิเทศราษฎร์ประดิษฐ์ วัดราษฎร์ศรัทธาราม เป็นต้น

3. ชื่อวัดแสดงว่าได้รับการสนับสนุนจากบุคคลนอกชุมชน ได้แก่ วัดเขียนเขต วัดมูล-จินดาราม วัดคุณหญิงส้มจีน

4. ชื่อวัดแสดงความเป็นวัดของชุมชน ได้แก่วัดที่ตั้งชื่อตามชื่อตำบล หมู่บ้านหรือคลอง เช่นวัดใหม่กลางคลองสิบ วัดคลองขัน วัดใหม่คลองเจ็ด วัดดอนใหญ่ วัดลาดสนุ่น เป็นต้น

พุทธศาสนาในพื้นที่รังสิตกับการเปลี่ยนแปลง

พุทธศาสนาในประเทศไทยมีลักษณะเช่นเดียวกับพุทธศาสนาในหลายประเทศ กล่าวคือมีทั้งแบบที่ยึดถือและปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด (doctrinal Buddhism) และแบบชาวบ้านที่มีการผสมกลมกลืนกับความเชื่อดั้งเดิมและไสยศาสตร์ (popular Buddhism) โดยเหตุที่พื้นรังสิตเป็นบริเวณที่ประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวนามาแต่เดิม ความจำเป็นต้องพึ่งธรรมชาติมีมาก การบูชาแม่โพสพและเจ้าที่เจ้าทางในการทำนาจึงมีการปฏิบัติอยู่เรื่อยมา ในขณะเดียวกันก็นับถือวิญญาณและผีสางเทวดาเพื่อความมั่นคงปลอดภัยและความเจริญก้าวหน้าด้วย

ผู้ที่ได้รับการคัดเลือกให้เข้าศึกษาในหลักสูตรนี้ จะต้องมีคุณสมบัติดังนี้

1. เป็นผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยผู้พิพากษา ในสังกัดสำนักงานศาลยุติธรรม ในปีงบประมาณ พ.ศ. 2564 ซึ่งมีจำนวนทั้งสิ้น 100 คน

2. ผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยผู้พิพากษา ในสังกัดสำนักงานศาลยุติธรรม ในปีงบประมาณ พ.ศ. 2564 จำนวน 1 คน

รอบปีวัด จะพากันไปทำบุญเลี้ยงพระที่วัด บางปีก็รับเป็นเจ้าภาพทอดกฐินให้ ทั้งยังมีส่วนสำคัญในการทำนุบำรุงถาวรวัตถุ เช่น กุฏิ อุโบสถ ศาลาการเปรียญ ศาลาบำเพ็ญกุศล โดยเฉพาะอุโบสถหลังเก่าบรรดาเครือญาติสนิทวงศ์เป็นผู้ปฏิสังขรณ์ทั้งสิ้น บรรดาเครือญาติสนิทวงศ์ยังได้ตั้งทุนสงเคราะห์พระภิกษุอาพาธเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ ม.ร.ว.สุวพรรณ สนิทวงศ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาและพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าโสมสวลีฯ เสด็จพระราชทานผ้าพระกฐินและเป็นองค์ประธานในการยกช่อฟ้า เช่นเดียวกับวัดมูลจินดารามก็ได้รับการทำนุบำรุงจากคนในชุมชนและคนนอกชุมชนเช่นกัน พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าโสมสวลีฯ ก็ได้เสด็จยกช่อฟ้าศาลาการเปรียญ ส่วนวัดสระบัวแม้จะเป็นวัดเล็ก ๆ แต่ก็มีคนจากที่อื่นเช่นกรุงเทพมหานคร นิยมมาทำบุญถวายสังฆทานและทอดกฐิน นอกจากนี้บริเวณใกล้เคียงวัดได้กลายเป็นหมู่บ้านจัดสรร ผู้คนที่มาอยู่ใหม่ก็ได้มีส่วนในการอุปถัมภ์ค้ำชู แต่ละวัดมีเขตแดนหรืออาณาบริเวณสำหรับออกไปบิณฑบาตรที่เรียกว่า "เขตบุญ"กว้างขวาง และแต่ละวันมีคนตักบาตรเป็นจำนวนมาก จนอาหารเหลือเฟือต้องให้เป็นทานต่อ ในขณะที่วัดธรรมกายนั้นการก่อสร้างได้รับการสนับสนุนจากคนนอกชุมชนเป็นส่วนใหญ่

3. บทบาทของวัดต่อชุมชน

ในกรณีของวัดเขียนเขต วัดมูลจินดารามและวัดนาบุญ กล่าวได้ว่า วัดยังมีความสำคัญต่อชุมชนและมีความสัมพันธ์กับชุมชน ทั้งนี้บุคลิกลักษณะและนิสัยใจคอของเจ้าอาวาสน่าจะมีบทบาทสำคัญในการสร้างเสริมศรัทธาของชาวบ้านและกระชับความสัมพันธ์กับชุมชนอยู่มาก ชาวบ้านมองว่าเจ้าอาวาสวัดเขียนเขตเป็นพระที่ดี อยู่ในศีลธรรมอันดี เอาการเอางานมาก มีความโปร่งใสในเรื่องเงินทอง ทั้งมุ่งให้วัดมีบทบาทในการพัฒนาชุมชน ดังจะเห็นได้จากการสร้างโรงเรียนระดับประถมศึกษาและให้พระไปช่วยอบรมศีลธรรม และให้นักเรียนที่ยากจนมารับประทานอาหารที่เหลือจากพระฉันหรือที่เรียกว่า ข้าวก้นบาตร จำนวนนักเรียนที่มารับประทานอาหารมีกว่า 100 คนทุกวัน เด็กนักเรียนเหล่านี้จะตอบแทนวัดด้วยการล้างถ้วยชามและทำความสะอาดวัด นอกจากนี้วัดยังมีโครงการพัฒนาแม่บ้านโดยเปิดฝึกอบรมการเย็บผ้าและงานฝีมืออื่น ๆ เพื่อให้ครอบครัวมีรายได้เพิ่มขึ้น ส่วนวัดสระบัวซึ่งก็มีผู้ศรัทธาตักบาตรแต่ละวันจำนวนมาก ก็ได้บริจาคอาหารที่เหลือจากพระฉันให้คนยากจนที่อยู่ใกล้วัด และในวันที่เป็นเทศกาลมีคนถวายภัตตาหารมากเป็นพิเศษ ก็จะติดต่อสถานกักกันเยาวชนซึ่งอยู่ในละแวกนั้นให้มารับอาหารไปให้เยาวชนที่ถูกกักกันรับประทาน ทั้งวัดเขียนเขต วัดสระบัวและวัดมูลจินดารามในวันธรรมสวณะยังมีชาวบ้านมาฟังพระธรรมเทศนา และมีอุบาสกอุบาสิกาที่มานอนค้างที่วัดเพื่อถือศีลภาวนาในวันธรรมสวณะจำนวนประมาณ 30-40 คน วัดเขียนเขตนั้นนอกจากมอบหมายให้พระสงฆ์ไปเทศนาอบรมเด็กนักเรียนที่โรงเรียนวัดเขียนเขตแล้ว ยังให้การอบรมสั่งสอนเด็กนักเรียนโรงเรียนธัญรัตน์และโรงเรียนธัญบุรีด้วย นอกจากนี้ทางวัดยังได้ตั้งทุนสงเคราะห์นักเรียนชั้นประถมศึกษา มัธยมศึกษาและอุดมศึกษา วัดมูลจินดารามก็ได้ตั้งโรงเรียนวัดมูลจินดาราม วัดนี้เป็นสถานที่ประกอบพิธีไหว้ครูของโรงเรียน เป็นที่อบรมลูกเสือชาวบ้าน เป็นสถานที่ให้นักเรียนจากโรงเรียนต่าง ๆ มา

แสดงตนเป็นพุทธมามกะประจำปี และเป็นสถานที่อบรมอาชีพและเป็นที่ประชุมกลุ่มเกษตรกร พระสงฆ์ส่วนใหญ่ของทั้งสามวัดนี้เป็นสมาชิกของชุมชนมาก่อน ส่วนกรณีของวัดธรรมกายนั้น กล่าวได้ว่าไม่ใช่วัดของชุมชน เจ้าอาวาสและพระสงฆ์ส่วนใหญ่มาจากภายนอก ผู้คนที่มาถือศีลปฏิบัติธรรมให้การทำนุบำรุงก็มาจากนอกชุมชนแทบทั้งสิ้น วัดเองมีปัญหาในเรื่องที่ดินกับชุมชน ชาวบ้านจึงไม่รู้สึกมีความใกล้ชิดผูกพันให้ความศรัทธาเลื่อมใส

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า บริเวณรังสิตนอกจากมีวัดและสำนักสงฆ์เป็นจำนวนมากแล้ว ยังเป็นที่ตั้งของวัดและสำนักสงฆ์ที่มีแนวคิดและแนวปฏิบัติแตกต่างไปจากวัดทั่วไป นอกจากวัดธรรมกายแล้วสำนักสงฆ์ธรรมลีลาของพระยันตร อมโรภิกขุก็ตั้งอยู่ในพื้นที่นี้ด้วย การที่วัดและสำนักสงฆ์ตั้งอยู่ได้น่าจะแสดงว่าชาวบ้านยังเลื่อมใสในพุทธศาสนา มองพุทธศาสนาในแง่ดีและให้การอุปถัมภ์ค้ำชู

10.3 ความเชื่อทางศาสนาอิสลาม

ศาสนาอิสลามนับเป็นกลุ่มทางความเชื่อหลักรองลงมาจากศาสนาพุทธในเขตพื้นที่รังสิต ทั้งนี้อาศัยหลักฐานจากคำบอกเล่าของบุคคลในพื้นที่พบว่า ศาสนาอิสลามมักผูกติดอยู่กับชุมชนชาวมุสลิมของกลุ่มชาติพันธุ์มุสลิมมาเลย์ที่มาตั้งรกรากทำนาในพื้นที่รังสิต ซึ่งส่วนหนึ่งอพยพมาจากที่อื่น เช่น ตำบลสวนพริกไท ตำบลสามโคกและจังหวัดปัตตานี ชุมชนที่นับถือศาสนาอิสลามมีทั้งที่อยู่ในละแวกใกล้เคียงกับชุมชนของชาวพุทธและอยู่รวมกันเป็นชุมชนอิสลามโดยเฉพาะ เช่น ชุมชนอิสลามคลอง 13 ชุมชนอิสลามคลองหนึ่ง เป็นต้น

ลักษณะความเชื่อทางศาสนาของชุมชนมุสลิม เป็นไปตามประเพณีปฏิบัติของศาสนาอิสลาม มีพิธีกรรมซึ่งปฏิบัติตามกำหนดเวลาเช้า สาย เที่ยง บ่าย และเย็น พิธีกรรมเกี่ยวกับการเกษตร ที่ชาวมุสลิมมีการปฏิบัติกันในอดีต คือ **พิธีทำบุญข้าวใหม่** ซึ่งจะทำในช่วงต้นฤดูเก็บเกี่ยว เป็นพิธีกรรมที่นำข้าวใหม่ซึ่งเก็บเกี่ยวได้มาเลี้ยงกันเองภายในชุมชน นอกจากนั้นเวลาที่เกิดภาวะฝนแล้งก็จะทำพิธีทางศาสนาเพื่อให้ฝนตก พิธีกรรมดังกล่าวยังคงมีการปฏิบัติกันอยู่บ้างเป็นครั้งคราวในพื้นที่ที่ยังมีการทำนาอยู่ ปัจจุบันชาวมุสลิมทำนาน้อยลง ส่วนใหญ่จะทำงานอื่น เช่น ขายวัวควายบ้าง ค้าขายอย่างอื่นบ้าง และรับราชการบ้าง การประกอบพิธีทางศาสนาเพื่อให้ฝนตกหรือให้ข้าวอุดมสมบูรณ์ก็มีน้อยลง

ศาสนาสถานของชาวมุสลิมอาจจำแนกตามอำเภอต่าง ๆ ได้เป็น

อำเภอ	จำนวนมัสยิด
ธัญบุรี	1
คลองหลวง	3
หนองเสือ	2
ลำลูกกา	8

ผู้นับถือศาสนาอิสลามมีทั้งเพิ่มขึ้นและลดลงในขณะเดียวกัน ที่ว่าเพิ่มเกิดจากการเพิ่มสมาชิกในครอบครัว ได้แก่ ลูกหลานของแต่ละครอบครัว เนื่องจากมุสลิมไม่มีการคุมกำเนิด แต่ละครอบครัวจะมีบุตรหลายคน บุตรหลานก็จะนับถือศาสนามุสลิมตามพ่อแม่ ในขณะเดียวกันผู้ที่เคยอยู่ในสังคมมุสลิมแต่เดิมอาจมีการเปลี่ยนแปลงไป มุสลิมบางคนไปแต่งงานกับคนศาสนาอื่น ไม่ได้นำคนที่ถือศาสนาอื่นมาทำพิธีแต่งงานแบบมุสลิมและประกาศตัวเป็นมุสลิม แม้ว่าจะยังมีศรัทธาในศาสนาอิสลามอยู่ แต่ก็มักจะไม่ไปมัสยิดอีก มุสลิมอื่น ๆ จะถือว่ามุสลิมคนนั้นหลุดจากความเป็นมุสลิม จำนวนมุสลิมซึ่งนับถือมาแต่ดั้งเดิมจึงลดลงไป อย่างไรก็ตาม มุสลิมที่อยู่ในพื้นที่รังสิตบางคนก็ไม่ได้ถือเคร่งครัดนัก ปฏิบัติตัวให้กลมกลืนกับคนส่วนใหญ่ในพื้นที่ มุสลิมบางคนตักบาตรพระสงฆ์ในศาสนาพุทธด้วย แต่จะเลี่ยงไม่เรียกว่าตักบาตร จะใช้คำว่า “ให้อาหารพระ”

10.4 ความเชื่อทางคริสตศาสนา

การเข้ามาของศาสนาคริสต์ในเขตพื้นที่รังสิตเป็นไปพร้อม ๆ และอาจเกี่ยวเนื่องกับการเข้ามาของชาวญวนและชาวจีนที่นับถือศาสนาคริสต์ซึ่งย้ายมาจากตำบลสามเสน กรุงเทพฯ ในช่วงหลายทศวรรษก่อนและได้มีการผสมกลมกลืนเข้ากับชาวจีนที่เข้ามาอยู่บริเวณนี้ ศาสนาคริสต์ที่เข้ามาในพื้นที่รังสิตสังกัดนิกายคาทอลิค ผู้ที่นับถือศาสนาคริสต์ในพื้นที่รังสิตมักจะอยู่กระจัดกระจายกันมากกว่าจะรวมตัวกันอยู่ในละแวกใดละแวกหนึ่งเหมือนกับชุมชนทางพุทธศาสนาและเป็นไปโดยความสมัครใจ เช่น ในครอบครัวหนึ่งอาจจะมีทั้งบุคคลที่นับถือพุทธและนับถือคริสต์อยู่รวมกันก็ได้ กลุ่มความเชื่อของคริสตศาสนาเป็นกลุ่มที่เล็กที่สุดในบรรดากลุ่มทางความเชื่อ มีวัดคริสต์อยู่ 2 แห่งใน 2 อำเภอเท่านั้น ดังนี้

อำเภอ	จำนวนโบสถ์คริสตศาสนา
ธัญบุรี	1
คลองหลวง	-
หนองเสือ	-
ลำลูกกา	1

วัดคริสต์ในพื้นที่รังสิตเกิดขึ้นจากสาเหตุ 2 ประการ คือประการแรกมีผู้บริจาคที่ดิน อีกประการหนึ่ง เนื่องจากบาทหลวงต้องการขยายการเผยแพร่ศาสนาการก่อสร้างวัดมีอย่างค่อยเป็นค่อยไป ใช้เวลาหลายปีจึงก่อสร้างขึ้นเสร็จเรียบร้อย บาทหลวงที่ดูแลในระยะแรก ๆ เป็นฝรั่งซึ่งมีหน้าที่ดูแลวัดอื่นด้วย ระยะหลังเจ้าอาวาสจึงเป็นบาทหลวงไทย เอกสารประวัติของวัดให้ข้อมูลว่าเมื่อสร้างวัดแล้วจำนวนคริสตศาสนิกชนเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ จนต้องสร้างโรงสวดเพิ่ม น่าสังเกตว่าบาทหลวงต้องดูแลรับผิดชอบในการก่อสร้างและปรับปรุงอาคารสถานที่ ตลอดจนหารายได้เข้าวัดด้วย ที่ดูแปลกสำหรับคนนับถือพุทธศาสนาก็คือ บาทหลวงหารายได้เข้าวัดด้วยการเลี้ยงปลา ประวัติการสร้างวัดทั้งสอง คือ วัดพระชนนีของพระเจ้าและวัดพระวิสุทธิวงศ์ ปรากฏในเอกสารมีใจความว่า วัดพระชนนีของพระเป็นเจ้าเกิดขึ้นจากมีผู้บริจาคที่ดินให้ก่อสร้าง ส่วนวัดพระวิสุทธิวงศ์เกิดขึ้นเนื่องจากเจ้าอาวาสวัดกาลหว่าร์ ต้องการขยายการเผยแพร่ศาสนาดังนี้

วัดพระชนนีของพระเป็นเจ้า รังสิต ปทุมธานี

"เมื่อปี 1960 มีสตรีชาวจีนคนหนึ่งเป็นมารดาของเจ้าของโรงน้ำแข็งเซ่งสูงที่รังสิตได้ไปหาคุณพ่อราแป็ง ซึ่งในขณะนั้นเป็นเจ้าอาวาสวัดกาลหว่าร์ และเสนอยกที่ดินแปลงหนึ่งประมาณ 2 ไร่ เพื่อสร้างโรงสวด เมื่อคุณพ่อราแป็งกลับจากพิษณุโลกในต้นปี 1961 คุณพ่อราแป็งจึงขอให้คุณพ่อแปร์เรย์ไปเยี่ยมคริสตังที่รังสิต และสะพานใหม่

ในปี 1967 หลังจากคุณพ่อแปร์เรย์ได้เป็นเหรัญญิกที่ศูนย์เป็นเวลา 2 ปีแล้ว พระอัครสังฆราชยวง นิตโย ได้แต่งตั้งคุณพ่อแปร์เรย์ เป็นปลัดผู้ช่วยคุณพ่อกิมฮั้ง ที่วัดกาลหว่าร์ และมอบหมายเป็นพิเศษให้ท่านมาดูแลคริสตังที่สะพานใหม่ และรังสิต

ในปี 1968 พระคุณเจ้ายวง นิตโย ได้อนุญาตให้คุณพ่อแปร์เรย์ทำการก่อสร้างบ้านหลังหนึ่งเป็นบ้านไม้ 2 ชั้น ชั้นบนใช้เป็นวัด ส่วนชั้นล่างใช้เป็นที่พักของพระสงฆ์ คุณพ่อแปร์เรย์ทำมิสซาแรกที่วัดนี้ในวันที่ 15 สิงหาคม 1969

ในวันอาทิตย์ที่ 30 พฤษภาคม 1971 พระอัครสังฆราชยวง นิตโย ร่วมกับคุณพ่อเลอองอธิการแขวง M.E.P. และคุณพ่ออั่วเซี้ยง (พระคาร์ดินัล) ได้ทำพิธีเสกวัดใหม่นี้ในพระนามแห่งพระชนนีของพระเป็นเจ้า

คุณพ่อแปร์เรย์เป็นผู้ดูแลวัดรังสิตนี้จนถึงปี 1981 ต่อจากคุณพ่อแปร์เรย์ คือ คุณพ่อชัยยะ กิจสวัสดิ์ (1981-1983), คุณพ่อสนัด วิจิตรวงศ์ (1983-1989) คุณพ่อบัญชา ศรีประมงค์ (1989-) สถานะภาพของวัดนี้ยังคงถือว่าเป็นวัดน้อยที่มีพระสงฆ์ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ดูแลอยู่เสมอมา คือ ตั้งแต่สมัยของคุณพ่อแปเรย์จนถึงสมัยของคุณพ่อบัญชา ศรีประมง นั่นก็คือตั้งแต่ปี 1969 จนถึงปี 1990 พระคาร์ดินัลมีชัย กิจบุญชูก็ได้ประกาศแต่งตั้งคุณพ่อบัญชา ศรีประมงค์ ให้เป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ในปี 1991 นั่นหมายความว่าวัดพระชนนีของพระเป็นเจ้านี้เป็นวัดทางการโดยสมบูรณ์นับแต่นั้นเป็นต้นมา"

วัดพระสุทธิวงส์ ลำไทร ปทุมธานี

เมื่อปี 1896 คุณพ่อแดซาลส์ เจ้าอาวาสวัดกาลหว่าร์ ต้องการที่จะเปิดกลุ่มคริสตชนใหม่เพื่อขยายพระศาสนจักรในประเทศสยาม ท่านพิจารณาเห็นว่า ได้มีการขุดคลองหลายสายผ่านทุ่งราบว่างเปล่าทางตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ท่านจึงเรียกประชุมบรรดาเถ้าแก่วัดกาลหว่าร์เพื่อปรึกษาในเรื่องนี้และได้ตกลงให้จัดตั้งบริษัทขึ้นมีชื่อว่า ***บริษัททำนาลำไทร*** *เพื่อจะได้รับพระราชทานสิทธิ์ในการซื้อที่ดินแปลงใหญ่จากรัฐบาลมาทำเป็นทุ่งนา*

เมื่อได้ที่ดินมาแล้วในปี 1897 คุณพ่อแดซาลส์ได้เรียกพ่อปลัดของท่านคือคุณพ่อยวงเฮียง ซึ่งในเวลานั้นกำลังทำงานเผยแพร่ธรรมอยู่แถบปากลัดและปากน้ำหลายปีแล้ว ให้เป็นผู้แทนของท่านมาอยู่ ลำไทร ที่ลำไทรนี้ คุณพ่อยวงเฮียงได้จัดการแบ่งที่ดินให้คริสตังจีนหลายครอบครัวที่มาขอทำมาหากินได้ทำนาและในคราวเดียวกันก็มีชาวจีนที่เป็นคนต่างศาสนามาขออาศัยอยู่ด้วย ซึ่งคุณพ่อยวงเฮียงก็ยินดีต้อนรับ ท่านเริ่มสร้างโรงสวดเป็นไม้ และใช้ห้องหนึ่งเป็นที่พักอาศัยของท่าน และศูนย์แพร่ธรรม ในไม่ช้าจำนวนคริสตังและผู้สมัครเรียนคำสอนก็ทวีขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้คุณพ่อแดซาลส์ต้องส่งพ่อปลัดมาช่วยคุณพ่อยวงเฮียงอีกองค์หนึ่ง คือ คุณพ่อมัทธิอัสบุญ ตั้งแต่ปี 1899 ถึงปี 1903

ปี 1903 คุณพ่อแดซาลส์ป่วยต้องกลับไปรักษาตัวที่ประเทศฝรั่งเศส คุณพ่อฟูยาต์ได้รับแต่งตั้ง ให้เป็นผู้รักษาการณ์แทนเจ้าอาวาสวัดกาลหว่าร์ และดูแลวัดลำไทรด้วย คุณพ่อยวงเฮียงเห็นว่ามีตลาดอีกแห่งหนึ่งซึ่งกำลังขยายตัวเหมาะที่จะไปตั้งกลุ่มคริสตชน ท่านจึงขอผู้ช่วยอีกคนหนึ่งเพื่อท่านจะได้มีเวลาว่างพอที่จะไปตั้งศูนย์แพร่ธรรมแห่งใหม่ที่คลอง 17 ได้ ในปีนั้นเองท่านก็ได้คุณพ่อกีญาร์ดมาเป็นผู้ช่วยจนถึงปี 1904 คุณพ่อกีญาร์ดก็ได้ย้ายไปวัดคอนเซ็ปชัญ ส่วนตัวท่านได้ไปเปิดวัดใหม่ที่เสาวภา(หัวควาย)

ปี 1905 คุณพ่อดือรังด์ มาเป็นเจ้าอาวาสวัดลำไทร ในเวลานี้วัดลำไทรเป็นอิสระไม่ต้องขึ้นกับวัดกาลหว่าร์อีกต่อไปแล้ว คุณพ่อยวงเฮียงก็ยังคงทำหน้าที่พ่อปลัดอยู่โดยช่วยที่ลำไทรบ้างไปที่คลอง 17 (หัวควาย) เพื่อตั้งกลุ่มคริสตชนใหม่ให้มั่นคงและตั้งแต่ปี 1906 ท่านก็ต้องไปดูแลวัดบ้านเล่า(นครนายก) ด้วย ปี 1907 คุณพ่อยวงเฮียงก็ยังคงช่วยงานที่วัดลำไทรทุก ๆ เดือน ต่อ

มาในปี 1911 ท่านต้องไปบุกเบิกวัดหนองรี ดังนั้นคุณพ่อดีอรังด์จึงต้องขอพ่อปลัดองค์อื่นมาช่วยงานอีก เพราะท่านกำลังก่อสร้างวัดใหม่ เนื่องจากวัดเก่าเล็กเกินไปสำหรับคริสตชนที่นี่ซึ่งกำลังขยายตัว ท่านได้สร้างวัดใหม่เป็นอิฐ แข็งแรงสวยงาม ทำพิธีเสกวันที่ 21 กันยายน 1911 ถวายแด่ครอบครัวศักดิ์สิทธิ์ วัดนี้จึงมีชื่อว่า "วัดพระวิสุทธิวงส์" นอกจากนี้ท่านยังได้สร้างบ้านพักพระสงฆ์อีกด้วย จำนวนคริสตังกำลังทวีขึ้นเรื่อย ๆ จนคุณพ่อดีอรังด์ต้องสร้างโรงสวดอื่น ๆ เพื่อใช้เป็นที่ประชุมแปลคำสอน เช่น ที่คลองสิบ และที่สกัดห้า ปี 1918 ท่านได้เปิดโรงสวดที่หนองจอก คุณพ่อดีอรังด์ดูแลคริสตังที่วัดลำไทรจนถึงปี 1921 ก็ได้เดินทางไปพักผ่อนที่ประเทศฝรั่งเศส

คุณพ่อฟูยาต์ได้เป็นเจ้าอาวาสองค์ต่อมาแทนคุณพ่อดีอรังด์ นอกจากท่านจะต้องดูแลวัดลำไทรแล้วยังต้องปกครองดูแลวัดหนองจอกด้วย ทั้งไปดูแลเองและส่งพ่อปลัดไปแทน จนถึงปี 1935 ท่านได้เดินทางออกจากประเทศไทยไปอยู่ที่บ้านนาซาแร็ธที่ฮ่องกง

คุณพ่อดีอรังด์ได้มาเป็นเจ้าอาวาสวัดลำไทรอีกเป็นครั้งที่สองจนถึงกรณีพิพาทอินโดจีนในปี 1941 ท่านต้องออกเดินทางพร้อมด้วยเพื่อนมิชชันนารีอีก 13 องค์ ไปลี้ภัยอยู่ในโคชินไชน่า ปี 1940 คุณพ่ออาแบล ซึ่งเป็นพ่อปลัดก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาส และนับเป็นพระสงฆ์ไทยองค์แรกที่เป็นเจ้าอาวาสของวัดลำไทร นอกจากจะดูแลวัดลำไทรแล้วคุณพ่อยังต้องดูแลวัดหนองจอกด้วย แต่ท่านก็มีพ่อปลัดเป็นผู้ช่วยแบ่งเบางานอยู่เสมอ จนถึงปี 1970 ท่านได้ย้ายไปวัดนครชัยศรี

ในสมัยคุณพ่อบัณฑิต ปรีชาวุฒิ เป็นเจ้าอาวาส ปี 1970 ท่านได้ปรับปรุงบูรณะวัดให้อยู่ในสภาพดี คุณพ่ออติญาณ พงศ์หว่าน (1979-1984) ได้ปรับปรุงบริเวณรอบวัดและหารายได้เข้าวัดโดยการเลี้ยงปลา งานที่สำคัญได้แก่ การดำเนินงานก่อสร้างสะพานข้ามคลองเพื่อให้รถสามารถเข้ามาถึงบริเวณวัดได้ คุณพ่อวิจิตร ลิขิตธรรม (1984-1989) ได้รื้อบ้านพักพระสงฆ์หลังเก่าออกไปและย้ายมาอยู่ในอาคารเรียนซึ่งไม่ได้ใช้ทำการสอนแล้วและปรับปรุงบริเวณบ้านพักพระสงฆ์หลังเก่านั้นให้เป็นถ้ำแม่พระ คุณพ่อประสาร คูรัตนสุวรรณ เป็นเจ้าอาวาสในปี 1989 ได้ซ่อมแซมบูรณะวัดครั้งใหญ่ทั้งภายนอกและภายใน ภายนอกได้ทาสีและซ่อมแซมประตูหน้าต่างรวมทั้งหอระฆังเสียใหม่ ส่วนภายในได้ปรับปรุงบริเวณพระแท่น รวมทั้งได้วาดภาพฝาผนังหลังพระแท่นโดยใช้รูป ***การตัดสินครั้งสุดท้าย*** *(The Last Judgement) ของไมเคิ้ล อันเจโล ในปี 1991"*

บทสรุป

การศึกษาเรื่องความเชื่อและศาสนาของประชากรรังสิตในด้านความเป็นมาและการเปลี่ยนแปลงให้ความรู้ที่น่าสนใจมาก อาจสรุปได้ว่าประชากรมีการนับถือศาสนาหลากหลาย คือ มีทั้งความเชื่อในเรื่องวิญญาณและสิ่งศักดิ์สิทธิ์แบบดั้งเดิม ความเชื่อในพุทธศาสนา ความเชื่อในศาสนาคริสต์และศาสนาอิสลาม ผู้ที่นับถือพุทธศาสนามักเชื่อถือในเรื่องผีสางเทวดา สิ่งศักดิ์สิทธิ์และไสยศาสตร์ด้วย ความเชื่อของประชากรในพื้นที่รังสิตมีความสัมพันธ์กับการเป็นสมาชิกของกลุ่มชาติพันธุ์ กล่าวคือ ผู้ที่นับถือศาสนาพุทธและความเชื่อแบบดั้งเดิมเป็นคนมอญและคนไทย

ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ในพื้นที่รังสิต ผู้ที่นับถือศาสนาอิสลามมักมีเชื้อสายมลายู ส่วนผู้ที่นับถือศาสนาคริสต์มักมีเชื้อสายจีนหรือญวน การนับถือศาสนาแตกต่างกันไม่ได้ทำให้เกิดความขัดแย้งในชุมชน น่าสังเกตว่าจำนวนวัดคริสตศาสนาไม่ได้เพิ่มขึ้นเลยตั้งแต่แรกสร้าง ในขณะที่มัสยิดเพิ่มขึ้นบ้างโดยเฉพาะแถบลำลูกกา ส่วนวัดและสำนักสงฆ์ทางพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นจากเดิมมาก ชาวมุสลิมส่วนหนึ่งไม่ได้เคร่งครัดนัก ทั้งได้พยายามทำตัวให้กลมกลืนกับสภาพแวดล้อมที่มีชาวพุทธเป็นส่วนใหญ่ โดยมีการตักบาตรแต่เลี่ยงไปเรียกว่า "ให้ข้าว" หรือ "ให้อาหาร"

วัดส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากความร่วมมือร่วมใจของชาวบ้าน บางวัดได้รับการสนับสนุนจากคนนอกชุมชน ซึ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องในแง่เป็นเจ้าของที่ดินหรือมีธุรกิจในบริเวณรังสิต การเปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวข้องกับศาสนาในบริเวณพื้นที่นี้ มีทั้งในด้านอาคารสถานที่ ซึ่งมีการก่อสร้างเพิ่มเติมมาก มีลักษณะคงทนถาวรขึ้นและให้ความสำคัญต่อความสวยงามด้วย พระสงฆ์มักเป็นคนในท้องถิ่น ในช่วงเข้าพรรษายังนิยมมีการบวชมาก พระสงฆ์ยังเป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้าน และการทำบุญให้ทานยังถือเป็นกิจที่ชาวบ้านนิยมปฏิบัติ พระสงฆ์จึงไม่มีความเดือดร้อนในเรื่องอาหารการกิน การไปวัดในวันธรรมสวนะเพื่อฟังพระธรรมเทศนาและถือศีลภาวนา เป็นเรื่องของผู้อาวุโส เพราะคนหนุ่มคนสาวต้องทำมาหากิน อย่างไรก็ดี บางวัดได้สร้างโรงเรียนด้วย เด็กนักเรียนในโรงเรียนวัดมีโอกาสใกล้ชิดศาสนา โดยครูพาเข้าไปบ้าง พระมาเป็นผู้อบรมสั่งสอนบ้าง วัดบางแห่งได้ให้อาหารแก่เด็กนักเรียน วัดส่วนใหญ่มีบทบาทเป็นสถานที่บำเพ็ญกุศลตามประเพณีในเทศกาลต่าง ๆ โดยเฉพาะการทำศพ บางวัดให้ความสำคัญต่อการพัฒนา กล่าวคือมีการตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมเพื่อพัฒนาพระสงฆ์ ตั้งโรงเรียนเพื่ออบรมและพัฒนาเยาวชนของท้องถิ่น นอกจากนี้ยังมีโครงการพัฒนาในด้านอาชีพให้ชาวบ้านด้วย ในด้านการทำนุบำรุงวัดนั้นได้รับการทำนุบำรุงทั้งจากคนในชุมชนและนอกชุมชน นอกจากวัดธรรมกายซึ่งเป็นวัดของคนนอกชุมชนโดยแท้ มีแนวคิดและแนวปฏิบัติแตกต่างไปจากวัดอื่น ๆ โดยทั่วไป ในบริเวณพื้นที่รังสิตยังมีวัดและสำนักสงฆ์อีกเป็นจำนวนมาก ความสัมพันธ์และบทบาทของวัดและสำนักสงฆ์แต่ละแห่งต่อชุมชนก็คงจะแตกต่างกันไม่มากก็น้อย ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาอย่างละเอียดต่อไป อนึ่ง การศึกษานำร่องครั้งนี้เน้นการศึกษาความเชื่อและศาสนาของชาวบ้านทั่วไป ยังไม่ได้ศึกษาความเชื่อและศาสนาของผู้ที่ทำงานในโรงงานต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่จำนวนมากมายในพื้นที่รังสิต มีทั้งคนจากชุมชนและมาจากที่อื่น นับว่าเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่น่าศึกษาอย่างวิเคราะห์เจาะลึกต่อไป

บรรณานุกรม

แถลงเรื่องวัดเขียนเขต กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2537.

บัว นิลเพ็ชร *ศึกษาการเปลี่ยนแปลงเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องจักรกลในการทำนาของ ชาวนา อำเภอหนองเสือ จังหวัดปทุมธานี* วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานโยบายและการวางแผนวิทยาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย สถาบันเทคโนโลยีสังคม(เกริก), 2537

ปรีชา เผือกคเชนทร์ *ปัจจัยที่มีผลกระทบต่อการตัดสินใจเปลี่ยนอาชีพของชาวนา อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี* วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (พัฒนาสังคม) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2527

มูลนิธิธรรมกาย *20 ปี วัดพระธรรมกาย* พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ, 2533

สำนักงานจังหวัดปทุมธานี *บรรยายสรุปจังหวัดปทุมธานี* ม.ป.ท. , ม.ป.ป.

สำนักงานศึกษาธิการอำเภอธัญบุรี จังหวัดปทุมธานี *การศึกษาศาสนาและวัฒนธรรม อำเภอธัญบุรีปีการศึกษา 2537* ม.ป.ท. , ม.ป.ป.

สำนักงานศึกษาธิการอำเภอหนองเสือ *ข้อมูลสารสนเทศการศึกษา การศาสนา และการ วัฒนธรรมอำเภอหนองเสือ จังหวัดปทุมธานี ปีการศึกษา 2537* ,ม.ป.ท. , ม.ป.ป.

สำนักงานศึกษาธิการอำเภอลำลูกกา *ข้อมูลสารสนเทศการศึกษา การศาสนา และการวัฒนธรรม อำเภอลำลูกกา จังหวัดปทุมธานี ปีการศึกษา 2537,* ม.ป.ท. , ม.ป.ป.

สำนักงานศึกษาธิการอำเภอคลองหลวง *ข้อมูลสารสนเทศการศึกษา การศาสนา และการ วัฒนธรรม อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี ปีการศึกษา 2537,* ม.ป.ท. , ม.ป.ป.

สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี *สมุดรายงานสถิติจังหวัดปทุมธานี* กรุงเทพฯ โรงพิมพ์ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด ม.ป.ท. , ม.ป.ป.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ พ.ศ. 2455-2460. กรุงเทพฯ. ม.ป.ท., 2537

สารอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ ปีที่ 3 ฉบับที่ 3-4 ก.พ. 1991-92. กรุงเทพฯ. 2535

เอกสารประวัติวัดพระชนนีของพระเป็นเจ้าและวัดวิสุทธิ์วงศ์ (เอกสารโรเนียว)

สัมภาษณ์

กรรมการวัดเขียนเขต 6 สิงหาคม 2538

เจ้าอาวาสวัดนาบุญ 4 สิงหาคม 2538 พระสงฆ์วัดนาบุญ 6 สิงหาคม 2538

เจ้าอาวาสวัดเขียนเขตและเจ้าอาวาสวัดมูลจินดาราม 2 ธันวาคม 2537 ,2 พฤษภาคม 2538 และ 6 สิงหาคม 2538

ชาวบ้านคลอง 3 คลอง 4 และคลอง 6 2 ธันวาคม 2537 และ 2 มีนาคม 2538

ชาวนาซึ่งปัจจุบันเป็นนายทุนทำอาชีพสวนส้ม ณ วัดเขียนเขต 20 กุมภาพันธ์ 2538

ประธานสุขาภิบาลอำเภอคลองหลวง 2 มีนาคม 2538

รองศาสตราจารย์ ดร.ปราณี พำพานิช 28 ตุลาคม 2538

อิหม่ามมัสยิดแก้วนิมิตร์ 5 ตุลาคม 2537

ภาคผนวก ก.

รายชื่อวัดในเขตพื้นที่ 4 อำเภอ คือ ธัญบุรี , ลำลูกกา, คลองหลวง และ หนองเสือ และข้อมูลทะเบียนวัดในจังหวัดปทุมธานี

อำเภอธัญบุรี มี 4 ตำบล 28 หมู่บ้าน มีวัด 9 วัด
เรียงลำดับตามตัวอักษรตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตสถาน ดังนี้

1. วัดขุนแก้ว	เลขที่ 17 บ้านคลองสิบ หมู่ที่ 4 ตำบลบึงสนั่น
2. วัดเขียนเขต	เลขที่ 43 บ้านคลองสาม หมู่ที่ 2 ตำบลบึงยี่โถ
3. วัดคลองหนึ่ง	เลขที่ 3 ตำบลประชาธิปัตย์
4. วัดนาบุญ	เลขที่ 98 บ้านคลองรังสิตประยูรศักดิ์ หมู่ที่ 3 ตำบลรังสิต
5. วัดพิชิตปิตยาราม	เลขที่ 1 บ้านคลองสิบสาม ชูชาติกำภู หมู่ที่ 4 ตำบลบึงน้ำรักษ์
6. วัดมูลจินดาราม	เลขที่ 95 คลองรังสิตประยูรศักดิ์ หมู่ที่ 3 ตำบลบึงยี่โถ
7. วัดสระบัว	เลขที่ 30 บ้านคลองสิบเจ็ด หมู่ที่ 1 ตำบลบึงน้ำรักษ์
8. วัดแสงสวรรค์	เลขที่ 18 บ้านคลองสอง หมู่ที่ 6 ตำบลประชาธิปัตย์
9. วัดอัยยิการาม	เลขที่ 8 ถนนชูชาติ หมู่ที่ 4 ตำบลลำผักกูด

อำเภอลำลูกกา มี 7 ตำบล 116 หมู่บ้าน มีวัด 29 วัด
เรียงลำดับตามตัวอักษรตามพจนานุ กรมฉบับราชบัณฑิตสถาน ดังนี้

1.วัดกลางคลองสี่	เลขที่ 24 บ้านคลองสี่สายกลาง ถนนคลองซอยที่ 4 หมู่ที่ 5 ตำบลลาดสวาย
2. วัดเกตุประภา	เลขที่ 12 คลองหก หมู่ที่ 9 ตำบลบึงคำพร้อย
3. วัดคลองขัน	เลขที่ 37 บ้านปากคลองขัน ลำลูกกา หมู่ที่ 3 ตำบลลาดสวาย
4. วัดแจ้งลำหิน	เลขที่ 18 บ้านคลองหกวาฝั่งใต้สายกลาง หมู่ที่ 18 บึงคำพร้อย
5. วัดชัยมังคลาราม	เลขที่ 51 บ้านคลองสิบสองสายกลาง หมู่ที่ 15 ตำบลลำไทร
6. วัดซอยสามัคคี	หมู่ที่ 8 ตำบลคูคต
7. วัดดอนใหญ่	เลขที่ 1 บ้านคลองแปดสายกลาง หมู่ที่ 9 ตำบลลำลูกกา
8. วัดทศทิศาราม	เลขที่ 20 บ้านคลองซอยที่สิบเอ็ดสายกลาง หมู่ที่ 2 บึงทองหลาง

9. วัดทำเลทอง	เลขที่ 52 บ้านคลองสิบ หมู่ที่ 17 ตำบลบึงทองหลาง
10. วัดธัญญะผล	เลขที่ 57 บ้านปากคลองแปด หมู่ที่ 5 ตำบลลำลูกกา
11. วัดนังคัลจันตรี	เลขที่ 32 บ้านคลองเจ็ด หมู่ที่ 5 ตำบลบึงคำพร้อย
12.วัดนิเทศน์ราษฎร์ประดิษฐ์	เลขที่ 66 บ้านคลองสิบสามสายกลาง หมู่ที่ 6 ลำไทร
13. วัดประชุมราษฎร์	เลขที่ 2 บ้านปากคลองหก สายลำลูกกา หมู่ที่ 11 ตำบลบึงคำพร้อม
14. วัดประยูรธรรมาราม	ซอยวิเชียร วิภาวดีรังสิต หมู่ที่ 8 ตำบลคูคต
15. วัดปัญจทายิกาวาส	เลขที่ 1 คลองซอยที่ 5 สายกลาง หมู่ที่ 13 บึงคำพร้อย
16. วัดพิรุณศาสตร์	เลขที่ 27 คลองซอยที่ 10 สายกลาง หมู่ที่ 4 บึงทองหลาง
17. วัดพืชอุดม	บ้านคลองหนึ่ง หมู่ที่ 20 ตำบลคลองหนึ่ง
18. วัดโพสพผลเจริญ	เลขที่ 18 คลองหกวาสายล่าง ลำลูกกา หมู่ที่ 4 ตำบลคูคต
19. วัดมงคลรัตน์	เลขที่ 20 คลองสิบสองสายกลาง หมู่ที่ 13 ตำบลลำไทร
20. วัดราษฎร์ศรัทธาราม	เลขที่ 39 บ้านคลองเจ็ดสายกลาง ลำลูกกา ธัญบุรี หมู่ที่ 4 ตำบลบึงคำพร้อย
21. วัดลาดสนุ่น	เลขที่ 25 บ้านลาดสนุ่น คลองซอยที่ 1 หมู่ที่ 7 ตำบลคูคต
22. วัดลานนา	เลขที่ 20 คลองซอยเก้าซอยกลาง หมู่ที่ 2 ตำบลลำลูกกา
23. วัดสมุห์ราษฎร์บำรุง	เลขที่ 16 คลองซอยที่เก้าสายกลาง หมู่ที่ 1 บึงทองหลาง
24. วัดสายไหม	เลขที่ 37 บ้านสายไหม หมู่ที่ 3 ตำบลคูคต
25.วัดสุวรรณบำรุง	เลขที่ 35 บ้างคลองเก้า หมู่ที่ 11 บึงทองหลางราชวรา
26. วัดโสภณณาราม	เลขที่ 30 คลองซอยที่สิบสองสายกลาง หมู่ที่ 9 บึงคอไห
27.วัดใหม่กลางคลองสิบ	เลขที่ 39/1 บ้านคลองสิบสองสายกลาง หมู่ที่ 9 บึงคอไห
28. วัดใหม่คลองเจ็ด	หมู่ที่ 1 ตำบลบึงคำพร้อย
29. วัดอดิศร	เลขที่ 2 คลองซอยที่สิบเอ็ดสายกลาง หมู่ที่ 1 บึงทองหลาง

อำเภอคลองหลวงมี 6 ตำบล 106 หมู่บ้าน มีวัด 19 วัด
เรียงลำดับตามตัวอักษรตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตสถาน ดังนี้

1. วัดกล้าซอุ่ม	เลขที่ 22 บ้านคลองสอง หมู่ที่ 4 ตำบลคลองสอง
2. วัดกลางคลองสาม	เลขที่ 3 บ้านคลองสาม หมู่ที่ 9 ตำบลคลองสาม
3. วัดเกิดการอุดม	เลขที่ 11 หมู่ที่ 5 ตำบลคลองสาม
4. วัดคลองสอง	หมู่ที่ 10 ตำบลคลองสอง
5. วัดคุณหญิงส้มจีน	เลขที่ 28 บ้านคลองหนึ่ง ถนนพหลโยธิน หมู่ที่ 14
6. วัดตะวันเรือง	เลขที่ 9 หมู่ที่ 11 ตำบลคลองสี่
7. วัดบางขัน	บ้านบางขันคลองหนึ่ง หมู่ที่ 8 ตำบลคลองหนึ่ง
8. วัดผลาหาร	เลขที่ 32 ถนนริมคลองหกฝั่งตะวันตก หมู่ที่ 9 คลองหก
9. วัดพระธรรมกาย	เลขที่ 23/2 บ้านคลองสาม หมู่ที่ 7 คลองสาม
10. วัดพืชนิมิต	บ้านคลองหนึ่ง หมู่ที่ 20 ตำบลคลองหนึ่ง
11. วัดเพิ่มทาน	เลขที่ 19 บ้านคลองสี่ หมู่ที่ 4 คลองสี่
12. วัดมงคลพุทธาราม	เลขที่ 38 บ้านคลองสี่ หมู่ที่ 14 ตำบลคลองสี่
13. วัดมูลเหล็ก	เลขที่ 121 บ้านคลองหก หมู่ที่ 14 ตำบลคลองหก
14. วัดศิริจันทาราม	เลขที่ 34 บ้านคลองสี่ หมู่ที่ 13 ตำบลคลองห้า
15. วัดสว่างภพ	เลขที่ 2 บ้านคลองสี่ หมู่ที่ 16 คลองสี่
16. วัดแสวงสามัคคีธรรม	ริมคลองระบายน้ำที่ห้า หมู่ที่ 2 คลองห้า
17. วัดหว่านบุญ	เลขที่ 1 หมู่ที่ 3 คลองหก
18. วัดหัตถสารเกษตร	เลขที่ 33 บ้านคลองห้า หมู่ที่ 8 คลองห้า
19. วัดอู่ข้าว	เลขที่ 48 บ้านคลองเจ็ด หมู่ที่ 22 คลองหก

อำเภอหนองเสือ มี 6 ตำบล 59 หมู่บ้าน มีวัด 19 วัด
เรียงลำดับตามตัวอักษรตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตสถาน ดังนี้

1. วัดคลองเก้า	บ้านคลองเก้า หมู่ที่ 1 ตำบลบึงบอน
2. วัดจตุพิธวราวาส	เลขที่ 51 บ้านคลองสิบเอ็ด หมู่ที่ 9 ตำบลศาลาครุ
3. วัดจุฬาจินดาราม	เลขที่ 6 บ้านคลองเก้า หมู่ที่ 6 ตำบลบึงกาสาม
4. วัดเจริญบุญ	เลขที่ 82 บ้านคลองสิบ หมู่ที่ 4 ตำบลบังกาสาม
5. วัดธรรมราษฎร์เจริญผล	เลขที่ 47 บ้านคลองสิบสาม หมู่ที่ 6 หนองสามวัง
6. วัดนพรัตนาราม	เลขที่ 12 บ้านคลองสิบสอง หมู่ที่ 7 ศาลาครุ
7. วัดบึงกาสาม	บ้านคลองซอยที่ 9 หมู่ที่ 7 บึงกาสาม
8. วัดบึงบอน	เลขที่ 1 บ้านคลองแปด หมู่ที่ 3 ตำบลบึงบอน
9. วัดบึงบาประกาสะวัติ	เลขที่ 43 บ้านคลองสิบ หมู่ที่ 5 ตำบลบึงบา
10. วัดปทุมนายก	เลขที่ 45 บ้านคลองสิบสี่ หมู่ที่ 12 ตำบลศาลาครุ
11. วัดโปรยฝน	เลขที่ 64 คลองสิบเอ็ด หมู่ที่ 12 ตำบลบึงบา
12. วัดพวงแก้ว	เลขที่ 39 บ้านคลองแปด หมู่ที่ 5 ตำบลบึงบอน
13. วัดราษฎร์บำรุง	เลขที่ 19 บ้านคลองสิบ หมู่ที่ 5 ตำบลบึงกาสาม
14. วัดศรีคัดณางค์	เลขที่ 25 บ้านคลองเก้า หมู่ที่ 3 ตำบลบึงชำอ้อ
15. วัดศรีสโมสร	เลขที่ 1 บ้างคลองเจ็ด หมู่ที่ 8 ตำบลบึงบอน
16. วัดสอนดีศรีเจริญ	เลขที่ 47 บ้านคลองเจ็ด หมู่ที่ 10 บึงชำอ้อ
17. วัดสุขปุณฑริการาม	เลขที่ 31 บ้านคลองแปด หมู่ที่ 5 ตำบลบึงชำอ้อ
18. วัดสุนทริการาม	เลขที่ 49 บ้านคลองสิบ หมู่ที่ 8 หนองสามวัง
19. วัดแสงมณี	เลขที่ 26 บ้านคลองสิบ หมู่ที่ 3 ตำบลบึงบา

ข้อมูลทะเบียนวัดในจังหวัดปทุมธานี
อำเภอธัญบุรี

ชื่อวัด	ที่ตั้ง		ตั้งเมื่อปี	วิสุงคามปี	หมายเหตุชื่อเจ้าอาวาสหรือลักษณะพิเศษ
	หมู่	ตำบล			
1. วัดชุมแก้ว	4	บึงสนั่น	2454	2476	พระครูวิบูลธัญคุณ
2. วัดเขียนเขต	2	บึงยี่โถ	2435	2524	พระครูศรีธัญญภรณ์
3. วัดคลองหนึ่ง	3	ประชาธิปัตย์	2531	—	ธัญญกิจพระครูโอกาส
4. วัดนาบุญ	3	รังสิต	2427	2437	พระครูธัญวุฒิคุณ
5. วัดพิชิตปิตยาราม	4	บึงน้ำรักษ์	2429	2490	พระครูพิพัฒน์ธัญญเขต
6. วัดมูลจินดาราม	3	บึงยี่โถ	2439	2442	พระครูธัญญเขตคณารักษ์
7. วัดสระบัว	1	บึงน้ำรักษ์	2425	2460	พระครูโสภณธัญกิจ
8. วัดแสงสรรค์	6	ประชาธิปัตย์	2430	2523	พระครูธัญญเขมคุณ
9. วัดอัยยิการาม	4	ลำผักกูด	2440	2504	พระครูวินัยธร (พระชุม โชติปัญโญ)
10. สำนักสงฆ์จันทรสุข (พรหมญาณรังสรรค์)	5	ประชาธิปัตย์	2529	—	พระครูธรรมธรสัมพันธ์ (พรหมญาณรังสรรค์)

ข้อมูลทะเบียนวัดในจังหวัดปทุมธานี
อำเภอคลองหลวง

ชื่อวัด	ที่ตั้ง		ตั้งเมื่อปี	วิสุงคามปี	หมายเหตุชื่อเจ้าอาวาสหรือลักษณะพิเศษ
	หมู่	ตำบล			
1. วัดกลางคลองสาม (วัดบึงอ้ายเสียบ)	9	คลองสาม	2463	2467	พระครูสิริพัฒนาภรณ์
2. วัดกล้าซอุ่ม	4	คลองสอง	2457	2526	พระครูวิริยกิจคุณ
3. วัดเกิดการอุดม	5	ลองสาม	2482	2526	พระครูอุดมธัญญสาร ทตตวณโต
4. วัดคลองสอง	10	คลองสอง	2529	2531	พระอธิการปัญญา สิริบาทโก
5. วัดคุณหญิงส้มจีน	14	คลองหนึ่ง	2478	2480	พระครูพิพัฒน์ปทุมเขต
6. วัดตะวันเรือง	11	คลองสี่	2470	2491	พระครูโฆสิตศีลคุณ
7. วัดบางขัน	8	คลองหนึ่ง	2456	2472	พระมหาสุเมธ จนทสีโล
8. วัดผลาหาร	9	คลองหก	2456	2459	พระครูธัญโสภณ
9. วัดพระธรรมกาย	7	คลองสาม	2520	2522	พระอธิการไชยบุลย์ ธมมช
10. วัดพืชนิมิต	20	คลองหนึ่ง	2468	2485	พระครูพิพัฒน์ธรรมโสภณ
11. วัดเพิ่มทาน	4	คลองสี่	2445	2471	พระสมุห์บุญมี โชติปาโล
12. วัดมงคลพุธาราม	14	คลองสี่	2505	2513	พระอธิการสันติชัย
13. วัดมูลเหล็ก	14	คลองหก	2459	2527	พระประหยัด (รก.)
14. วัดศิริจันทาราม	13	คลองห้า	2445	2453	พระอธิการสวัสดิ์ ฐานจิตโต
15. วัดสว่างภพ	16	คลองสี่	2453	2482	พระครูปทุมกิจโกศล
16. วัดแสวง-สามัคคีธรรม	2	คลองห้า	2505	2532	พระครูพิพัฒน์ปัญญาธร
17. วัดหัตถสารเกษตร	8	คลองห้า	2439	2441	พระมหาเที่ยง ปิยธมโม
18. วัดหว่านบุญ	3	คลองหก	2424	2519	พระครูวิจิตรวรการ
19. วัดอู่ข้าว	8	คลองเจ็ด	2453	2465	พระครูวินัยธรทวี เขมจาโร

ข้อมูลทะเบียนวัดในจังหวัดปทุมธานี
อำเภอลำลูกกา

ชื่อวัด	ที่ตั้ง		ตั้งเมื่อ ปี	วิสุงคามปี	หมายเหตุชื่อเจ้าอาวาสหรือลักษณะพิเศษ
	หมู่	ตำบล			
1. วัดกลางคลองสี่	5	ลาดสวาย	2453	2523	พระครูธัญศีลคุณ
2. วัดเกตุประภา	9	บึงคำพร้อย	2477	2485	พระครูประโชติพัฒนคุณ
3. วัดคลองชัน	3	ลาดสวาย	2440	2528	พระอธิการประเทือง
4. วัดแจ้งลำหิน	18	บึงคำพร้อย	2439	2528	พระเสาร์ (รก.)
5. วัดชัยมังคลาราม	15	ลำไทร	2358	2476	พระครูสิทธิวรกิจ (ซ้ง)
6. วัดทศทิศาราม	2	บึงทองหลาง	2435	2449	พระสมุห์ขีด กทหปยโณ
7. วัดซอยสามัคคี	8	คูคต	2530	—	พระครูญาณวิรัติ
8. วัดดอนใหญ่	9	ลำลูกกา	2435	2465	พระครูวิจิตรธรรมรัตน์
9. วัดทำเลทอง	17	บึงทองหลาง	2440	2449	พระอธิการไว อุตตมปัญโญ
10. วัดธัญญะผล	5	ลำลูกกา	2410	2449	พระครูโกวิทอรรถวิบูลย์
11. วัดนังคัลจันตรี	5	บึงคำพร้อย	2436	2441	พระครูพิทักษ์ธัญสาร
12.วัดนิเทศน์ราษฎร์ประดิษฐ์	6	ลำไทร	2437	2479	พระอธิการนิพนธ์ นิปปโก
13.วัดประชุมราษฎร์	11	บึงคำพร้อย	2400	2441	พระครูวิบูลพัฒนคุณ
14.วัดประยูรธรรมาราม	8	คูคต	2421	2526	พระครูโสภณ พัฒนกิจ
15.วัดปัญจทายิกาวาส	13	บึงคำพร้อย	2409	2449	พระครูสมุห์อรุณ สงกิจโจ
16.วัดพิรุณศาสตร์	4	บึงทองหลาง	2443	2449	พระอธิการพยนต์ ภัททโก
17.วัดพืชอุดม	9	ลำไทร	2437	2508	พระครูอุดมภาวนาภิรัติ
18.วัดโพสพผลเจริญ	4	คูคต	2436	2517	พระอธิการสมพร ฐิปุญโญ
19.วัดมงคลรัตน์	13	ลำไทร	2445	2479	พระอธิการบุญเกิด จนทปญโญ
20.วัดราษฎร์ศรัทธาราม	4	บึงคำพร้อย	2433	2530	พระครูอดุลคุณวัฒน์
21.วัดลาดสนุ่น	7	คูคต	2440	2511	พระครูวิบูลวรคุณ
22.วัดลานนา	2	ลำลูกกา	2453	—	พระอำพล โสรปัญโญ

ข้อมูลทะเบียนวัดในจังหวัดปทุมธานี
อำเภอลำลูกกา (ต่อ)

23. วัดสมุหราษฎร์บำรุง	1	ลำลูกกา	2462	2503	พระครูพิทักษ์ธรรมนาถ
24. วัดสายไหม	3	คูคต	2441	2498	พระครูวิเศษภัทรกิจ
25. วัดสุวรรณบำรุงราช	11	บึงทองหลาง	2450	2526	พระครูสุวรรณวรการ
26. วัดโสภณาราม วราราม	9	บึงคอไห	2442	2446	พระครูสิทธิ วรกิจ (รก.)
27. วัดใหม่กลางคลองสิบ	7	บึงทองหลาง	2510	—	พระครูวินัยธรวิเชียร
28. วัดใหม่คลองเจ็ด	1	บึงคำพร้อย	2527	—	พระครูวินัยธรศีลสุเทพ-เตชวโร
29. วัดอดิศร	1	บึงทองหลาง	2440	2479	พระครูอรรถสารคุณ

ข้อมูลทะเบียนวัดในจังหวัดปทุมธานี
อำเภอหนองเสือ

ชื่อวัด	ที่ตั้ง		ตั้งเมื่อ ปี	วิสุงคามปี	หมายเหตุชื่อเจ้าอาวาสหรือลักษณะพิเศษ
	หมู่	ตำบล			
1. วัดคลองเก้า	1	บึงบอน	2523	—	พระครูวิจิตรธรรมวิมล
2. วัดจตุพิธวราวาส	9	ศาลาครุ	2478	2513	พระอธิการนาค
3. วัดจุฬาจินดาราม	6	บึงกาสาม	2511	2511	พระครูสาทรศาสนกิจ
4. วัดเจริญบุญ	4	บึงกาสาม	2479	2492	พระอธิการรมย์ อภิรโต
5. วัดธรรมราษฎร์เจริญผล	6	หนองสามวัง	2479	2491	พระอธิการประสาน ติกขปัญญ
6.วัดนพรัตนาราม	7	ศาลาครุ	2470	2489	พระครูวินัยธร สุชิน โชติวโร
7.วัดบึงกาสาม	6	บึงกาสาม	2522	2526	พระอธิการสนั่น ครุตตจิตโต
8.วัดบึงยอน	3	บึงบอน	2457	2522	พระสมุห์บานเย็น ปญญปชโชโต
9. วัดบึงบาประภาสะวัติ	5	บึงบา	2464	2531	พระครูเมตตาวิหารคุณ
10. วัดปทุมนายก	12	ศาลาครุ	2480	2487	พระครูถาวรบุญวัฒน์
11. วัดโปรยฝน	12	หนองสามวัง	2441	2478	พระอธิการมี ฐิตตธมโม
12. วัดพวงแก้ว	5	บึงบอน	2445	2450	พระอธิการเผือด กตทธมโม
13. วัดราษฎรบำรุง	5	บึงกาสาม	2471	2510	พระอธิการเคน สนุตจิตโต
14. วัดศรีคัคณางค์	3	บึงชำอ้อ	2455	2518	พระครูโสรัตสังฆกิจ
15. วัดศรีสโมสร	8	บึงบอน	2440	2531	พระครูสิริธรรมมานุสิฐ
16. วัดสอนดีศรีเจริญ	10	บึงชำอ้อ	2468	2482	พระครูโสภณธัญญคุณ
17. วัดสุขปุณฑริการาม	5	บึงชำอ้อ	2432	—	พระครูวิมลญาณพิพัฒน์อนุภาทโท
18. วัดสุนทริการาม	8	หนองสามวัง	2478	2511	พระอธิการประเสริฐสมติโต
19. วัดแสงมณี	3	บึงบา	2443	—	พระครูญาณพิพัฒน์

ที่มาของข้อมูล: ฝ่ายแผนงานและติดตามประเมินผล สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดปทุมธานี

ภาคผนวก ข.

รายชื่อมัสยิดในเขตพื้นที่ 4 อำเภอของจังหวัดปทุมธานี(คลองหลวง ธัญบุรี ลำลูกกา หนองเสือ)

อำเภอคลองหลวง มีมัสยิดจำนวน 3 มัสยิด

ลำดับที่	เลขทะเบียน	ชื่อมัสยิด	สถานที่ตั้ง
1	11	เจริญอิสลาม	52/2 หมู่ 15 ตำบลคลองสอง อำเภอคลองหลวง
2	15	แก้วนิมิตร	หมู่ 4 ซอยแก้วนิมิตร ถนนพหลโยธิน ตำบลคลองหนึ่ง อำเภอคลองหลวง
3	16	ลำสนุ่น	หมู่ 13 ตำบลคลองสอง อำเภอคลองหลวง

อำเภอธัญบุรี มีมัสยิดจำนวน 1 มัสยิด

ลำดับที่	เลขทะเบียน	ชื่อมัสยิด	สถานที่ตั้ง
1	13	เราะห์หมัดรัสมี	55/1 หมู่ 3 ตำบลบึงน้ำรักษ์ อำเภอธัญบุรี

อำเภอลำลูกกา มีมัสยิดจำนวน 8 มัสยิด

ลำดับที่	เลขทะเบียน	ชื่อมัสยิด	สถานที่ตั้ง
1	3	แดง	คลอง 14 หมู่ 3 ตำบลบึงคอไห อำเภอลำลูกกา
2	7	นูรุ้ลอิสลาม	คลอง 13 หมู่ 6 ตำบลบึงคอไห อำเภอลำลูกกา
3	9	อัลฮูดา	43 คลอง 13 หมู่ 4 ตำบลบึงคอไห อำเภอลำลูกกา
4	19	อีรอด้าตุ้ลกาแมล	คลอง 8 หมู่ 10 ตำบลลำลูกกา อำเภอลำลูกกา
5	20	ประชาสัมพันธ์	คลอง 13 หมู่ 6 ตำบลบึงคอไห อำเภอลำลูกกา
6	21	ดารุลอิบาดะห์	คลอง 9 หมู่ 3 ตำบลลำลูกกา อำเภอลำลูกกา
7	26	ยามีอุลคอยริยะห์	32 คลอง 13 หมู่ 7 ตำบลพืชอุดม อำเภอลำลูกกา
8	27	กอซีมิสสยามี	34/3 คลอง 8 ฝั่งตะวันออก หมู่ 8 ตำบลลำลูกกา อำเภอลำลูกกา

อำเภอหนองเสือ มีมัสยิดจำนวน 2 มัสยิด

ลำดับที่	เลขทะเบียน	ชื่อมัสยิด	สถานที่ตั้ง
1	12	อีกอมาตุลอิสลาม	หมู่ 9 ตำบลหนองสามวัง อำเภอหนองเสือ
2	24	อัซซอลีฮีน	หมู่ 10 ตำบลหนองสามวัง อำเภอหนองเสือ

ภาคผนวก ค.

รายชื่อโบสถ์คริสตศาสนา

1. วัดพระชนนีของพระเป็นเจ้า รังสิต
   เลขที่ 246/22 หมู่ 1 ตำบลประชาธิปัตย์
   อำเภอธัญบุรี ปทุมธานี 12130
   โทร. 532-2378
   ปีที่ก่อตั้ง 1968
2. วัดพระวิสุทธิวงส์
   เลขที่ 3 หมู่ 21 คลอง 12 ตำบลลำไทร
   อำเภอลำลูกกา ปทุมธานี 12150
   ปีที่ก่อตั้ง 1897

ภาคผนวก ง

ตารางแสดงจำนวนประชากร จำแนกตามศาสนา เพศ และเขตเทศบาล[1] พ.ศ. 2523

เขตและเพศ	รวม	ศาสนา				
		พุทธ	คริสต์	ฮินดู	อื่น ๆ	ไม่ทราบ
รวม	319,650	303,974	1,460	7	2	1,981
ชาย	158,014	150,209	705	5	2	1,050
หญิง	161,636	153,765	755	2	—	841
ในเขตเทศบาล	6,252	6,169	7	—	—	8
ชาย	3,236	3,192	4	—	—	4
หญิง	3,016	2,977	3	—	—	4
นอกเขตเทศบาล	313,398	297,805	1,453	7	2	1,883
ชาย	154,778	147,017	701	5	2	1,046
หญิง	158,620	150,788	752	2	-	837

--- ไม่มีข้อมูล 1 ประมาณผลจากข้อมูลตัวอย่างร้อยละ 20

2 รวมขงจื้อ 3 รวมผู้ไม่มีศาสนา

ที่มาแห่งข้อมูลสถิติ: สำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2523 สำนักงานสถิติแห่งชาติ

ที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี สมุดรายงานสถิติจังหวัด : ปทุมธานี 2525

บทที่ 11

บทส่งท้าย

สุริชัย หวันแก้ว

บทนี้แม้จะได้ชื่อว่า บทส่งท้าย ก็ยังมิใช่บทสรุปของงานวิจัยนำร่องร้อยปี โครงการรังสิต เนื้อหาที่จะกล่าวถึงในบทนี้จะเป็นการตั้งข้อสังเกตต่อโครงการศึกษาวิจัยพื้นที่แบบสหวิทยาการ เช่น โครงการรังสิต โดยเฉพาะจะเน้นกล่าวถึงโครงการวิจัยแนวนี้ ในแง่ของความเป็นมาและคุณประโยชน์ ตลอดจนปัญหาและอุปสรรคของการวิจัยวิธีนี้ ตอนท้ายจะกล่าวถึงแนวทางและประเด็นปัญหาในการศึกษาและวิจัยของโครงการรังสิต ที่น่าจะมีขึ้นในอนาคตด้วย

ความรู้ชนิดใดที่สังคมไทยปัจจุบันต้องการ

การจัดหมวดหมู่ความรู้ และการตั้งองค์กรที่สืบเนื่อง ได้ทำให้มีภาควิชา และคณะวิชา เมื่อคณะวิชาและภาควิชามารวมกันจึงเกิดเป็นมหาวิทยาลัยขึ้น ภารกิจหลักของมหาวิทยาลัยได้แก่การพัฒนาความรู้ให้กว้างไกล และถ่ายถอดความรู้เหล่านี้ต่อไป ความข้อนี้เป็นที่เข้าใจกันและเห็นตรงกันได้โดยไม่ยากนัก แต่ประเด็นปัญหามีอยู่ว่า จะจัดหมวดหมู่อย่างไรดีจึงจะก่อคุณประโยชน์สูงสุดต่อกระบวนการสร้างความรู้นั้นๆ และต่อการประยุกต์ใช้นั้น เรื่องนี้มิใช่จะหาข้อยุติได้ง่ายดาย

นับตั้งแต่ประเทศเราก่อตั้งมหาวิทยาลัยแห่งแรกมานับเกือบ 80 ปีแล้ว การจัดกระบวนความรู้ในมหาวิทยาลัยตามหลักสายวิชาก็ถือเป็นแนวปฏิบัติจนเป็นจารีตประเพณีที่มั่นคงตลอดมา ภายใต้แนวคิดเช่นนี้ มหาวิทยาลัยก็มีการจัดตั้งเพิ่มขึ้น ที่มีอยู่ก็เติบใหญ่และขยายตัวเรื่อยมา แม้กระทั่งการเน้นสาขาความรู้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่ถือว่าขาดแคลน ประเด็นสำคัญที่พึงพิจารณาคงได้แก่คำถามว่า การแสวงหาความรู้ตามแนวสายวิชาที่มีระบบแยกตัวต่างหากจากกันเช่นนี้จะก่อคุณประโยชน์แก่การพัฒนามนุษย์และสังคมเราได้ดีจริงหรือ

เรามักเคยชินที่จะคิดกันว่าความเชี่ยวชาญจำต้องมาจากการแบ่งงานกันทำอย่างเด็ดขาดทางวิชาการ ความคิดแนวนี้เป็นผลลัพธ์มาจากแสวงหาความรู้ตามแนวทางของหลักวิชา (disciplinary inquiry) ตามคตินิยมเช่นนี้ ถือกันว่า ความก้าวหน้าของความรู้จะได้มาจากการวิจัยตามแรงผลักดันของหลักเหตุผลภายในสาขาวิชาแต่ละสาขาวิชาอย่างเคร่งครัด สภาพการณ์เช่น

นี้ทำให้มีบรรยากาศที่ผู้คนในแต่ละสาขาวิชามีแรงบีบคั้นต้องทำงานวิชาการและสร้างผลงานในแต่ละสาขาวิชา แนวทางสร้างสรรค์ความรู้ในสังคมแนวนี้คงจะมีสืบเนื่องต่อไป

แต่ประเด็นปัญหาสำคัญในปัจจุบันก็คือ ลำพังแนวนี้ก็ไม่สามารถพรรณนาหรืออธิบายเหตุปัจจัยของความเป็นไปในโลกสังคมของเราได้เพียงพออีกต่อไปแล้ว โลกขององค์ความรู้ตามหลักวิชากับโลกของความเป็นจริงดูจะมีช่องว่างระหว่างกันมากขึ้นทุกที ยิ่งหากมีความต้องการประยุกต์ความรู้เพื่อการแก้ปัญหา ก็ยิ่งเป็นเรื่องห่างไกล **ความเหินห่างระหว่างหลักวิชา (discipline) กับความเป็นจริงของสังคม (social reality)** ดูกลับจะมีมากขึ้นทุกที ข้อที่น่าสังเกตได้แก่ บรรยากาศในแวดวงวิชาการและในแวงวงนโยบายที่ช่องว่างนี้กลายเป็นแรงเสียดทาน กลายเป็นปัจจัยแห่งท่าทีเชิงต่อต้านการใช้ปัญญาหรือไม่ก็เป็นการประชดประชันต่อกันเสียมาก ส่วนที่ช่องว่างนี้จะกลายเป็นแรงกระตุ้นและผลักดันในทางปรับตัวใหม่ในทางสร้างสรรค์ความรู้นั้นมีน้อยกว่ามาก กระแสหลักของอุดมศึกษาไทยก็ยังมิได้เห็นว่างานวิจัยพื้นที่แบบสหวิทยาการเป็นเรื่องสลักสำคัญอะไรนัก หากปล่อยให้สถานการณ์เป็นเช่นนี้ต่อไปเรื่อย ๆ ก็ไม่เห็นทางที่ความสร้างสรรค์เพื่อแก้ปัญหาที่สังคมเผชิญอยู่จะสามารถผนึกกันให้เข้มแข็งและมีประสิทธิภาพขึ้นได้

ความเป็นมาของการศึกษาพื้นที่

การศึกษาวิจัยพื้นที่โดยสืบเนื่องในเชิงหลายสาขาวิชาหรือสหวิทยาการนั้น นับเป็นวิธีศึกษาวิจัยที่สำคัญในการสร้างสรรค์ความรู้เกี่ยวกับสภาพการณ์ที่มีพลวัตรได้อย่างดียิ่งวิธีหนึ่ง

ฐานคติที่สำคัญของการศึกษาพื้นที่หรือท้องถิ่นศึกษา ได้แก่ ความเชื่อที่ว่า ***หน่วยการศึกษาวิจัย*** (Unit of analysis) ที่เหมาะสม ได้แก่ พื้นที่ เพราะประชากรที่อยู่อาศัยร่วมกันในอาณาบริเวณใด ๆ ย่อมมีการดำเนินชีวิตในสังคม ภายใต้สภาวะแวดล้อม ณ ที่นั้น ๆ เป็นแบบแผนอย่างใดอย่างหนึ่ง

ความเป็นมาของวิธีการศึกษาแบบนี้ที่โดดเด่นมากก็คงจะมาจากความต้องการความรู้เพื่อการประยุกต์เป็นสำคัญ การศึกษาพื้นที่หรือภูมิภาคศึกษา หรืออาณาบริเวณศึกษา (Area Study) ที่รู้จักกันส่วนหนึ่งมาจากความก้าวหน้าทางวิชาการในโลกตะวันตก โดยเฉพาะการศึกษาในยุคสงครามโลกครั้งที่สอง ในสหรัฐอเมริกา ดังเช่นที่ Bryce Wood อ้างคำพูดของ Robert Hall นักวิชาการผู้นำในด้านนี้ของสหรัฐอเมริกาว่า “สภาวะสงครามโลกครั้งที่สอง ทำให้เกิดความ

ต้องการอย่างปัจจุบันทันด่วนต่อข้อมูลความรู้ที่แม่นยำเกี่ยวกับพื้นที่ต่าง ๆ"[1] แต่อย่างไรก็ดี น่าสังเกตว่า คำว่า***พื้นที่***ในกรณีนี้เน้น ***ประเทศ*** เป็นหน่วยวิเคราะห์ที่สำคัญ ในประเทศไทย วงการวิชาการมีโครงการศึกษาเกี่ยวกับพื้นที่โดยวิธีการศึกษาจากหลายสาขาวิชาหรือวิธีบูรณาการแบบสหวิทยาการหลายโครงการ อาทิเช่น

โครงการพัฒนาชนบทลุ่มน้ำแม่กลอง ซึ่งริเริ่มโดย ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ มีความร่วมมือระหว่างมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มีนักวิชาการสาขาต่าง ๆ เข้ามาช่วยงานกัน ระยะหลัง เหลือคณะจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เช่น ดร.ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ เป็นหลัก ประยงค์ เนตยารักษ์ บัณฑร อ่อนดำ

โครงการอยุธยา ริเริ่มโดย ดร.จัค อัมโยต์ และต่อมาดำเนินการโดยสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย บางช่วงก็มีนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เช่น อาบ นาคะจัดมาร่วมด้วย

โครงการองค์กรชุมชนฉะเชิงเทรา[2] ซึ่งสืบเนื่องจากการริเริ่มของคณะกรรมการปฏิบัติภารกิจวิจัยเพื่อพัฒนาชนบท จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยมีคณะวิจัยมาจากหลายสาขาวิชาในมหาวิทยาลัย

นอกจากนี้มีโครงการวิจัยของคณะนักวิชาการจากต่างประเทศ

โครงการบางชัน (2492-3, 2495) โดยคณะวิจัยจากมหาวิทยาลัยคอร์แนล ได้แก่ Lauriston Sharp, Lucien Hanks, Herbert Phillips, ดร. กมล ชาญเลขา เป็นต้น[3]

โครงการศึกษาอุตสาหกรรม การขยายของเมือง การเปลี่ยนแปลงสังคมท้องถิ่นแถบชายฝั่งทะเลตะวันออก (1987 - 1993) ดำเนินการโดย คณะนักวิชาการญี่ปุ่น คิตาฮารา อัตสุชิ, อาคางิ โอซามุ, ทาเคอุจิ ทาคาโอะ และคณะ

คุณประโยชน์ของการศึกษาพื้นที่อย่างบูรณาการ

การศึกษาพื้นที่ในปัจจุบัน ทำให้มองเห็นปัญหาที่พื้นที่นั้น ๆ ประชากรในพื้นที่นั้น ๆ ประสบอยู่ การแก้ไขภาวะเสียดุลย์ภาพระหว่างความรู้ตามสาขาวิชาที่มีเพิ่มพูนขึ้นมากมาย แต่ความรู้ตามแนวพื้นที่กลับขาดแคลน ขาดความรู้เชิงประยุกต์ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเอาวิชาเป็นตัวตั้งมิใช่เอาความเป็นจริงเป็นตัวตั้ง

ลดอัตตาแห่งสาขาวิชา ซึ่งบ่อยครั้งสืบเนื่องมาจากความคับแคบของการขาดความตระหนักถึงข้อที่ว่า เส้นพรมแดนของสาขาวิชานั้นไม่ได้เป็นอกาลิโกและแม้การแบ่งสาขาวิชาจะ

เป็นประโยชน์ในการพัฒนาความรู้แต่ก็อาจสวนทางกับการประยุกต์ใช้ การเพ่งศึกษาในพื้นที่เดียวกัน ทำให้เกิดโอกาสศึกษาภาคสนามและได้แลกเปลี่ยนระหว่างผู้เชี่ยวชาญต่างสาขาวิชาในเรื่องที่ทุกคนสนใจตรงกันคือ ปัญหาที่เกี่ยวโยงห้อมล้อมพื้นที่นั้น ๆ

เป็นการสร้างคณะวิจัยเป็นทีม (team research) ทำให้เกิดวัฒนธรรมการร่วมงานระหว่างคนต่างสาขาวิชาที่มีความสนใจตรงกัน ต้องทำงานสืบเนื่องหลายปี

ความจำเป็นของการศึกษาโดยใช้วิธีการศึกษาแบบพื้นที่

(Integrated area study หรือ multidisciplinary area study หรือ interdisciplinary area study)

จริงอยู่การพัฒนาวิชาการความรู้ตามสาขาวิชาต่าง ๆ มีความจำเป็น และควรจักต้องส่งเสริมกันต่อไป แต่ในอีกด้านหนึ่ง กระบวนสร้างสรรค์วิชาความรู้เพื่อการแก้ไขปัญหาในโลกของชีวิตสังคมที่เป็นจริงก็พัฒนาขึ้นมามากหลาย ปรากฏว่ามีนวตกรรมการศึกษาวิจัยเพื่อแก้ปัญหาจำนวนมากมายเกิดขึ้นด้วยการร่วมงานระหว่างหลายสาขาวิชาทั้งนั้น ดังนั้น ความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาการทำงานร่วมกันระหว่างสาขา เพื่อเป้าหมายทางวิชาการที่มีร่วมกันและเพื่อประยุกต์ในการแก้ปัญหาก็มีมากขึ้นอย่างไม่เคยมีมาก่อน[4] ในประเทศเราเอง ความสนใจที่จะพัฒนาองค์ความรู้ในเชิงประยุกต์ เชิงนโยบาย มีสูงขึ้นมากในระยะหลัง ดังเช่น บทบาทของ ส.ก.ว. ซึ่งมีแนวนโยบายสนับสนุนการวิจัยภูมิภาคศึกษา ทั้งในประเทศ (ไทยศึกษา) และต่างประเทศ (วิเทศคดีศึกษา)

ประเด็นปัญหาและอุปสรรค

ในการศึกษาพื้นที่อย่างบูรณาการ นักวิจัยอาจประสบปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ได้แก่

การตั้งโจทย์ที่มีความหมายร่วมกันของโครงการ

บทบาทและความสำคัญของแต่ละสาขาวิชา ในแต่ละขั้นตอนของการศึกษาวิจัยต่างกัน

ความสัมพันธ์ระหว่างสาขาวิชาในการเพ่งพยายามตอบโจทย์คำถามร่วมกันแต่ละข้อ

ความแข็งตัวและสูงชันขึ้นทุกทีจากกำแพงสาขาวิชา นักวิชาการเฉพาะสาขาวิชาที่มีใจเปิดกว้างต่อการเรียนรู้ข้ามพรมแดนก็หายากมากขึ้น ๆ

กระบวนการวิจัยและการประสานภาคสนาม เป็นเรื่องที่ยากยิ่งเพราะภารกิจหลักของอาจารย์ในมหาวิทยาลัยยังเป็นเรื่องการสอนอยู่

แหล่งทุนที่สืบเนื่องหายาก เพราะไม่มีความเข้าใจถึงคุณประโยชน์

การประเมินผลงาน คุณค่าของผลงานในเชิงองค์ความรู้และในเชิงประยุกต์ มักจะถูกพิจารณาว่าด้อยกว่าเมื่อเทียบกับคุณค่าของผลงานตามสาขาวิชา

แนวทางและประเด็นที่พึงวิจัยในอนาคตเกี่ยวกับรังสิต

ผลงานวิจัยหลายสาขาวิชาที่นำเสนอมาในรายงานฉบับนี้ นับเป็นขั้นตอนสำคัญของการรวบรวมนักวิชาการผู้สนใจเรื่องร่วมพื้นที่เดียวกัน และผลงานที่ปรากฏล้วนเป็นผลงานที่มีคุณประโยชน์ฉายภาพให้เห็นรังสิตในแง่มุมต่าง ๆ จากสาขาวิชานั้น ๆ เราคงเห็นพ้องกันถึงคุณประโยชน์ร่วมกันของโครงการนำร่อง (Pilot Study) ครั้งนี้ได้โดยไม่ยาก

อย่างไรก็ดี หากผู้อ่านพินิจพิจารณารายงานทั้งหมดโดยตลอดแล้ว ก็คงจะประจักษ์ได้ถึงข้อจำกัดที่ว่าการศึกษาทั้งชุดยังขาดลักษณะเป็นการศึกษาพื้นที่ของหลายสาขาวิชาที่เชื่อมโยงกันอย่างเป็นบูรณาการ เช่นที่เรียกว่า integrated area study ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนากระบวนการวิจัยให้ข้อมูลและทัศนะของแต่ละด้านมาเกื้อกูลกันให้ได้ภาพความเข้าใจที่รอบด้านเป็นองค์รวมในอนาคต

แนวทางหัวข้อวิจัย : ตัวอย่าง

แนวทางคำถามสำหรับการวิจัยพื้นที่รังสิตอย่างบูรณาการในอนาคตอาจประกอบด้วยข้อคำถามต่อไปนี้

การเปลี่ยนแปลงของรังสิตในบริบทประวัติศาสตร์ในรอบร้อยปีที่ผ่านมา โดยพิจารณาตามการแบ่งระยะเวลาเป็นช่วง ๆ ตามจุดเปลี่ยนที่สำคัญ ๆ จวนจนปัจจุบัน ทั้งนี้อาจแยกพิจารณาด้านเศรษฐกิจ สังคม การบริหาร สาธารณสุข เทคโนโลยี ฯลฯ

การศึกษาฐานะและบทบาทของรังสิตต่อเศรษฐกิจสังคมของประเทศ หรืออย่างน้อยก็ความสำคัญของรังสิตต่อกรุงเทพฯ ในยุคสมัยปัจจุบัน เช่น

ฐานะและบทบาทที่เป็นแหล่งอาหารแก่กรุงเทพฯ

บทบาทในแง่เป็นแหล่งอุตสาหกรรม

บทบาทในแง่เป็นแหล่งขายส่ง - ขายปลีก ฯลฯ

รังสิตในแง่กรณีศึกษาของการเปลี่ยนผ่านจากสังคมเกษตรกรรมสู่สังคมอุตสาหกรรม

รังสิตในแง่เปลี่ยนผ่านจากสังคมชนบทสู่สังคมเมือง

รังสิตในฐานะเป็นจุดเชื่อมต่อเศรษฐกิจไทยกับโลก

รูปแบบการจัดการชุมชนที่เหมาะสม (เทศบาล สุขาภิบาล นคร ฯลฯ)

รูปแบบการให้บริการที่เหมาะสมในด้านการศึกษา ด้านสวัสดิการสังคม ด้านสาธารณสุข

การขยายตัวของเมือง (urbanization) การพัฒนาอุตสาหกรรม (industrial development) กับปัญหามลภาวะและการจัดการน้ำเสีย กับปัญหาอาชีวะอนามัย เช่น โรคทางเดินหายใจ ฯลฯ

นิคมอุตสาหกรรมกับชุมชน

อุตสาหกรรมกับการเปลี่ยนแปลงด้านนิเวศน์วิทยามนุษย์และสิ่งแวดล้อม

รังสิตในฐานะจุดพักของระบบคมนาคมเข้ากรุงเทพฯ กับปัญหาสังคมต่าง ๆ เช่น ยาเสพติด สถานบริการ

หัวข้อที่ได้ตั้งไว้ข้างต้นนี้ เป็นเพียงตัวอย่างของแนวทางซึ่งถ้ามีการร่วมมือกันศึกษาต่อไป พื้นที่นี้น่าจะเป็นกรณีศึกษาที่น่าสนใจอันจะช่วยความเข้าใจแก่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและนิเวศน์วิทยาของสังคมไทยในยุคโลกาภิวัตน์ได้ดีขึ้น

เชิงอรรถ

1.Bryce Wood, *Area Studies* ใน International Encyclopedia of the Social Sciences 1968, MacMillan pp. 401 - 406.

2.ชาญชัย ลิมปิยากร เทวี วัฒนา ปรีดา ทัศนประดิษฐ์ สุภาพรรณ ณ บางช้าง สุภางค์ จันทวานิช และสุริชัย หวันแก้ว ***การพัฒนาชุมชนฉะเชิงเทรา*** เอกสารรายงานสรุปการวิจัย 2528

3. ผลงานที่สำคัญมีหลายชิ้น เช่น Lauriston Sharp, and Lucien Hanks, ***Bangchan : Social History of a Rural Community in Thailand*** Itaca, N.Y. : Cornell University Press, 1978.

4. Michael Gibbons, et.al., ***The New Production of Knowledge : The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*** London : SAGE Publications, 1994

รายนามคณะบรรณาธิการ

อาจารย์ฉลอง สุนทราวาณิชย์
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ศาสตราจารย์ ดร.ธงชัย พรรณสวัสดิ์
ภาควิชาวิศวกรรมสิ่งแวดล้อม คณะวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

นางวราภรณ์ จิวชัยศักดิ์
นักวิจัยประจำสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รองศาสตราจารย์ สุริชัย หวันแก้ว
ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายนามผู้วิจัย

นายโกศล ประสงค์สม
นิสิตบัณฑิตศึกษาภาควิชาวิศวกรรมแหล่งน้ำ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อาจารย์ชัยยุทธ สุขศรี
ภาควิชาวิศวกรรมแหล่งน้ำ คณะวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อาจารย์เทียมจันทร์ อ่ำแหวว
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ สถาบันราชภัฏเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ธนวัฒน์ จารุพงษ์สกุล
ภาควิชาธรณีวิทยา คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รองศาสตราจารย์ นายแพทย์บดี ธนะมั่น
ภาควิชาเวชศาสตร์ป้องกัน คณะแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รองศาสตราจารย์ ดร.ประคอง นิมมานเหมินท์
ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รองศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญพร ธีระสวัสดิ์
สถาบันประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ศาสตราจารย์ นายแพทย์ภิรมย์ กมลรัตนกุล
ภาควิชาเวชศาสตร์ป้องกัน คณะแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อาจารย์เรืองวิทย์ ลิ่มปนาท
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

รองศาสตราจารย์ ดร.สมภพ มานะรังสรรค์
คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

นางสาวสุนทรี อาสะไวย์
นักวิจัยประจำสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

รองศาสตราจารย์ ดร.สุภางค์ จันทวานิช
ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวัฒนา ธาดานิติ
ภาควิชาผังเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

นางสาวโสวัตรี ณ ถลาง
นักวิจัยประจำโครงการร้อยปีคลองรังสิต สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย